ISNN 3030-3907

2026/4
VOLUME 2

DEVELOPMENT OF SCIENCE

ILMIY JURNAL

Development of science

Ilmiy jurnal

2026/4 VOLUME 2

ISSN 3030 -3907

Ilmiy jurnal OAK rayosatining 2024 yil 27 sentabrdagi 361-son qaroriga asosan 02.00.00 kimyo fanlari hamda 2025 yil 12 fevral 367- son qaroriga asosan 05.00.00 texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

BOSH MUHARRIR:
Temirov Alisher Hoshim o‘g‘li – texnika fanlari falsafa doktori (PhD),Dotsent.
TAHRIRIYAT KENGASH RAISI:
Fozilov Sadriddin Fayzullayevich – texnika fanlari doktori, professor
TAHRIRIYAT KENGASH A’ZOLARI

TEXNIKA FANLARI/ TECHNICAL SCIENCES/ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Bozorov G‘ayrat Rashidovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Abdurahmonov Olim Rustamovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Adizov Bobur Zamirovich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Umumiy va noorganik kimyo instituti, professor
Hayitov Ruslan Rustamjonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Jumayev Qayum Karimovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Berdiyev Dorob Murodovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti, professor
Maxmudov Rafiq Amonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Tilloyev Lochin Ismatilloyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Raxmonov Qahramon Sanakulovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Barakayev Nusratullo Rajabovich
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti, professor.
Jo‘rayev Xayrullo Fayziyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Panoyev Erali Rajabboyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Ataullayev Sherzod Nabiullyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Murodov Malik Negmurodovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Axmedova Ozoda Bahronovna
Islom Karimov nomidagi Toshkent Davlat Texnika Universiteti.
Safarov Bahri Jumayevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Xaydarov Axtam Amonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Safarov Jasur Alijon o‘g‘li
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Асадова Раъно Дилмуратовна
Тошкент Давлат техника университети доценти

KIMYO FANLARI/ CHEMICAL SCIENCES/ ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Axmedov Voxid Nizomovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Umarov Baqo Bafoyevich
Buxoro Davlat Universiteti, professor
Kodirov Abduaxad Abduraximovich
Qarshi davlat Universiteti, professor
Qurbonov Mingniqul Jumagulovich
Qarshi davlat Universiteti, dotsent
Turemuratov Sharibay Naurizbaevich
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Bosh ilmiy kotibi, professor
Tursunov Kaxor Shonazarovich
Qarshi davlat Universiteti, professor
Do‘stov Hamro
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor
Panoyev Nodir Shavkatovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Olimov Bobur Bahodir o‘g‘li
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Kasimov Sherzod Abduazimovich
Termiz Davlat Universiteti, professor.
Aliqulov Rustam Valiyevich
Termiz Davlat Universiteti, professor
Tropov Xamza Tursunovich
Samarqand Davlat Universiteti, professor

IQTISODIYOT FANLARI/ ECONOMICS/ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Nizamov Aslitdin Badreddinovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Boboyev Akmal Choriyevich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Ergashxojayeva Shaxnoza Djasurovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, professor
Saidaxmedova Nodira Ilxomovna
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, professor
Muxsinov Bekzod Toxirovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Shakarov Qulmat Ashirovich
Renessans ta'lim universiteti,dotsent.
Jumaeva Zulfiya Qayumovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Norova Salomat Yusupovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Avezova Shaxnoza Maxmudjonovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Jalilov Jamshid G‘anijonovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, dotsent
Xasanova Gulruh Djumanazarovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.

PEDAGOGIKA FANLARI/ PEDAGOGICAL SCIENCES / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Siddiqova Sadoqat G‘afforovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Zoyirov Erkin Xalilovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, DSc, professor
Gaffarov Feruz Hasanovich
Puchon Universiteti, *professor*
Ruziyev Davron Yuldashevich
Buxoro Davlat Universiteti, professor
Muradova Firuza Rashidovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Yunusova Gulandon Samiyevna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
To‘xtayeva Zebo Sharifovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, professor.
Navro‘zova Gulchixra Nigmatovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Uzoqova Laylo Polvonovna
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti, dotsent.
To‘raqulova Marjona Qiyom qizi
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Muradova Zarina Rashidovna
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Murodov Sanjar Aslonovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent.
Shodiyev Jahongir Jo‘raqulovich
Buxoro Davlat Texnika Universiteti, dotsent
Gaffarov Laziz Hasanovich
Buxoro muhandislik – texnologiya instituti, dotsent.

Tahririyat a’zolarning to‘liq ro‘yxati jurnalning www.devos.uz saytida keltirilgan.

Tahririyat hay’ati a’zolarining tarkibini o‘zgartirish hamda qo‘shimcha kiritish yoki tahririyat a’zoligidan chiqarish bosh muharrir tomonidan amalga oshiriladi.

ISSN 3030-3907

Development of science ilmiy jurnali 2024 yil 15 aprel kuni №256445 sonli guvohnoma bilan Davlat ro‘yxatidan o‘tgan.

To‘plam elektron ko‘rinishda (pdf formatida) mualliflarga taqdim etiladi. To‘plamga kiritiladigan maqolalarning mazmuni, ulardagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlarning to‘g‘riligiga hamda har qanday fikr - mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’ul hisoblanadilar. Talablarga javob bermaydigan maqolalar to‘plamga kiritilmaydi. Tashkiliy qo‘mita maqola matnini qisqartirish, qisman tuzatish kiritish, seksiyalarga joylashtirish huquqiga ega.

ISSN 3030-3907

MUNDARIJA

1	Развитие регионального туризма в условиях трансграничности (на примере республики каракалпакстан) *Наурызбаев А.Р.*	9
2	Buxoro viloyatida quyosh energiyasining salohiyati va elektromobillarni zaryadlash korxonalari joylashuvini tahlili. *Jumayev Axrom Asror o'g'li* *Tursunov Dilshod Allamovich* *Baxshilloyeva Durdona Furqatovna*	13
3	Yevropa davlatlari tajribalari asosida o'zbekistonda past kuchlanishli (0,4 kv) elektr tarmoqlarida energiya samaradorlig va tjamkorlig bo'yicha amalga oshirilayotgan asosiy ishlar va kelajak rejalar *Abdurahmonov Sultonbek Uktamovich*	23
4	Avtomatika elementlari asosida boshqaruv tizimlari strukturasini sintezlash va digital twin texnologiyasi yordamida modellashtirish *Gaziyeva Rano Teshabyevna* *Yaxshimurodov Islombek Xolmurod o'g'li*	31
5	Sun'iy intellekt texnologiyalarining jamiyatdagi o'rni *Nasirova Nargiza Sharofdinovna*	40
6	Изучение кинетические закономерности процесса перемешивания гранул при внесении жировых и витаминных добавок *Шалов Д.Ж.*	46
7	Ethnic stereotypes in uzbek and english toponyms and their formation *Toshmamatova Umida O'ktam qizi*	53
8	Carthamus tinctorius l. Gullaridan flavonoidlarni ekstraksiyalash sharoitlarini optimallashtirish va ularning antioksidant faolligini baholash *Tillayeva Gavxar Sarmonovna* *Ahmadova Gulrano Azim qizi* *Baykulov Azim Kenjayevich*	60
9	"Sun'iy intellekt texnologiyalarining mehnat unumdorligiga ta'siri: o'zbekiston xizmat ko'rsatish sohasi misolida" *Yoqubova Zilola Tura qizi* *Qurambayeva Shahloxon Nuraddin qizi*	68
10	Bolalarda respirator sincitial virus (rsv) va yangi gripp shtammlarining klinik xususiyatlari va oldini olish yo'llari *Yusupov Mirza Murodovich*	78
11	Bolalarda atopik dermatit va qo'zg'aluvchi qo'ziqorin infektsiyalarining epidemiologiyasi klinik xususiyatlari va davolash *Yusupov Mirza Murodovich*	86
12	Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarning davolash va oldini olish *Yusupov Mirza Murodovich*	93
13	Epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar: bolalarda diagnostika va klinik xususiyatlarini o'rganish *Yusupov Mirza Murodovich*	99
14	Mis(ii) va nikel(ii) tuzlari bilan 3,5-dinitrosalitsilat komplekslarining sintezi, tuzilishi va spektroskopik tahlili *K.I. Ergasheva* *N.X. Juraqulova* *L.T. Davranov* *N.O'. Keldiyorova*	106
15	Микро и малые гидроэлектростанции в электроснабжении *Мамадалиев Махаммаджон Ахмадалиевич*	115

ISSN 3030-3907

16	Neft va gaz sanoatida o‘lchash vositalarining metrologik tavsifini korxona iqtisodiyotida o‘rni va ahamiyati *Qarshiyev Zohidjon Abdirahim o‘g‘li* *Nabiyeva Feruza Ravshanovna*	122
17	Homila chanog‘i bilan oldinda yotishida homila vaziyatini o‘zgartirish usullarini o‘rganish *F.N. Atayeva* *R.U. Turaqulova*	129
18	Расчетное исследование конструктивной схемы ременной передачи *Каюмов Умиджон Ахмаджонович*	135
19	Matritsaviy sohalarda integral formulalarning analitik davom ettirish masalalaridagi geometrik invariantligi va singulyar yadrolar tahlili *Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich*	143
20	Ocimum bazilicum o‘simligi endofit zamburug‘idan ajratib olingan skimmianin alkaloidining kvant-kimyoviy va biologik faolliklar tahlili *Jalolov I.J* *Dolimova U.A* *Dolimov X.X*	148
21	Tabiiy konveksiya jarayonining quvurdagi suyuqlikka ta’siri natijasida yuzga keladigan oqimda issiqlik uzatilishini sonli yechish *Shirinov Ziyomat Zoyirovich* *Jumayeva Gulhayo Bahodirovna*	158
22	List metallga ishlov berish jarayonida hosil bo‘ladigan zaisensiya balandligini eksperimental tadqiq etish *Yusupov Sardorbek Ma’rufovich* *Satimov Shoxbozbek Shavkatjon o‘g‘li*	166
23	Конвейер барабани футеровкаси конструкциясини такомиллаштириш *Атақулов Л.Н.* *Камолов Н.Б.* *Ҳайдаров Ш.Б.* *Кахаров О.О.* *Шомуродов Б.Н.*	175
24	Турникда айланиш машқларини ўргатиш меодикаси *Джураева Г.А*	193
25	Climate change risks to uzbekistan infrastructure *Sodikov Jamshid Ibrohim o‘g‘li* *Yadgarov Sirojiddin Nomozovich*	199
26	Mayda donali betonning mustahkamligiga to‘ldiruvchi turi va yirikligining ta’sirini o‘rganish *Safarova Ruxshona Ulug‘bek qizi* *Umedov Feruz Ubaydullo o‘g‘li* *Bekov Ulug‘bek Safarovich*	210
27	Paxta oqimidan iflosliklarni ajratishda kolosniklar orasidagi yuzalar tahlili *Muxamedjanova S.F.* *Xamroyeva M.F.* *Axmedov M.X.* *Tuychiyev T.O.*	220
28	Artificial intelligence methods in medical information systems for clinical decision support: a systematic architecture for intelligent diagnostic reasoning *Umarov Boburjon Kilich o‘g‘li*	229
29	Tijorat banklari axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish va boshqarishning zamonaviy yondashuvlari *Botirov Fayzullajon Baxtiyarovich* *Mahmudov Humoyun Turdimahammad o‘g‘li*	243

ISSN 3030-3907

30	Tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va boshqarish strategiyalari *Botirov Fayzullajon Baxtiyarovich* *Mahmudov Humoyun Turdimahammad o'g'li*	254
31	Axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq trafigini filtrlash usullari va algoritmlarini takomillashtirish *Sadikov Sherzod Mamatqulovich* *Haydarov Elshod Dilshod o'g'li* *Komilov Qobiljon Shokirjon o'g'li*	265
32	Kf301 5ln lazerli stanogida shakldor yuzalarga so'ngi ishlov berishning dastlabki eksperimental hisob-kitoblari *Tursunov Shovkat Talibovich* *Alijonov Qobiljon Qodirali o'g'li*	275
33	Binolarning seysmik chidamliligini baholashda "bino–zamin" tizimidagi energiya dissipatsiyasi tahlili *Mahmudov Said.Maxmudovich* *Zokirjonov Alimardon.Turg'unboy o'g'li* *Askarov Xasanjon Abduqaxorovich*	285
34	Konstruksiyalarning fazoviy tebranishlari va zaminning qayishuvchanligini hisobga olgan holda binolarning seysmik chidamliligini baholash *Mahmudov Said.Maxmudovich* *Zokirjonov Alimardon.Turg'unboy o'g'li* *Askarov Xasanjon Abduqaxorovich*	289
35	Rux ishlab chiqarish keklarini qayta ishlashning energiya va resurs-tejamkor texnologiyasini tadqiq etish *Hojiyev Shohruh Toshpo'latovich* *Xaydaraliyev Xolbay Rustam o'g'li* *O'razaliyev Shunqor Bahodir o'g'li* *Xabibullayeva Muxlisa Xayrulla qizi*	295
36	Rux keklarini resurs-tejamkor qayta ishlash uchun metanotermik selektiv tiklashning termodinamik asoslari *Hojiyev Shohruh Toshpo'latovich* *Xaydaraliyev Xolbay Rustam o'g'li* *O'razaliyev Shunqor Bahodir o'g'li* *Xabibullayeva Muxlisa Xayrulla qizi* *Sayfiddinov Asqarali Axmadali o'g'li*	308
37	Raqamli monitoring tushunchasi, mazmuni va pedagogik mohiyati *Aslonova Dilrabo Juraboyevna* *Nafasov Mirzomurod Muxammadovich*	320
38	Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositasida masofaviy ta'limni samarali tashkil etish usullari *Rahmatjonov Anvarjon Adhamjon o'g'li*	329
39	O'zbekistonda raqamlashtirish sharoitida sun'iy intellektning mehnat talablarinini bajarish tahlili *Shamsitdinov Salohiddin Kamarddinovich* *Olimova Mavludaxon Xoshimjon qizi*	337
40	Kichik quvvatli fotoelektrik stansiyalarda quyosh energiyasidan foydalanish samaradorligi tahlili *Utayev S.A.* *Norboboyev Navruzbek Nurbekovich*	345
41	Qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalari samaradorligi tahlili *Utayev S.A.* *Norboboyev Navruzbek Nurbekovich*	355
42	Обзор потребительских проблем в дизайне одежды на нестандартные женские фигуры (по городу ташкенту) *Пардаева Мухаррам Базарбаевна* *Атаханова Феруза Захировна*	366

ISSN 3030-3907

43	Stirol va metakril kislota asosida sopolimerlar sintezi, fizik-kimyoviy xossalari va biodizel yoqilg‘isi uchun depressor qo‘ndirma sifatida tadqiq etish *Saidov Jahongir Egamberdievich* *G.A. Ixtiyarova*	373
44	Gidrotozalangan biodizel yoqilg‘isining quyi haroratli xossalarini yaxshilovchi mahalliy xomashyo asosidagi depressor qo‘ndirmalar: sintez, tavsif, xossalari va resurstejamkor texnologiya *Saidov Jahongir Egamberdievich* *Ixtiyorova Gulnora Akmalovna.*	382
45	Теоретические основания формирования иноязычной коммуникативной компетенции на базе лингвокультурологического анализа концепта «success» *Абдуллаева Лола Тохировна*	394
46	Cnn va gru asosida matn hujjatlarini avtomatik tasniflash *Muhamediyeva D.T.* *Mamatov A.A.*	401
47	Raqamli iqtisodiyot sharoitida sun’iy intellekt asosida qaror qabul qilish tizimlarining samaradorligini baholash *Yoqubova Zilola Tura qizi* *Qurambayeva Shahloxon Nuraddin qizi*	411
48	Qaraqalpaqstan sharayatinan kelip shiǵip, shiyshe idislardi islep shiǵariw texnologiyasi *Jumamuratov Renat Esenbaevich* *Rozumov Azamat Sultanbaevich*	416
49	The effectiveness of artificial intelligence-based adaptive learning systems in learning the chinese language *Yusupova Durdona Abdumajid qizi* *Odilova Gulnoza Komil qizi* *Khojanberdiyeva Nargiza Utkir qizi*	427
50	Нон маҳсулотларининг озуқавий қийматини оширишда донни қайта ишлаш иккиламчи маҳсулотларидан фойдаланиш бўйича муҳандислик ёндашувлари: рецептура ечимларидан замонавий технологик ишлов бериш усулларигача *Юлдашева Интизор Эргашовна* *Курбонов Мурод Ташпулатович*	433
51	Bo‘lajak logopedlarni inklyuziya sharoitida sensomotor rivojlanish muhitini modellashtirishga tayyorlash metodikasi *Ishmatova Ozoda Sirojiddinovna*	441
52	Sanoat korxonalarida scada tizimlarini joriy etishning samaradorlik ko‘rsatkichlari *Uvayzov Saidjon Komilovich* *Qazoqov Jo‘rabek Roziqovich* *Mizomov Muhammad Saydulla o`g`li*	446
53	Texnologik jarayonlarni boshqarishda pid-regulyatorlarning qo‘llanilishi va optimallashtirish usullari *Uvayzov Saidjon Komilovich* *Qazoqov Jo‘rabek Roziqovich* *Mizomov Muhammad Saydulla o`g`li*	453

ISSN 3030-3907

РАЗВИТИЕ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА В УСЛОВИЯХ ТРАНСГРАНИЧНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН)

Наурызбаев А.Р.

Кандидат экономический наукам (PhD), доцент Университет инновационных технологий

E-mail: akbarshox_9292@uit.uz

ORCID: 0009-0007-6728-4887

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы и перспективы развития регионального туризма в условиях трансграничности на примере Республики Каракалпакстан. Анализируется влияние географических, экономических и социокультурных факторов на эффективность туристической деятельности. Предлагаются направления совершенствования управления туризмом, повышения его экономической результативности и интеграции в стратегию устойчивого развития региона.

Ключевые слова: региональный туризм, трансграничность, эффективность, управление, Каракалпакстан, устойчивое развитие.

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasi misolida transchegaraviylik sharoitida mintaqaviy turizmni rivojlantirish muammolari va istiqbollari ko‘rib chiqilgan. Turistik faoliyat samaradorligiga geografik, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy omillarning ta’siri tahlil qilinadi. Turizmni boshqarishni takomillashtirish, uning iqtisodiy samaradorligini oshirish hamda mintaqaning barqaror rivojlanish strategiyasiga integratsiya qilish yo‘nalishlari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: mintaqaviy turizm, transchegaraviylik, samaradorlik, boshqaruv, Qoraqalpog‘iston, barqaror rivojlanish.

Abstract. The article examines the problems and prospects for the development of regional tourism under transboundary conditions using the example of the Republic of Karakalpakstan. The influence of geographical, economic, and socio-cultural factors on the effectiveness of tourism activities is analyzed. Directions for improving tourism management, increasing its economic efficiency, and integrating it into the region’s sustainable development strategy are proposed.

Keywords: regional tourism, transboundary, efficiency, management, Karakalpakstan, sustainable development.

ВВЕДЕНИЕ.

Туризм является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей мировой экономики, обладающей значительным потенциалом влияния на социально-экономическое развитие регионов. В условиях современных вызовов — глобализации, урбанизации и экологических ограничений — туризм выступает как стратегический инструмент для

ISSN 3030-3907

повышения занятости населения и диверсификации экономики. Республика Каракалпакстан представляет собой уникальный регион, где соседствуют богатое историко-культурное наследие, своеобразный природный ландшафт и сложная социально-экономическая ситуация. Особую роль в определении стратегий развития здесь играет **трансграничный фактор** — близость к Казахстану и Туркменистану. Это обстоятельство формирует как возможности, так и ограничения для развития туристической индустрии.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ. В современной научной литературе развитие регионального туризма всё чаще рассматривается через призму трансграничного сотрудничества, устойчивого развития и территориальной конкурентоспособности. Для таких регионов, как Каракалпакстан, обладающих уникальным природно-культурным потенциалом и одновременно находящихся в зоне экологической трансформации Приаралья, данный подход приобретает особую актуальность.

МЕТОДОЛОГИЯ.

Региональные особенности и туристический потенциал Каракалпакстана имеют нижеследующие особенности. Каракалпакстан обладает значительным культурно-историческим и природным потенциалом: древние крепости Хорезмской цивилизации, уникальные памятники архитектуры, музеи и этнографические комплексы. Однако регион находится на периферии основных транспортных потоков и удалён от крупных промышленных центров страны, что снижает его туристическую доступность.

Трансграничное положение региона, при всех его преимуществах, одновременно создаёт и ряд барьеров. Так, малонаселённость приграничных районов Казахстана и Туркменистана ограничивает объёмы туристических потоков, а отсутствие развитых международных маршрутов снижает уровень внешнего туризма. По экспертным оценкам, Каракалпакстан теряет до 40–45 % местных и до 25 % зарубежных туристов из-за сложной логистики и недостаточной инфраструктуры.

Несмотря на это, в последние годы отмечается рост числа гостиниц, туристических агентств, объектов питания и досуга. Туризм постепенно становится заметным элементом региональной экономики, формируя новые рабочие места и повышая инвестиционную привлекательность территории.

Основные направления совершенствования управления туристической деятельностью возможно следующим образом. Совершенствование управления региональным туризмом должно строиться на принципах

ISSN 3030-3907

комплексного подхода, где туризм рассматривается не изолированно, а как часть системы социально-экономического развития региона.

Безусловно, необходимо усилить государственную поддержку отрасли — через налоговые льготы, субсидии на развитие инфраструктуры и стимулирование малого и среднего бизнеса в сфере туризма. Особое внимание должно уделяться транспортной и коммунальной инфраструктуре: строительству современных дорог, развитию аэропорта в Нукусе, улучшению связи с туристическими объектами.

РЕЗУЛТАТЫ.

Важнейшим фактором развития туризма в регионе является человеческий капитал и профессиональная подготовка. Ключевым фактором успеха является подготовка квалифицированных кадров. Требуется создание образовательных программ по туризму, гостиничному делу и сервису, а также организация краткосрочных курсов для повышения квалификации работников отрасли.

Также значимы маркетинг и продвижение региона, усиление бренда региона. Продвижение туристического потенциала Каракалпакстана требует системного маркетингового подхода: разработки единого бренда региона, проведения рекламных кампаний, участия в международных выставках и создания мультиязычных интернет-платформ. Эффективное продвижение должно опираться на уникальность культурного наследия и природных ресурсов, формируя позитивный имидж региона как «территории древней цивилизации и живой культуры».

Перспективы устойчивого развития туризма в условиях трансграничности состоят в следующем. В современных условиях особое значение приобретает концепция **устойчивого туризма**, которая сочетает экономическую выгоду с сохранением культурного и природного наследия. Для Каракалпакстана приоритетными направлениями могут стать:

- **Экологический туризм**, основанный на посещении Аральского моря, пустыни Кызылкум и природных заповедников;
- **Культурно-исторический туризм**, включающий маршруты по древним крепостям Хорезма и музеям Нукуса;
- **Этнографический и сельский туризм**, позволяющий знакомить гостей с традициями, ремёслами и бытом местных жителей.

Реализация этих направлений возможна при тесном взаимодействии органов власти, бизнеса и местных сообществ. Важно не только привлекать инвестиции, но и обеспечивать участие населения в туристических проектах,

ISSN 3030-3907

что способствует развитию предпринимательства и повышению уровня жизни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Таким образом, развитие туризма в Каракалпакстане — это стратегическая возможность для ускоренного роста региональной экономики. Однако для достижения реальных результатов необходимо комплексное управление, опирающееся на научный анализ, государственную поддержку и активное участие бизнеса. Учитывая трансграничное положение региона, требуется создание новых международных маршрутов, упрощение визовых процедур и развитие инфраструктуры приграничного туризма. Только в этом случае Каракалпакстан сможет реализовать свой потенциал как центр культурного, исторического и экологического туризма Средней Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Земляк С. В., Гусарова О. М., Ганичева Е. В., Кондрашов В. М. *Моделирование туристского потенциала регионального субъекта.* — Вестник экономики и управления, 2021.
2. Казыбайкызы А., Муханова А. Е., Смагулова Ж. Б. *Особенности и тенденции развития туризма в современном мире.* — Международный журнал социальных исследований, 2020.
3. Гамидова А. Э., Плотников В. А. *Государственная поддержка туризма: методы и перспективы.* — Экономика и предпринимательство, 2022.
4. Маманабиева Н. И., Муминова А. З. *Проблемы и перспективы развития туризма в Узбекистане.* — Региональная экономика, 2023.
5. Морозов М. *Эффективность туристической деятельности: современные подходы.* — Экономические науки, 2021.
6. Шаяхметова Л. М. *Инвестиции в индустрию туризма Казахстана: проблемы и решения.* — Вестник экономики, 2020.
7. Капустина О. И. *Развитие внутреннего туризма и методические подходы к его оценке.* — Управление региональным развитием, 2022.

ISSN 3030-3907

BUXORO VILOYATIDA QUYOSH ENERGIYASINING SALOHIYATI VA ELEKTROMOBILLARNI ZARYADLASH KORXONALARI JOYLASHUVINI TAHLILI.

Jumayev Axrom Asror o‘g‘li
Buxoro davlat universiteti dotsenti
E-mail: axromjumayev@gmail.com
Tursunov Dilshod Allamovich
Buxoro davlat universiteti Muqobil energiya manbalari yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
E-mail: dilshodtursunovmagistr0406@gmail.com
Baxshilloyeva Durdona Furqatovna
Buxoro davlat universiteti Muqobil energiya manbalari yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
E-mail: baxshilloyevadurdona524@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoro viloyatida quyosh energiyasining tabiiy salohiyati hamda elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini joylashtirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Hududning iqlim sharoiti, quyosh radiatsiyasi darajasi, mavjud elektr infratuzilmasi va transport oqimi asosida zaryadlash stansiyalarini samarali joylashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqildi. Tadqiqot natijalari Buxoro viloyatida quyosh energiyasi asosida ishlovchi elektromobil zaryadlash stansiyalarini tashkil etish katta iqtisodiy va ekologik samaradorlik berishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: quyosh energiyasi, elektromobil, zaryadlash stansiyasi, qayta tiklanuvchi energiya, energetika tizimi, Buxoro viloyati.

Abstract. This article analyzes the potential of solar energy in the Bukhara region and the possibilities of locating electric vehicle charging stations. The study examines the climatic conditions of the region, the level of solar radiation, and the available energy infrastructure. Based on the analysis, the most promising locations for the installation of electric vehicle charging stations were identified. The research results show that the use of solar energy to power charging stations is economically and environmentally efficient. In addition, the prospects for developing transport infrastructure based on renewable energy sources are discussed.

Keywords: solar energy, electric vehicle, charging station, renewable energy sources, energy infrastructure, Bukhara region.

Аннотация. В данной статье анализируется потенциал солнечной энергии в Бухарской области и возможности размещения станций зарядки электромобилей. Рассматриваются климатические условия региона, уровень

ISSN 3030-3907

солнечной радиации и существующая энергетическая инфраструктура. На основе проведенного анализа определены перспективные направления размещения зарядных станций для электромобилей. Результаты исследования показывают, что использование солнечной энергии для питания зарядных станций является экономически и экологически эффективным решением. Также рассматриваются перспективы развития транспортной инфраструктуры на основе возобновляемых источников энергии.

Ключевые слова: солнечная энергия, электромобиль, зарядная станция, возобновляемые источники энергии, энергетическая инфраструктура, Бухарская область.

KIRISH.

So‘nggi yillarda dunyo miqyosida energiya resurslaridan samarali foydalanish va ekologik muammolarni kamaytirish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Aholi sonining ortishi, sanoat ishlab chiqarishining kengayishi hamda transport vositalari sonining ko‘payishi energiya iste’molining keskin oshishiga olib kelmoqda. Shu sababli an’anaviy yoqilg‘i manbalariga muqobil bo‘lgan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda transport sohasida elektromobillardan foydalanish kengayib bormoqda. Elektromobillar an’anaviy ichki yonuv dvigatelli transport vositalariga nisbatan ekologik toza hisoblanadi hamda atmosferaga chiqariladigan zararli gazlar miqdorini kamaytirishga xizmat qiladi. Biroq elektromobillardan keng foydalanish uchun ularni zaryadlash infratuzilmasini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi hududi quyosh energiyasi resurslariga boy bo‘lib, yil davomida quyoshli kunlar soni yuqori ko‘rsatkichni tashkil etadi. Ayniqsa, Buxoro viloyati hududi yuqori quyosh radiatsiyasi ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, quyosh energetikasini rivojlantirish uchun qulay tabiiy sharoit mavjud. Ushbu hududda quyosh energiyasidan foydalanish orqali elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini tashkil etish elektr energiyasidan samarali foydalanish imkonini beradi.

Buxoro viloyatida transport infratuzilmasi rivojlanib borayotganligi hamda avtomobil harakati yuqori bo‘lgan magistral yo‘llar mavjudligi elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini tashkil etish uchun qulay sharoit yaratadi. Ayniqsa, shahar markazlari, yirik savdo majmualari, sanoat hududlari hamda xalqaro avtomobil yo‘llari bo‘ylab bunday stansiyalarni joylashtirish katta iqtisodiy samaradorlik berishi mumkin.

ISSN 3030-3907

Mazkur tadqiqot ishining asosiy maqsadi Buxoro viloyatida quyosh energiyasining tabiiy salohiyatini tahlil qilish hamda elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini samarali joylashtirish imkoniyatlarini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot davomida hududning iqlim sharoiti, quyosh radiatsiyasi ko‘rsatkichlari va transport infratuzilmasi asosida zaryadlash stansiyalarining optimal joylashuvi tahlil qilindi.

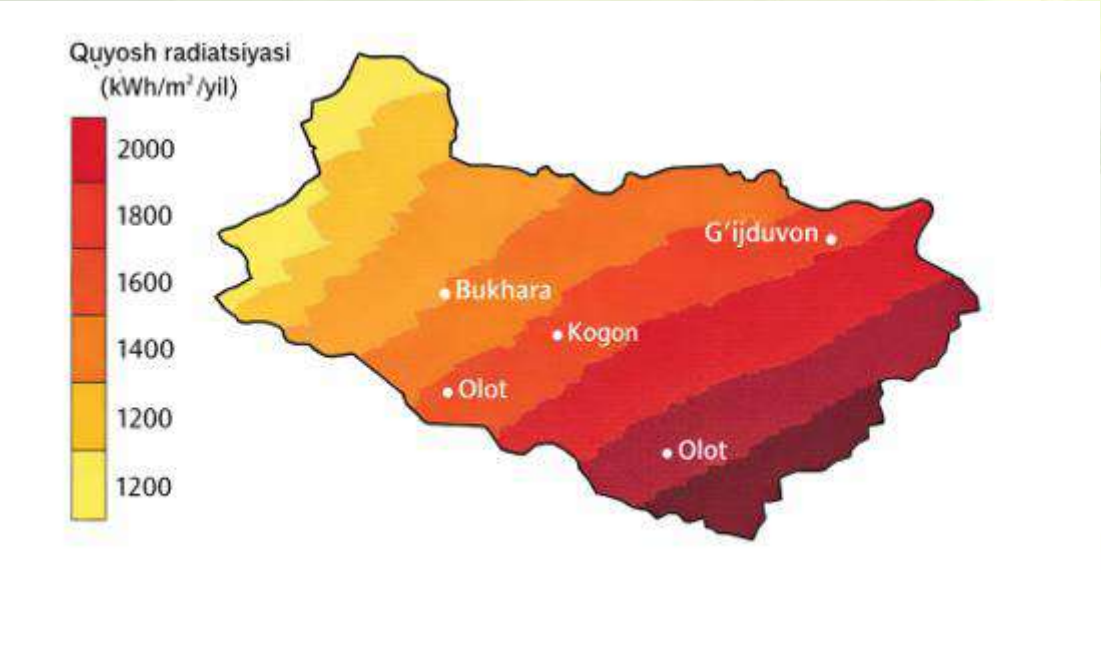
TADQIQOT USULLARI.

Mazkur tadqiqot ishida Buxoro viloyatining quyosh energiyasi salohiyati hamda elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini joylashtirish imkoniyatlarini aniqlash uchun bir qator ilmiy usullar qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida statistik ma’lumotlarni tahlil qilish, hududiy energetik infratuzilmani o‘rganish, quyosh radiatsiyasi ko‘rsatkichlarini baholash hamda transport oqimini tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlar meteorologik kuzatuv natijalari, energetika tizimi statistikasi va xalqaro energetika tashkilotlari hisobotlari asosida shakllantirildi. Buxoro viloyatida quyosh energiyasi salohiyatini aniqlashda quyosh radiatsiyasi, quyoshli kunlar soni va o‘rtacha yillik energiya ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari tahlil qilindi.

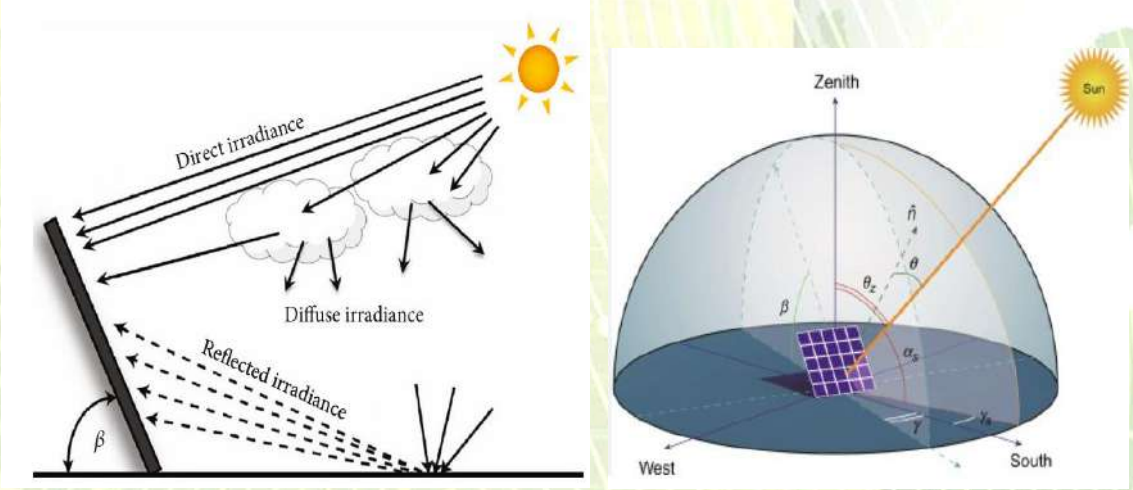
Jahonda iste’molchilarni uzluksiz elektr energiyasi bilan ta’minlashda va atrof-muhit ifloslanishlarini barqarorlashtirishda qayta tiklanadigan energiya manbalaridan xususan, quyosh energiyasidan foydalanishga alohida e’tibor berilmoqda. Quyoshdan yerga bir kunda yetib keladigan energiya juda ulkan miqdorda bo‘lib, bir soniyada taxminan $1.74 \cdot 10^{17}$ W quvvat va sutkada jami $1.5 \cdot 10^{22}$J energiya tushishi mumkin.Taqqoslash uchun butun insoniyatning bir yillik energiya iste’moli taxminan $6 \cdot 10^{20}$ J ga teng. Demak, quyoshdan yerga keladigan bir kunlik energiya insoniyatning yiliga sarflaydigan energiyasidan 20–25 baravar ko‘pdir.

ISSN 3030-3907

1-rasm.Buxoro viloyatining quyosh radiatsiyasi xaritasi

Quyosh fotoelektr panellari sirtida tushadigan yig‘indi quyosh nurlanish oqim zichligi, quyosh radiatsiyasining sirtga tushish burchagi (θ), quyoshning og‘ish burchagi (δ), quyosh soati burchagi (ω), sirt azimut burchagi (orientatsiya) (γ), quyosh fotoelektr panellari joylashuvining kengligi (φ) va sirtning qiyalik burchagi (β) kabi quyosh burchaklarining funksiyasidir.

2-rasm. Quyosh radiatsiyasini tashkil etuvchilari

Buxoro viloyati iqlim sharoitida quyosh fotoelektr panellarini gorizont sirtga nisbatan optimal o‘rnatish burchaklari aniqlandi. Gorizontal sirtga tushadigan yig‘indi quyosh radiatsiyasi (H_T) to‘g‘ri quyosh radiatsiyasi (H_B), sochilgan quyosh radiatsiyasi (H_D) va yerdan aks ettirilgan quyosh radiatsiyalarning (H_R) yig‘indisidan iborat. Shunday qilib, gorizontal sirtga nisbatan β burchak ostida qiya yuzaga tushadigan umumiy quyosh radiatsiyasi quyidagicha ifodalanadi:

$$H_T = H_B + H_D + H_R = (H - H_D) \cdot R_b + H_D \cdot \left(\frac{1+\cos\beta}{2}\right) + H \cdot \rho \cdot \left(\frac{1-\cos\beta}{2}\right) \quad (1)$$

ISSN 3030-3907

bunda: H – gorizontal yuzaga tushadigan yig‘indi quyosh radiatsiyasi; R_b – qiya yuzaga tushadigan quyosh radiatsiyasining gorizontal sirt yuzaga tushadigan quyosh radiatsiyasi miqdorlarining nisbati; ρ – yer yuzasidan aks ettirish koeffitsienti (0.2) ga teng.

Ma’lumki, quyoshning yerdagi tekislikka nisbatan ko‘rinadigan holati bir nechta geometrik parametrlarga qarab o‘zgaruvchandir. Quyoshning og‘ish burchagini (δ) tanlangan kunga (n) bog‘liq quyidagi tenglamadan aniqlash mumkin:

$$\delta = 23.45 \cdot \sin\left(\frac{360\cdot(n+284)}{365}\right) \quad (2)$$

R_b atmosferaning nur o‘tkazuvchanlik funksiyasi bo‘lib, u atmosferaning bulutliligi, suv bug‘i va zarrachalar konsentratsiyasiga bog‘liq. Biroq, Liu va Jordan R_b ni har bir oy uchun yer tashqarisidagi nurlanishning qiyali yuzaga tushadigan nisbati sifatida baholashni taklif qilishgan va u quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$R_b = \frac{\cos(\varphi-\beta)\cdot\cos\delta\cdot\sin\omega_s' + (\pi/180)\cdot\omega_s'\cdot\sin(\varphi-\beta)\cdot\sin\delta}{\cos\varphi\cdot\cos\delta\cdot\sin\omega_s' + (\pi/180)\cdot\omega_s\cdot\sin\varphi\cdot\sin\delta} \quad (3)$$

Qiyali yuza uchun quyosh botish soat burchagi:

$$\omega_s' = \min\begin{bmatrix}\omega_s = \cos^{-1}(-\tan\varphi\cdot\tan\delta)\\ \cos^{-1}(-\tan(\varphi-\beta)\cdot\tan\delta)\end{bmatrix} \quad (4)$$

Soatlik tiniqlik indeksi k_T gorizontal yuzada olingan ma’lum soatlik nurlanishining soatlik yerdan tashqari quyosh nurlanishga nisbati orqali aniqlanadi:

$$k_T = \frac{H}{H_o} \quad (5)$$

Soatlik yerdan tashqari quyosh nurlanishi H_o quyidagi tenglama orqali aniqlanadi:

$$H_o = \frac{24}{\pi}\cdot I_{sc}\cdot\left(1+0.033\cdot\cos\left(\frac{360\cdot n}{365}\right)\right)\cdot\left[\cos(\delta)\cdot\cos(\varphi)\cdot\sin(\omega_s)+\frac{\pi\cdot(\omega_s)}{180}\cdot\sin(\delta)\cdot\sin(\varphi)\right] \quad (6)$$

bunda: $\mathbf{I_{sc}}$ – quyosh doimiysi, 1367 W/m^2.

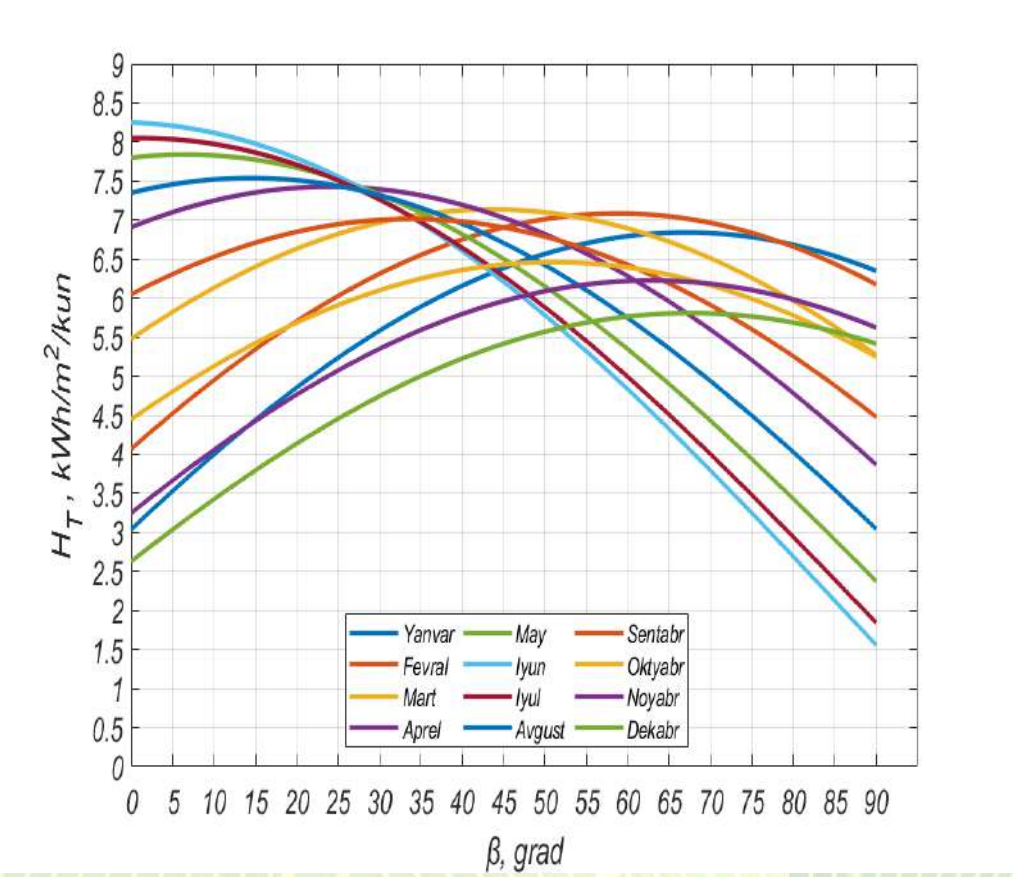
Diffuz quyosh nurlanish faktori uchun soatlik tiniqlik indeksining funksiyasi sifatidagi korrelyatsiya quyidagicha:

$$\frac{H_d}{H} = \begin{cases} 1-0{,}09\times k_T & \text{agar } 0{,}22 > k_T \\ 0{,}9511-0{,}1604\times k_T+4{,}388\times {k_T}^2-16{,}638\times {k_T}^3+12{,}336\times {k_T}^4 & \text{agar } 0{,}22 < k \\ 0{,}165 & \text{agar } 0{,}8 < k_T \end{cases}$$

NATIJALAR.

ISSN 3030-3907

Quyosh panelining qiyalik burchagi 0° dan 90° gacha 1° interval bilan o‘zgartirilganda janubga qaratilgan yuzaga tushadigan o‘rtacha kunlik yig‘indi quyosh nurlanishi (1) tenglama orqali aniqlandi. Iyun oyida optimal qiyalik burchagi 0° ga (minimum) yetib, ushbu burchakda bir oyda o‘rtacha kunlik umumiy nurlanish 8,25 kWh/m² kunni tashkil etadi. Keyinchalik, qish oylarida bu burchak ortib, dekabrda 68° (maksimum) ga yetadi va bu burchakda oylik o‘rtacha 5,81 kWh/m² kun quyosh energiyasi yig‘iladi. Oylar bo‘yicha eng yaxshi qiyalik burchaklaridan foydalanganda, yil davomida yig‘ilgan quyosh energiyasi 2570 kWh/m² yilni tashkil qiladi. 3-rasmda Buxoro viloyati (kenglik 40°10′, uzunlik 63°40′) hududining quyosh gorizontal yuzaga nisbatan burchak ostida o‘rnatilgan yuzaga tushadigan o‘rtacha kunlik oylar kesimida energiya ko‘rsatgichlari keltirilgan.

3-rasm. Buxoro viloyatining quyosh energiyasi potensiali ko‘rsatgichlari

1-jadvalda statsionar o‘rnatilgan quyosh panellarini optimal burchagi va energiyasi qiymatlarini aniqlash natijalari keltirilgan. Natijalar yoz oylari uchun o‘rtacha eng yaxshi qiyalik burchagi 5° (≈ φ – 35°), qish oylari uchun esa 65° (≈ φ +25°) ekanligini ko‘rsatadi. Mavsumiy sozlangan qiyalik burchaklaridan foydalanganda, yil davomida yig‘ilgan quyosh energiyasi 9252 MJ/m² yil ni tashkil qiladi. Janubga qaratilgan quyosh panellari uchun yillik o‘rtacha optimal qiyalik burchagi 36° ni tashkil etdi.

ISSN 3030-3907

1-jadval

Optimal og‘ish burchagi va energiya ko‘rsatgichlari

Oylar	Mavsumlar	Optimal og‘ish burchagi, β			H_T, kWh/m²/kun		
		Oylik	Mavsumiy	Yillik	Oylik	Mavsumiy	Yillik
Dekabr	Qish	68º	65º	36º	5,81	19,73	2570
Yanvar		67º			6,84		
Fevral		59º			7,08		
Mart	Bahor	44º	25º		7,14	22,41	
Aprel		24º			7,43		
May		7º			7,84		
Iyun	Yoz	0º	5º		8,25	23,84	
Iyul		1º			8,05		
Avgust		14º			7,54		
Sentabr	Kuz	34º	49º		7,02	19,71	
Oktyabr		51º			6,46		
Noyabr		63º			6,23		

MUHOKAMA.

Olib borilgan tadqiqot natijalari Buxoro viloyatida quyosh energiyasidan foydalanish uchun katta tabiiy salohiyat mavjudligini ko‘rsatadi. Hududda yil davomida quyoshli kunlar sonining ko‘pligi hamda quyosh radiatsiyasi ko‘rsatkichlarining yuqori bo‘lishi quyosh fotoelektr stansiyalarini samarali ishlatish imkonini beradi. Bu esa elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosida tashkil etish uchun muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Buxoro viloyatida quyosh radiatsiyasining o‘rtacha yillik miqdori 1500–1700 kWh/m² ni tashkil etadi. Bu ko‘rsatkich ko‘plab davlatlar bilan solishtirganda ancha yuqori bo‘lib, hududda quyosh energetikasi texnologiyalarini rivojlantirish uchun qulay sharoit mavjudligini ko‘rsatadi. Shu sababli elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini quyosh panellari bilan integratsiya qilish orqali elektr energiyasi ishlab chiqarishning muqobil manbalaridan foydalanish mumkin.

Elektromobillar sonining ortib borishi transport infratuzilmasini modernizatsiya qilishni talab etadi. Ayniqsa, avtomobil yo‘llari bo‘ylab hamda yirik shahar hududlarida zaryadlash stansiyalarining yetarli darajada mavjud bo‘lishi elektromobillardan foydalanishni kengaytirishga xizmat qiladi.

ISSN 3030-3907

Buxoro viloyatida transport oqimi yuqori bo‘lgan hududlar, jumladan, shahar markazi, savdo markazlari, sanoat hududlari va xalqaro avtomobil yo‘llari bo‘ylab elektromobil zaryadlash stansiyalarini joylashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Shuningdek, quyosh energiyasiga asoslangan zaryadlash stansiyalarini tashkil etish energetika tizimiga tushadigan yuklamani kamaytirishga ham yordam beradi. Bunday stansiyalar orqali ishlab chiqarilgan elektr energiyasi bevosita elektromobillarni zaryadlash uchun ishlatilishi mumkin. Natijada markaziy elektr tarmoqlariga bo‘lgan talab ma’lum darajada kamayadi.

Bundan tashqari, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish ekologik jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Elektromobillarni quyosh energiyasi yordamida zaryadlash orqali atmosferaga chiqariladigan zararli gazlar miqdorini kamaytirish mumkin. Bu esa atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishni ta’minlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, bunday tizimlarni joriy etishda texnik va iqtisodiy omillarni ham hisobga olish zarur. Quyosh panellari, energiya saqlash batareyalari va zaryadlash qurilmalarining dastlabki investitsiya qiymati nisbatan yuqori bo‘lishi mumkin. Biroq uzoq muddatli ekspluatatsiya jarayonida energiya tejalishi va ekologik foyda ushbu xarajatlarni qoplash imkonini beradi.

Umuman olganda, Buxoro viloyatida quyosh energiyasi asosida elektromobil zaryadlash stansiyalarini tashkil etish energetika tizimining samaradorligini oshirish, transport sohasini modernizatsiya qilish hamda ekologik muammolarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA.

Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, Buxoro viloyati quyosh energiyasidan foydalanish uchun katta tabiiy salohiyatga ega hududlardan biri hisoblanadi. Hududda yil davomida quyoshli kunlar sonining ko‘pligi va quyosh radiatsiyasining yuqori darajada bo‘lishi quyosh fotoelektr stansiyalarini samarali ishlatish imkonini yaratadi. Bu esa qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish uchun muhim omil hisoblanadi.

Tadqiqot davomida Buxoro viloyatida elektromobillarni zaryadlash stansiyalarini joylashtirish imkoniyatlari ham tahlil qilindi. Transport oqimi yuqori bo‘lgan hududlar, jumladan shahar markazlari, savdo majmualari, sanoat zonalari va magistral avtomobil yo‘llari bo‘ylab zaryadlash stansiyalarini tashkil etish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, quyosh energiyasiga asoslangan elektromobil zaryadlash stansiyalarini joriy etish elektr energiyasidan samarali foydalanish, energetika tizimiga tushadigan yuklamani kamaytirish hamda ekologik muhitni yaxshilashga

ISSN 3030-3907

xizmat qiladi. Bunday tizimlar atmosferaga chiqariladigan zararli gazlar miqdorini kamaytirish orqali barqaror rivojlanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Kelgusida Buxoro viloyatida qayta tiklanuvchi energiya manbalariga asoslangan elektromobil zaryadlash infratuzilmasini rivojlantirish energetika va transport sohalarining integratsiyalashgan rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli quyosh energiyasidan foydalanishga asoslangan zaryadlash stansiyalarini keng joriy etish hudud energetika tizimini modernizatsiya qilishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 22-avgustdagi qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni rivojlantirish t**o‘**g‘risidagi qarori**.**
2. O‘zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi. O‘zbekiston energetika tizimi statistik ma’lumotlari. – Toshkent, 2023.
3. JumayevA.A.Qayta tiklanuvchi energiya manbalari(o‘quv qo‘llanma),Durdona nashriyoti,2022 y.
4. Jumayev A.A.Qayta tiklanuvchi energiya manbalari(elektron darslik),2022 y.
5. Tursunov D.A.(2025).O‘zbekistonda yashil energetikani rivojlantirishga oid metodik uslublarni takomillashtirish.Develop of science ilmiy jurnali 2025,3-volume,215-227 b.
6. Tursunov D.A.(2025).Quyosh panellari samaradorligini oshirish uchun yangi materiallardan foydalanish.Fransiya xalqaro konferensiya 2025,1-volume,21-25 b.
7. Jumayev A.A. (2024). Talabalarning energetikaga oid kreativligini rivojlantirishda dasturiy ta’lim vositalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlari. Pedagogik akmeologiya xalqaro ilmiy- metodik jurnal №7(15),41-47.
8. Jumayev A.A. (2023). Bo‘lajak energetik muhandislarda kreativlikni shakllantirish mazmuni va usullari. Pedagogik mahorat ilmiy- nazariy va metodik jurnal 2023, № 11-son,82-86.
9. O‘g‘li, J.A.A., & O‘g‘li, A.B.B. (2022). Elektrotexnikaning nazariy asoslari fani darslarida kreativ texnologiyalardan foydalanish. Science and innovation, 1(B2), 413-415.
10. Sultonkhoja Makhmutkhanov, Jumayev Akhrom, SHukhrat Djurayev, Islom Bozorov.Stimulating Environmental Protection Activities in the Energy Sector. AIP Conference Proceedings. Research Article. June 17.2024.
11. Mirzoev, D. P. (2021). Specialization in higher educational institutions teaching subjects. World Bulletin of Social Sciences, 4(11), 115-119.

ISSN 3030-3907

12. Kh.S. Akhmadov, N.M. Nazarova, A.R. Juraev, I.Y. Avezov Technical and economic analysis, calculation and justification of hydrogen production through solar thermochemical reactor in Republic of Uzbekistan Elektron E3S Web of Conferences 524, APEC-VII-2024. (Scopus Conference).
13. D.A. Sayfullayeva, Akmal Zhuraev, D. Jalolova, I. Savrieva. Iproving the Quality of Education in Higher Educational Institutions with the Using Innovative Educational Technologies Elektron Cite as: AIP Conference Proceedings. 01 November 2022. (Scopus Conference).

ISSN 3030-3907

YEVROPA DAVLATLARI TAJRIBALARI ASOSIDA O‘ZBEKISTONDA PAST KUCHLANISHLI (0,4 kV) ELEKTR TARMOQLARIDA ENERGIYA SAMARADORLIG VA TJAMKORLIG BO‘YICHA AMALGA OSHIRILAYOTGAN ASOSIY ISHLAR VA KELAJAK REJALAR

Abdurahmonov Sultonbek Uktamovich
Andijon davlat texnika instituti katta o‘qitivchisi,
E-mail: sultonbek.abdurahmonov1953@gmail.com
Tel: +998 98 270 17 10

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yevropa davlatlari tajribasi asosida O‘zbekistonda past kuchlanishli (0,4 kV) elektr tarmoqlarida energiya samaradorligi va tejamkorligini oshirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan asosiy chora-tadbirlar tahlil qilinadi. Xususan, elektr taqsimlash tarmoqlarini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish, aqlli hisoblagichlarni joriy etish, SCADA tizimlari orqali boshqaruvni takomillashtirish, xususiy sektorni jalb qilish hamda davlat miqyosidagi energiya samaradorlik dasturlarining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, Yevropa mamlakatlarida qo‘llanilayotgan “faol tarmoq”, mikroavlod (microgeneration), talabni boshqarish (Demand Response) va energiya saqlash texnologiyalari bilan O‘zbekistondagi mavjud holat qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari past kuchlanishli elektr tarmoqlarida texnik yo‘qotishlarni kamaytirish, barqaror elektr ta’minotini ta’minlash va energetik boshqaruv samaradorligini oshirishda innovatsion yondashuvlarning muhimligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: past kuchlanishli elektr tarmoqlari, energiya samaradorligi, energiya tejamkorligi, raqamlashtirish, smart meter, SCADA tizimi, faol tarmoq (Active Network), mikroavlod, Demand Response, energiya saqlash tizimlari, modernizatsiya, elektr yo‘qotishlari, tarif siyosati, elektr taqsimlash tarmoqlari.

Аннотация. В данной статье на основе опыта европейских стран анализируются основные меры, реализуемые в Узбекистане по повышению энергоэффективности и энергосбережения в электрических сетях низкого напряжения (0,4 кВ). В частности, освещаются вопросы модернизации распределительных электрических сетей, цифровизации, внедрения интеллектуальных счетчиков, совершенствования управления с использованием систем SCADA, привлечения частного сектора, а также значение государственных программ по энергоэффективности. Кроме того, проводится сравнительный анализ технологий, применяемых в странах Европы, таких как «активные сети», микрогенерация, управление спросом (Demand Response) и системы накопления энергии, с текущим состоянием в Узбекистане. Результаты исследования показывают важность

ISSN 3030-3907

инновационных подходов для снижения технических потерь, обеспечения надежного электроснабжения и повышения эффективности энергетического управления в сетях низкого напряжения.

Ключевые слова: электрические сети низкого напряжения, энергоэффективность, энергосбережение, цифровизация, интеллектуальные счетчики, система SCADA, активная сеть, микрогенерация, Demand Response, системы накопления энергии, модернизация, потери электроэнергии, тарифная политика, распределительные электрические сети.

Abstract. This article analyzes the main measures being implemented in Uzbekistan to improve energy efficiency and energy saving in low-voltage (0.4 kV) electrical networks based on the experience of European countries. In particular, it highlights the modernization of power distribution networks, digitalization, the introduction of smart meters, improvement of control through SCADA systems, involvement of the private sector, and the importance of national energy-efficiency programs. In addition, a comparative analysis is carried out between the technologies widely used in European countries—such as Active Networks, microgeneration, Demand Response, and energy storage systems—and the current situation in Uzbekistan. The research results demonstrate the significance of innovative approaches in reducing technical losses, ensuring reliable power supply, and increasing the efficiency of energy management in low-voltage electrical networks.

Keywords: low-voltage electrical networks, energy efficiency, energy saving, digitalization, smart meter, SCADA system, Active Network, microgeneration, Demand Response, energy storage systems, modernization, power losses, tariff policy, power distribution networks.

KIRISH.

Hozirgi kunda elektr energiyasidan samarali foydalanish va energiya tejamkorligini ta’minlash dunyo miqyosida dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, past kuchlanishli (0,4 kV) elektr tarmoqlarida energiya yo‘qotishlarini kamaytirish, iste’molchilarni barqaror va sifatli elektr energiyasi bilan ta’minlash hamda zamonaviy boshqaruv tizimlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Elektr energiyasiga bo‘lgan talabning ortib borishi va resurslarning cheklanganligi energiya samaradorligini oshirishni strategik vazifaga aylantirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda elektr energetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya samaradorligini oshirish va yo‘qotishlarni kamaytirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, past kuchlanishli elektr tarmoqlarini rekonstruksiya qilish, eskirgan elektr uzatish

ISSN 3030-3907

liniyalarini yangilash, zamonaviy hisoblash qurilmalarini joriy etish hamda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini kengaytirish bo‘yicha qator amaliy ishlar olib borilmoqda.

Shu bilan birga, Yevropa davlatlari tajribasini chuqur o‘rganish va uni mahalliy sharoitlarga moslashtirish orqali O‘zbekistonda energiya samaradorligini yanada oshirish imkoniyatlari mavjud. Ayniqsa, 0,4 kV tarmoqlarda texnik va tijoriy yo‘qotishlarni kamaytirish, energiya nazoratini kuchaytirish va iste’molchilar bilan o‘zaro aloqalarni takomillashtirish ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — Yevropa davlatlari tajribasi asosida O‘zbekistonda past kuchlanishli (0,4 kV) elektr tarmoqlarida energiya samaradorligi va tejamkorligini oshirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan asosiy ishlarni tahlil qilish hamda kelajak rivojlanish yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

1. Past kuchlanishli tarmoqlarni modernizatsiya qilish va investitsiyalar

O‘zbekiston Respublikasida past kuchlanishli elektr tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda energetika sohasida qabul qilingan qaror va farmonlar tarmoqlarni modernizatsiya qilish hamda energiya tejash texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan [1]. Shuningdek, elektr energetikasi sohasini tartibga soluvchi huquqiy asoslar “Elektr energetikasi to‘g‘risida”gi Qonunda o‘z aksini topgan [2].

Jahon banki yordami bilan elektr taqsimlash tarmoqlarini zamon talablariga moslashtirish bo‘yicha katta loyiha amalga oshirilmoqda. Bu loyiha past kuchlanishli tarmoqlarni qayta qurish, 6 000 km past kuchlanishli liniyalarni modernizatsiya qilishni rejalashtiradi, 1 200 ta transformatorlarni almashtirish va ularni zamonaviy sig‘im bilan ta’minlashni nazarda tutadi. Shuningdek, 150 000 ta aqlli hisoblagichlar (smart meter) o‘rnatiladi, bu esa tijorat yo‘qotishlarini sezilarli darajada kamaytirishga xizmat qiladi.

Loyiha doirasida 4 000 tadan ortiq ma’lumot konsentratorlari o‘rnatilib, tarmoqlarni avtomatizatsiya qilish va raqamlashtirish imkoniyati yaratiladi. Bu tadbirlar elektr tarmoqlarining samaradorligini oshirish va uzatish yo‘qotishlarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Hozirgi sharoitda distribution (taqsimlash) tarmoqlarda texnik yo‘qotishlar taxminan 13 % ga yetmoqda, bu energiya tejash salohiyatini pasaytiradi. Bobning eskirgan infratuzilma va uzoq yillik xizmat muddati past bo‘lgan tarmoq uskunalari bunga asosiy sabab hisoblanadi.

2. Xususiy sektorni jalb qilish va bozor mexanizmlari

O‘zbekiston Hukumati xususiy sektorni past kuchlanishli tarmoqlarga jalb qilishni boshladi. Dastlab Samarqand viloyatida past kuchlanishli tarmoqlar

ISSN 3030-3907

xususiy sektor boshqaruviga berila boshlandi, keyinchalik bu tajriba boshqa hududlarda — Andijon, Jizzax, Namangan, Sirdaryo, Toshkent viloyati va Toshkent shahrida kengaytirilishi rejalashtirilgan.

Bu chora investitsiyalarni jalb qilish, tarmoqlarni samarali boshqarish, shuningdek yo‘qotishlarni kamaytirish yo‘lida muhim qadam sifatida ko‘rilmoqda.

Elektr bozorida raqobat mexanizmlarini joriy etish, jumladan xomashyo sarfi katta bo‘lgan iste’molchilar uchun chakana savdoda soatlik narxlar bo‘yicha to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar tizimi joriy etilishi ham rejalashtirilmoqda. Bu yana tarmoq samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

3. Raqamli tizimlar va infratuzilma modernizatsiyasi

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, elektr tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirishda raqamlashtirish va aqlli boshqaruv tizimlari muhim o‘rin egallaydi. Xususan, Xalqaro energetika agentligi (IEA) hisobotlarida smart texnologiyalarni joriy etish elektr uzatish va taqsimlashdagi yo‘qotishlarni sezilarli darajada kamaytirishi ta’kidlangan [3]. O‘zbekistonda ham Jahon banki ko‘magida elektr taqsimlash tarmoqlarini modernizatsiya qilish, aqlli hisoblagichlar o‘rnatish va infratuzilmani yangilash bo‘yicha yirik loyihalar amalga oshirilmoqda [4].

Yevropa davlatlari tajribasida past kuchlanishli elektr tarmoqlarida “Smart Grid”, “Active Network” kabi raqamli va moslashuvchan boshqaruv tizimlari keng qo‘llanilmoqda. Bu esa elektr energiyasi sifatini yaxshilash, uzilishlarni kamaytirish va energiya tejamkorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Elektr tarmoqlarini raqamlashtirish va SCADA tizimlarini joriy etish orqali tarmoqlarni real vaqt rejimida boshqarish, uzilishlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish imkoniyati yaratilmoqda [5]. Bu ishlar SCADA tizimlerining joriy etilishi va mavjud tizimlarni modernizatsiya qilishni ham o‘z ichiga oladi.

ADB va xalqaro ekspertlar yordamida mavjud kichik va o‘rta quvvatli past kuchlanishli substantsiyalarni yangilash, ularning energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda [6]. Bu substantsiyalar elektr yo‘qotishlarini kamaytirish va barqaror yetkazib berishni ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

4. Energiya samaradorligini oshirish bo‘yicha davlat maqsadlari

Elektr taqsimlash tizimlarini loyihalash va samaradorligini oshirish masalalari ko‘plab ilmiy adabiyotlarda yoritilgan bo‘lib, zamonaviy muhandislik yondashuvlari texnik yo‘qotishlarni kamaytirishga xizmat qiladi [7]. Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini past kuchlanishli tarmoqlarga integratsiya qilish esa kelajak energetikasining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda [8].

O‘zbekiston Hukumati 2030 yilga qadar iqtisodiyotda energiya sarfini kamida 20 % ga kamaytirish va davlat idoralarida energiya iste’molini 15 % ga

ISSN 3030-3907

qisqartirishni maqsad qilgan. Bu maqsad energiya samarador texnologiyalarni keng joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini kengaytirish bo‘yicha chora-tadbirlarni o‘z ichiga oladi.

30 000 ga yaqin obyektlar joriy energiya samaradorlik standartlariga moslashtirilmoqda. Binolar va ijtimoiy obyektlarda issiqlik yo‘qotishlarini kamaytirish, energetik samarali qurilish va ta’mirlash orqali umumiy energiya sarfini kamaytirishga qaratilgan keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda.

Shu bilan birga Yevropa davlatlarida past kuchlanishli (0,4 kV) elektr tarmoqlarda energiya samaradorligi va tejamkorligiga erishish uchun qo‘lanilayotgan, quyidagi tadbirlar bizda (O‘zbekistonda) hali keng qo‘llanilmayotgan yoki umuman joriy etilmagan chora-tadbirlarni ko‘rib chqaylik.

1. Past kuchlanishli tarmoqlarda “Active Network” (Faol tarmoq) konsepsiyasi

Yevropa tajribasi:

Germaniya, Daniya, Niderlandiya kabi davlatlarda past kuchlanishli tarmoqlar passiv uzatish tizimi emas, balki faol boshqariladigan tizim sifatida ishlaydi.

Afzalliklari:

Tarmoq kuchlanishi real vaqt rejimida avtomatik boshqariladi

Yuklama o‘zgarishiga qarab transformatorlarning chiqish kuchlanishi avtomatik moslanadi

Ortiqcha yo‘qotishlar va kuchlanishning oshib ketishi oldi olinadi

Bizda:

Past kuchlanishli tarmoqlar asosan statik ishlaydi

Kuchlanish rostlash cheklangan

Avtomatik tarmoq boshqaruvi deyarli yo‘q

2. Raqamli (Digital) past kuchlanishli tarmoqlar

Yevropa tajribasi:

Ko‘pgina Yevropa davlatlarida raqamli tarmoq modeli joriy etilgan.

Amalga oshirilgan tadbirlar:

Har bir transformator punkti va 0,4 kV liniyada raqamli monitoring

Elektr yo‘qotishlari qayerda yuz berayotgani aniq ko‘rinadi

Avtomatik nosozlik aniqlash (self-healing grid)

Bizda:

Asosan faqat hisoblagichlar raqamlashtirilgan

Tarmoqning o‘zi raqamli monitoringga to‘liq ulanmagan

3. Mahalliy energiya ishlab chiqarish (Microgeneration) ni tarmoqqa moslashtirish

Yevropa tajribasi:

ISSN 3030-3907

Quyosh panellari (PV) past kuchlanishli tarmoqqa katta miqyosda integratsiya qilingan
Tarmoq ikki tomonlama ishlaydi (iste’molchi ↔ tarmoq)
Natija:
Elektr energiyasi uzoqdan uzatilmaydi
Yo‘qotishlar keskin kamayadi
Yuklama notekisligi kamayadi
Bizda:
Quyosh panellari bor, ammo:
Tarmoqqa moslashuv sust
Kuchlanish barqarorligi muammolari yuzaga keladi
4. Demand Response – iste’molchini tarmoqni boshqarishga jalb qilish
Evropa tajribasi:
Iste’molchi faqat elektr oluvchi emas, balki tarmoqni muvozanatlashtiruvchi ishtirokchi.
Mexanizmlar:
Elektr narxi vaqt bo‘yicha o‘zgaradi
Yuqori yuklama paytida iste’mol avtomatik kamayadi
Aqlli maishiy qurilmalar qo‘llaniladi
Bizda:
Elektr tariflari deyarli static
Iste’molchi tarmoq holatiga ta’sir qilmaydi
5. Past kuchlanishli tarmoqlarda energiya saqlash tizimlari (Battery Storage)
Evropa tajribasi:
Mahalliy akkumulyator stansiyalari o‘rnatilgan
Pik yuklamalar yumshatiladi
Kuchlanish tebranishlari kamayadi
Bizda:
Akkumulyator tizimlari deyarli yo‘q
Pik soatlarda tarmoqqa ortiqcha yuk tushadi
6. Energiya samaradorligini majburiy normativlar orqali oshirish
Evropa tajribasi:
Past kuchlanishli tarmoqlarda:
Kabel yo‘qotishlari uchun qat’iy limitlar
Transformatorlarning minimal samaradorlik sinfi belgilangan
Energiya yo‘qotgan tarmoq operatoriga jarima qo‘llaniladi
Bizda:
Yo‘qotishlar yuqori bo‘lsa ham iqtisodiy javobgarlik past

ISSN 3030-3907

Rag‘batlantiruvchi mexanizmlar yetarli emas

7. Qisqa taqqoslash

1-Jadval

Yo‘nalish	**Yevropa**	**O‘zbekiston**
Tarmoq boshqaruvi	Faol, avtomatik	Asosan qo‘lda
Raqamlashtirish	To‘liq	Qisman
Iste’molchi roli	Faol ishtirokchi	Passiv
Energiya saqlash	Keng	Deyarli yo‘q
Tarif siyosati	Moslashuvchan	Statik

XULOSA.

Yevropa davlatlarida past kuchlanishli elektr tarmoqlarda energiya samaradorligi: faqat texnik modernizatsiya emas, balki raqamlashtirish, iqtisodiy mexanizmlar va iste’molchini jarayonga jalb qilish orqali ta’minlangan.

O‘zbekiston past kuchlanishli elektr tarmoqlarida energiya samaradorlikni oshirish va yo‘qotishlarni kamaytirish bo‘yicha jadal ishlar olib bormoqda. Bunda:

Xalqaro moliyaviy institutlar sarmoyalari (Jahon Banki, ADB) samarasida tarmoqlarni modernizatsiya qilish, raqamlashtirish va avtomatizatsiya qilish loyihalari amalga oshirilmoqda.

Xususiy sektor ishtiroki kengaytirilmoqda, bu esa samarali boshqaruv va investitsiyalarni jalb etishda samarali bo‘ladi.

Energiya samaradorligi milliy strategiyasi asosida energiya sarfini kamaytirish va raqamli yechimlarni joriy etish ustuvor yo‘nalishga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining energetika samaradorligini oshirish va energiya tejashga oid farmon va qarorlari to‘plami. – Toshkent, 2020–2024 yillar.
2. “Elektr energetikasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. – Toshkent, 2019.
3. International Energy Agency (IEA). Energy Efficiency 2023 Report. Paris, 2023.
4. World Bank Group. Uzbekistan Power Sector Reform and Modernization Project Documents. Washington DC, 2022.
5. European Commission. Smart Grids and Energy Storage in the European Union. Brussels, 2021.
6. ADB (Asian Development Bank). Power Distribution Modernization in Central Asia. Manila, 2022.

ISSN 3030-3907

7. Gonen T. Electric Power Distribution Engineering. 3rd Edition. CRC Press, 2014.
8. Ackermann T. Wind Power in Power Systems and Smart Grid Integration. Wiley, 2018.

ISSN 3030-3907

AVTOMATIKA ELEMENTLARI ASOSIDA BOSHQARUV TIZIMLARI STRUKTURASINI SINTEZLASH VA DIGITAL TWIN TEXNOLOGIYASI YORDAMIDA MODELLASHTIRISH

Gaziyeva Rano Teshabyevna
Texnika fanlari nomzodi, professor.
Yaxshimurodov Islombek Xolmurod o‘g‘li
PhD talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada avtomatika elementlari bazasida boshqarish tizimlari strukturasini sintezlash metodikasini yaratish va uni zamonaviy raqamli texnologiyalar – Digital Twin hamda kengaytirilgan va virtual reallik (AR/VR) muhitlari bilan integratsiya qilish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi real texnologik obyektlarning boshqaruv tizimlarini loyihalash jarayonini optimallashtirish, eksperimental sinovlarni raqamli muhitga ko‘chirish hamda energiya va resurs sarfini kamaytirishdan iborat. Taklif etilayotgan metodika avtomatika elementlari (sensorlar, aktuatorlar, PLC modullari va boshqaruv algoritmlari) asosida tizim strukturasi sintezini amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu metodika asosida yaratilgan Digital Twin modeli AR/VR muhitida vizualizatsiya qilinib, boshqaruv jarayonlarini real vaqt rejimida tahlil qilish imkoniyatini beradi. Tadqiqot natijalari irrigatsiya tizimlari va nasos stansiyalarini boshqarish jarayonlarini optimallashtirish uchun samarali ekanligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: avtomatika elementlari, boshqarish tizimlari, strukturani sintezlash, Digital Twin, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, SCADA, PLC.

Annotation. This article examines the issues of creating a methodology for synthesizing the structure of control systems based on automation elements and integrating it with modern digital technologies – Digital Twin and augmented and virtual reality (AR/VR) environments. The main goal of the study is to optimize the process of designing control systems for real technological objects, transfer experimental tests to a digital environment, and reduce energy and resource consumption. The proposed methodology allows for the synthesis of the system structure based on automation elements (sensors, actuators, PLC modules, and control algorithms). The Digital Twin model created using this methodology can be visualized in an AR/VR environment, allowing for real-time analysis of control processes. The research results have shown that it is effective for optimizing the control processes of irrigation systems and pumping stations.

Keywords: automation elements, control systems, structure synthesis, Digital Twin, virtual reality, augmented reality, SCADA, PLC.

Аннотация. В статье рассматривается создание методики синтеза структуры систем управления на базе элементов автоматики и ее интеграция с

ISSN 3030-3907

современными цифровыми технологиями – Digital Twin и средами дополненной и виртуальной реальности (AR/VR). Основная цель исследования — оптимизировать процесс проектирования систем управления реальными технологическими объектами, перенести экспериментальные испытания в цифровую среду и снизить потребление энергии и ресурсов.Модель Digital Twin, созданная на основе этой методики, визуализируется в среде AR / VR, что позволяет анализировать процессы управления в режиме реального времени. Результаты исследования показали его эффективность для оптимизации процессов управления ирригационными системами и насосными станциями.сы управления в режиме реального времени. Результаты исследования показали его эффективность для оптимизации процессов управления ирригационными системами и насосными станциями.

Ключевые слова: элементы автоматизации, системы управления, структурный синтез, цифровой двойник, виртуальная реальность, дополненная реальность, SCADA, PLC.

KIRISH.

XXI asrda sanoat va infratuzilma tizimlarini samarali boshqarish masalasi zamonaviy texnologik rivojlanishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Murakkab texnologik jarayonlarni boshqarishda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari (ABT) muhim ahamiyat kasb etib, ular ishlab chiqarish jarayonlarining barqarorligi, energiya resurslaridan samarali foydalanish hamda inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Zamonaviy sanoat korxonalari, energetika tizimlari, transport infratuzilmasi hamda suv xo‘jaligi obyektlarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarining joriy etilishi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biri sifatida qaralmoqda [1]. Ayniqsa, irrigatsiya tizimlari va suv xo‘jaligi obyektlarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini qo‘llash suv resurslarini boshqarish jarayonini optimallashtirish, energiya sarfini kamaytirish hamda texnologik jarayonlarning uzluksiz ishlashini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Bunday tizimlar turli xil avtomatika elementlari – sensorlar, aktuatorlar, dasturlashtiriladigan mantiqiy kontrollerlar (PLC) hamda dispetcherlik boshqaruv tizimlari (SCADA) asosida tashkil etiladi. Ushbu elementlarning o‘zaro integratsiyasi texnologik jarayonlarning real vaqt rejimida monitoringi va boshqarilishini ta’minlaydi [2].

Avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini loyihalash jarayonida eng muhim ilmiy masalalardan biri boshqaruv tizimi strukturasini optimal shaklda sintezlash hisoblanadi. Boshqaruv tizimi strukturasi noto‘g‘ri tanlangan taqdirda texnologik jarayon samaradorligi pasayishi, energiya resurslarining ortiqcha sarflanishi hamda

ISSN 3030-3907

ekspluatatsiya xarajatlarining oshishi kuzatilishi mumkin. Shu sababli boshqarish tizimlari strukturasi sintezini ilmiy asoslangan metodikalar asosida ishlab chiqish avtomatika va boshqaruv nazariyasining dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi [3].

So‘nggi yillarda sanoat avtomatlashtirish tizimlarida Industry 4.0 konsepsiyasi keng rivojlanib, ishlab chiqarish jarayonlarini raqamlashtirish, kiber-fizik tizimlar va sun’iy intellekt texnologiyalarini integratsiyalash imkoniyatlarini yaratmoqda. Ushbu konsepsiya doirasida Digital Twin texnologiyasi muhim o‘rin egallaydi. Digital Twin real texnologik obyektning virtual modelini yaratish orqali uning ishlash jarayonlarini modellashtirish, tahlil qilish va optimallashtirish imkonini beradi [4]. Digital Twin texnologiyasi yordamida real tizim ishga tushirilishidan oldin uning turli ish rejimlari virtual muhitda sinovdan o‘tkazilishi mumkin. Bu esa texnologik jarayonlarning samaradorligini oshirish, nosozliklarni oldindan aniqlash hamda texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini optimallashtirish imkonini beradi [5]. Bundan tashqari, zamonaviy vizualizatsiya texnologiyalari – Augmented Reality (AR) **va** Virtual Reality (VR) texnologiyalari murakkab texnologik tizimlarni modellashtirish va boshqarish jarayonlariga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. AR va VR texnologiyalari yordamida texnologik obyektlarning uch o‘lchamli modellarini yaratish, ularni interaktiv tarzda boshqarish hamda muhandis va operatorlar uchun qulay vizual muhitni shakllantirish mumkin. Bu texnologiyalar sanoat tizimlarini diagnostika qilish, texnik xizmat ko‘rsatish hamda mutaxassislarni tayyorlash jarayonlarida samarali qo‘llanilmoqda [6].

Shu munosabat bilan mazkur maqolada avtomatika elementlari bazasida boshqarish tizimlari strukturasini sintezlash metodikasini ishlab chiqish hamda ushbu metodikani Digital Twin va AR/VR texnologiyalari asosida modellashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda avtomatika elementlari bazasida boshqarish tizimlari strukturasini sintezlash uchun kompleks metodologik yondashuv ishlab chiqildi. Taklif etilgan metodika texnologik obyektni tizimli tahlil qilish, avtomatika elementlarini tanlash, boshqaruv tizimi strukturasini sintezlash hamda yaratilgan tizimni Digital Twin texnologiyasi asosida modellashtirish va AR/VR muhitida vizualizatsiya qilish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu metodologik yondashuv boshqaruv tizimlarini loyihalash jarayonini optimallashtirish, real obyektlarni ishga tushirishdan oldin virtual muhitda sinovdan o‘tkazish hamda energiya samaradorligini oshirish imkonini beradi [7].

TEXNOLOGIK OBYEKTNI TAHLIL QILISH. Boshqaruv tizimini loyihalash jarayonining dastlabki bosqichi texnologik obyektning fizik va

ISSN 3030-3907

texnologik parametrlarini aniqlashdan iborat. Ushbu bosqichda tizimning kirish va chiqish parametrlari, tashqi ta’sirlar hamda boshqariladigan jarayonlarning dinamik xususiyatlari o‘rganiladi. Texnologik obyektlarning dinamik xususiyatlarini ifodalash uchun odatda differensial tenglamalar asosidagi matematik modellar qo‘llaniladi.

Texnologik jarayonning umumiy dinamik modeli quyidagi tenglama orqali ifodalanadi:

$$\frac{dx(t)}{dt} = Ax(t) + Bu(t)$$

Bu yerda:

$x(t)$ – tizim holati vektori; $u(t)$ – boshqaruv signali, A, B – tizim parametrlari.

Suv xo‘jaligi tizimlarida nasos agregatlari va suv oqimi jarayonlarini modellashtirishda quyidagi gidravlik tengamalardan foydalaniladi:

$$Q = Av$$

Bu yerda:

Q – suv oqimi, A – kesim yuzasi, v – oqim tezligi

Nasos tizimlaridagi energiya balansi quyidagi tenglama bilan ifodalanadi:

$$P = \rho g Q H$$

Bu yerda:

P – nasos quvvati, ρ – suyuqlik zichligi, g – erkin tushish tezlanishi, H – bosim balandligi

Texnologik jarayonlarning dinamik xususiyatlarini tahlil qilish boshqaruv tizimninng optimal parametrlarini aniqlashga yordam beradi [8].

Avtomatika elementlarini tanlash. Boshqaruv tizimini yaratishda muhim bosqichlardan biri texnologik jarayonni boshqarish uchun zarur avtomatika elementlarini tanlash hisoblanadi. Ushbu bosqichda sensorlar, aktuatorlar, PLC modullari hamda signal konvertorlari tanlanadi. Sensorlar texnologik parametrlarni o‘lchash uchun qo‘llaniladi. Masalan, oqim datchigi quyidagi bog‘lanish orqali aniqlanishi mumkin:

$$Q = k\sqrt{\Delta P}$$

Bu yerda:

Q – oqim, ΔP – bosim farqi, k – o‘lchash koeffitsienti.

PLC kontorollerlarda boshqaruv algoritmlari PID nazorat qonunlari asosida ishlashini hisobga olib, quyidagi tenglik keltiriladi:

$$u(t) = K_p e(t) + K_i \int e(t)dt + K_d \frac{de(t)}{dt}$$

Bu yerda:

ISSN 3030-3907

K_p – proporsional koeffitsient, K_i – integral koeffitsient, K_d – differensial koeffitsient.

Avtomatika elementlarini tanlashda tizimning ishonchliligi ham muhim omillardan hisoblanadi. tizim ishonchliligi quyidagi formula orqali ifodalanadi va hisoblanadi:

$$R(t) = e^{-\lambda t}$$

Bu yerda:

λ – nosozlik intensivligi

Strukturani sintezlash. Mazkur bosqichda boshqaruv tizimining optimal strukturasini shakllantirish kerak bo‘ladi. Boshqaruv tizimi odatda bir nechta boshqaruv konturlaridan iborat bo‘lib, ular o‘zaro bog‘langan holda ishlaydi.

Tizimning uzatish funksiyasi quydagi aniqlanadi:

$$G(s) = \frac{Y(s)}{U(s)}$$

Boshqaruv tizining yopiq konturli uzatish funksiyasi esa:

$$T(s) = \frac{G(s)}{1 + G(s)H(s)}$$

Bu yerda: $H(s)$ – teskari aloqa funksiyasi hisoblanadi.

Ushbu bosqichda signal oqimlari shakllantiriladi va boshqaruv algoritmlari ishlab chiqiladi. Strukturani optimallashtirish boshqaruv tizmining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi [9].

Digital Twin modelini yaratish. Tanlangan strukturaga asoslanib, boshqaruv tizmining raqamli egizagi – Digital Twin modeli yaratiladi. Digital Twin modeli real tizimning matematik va fizik modellarini o‘z ichiga oladi.

Digital Twin modeli quyidagi tenglama orqali yangilanib boradi:

$$x_{k+1} = f(x_k, u_k)$$

Bu yerda:

x_k – tizimning joriy holati, u_k – boshqaruv signali.

Digital Twin texnologiyasi yordamida real tizimning ishlash jarayonlari virtual muhitda modellashtiriladi va optimallashtiriladi [10].

AR/VR muhitidia vizualizatsiya. Yaratilgan Digital Twin modeli AR/VR platformalariga integratsiya qilinadi. Ushbu bosqichda texnologik obyektlarning uch o‘lchamli modeli yaratiladi va boshqaruv jarayonlari vizual ko‘rinishda namoyish etiladi. AR/VR texnologiyalari operatorlar uchun interaktiv muhit yaratib, texnologik tizimlarning ishlash jarayonlarini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi [11]. Bunday yondashuv texnik xodimlarni tayyorlash, tizim diagnostikasi va texnik xizmat ko‘rsatish jarayonlarini sezilarli darajada soddalashtiradi. Shu bilan birga, AR/VR muhitida yaratilgan virtual laboratoriyalar

ISSN 3030-3907

murakkab texnologik jarayonlarni xavfsiz sharoitda o‘rganish imkonini beradi [12].

KUTILAYOTGAN NATIJALAR. Taklif etilayotgan metodika asosida irrigatsiya tizimining nasos stansiyasi uchun avtomatlashtirilgan boshqaruv modeli ishlab chiqiladi va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimining strukturasini sintezlash, texnologik jarayonlarni matematik modellashtirish hamda ushbu modelni Digital Twin texnologiyasi asosida raqamli muhitda amalga oshirish ishlari bajariladi. Yaratilgan model irrigatsiya tizimining asosiy texnologik elementlarini qamrab olgan holda ishlab chiqiladi.

Digital Twin modeli quyidagi asosiy komponentlardan tashkil topadi:

- Nasos agregati matematik modeli;
- Suv oqimi va gidravlik jarayonlar modeli;
- Sensor va o‘lchov tizmi modeli;
- PLC asosidagi boshqaruv algoritmi modeli.

Nasos agregati modeli nasosning quvvati, bosim balandligi va suv oqimi o‘rtasidagi bog‘lanishlarni ifodalovchi matematik tenglamalar asosida qurildi. Suv oqimi modeli esa gidravlik tenglamalar yordamida modellashtirildi. Sensor tizimi modeli real tizimdagi o‘lchash jarayonlarini simulyatsiya qilish uchun ishlatildi, PLC modeli esa boshqaruv algoritmlarini amalga oshirish imkonini berdi.

Yaratilgan Digital Twin modeli AR/VR muhitiga integratsiya qilinadi**.** Ushbu muhitda nasos stansiyasining 3D modeli yaratilib, texnologik jarayonlar virtual laboratoriya shaklida vizual tarzda namoyish etildi. Virtual laboratoriya yordamida operatorlar nasos stansiyasining turli ish rejimlarini sinab ko‘rishlari va boshqaruv algoritmlarining samaradorligini baholashlari mumkin bo‘ldi.

An’anaviy boshqaruv tizimlarini loyihalash metodikalarida tizimni tekshirish ko‘pincha real obyekt ustida eksperimental sinovlar orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv quyidagi kamchiliklarga ega:

- Yuqori energiya sarfi
- Texnik uskunalarning tez eskirishi
- Sinov jarayonlarning yuqori xarajati
- Xavfsizlik bilan bog‘liq muammolar.

Taklif etilgan metodikada esa boshqaruv tizimi avvalo Digital Twin muhitida sinovdan o‘tkaziladi**.** Bu esa real obyektni ishga tushirishdan oldin turli ish rejimlarini virtual muhitda tahlil qilish imkonini beradi.

Digital Twin va AR/VR texnologiyalarini avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini loyihalash jarayoniga integratsiya qilish tizim samaradorligini oshiradi. Virtual laboratoriya yordamida texnologik jarayonlarni oldindan modellashtirish orqali real obyektni ishga tushirish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan

ISSN 3030-3907

xatoliklar oldindan aniqlanadi. Bundan tashqari, AR/VR texnologiyalari yordamida operatorlar va muhandislar uchun interaktiv o‘quv muhiti yaratish mumkin bo‘lib, bu texnologik tizimlarni boshqarish jarayonini yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

XULOSA. Mazkur tadqiqotda avtomatika elementlari bazasida boshqarish tizimlari strukturasini sintezlashning yangi metodikasi ishlab chiqiladi hamda ushbu metodika zamonaviy raqamli texnologiyalar – Digital Twin**,** Augmented Reality (AR) **va** Virtual Reality (VR) muhitlari bilan integratsiya qilinadi. Taklif etilgan metodika texnologik jarayonlarni boshqarish tizimlarini loyihalash jarayonini tizimli yondashuv asosida takomillashtirishga xizmat qiladi. Ushbu metodika yordamida texnologik obyektlarning matematik va fizik modellarini yaratish, boshqaruv algoritmlarini ishlab chiqish hamda ularni virtual muhitda sinovdan o‘tkazish imkoniyati yaratildi [14]. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, avtomatika elementlari asosida boshqaruv tizimlari strukturasini sintezlash jarayonida Digital Twin texnologiyasidan foydalanish texnologik tizimlarni modellashtirish va optimallashtirishda muhim ahamiyatga ega. Digital Twin real obyektlarning raqamli egizagini yaratish orqali ularning ishlash jarayonlarini virtual muhitda tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa boshqaruv tizimlarini ishlab chiqish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatoliklarni oldindan aniqlash hamda tizim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [15].

Taklif etilayotgan metodikaning yana bir muhim afzalligi shundaki, u real texnologik obyektlarni ishga tushirishdan oldin virtual muhitda sinovdan o‘tkazish imkonini beradi. An’anaviy usullarda texnologik tizimlarni tekshirish ko‘pincha real obyektlarda amalga oshiriladi, bu esa katta energiya sarfi, texnik uskunalarning eskirishi va yuqori ekspluatatsiya xarajatlariga olib keladi. Digital Twin asosidagi yondashuv esa ushbu jarayonlarni virtual muhitga ko‘chirish orqali eksperimental sinovlarning xavfsizligini va samaradorligini oshiradi [16].

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan boshqaruv tizimi modeli irrigatsiya tizimlarida qo‘llaniladigan nasos stansiyalari misolida sinovdan o‘tkazildi. Olingan natijalar boshqaruv algoritmlarini optimallashtirish orqali energiya sarfini o‘rtacha 10–15 % ga kamaytirish mumkinligini ko‘rsatdi. Bundan tashqari, tizim barqarorligini oldindan baholash imkoniyati ham yaratildi. Bu esa irrigatsiya tizimlarida energiya samaradorligini oshirish va suv resurslaridan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

AR va VR texnologiyalarining boshqaruv tizimlarini modellashtirish jarayoniga integratsiya qilinishi texnologik tizimlarni vizual tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Uch o‘lchamli vizual modellar yordamida texnologik obyektlarning ishlash jarayonlarini intuitiv tarzda kuzatish, boshqaruv

ISSN 3030-3907

algoritmlarining samaradorligini baholash hamda texnik xodimlarni tayyorlash jarayonlarini optimallashtirish mumkin

Shuningdek, AR/VR texnologiyalaridan foydalanish operatorlarni tayyorlash va o‘qitish jarayonida muhim ahamiyatga ega. Virtual laboratoriyalar yordamida murakkab texnologik tizimlarning ishlash prinsiplari xavfsiz muhitda o‘rganilishi mumkin. Bu esa texnik xodimlarning malakasini oshirish hamda texnologik jarayonlarni boshqarishdagi inson omili bilan bog‘liq xatoliklarni kamaytirishga xizmat qiladi. Taklif etilgan metodika sanoat avtomatlashtirish tizimlarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy sanoat tizimlarida **kiber-fizik tizimlar**, **sun’iy intellekt** va **katta ma’lumotlar texnologiyalari** keng qo‘llanilmoqda. Digital Twin texnologiyasi ushbu tizimlar bilan integratsiya qilinishi orqali texnologik jarayonlarni real vaqt rejimida monitoring qilish va optimallashtirish imkoniyatini yaratadi.

Kelgusida mazkur metodikani sun’iy intellekt asosidagi optimallashtirish algoritmlari bilan integratsiya qilish istiqbolli ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Sun’iy intellekt texnologiyalari yordamida boshqaruv tizimlarining parametrlarini avtomatik ravishda optimallashtirish, nosozliklarni oldindan aniqlash hamda texnologik jarayonlarni adaptiv boshqarish imkoniyatlari yaratiladi.

Shu bilan birga, Digital Twin texnologiyasini IoT qurilmalari va real vaqt ma’lumotlari bilan integratsiya qilish orqali texnologik tizimlarning yanada aniqroq modellarini yaratish mumkin. Bu esa sanoat tizimlarini boshqarishda yangi imkoniyatlarni ochib beradi va Industry 4.0 konsepsiyasining amaliy qo‘llanilishiga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari irrigatsiya tizimlari, sanoat avtomatlashtirish tizimlari hamda energetika sohasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan boshqaruv tizimlarini yaratishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Taklif etilgan metodika texnologik jarayonlarni boshqarish tizimlarini loyihalash jarayonini optimallashtirish, energiya va resurslardan samarali foydalanish hamda texnologik tizimlarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, Digital Twin, AR/VR va sun’iy intellekt texnologiyalarining integratsiyasi sanoat avtomatlashtirish tizimlarini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu texnologiyalarni qo‘llash texnologik jarayonlarni boshqarishning yangi paradigmalarini shakllantiradi hamda kelajakdagi raqamli sanoat infratuzilmasining asosini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Katushiko Ogato “Modern Control Engineering” Fifth Edition. pp 155 – 158. 2016 yil

ISSN 3030-3907

2. Stuart A.Boyer “SCADA – Supervisory Control and Data Acquisiton” 3rd Edition. ISA – The Instrumentation, Systems, and Automation Society. pp 11 – 14. 2004 yil
3. Gaziyeva R.T., Abdullayeva D.A. “Avtomatlashtirishning texnik vositalari”. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. “O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi” 2020.
4. Fei Tao, Meng Zhang and A.Y.C. Nee. “Digital Twin Driven Smart Manufacturing”. Academic Press. 2019
5. Michael Grieves, Jhon Vickers. “Digital Twin: Mitigating unpredictable, undesirable Emergent Behavior in Complex System” pp 85 – 113. First Online: 17 August 2016.
6. Ronald T. Azuma. “A Survey of Augumented Reality” pp 355 – 385. Teleoperators and Virtual Environments 6, 4 (August 1997)
7. Richard C. Dorf, Robert H. Bishop. “Modern Control Systems”. Twelfth Edition.
8. Dale E. Seborg, Thomas F. Edgar, Dunan A. Mellichamp, Francis J. Doyle III. “Process Dynamics and Control”. Fourth Edition
9. Gene F. Franklin, J. David Powell, Michael Workman. “Digital Control of Dynamic Systems”. Third Edition. 2019.
10. H.J.Eggnik, A.J.H.Frinjns, T.W.M.Janssen, G.Martin. “Numerical and experimental feasibility study vapor chambers for LED applications. https://ieeexplore.ieee.org/document/8357355
11. Ronald T. Azuma. “A Survey of Augumented Reality” pp 355 – 385. Teleoperators and Virtual Environments 6, 4 (August 1997)
12. Paul Milgram, Fumio Kishino. “A Taxonomy of mixed reality visual displays”.https://www.researchgate.net/publication/231514051_A_Taxonomy_of_Mixed_Reality_Visual_Displays
13. Kalandarov Palvan Iskandarovich. “Texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish”. Toshkent – 2021.
14. Gaziyeva R.T., Abdullayeva D.A. “Avtomatlashtirishning texnik vositalari”. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. “O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi” 2020.
15. Tao F., Zhang M. “*Digital Twin Shop-Floor: A New Shop-Floor Paradigm*”. https://ieeexplore.ieee.org/document/8357355
16. Grieves M. *Digital Twin: Manufacturing Excellence through Virtual Factory Replication*. https://www.researchgate.net/publication/307509727

ISSN 3030-3907

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING JAMIYATDAGI O‘RNI

Nasirova Nargiza Sharofdinovna
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, “Chet tili” kafedrasi v.b dotsenti
E-mail: nasirovanargiza35@gmail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim va jamiyat rivojidagi o‘rni tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonida sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari, afzalliklari va xavf-xatarlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, O‘zbekistonda sun’iy intellektni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: taraqqiyot,rivojlantirish ,muammolar ,jamiyat,raqamli ,slohotlar , texnologiyari

Аннотация. В статье рассматривается значение технологий искусственного интеллекта в образовании и общественном развитии. Проанализированы возможности применения искусственного интеллекта в учебном процессе, его преимущества и потенциальные риски. Особое внимание уделено реформам и государственным инициативам по развитию искусственного интеллекта в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: прогресс, развитие, проблемы, общество, цифровые технологии, навыки, технологии

Abstract. This article examines the role of artificial intelligence technologies in education and social development. It analyzes the opportunities of using AI in the educational process, its advantages, and potential risks. Special attention is given to current reforms and state initiatives aimed at developing artificial intelligence in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: progress, development, problems, society, digital, skills, technologies

KIRISH.

Sun’iy intellekt kompyuter fanining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ilgari faqat inson tomonidan bajarilgan vazifalarni amalga oshira oladigan intellektual tizimlarni yaratishga qaratilgan.

1940–1950 yillar — Alan Turing, Jon fon Neyman va Norbert Vinerning tadqiqotlari SI uchun asos yaratdi. Kompyuterlarning ilk modellari yaratildi, mashinalar inson tafakkuriga taqlid qilishi mumkinligi haqidagi g‘oyalar paydo bo‘ldi. 1960–1970 yillar — Simvolik SI usullari ishlab chiqilgan. Bu vaqtda mantiq va ekspert bilimlari yordamida muammolarni hal qila oladigan kompyuter dasturlari paydo bo‘ldi. 1956 yillar — "Sun’iy intellekt" atamasi birinchi marta

ISSN 3030-3907

Dartmut kolleji konferentsiyasida qo‘llanilib, yangi tadqiqot sohasining tug‘ilishini nishonladi. Bugungi kunda

Asosiy SI texnologiyalari neyron tarmoqlar va chuqur o‘rganishga aylandi. Ushbu usullar murakkab ma'lumotlarni qayta ishlash, tasvirlarni tanib olish va yaratish, tabiiy tilda muloqot qilish imkonini beradi. 1980–1990 yillar — Atrof-muhitdan fikr-mulohazalarni qabul qilish orqali SIga o‘zo‘zidan o‘rganish va malakasini oshirish imkonini beruvchi mustahkamlovchi o‘rganish algoritmlari paydo bo‘ldi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylanib bormoqda. Ular axborot bilan ishlash, bilim olish, qaror qabul qilish va muloqot qilish usullarini tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, ta’lim sohasida sun’iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi o‘quv jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, ta’lim sifatini oshirish hamda inson resurslarini samarali rivojlantirish imkonini bermoqda.

Sun’iy intellekt (SI) — Bu kompyuterlar va dasturlarga inson ongiga taqlid qilish imkonini beruvchi texnologiya. Oddiy qilib aytganda, sun'iy intellekt mashinalarga xuddi odamlar kabi vazifalarni bajarish uchun ma'lumotlar asosida "o‘ylash", "o‘rganish" va "qaror qabul qilish"ga yordam beradi. Misol: Siri yoki Google Assistant kabi ovozli yordamchilar AI yordamida nutqni taniydi va savollarga javob beradi.

Chuqurlashtirb o‘qitish (DL) — Bu ma'lumotlarni tahlil qilish va tushunish uchun ko‘p qatlamli neyron tarmoqdan foydalanadigan sun'iy intellektning bir bo‘limi. Buni ma'lumotni qayta ishlash uchun birgalikda ishlaydigan "virtual neyronlar" ning o‘zaro bog‘langan qatlamlari zanjiri sifatida tasavvur qiling.

Qatlamlar qanchalik ko‘p bo‘lsa, tarmoq "chuqurroq" va u qanchalik murakkab vazifalarni hal qilishi mumkin. MISOL! Trening namunasi: Ma'lumotlar to‘plami mashinani o‘rganish modelini o‘rgatish uchun ishlatiladi. Sinov namunasi: Ma'lumotlar to‘plami o‘qitilgan modelning to‘g‘riligini baholash uchun ishlatiladi. Qayta tayyorlash: Model o‘quv majmuasiga juda mos keladigan va yangi ma'lumotlarga yomon umumlashtiriladigan vaziyat. Kam tayyorgarlik: Model ma'lumotlardagi naqshlarni etarlicha o‘rgana olmaydigan vaziyat.

Sun’iy intellekt mashinani o‘rganish, tabiiy tilni qayta ishlash, kompyuter ko‘rishi va neyron tarmoqlar kabi texnologiyalarni o‘z ichiga oladi. Neyron tarmoqlar inson miyasining ishlash tamoyillarini taqlid qiluvchi matematik modellarga asoslanib, katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish va ulardan o‘rganish qobiliyatiga ega.

O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellektni rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 4-

ISSN 3030-3907

iyuldagi “Ma’muriy islohotlar doirasida oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-200-sonli qarori va O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2024-yil 27-dekabrdagi “2025-yilda xalqaro va respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 490-sonli buyrug‘iga asosan hamda raqamli texnologiyalar sohasini rivojlantirishning ustuvor vazifalarini amalga oshirish maqsad qilindi.

Bundan tashqari, Raqamli texnologiyalar vazirligi huzurida Sun’iy intellekt texnologiyalari bo‘yicha ilmiy-tadqiqot instituti tashkil qilindi. Davlat axborot tizimlarini ishlab chiqish va qo‘llab-quvvatlash bilan shug‘ullanuvchi yagona integrator — UZINFOCOM ham mamlakatda raqamli va sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etishda muhim rol o‘ynamoqda.

Sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayonida keng imkoniyatlar yaratmoqda. U har bir o‘quvchi va talabaga moslashtirilgan o‘quv dasturlarini shakllantirish, o‘qituvchilarning kundalik vazifalarini avtomatlashtirish (testlar tuzish, nazorat ishlarini tekshirish), o‘quv faoliyatini tahlil qilish orqali muammolarni erta aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt o‘qituvchini almashtirmaydi, balki uning faoliyatini samaraliroq tashkil etishga xizmat qiluvchi yordamchi vosita hisoblanadi.

Sun’iy intellektнинг jadal rivoji bilan birga ayrim xavf va muammolar ham yuzaga kelmoqda. Xususan, deepfake texnologiyalari orqali soxta video va audio materiallar yaratilishi jamiyatda axborotga bo‘lgan ishonchni pasaytirishi mumkin. Shu sababli aholining, ayniqsa yoshlarning sun’iy intellekt bo‘yicha savodxonligini oshirish, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Endilikda har qanday axborot manbasiga, jumladan video materiallarga ham ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur.

Shuningdek, ChatGPT kabi sun’iy intellekt mahsulotlarining ilmiy ishlar, referatlar va ijodiy topshiriqlarni bajarib berishi ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq bu texnologiyalarni to‘g‘ri yo‘naltirish, baholash tizimini takomillashtirish va bilimni tekshirishning muqobil usullarini joriy etish orqali mazkur muammoning oldini olish mumkin. Muhimi, sun’iy intellektdan foydalanishni taqiqlash emas, balki undan ongli va samarali foydalanish madaniyatini shakllantirishdir.

Sun’iy yuqori intellekt — bu sun'iy intellektni rivojlantirishning nazariy darajasi bo‘lib, u barcha sohalarda insonning intellektual qobiliyatlaridan ustun turadi: ijodkorlik, muammolarni hal qilish, tahlil qilish va hissiy intellekt. ASI muammolarni bashorat qilishi, tahlil qilishi va odamlarning imkoniyatlaridan tashqarida bo‘lgan darajada hal qilishi mumkin. Misol: Ushbu turdagi SI faqat

ISSN 3030-3907

nazariya va ilmiy fantastikada mavjud.. Xususiyati: ASI o‘z-o‘zini rivojlantirish va odamlar uchun hal qilib bo‘lmaydigan muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega bo‘ladi.

O‘quv materiallarini yaratish, o‘quv va test topshiriqlari uchun kontent yaratishni avtomatlashtirish, simulyatsiya va interaktiv o‘quv modellarini yaratish. Misol: Knewton shaxsiylashtirilgan o‘quv materiallarini yaratish uchun generativ AIdan foydalanadi. Ularning algoritmlari o‘quvchilarning yutuqlari va kamchiliklarini tahlil qiladi, o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondiradigan moslashtirilgan topshiriqlar va testlarni yaratadi..

MA’LUMOTLAR OMBORI (DATA WAREHOUSES) Data warehouse (хранилище данных) — Bu turli manbalardan tuzilgan ma'lumotlarni tahlil qilish va hisobot berish uchun qulay qilish uchun saqlash uchun mo‘ljallangan markazlashtirilgan tizimdir. Ma'lumotlar ko‘lidan farqli o‘laroq, ma'lumotlar ombori odatda ma'lumotlarni saqlashdan oldin qayta ishlaydi va bu yuqori aniqlik va tahlilga tayyorlikni ta'minlaydi.. Qisqacha: Tahliliy va tezkor ma'lumot olish uchun optimallashtirilgan tuzilgan ma'lumotlar omborlari. Misollar: Google BigQuery | Amazon Redshift.

2020-yillar boshlarida mazkur soha gurkirab rivojlanib, ko‘plab shirkatlar, universitetlar va laboratoriyalar sun’iy intellekt sohasida sezilarli yutuqlarga erishib kelishmoqda.Ushbu soha Homo sapiensning aql-zakovati shu qadar aniq tasvirlanishi mumkinki, uni hatto aqlli mavjudotlarning asosiy xususiyati bo‘lgan mashina tomonidan modellashtirish mumkin degan taxminga asoslanadi. Falsafa bo‘limida Dartmut taklifiga qarang. Bu esa aqlning tabiati va sun’iy mavjudotlarni yaratish axloqi haqidagi falsafiy savollarni, qadim zamonlardan beri afsona, fantastika va falsafada o‘rganilgan savollarni keltirib chiqaradi. Sun’iy intellektga optimizm bilan qaraladi. Optimizm dastlabki sun’iy intellekt tadqiqotchilarining bashoratlarida mavjud edi (qarang: SI tarixidagi optimizm, shuningdek, Rey Kurzveyl kabi zamonaviy transhumanistlarning fikrlashlarida). Ammo inqirozlarni ham boshdan kechirdi. Inqirozlarni 1966-yilda ALPAC e’lonida, 1970-yilda perseptronlarning yetishmasligi, 1973-yilda Lighthill e’lonida va 1987-yilda lisp mashinalari bozorining rivojlanishida ko‘rish mumkin. Hozirgi vaqtda sun’iy intellect texnologiya sanoatining muhim qismiga aylandi va kompyuter fanidagi ko‘plab eng qiyin muammolarga yechim taklif qiladi. Sun’iy intellekt tadqiqotlari yuqori texnologiyali va ixtisoslashgan soha bo‘lib, u ko‘pincha bir-biri bilan aloqa qila olmaydigan kichik sohalarga „chuqur“ bo‘linadi. Ixtisoslashgan muammolarni hal qilish, ixtisoslashgan muassasalar, individual tadqiqotchilar ishi va juda turli xil vositalardan foydalanish va sun’iy intellektni qanday amalga oshirish kerakligi haqidagi uzoq vaqtdan beri mavjud bo‘lgan fikr farqlari atrofida kichik sohalar

ISSN 3030-3907

paydo bo‘ldi. SIning zamirida fikrlash, bilish, rejalashtirish, o‘rganish, muloqot qilish, his qilish, obyektlarni boshqarish va harakatlantirish qobiliyati kabi ko‘nikmalar to‘plami mavjud. Umumiy razvedka (yoki „kuchli SI“) sanoatning uzoq muddatli maqsadlaridan biridir.

2021 yilning 17 fevral kuni “Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori qabul qilindi.

Mazkur Qarordan ko‘zlangan maqsad —“Raqamli O‘zbekiston – 2030” Strategiyasiga muvofiq sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish va ularni mamlakatimizda keng qo‘llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatini va ularning yuqori sifatini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash uchun qulay shart-sharoitlar yaratishdir.

Shuningdek, ushbu hujjat sun'iy intellektni qo‘llashning asosiy yo‘nalishlari va tamoyillarini, shuningdek, yaqin va uzoq istiqbolda ushbu sohani kompleks shakllantirish uchun shart-sharoitlarni belgilovchi Sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohada, davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishda yagona talablar, javobgarlik, xavfsizlik va shaffoflikni belgilovchi normativ-huquqiy bazani ishlab chiqish, aholi manfaatlari yo‘lida davlat xizmatlari ko‘rsatish sifatini yaxshilashni nazarda tutadi. O‘z navbatida, ma'lumotlarni qayta ishlashda davlat organlarining samaradorligini oshirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan keng foydalanish, foydali texnologik yechimlarni ishlab chiqish bo‘yicha fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazish va ularni keyinchalik tijoratlashtirishni rag‘batlantiruvchi sun'iy intellekt sohasida innovatsion ishlanmalarning mahalliy ekotizimini yaratish kabi maqsad-vazifalar amalga oshiriladi.

Qarorda sun'iy intellekt texnologiyalarining qaysi sohalarda qay tarzda qo‘llanilishi, bu borada ko‘zda tutilgan vazifalar ham to‘liq o‘z aksini topgan.

Misol uchun, qishloq xo‘jaligi sohasida: yerni masofadan zondlash ma'lumotlari asosida tuproq va qishloq xo‘jaligi ekinlari holatini, shuningdek, qishloq xo‘jaligi texnikasi, shu jumladan, kombaynlar ishini monitoring qilish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash ko‘zda tutilgan.Bank sohasida esa tijorat banklari faoliyatini monitoring qilish samaradorligini oshirish va ular tomonidan tartibga solish talablari (SubTech va RegTech) bajarilishini soddalashtirish, shuningdek, bank xizmatlari ko‘rsatish sifatini tahlil qilish, foydalanuvchilarni masofadan biometrik identifikatsiyalash (Face-ID) va kredit tavakkalchiliklarini baholash uchun sun'iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash vazifasi belgilangan.

ISSN 3030-3907

FOYDALANILGAN ADABYOTLAR RO‘YHATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (O‘zbekiston, 2003-yil 24-aprel). - Toshkent.
2. Dobrenkov, V.I. Kravchenko, A.I. Fundamental sotsiologiya. 3-jild. Tadqiqot metodologiyasi va texnikasi. Moskva; INFRA-M. 2009
3. Basmanova, A.G. Til qiyinchiliklari. Moskva;1991

ISSN 3030-3907

ИЗУЧЕНИЕ КИНЕТИЧЕСКИЕ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ПРОЦЕССА ПЕРЕМЕШИВАНИЯ ГРАНУЛ ПРИ ВНЕСЕНИИ ЖИРОВЫХ И ВИТАМИННЫХ ДОБАВОК

Шалов Д.Ж.

Бухарский государственный технический университет

Аннотация. Данные исследование кинетические закономерности показал, что кинетика процесса перемешивания носит нелинейный характер. На начальной стадии наблюдается интенсивный рост степени однородности, обусловленный активным перераспределением добавок по поверхности гранул. По мере увеличения времени перемешивания скорость достижения однородности снижается, что связано с приближением системы к равновесному состоянию.

Ключевые слова: Эффективное распыление, адгезия, жировыми и витаминными добавками, псевдоожижения, камеры напылителя.

Annotatsiya. Ushbu kinetik tadqiqot aralashtirish kinetikasining chiziqli emasligini aniqladi. Dastlabki bosqichda granulalar yuzasi bo‘ylab qo‘shimchalarning faol qayta taqsimlanishi natijasida yuzaga keladigan bir xillikning tez o‘sishi kuzatiladi. Aralashtirish vaqtining oshishi bilan bir xillikka erishish tezligi pasayadi, bu tizimning muvozanat holatiga yaqinlashishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Samarali purkash, yopishish, yog 'va vitamin qo‘shimchalari, suyuqlanish, buzadigan changlatuvchi kamerasi.

Abstract. This kinetic study revealed that the mixing kinetics are nonlinear. Initially, a rapid increase in homogeneity is observed, due to the active redistribution of additives across the granule surface. As mixing time increases, the rate of homogeneity decreases, as the system approaches equilibrium.

Key.words: Efficient spraying, adhesion, fat and vitamin additives, fluidization, spray chambers.

ВВЕДЕНИЕ.

В Узбекистане рыбоводство развивается как перспективная отрасль сельского хозяйства, однако производство комбикормов остаётся зависимым от импорта. Это приводит к высокой себестоимости продукции и ограничивает рост эффективности рыбных ферм.

Проблема оптимизации технологии производства комбикормов для рыб является предметом многочисленных исследований как за рубежом, так и в Узбекистане, однако в целом она остаётся недостаточно изученной, особенно в части комплексного подхода и адаптации под местные ресурсные базы.

ISSN 3030-3907

Экспериментальные исследования процесса перемешивания экструдированных гранул с жировыми и витаминными добавками проводились в вакуумном напыли теле, обеспечивающем эффективное проникновение жидкой фазы в поровую структуру гранул и равномерное её распределение [1,2].

Физико-механические свойства используемых сыпучих компонентов и растительного масла приведены в таблицах 1 и 2.

Таблица 1.

Физико-механические свойства измельчённых компонентов

Компонент	Влажность, %	Объёмная масса, кг/м^3	Средний размер частиц, мм	Угол естественного откоса, град
Пшеница	12,1	560	1,5-2,0	36
Ячмень	12,5	580	1,4-1,9	37
Кукуруза	12,8	490	2,1-2,3	35
Горох	13,1	540	1,8-2,2	32

Таблица 2.

Физико-механические свойства растительного масла

Температура, °С	Плотность, кг/м^3	Вязкость, 1кгс
20	921	0,059

Анализ данных таблиц 1 и 2 показывает, что исходные компоненты характеризуются близкими значениями влажности (12,1–13,1 %) и насыпной плотности (490–580 кг/м³), что способствует устойчивому протеканию процесса смешивания. Растительное масло при температуре 20 °С обладает плотностью 921 кг/м³ и вязкостью 0,059 кгс·с/м², что обеспечивает его эффективное распыление и адгезию к поверхности гранул.

Равномерность распределения жидких компонентов по поверхности экструдированных гранул определяли по критерию однородности, который рассчитывался по уравнению:

$$K_0 = \left(1 - \frac{1}{x_{ср}} \sqrt{\frac{\sum (x_i - x_{ср})^2}{n-1}}\right) \cdot 100\ \%$$

ISSN 3030-3907

где K_o - однородность смешивания, %; X_i - содержание ключевого компонента в пробе, %; $X_{ср}$ - среднее арифметическое значение содержания ключевого компонента по n пробам, %; n - количество проб.

Для определения рациональных режимов работы напылителя были проведены эксперименты по изучению влияния продолжительности перемешивания и частоты вращения рабочих органов на равномерность распределения жировых и витаминных добавок [5].

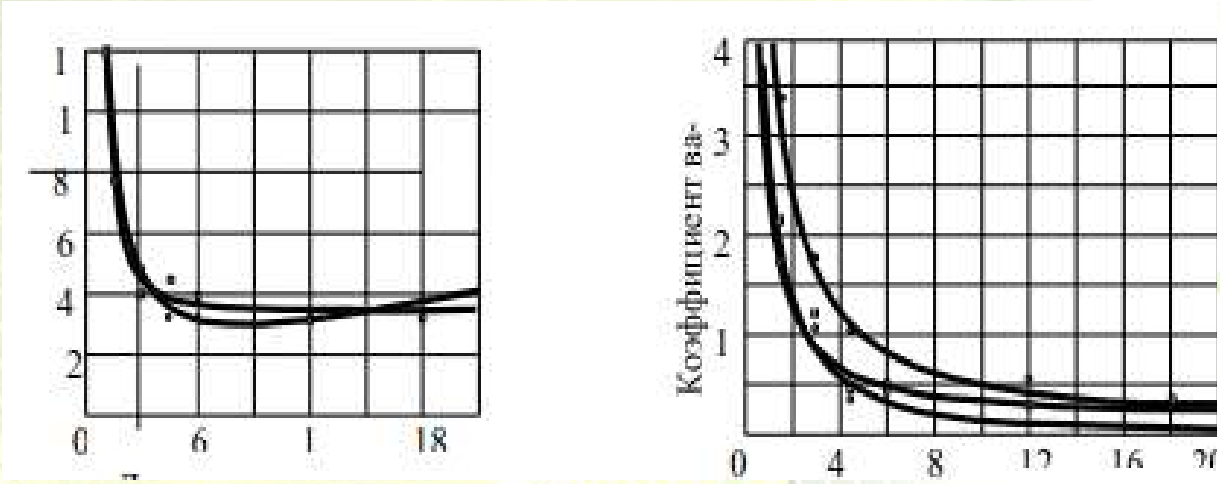

Рисунок. 1 - Характер распределения распыливаемых жировых и витаминных добавок по поверхности гранул от степени заполнения камеры напылителя: а - при окружной скорости • - 1,05 м/с; □ - 1,17 м/с; о - 1,31 м/с; б - при окружной скорости □ - 1, 44 м/с; о - 1,57 м/с

Анализ экспериментальных зависимостей (рис. 1) показал, что кинетика процесса перемешивания носит нелинейный характер. На начальной стадии наблюдается интенсивный рост степени однородности, обусловленный активным перераспределением добавок по поверхности гранул. По мере увеличения времени перемешивания скорость достижения однородности снижается, что связано с приближением системы к равновесному состоянию.

Установлено, что увеличение частоты вращения рабочих органов напылителя, а, следовательно, и окружной скорости в диапазоне 1,0–1,6 м/с, приводит к сокращению времени достижения требуемой равномерности распределения добавок. Это объясняется увеличением числа контактов между гранулами и рабочими органами, а также интенсификацией их относительного движения.

При этом изменение окружной скорости осуществлялось с учётом сохранения режима механического псевдоожижения слоя гранул,

ISSN 3030-3907

необходимого для эффективного нанесения жидких компонентов без разрушения структуры продукта.

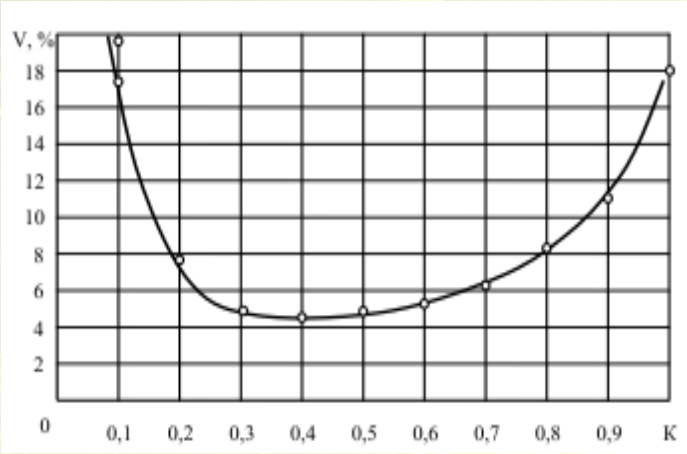

Рисунок 2. - Зависимость коэффициента вариации (равномерности распределения жировитаминной добавки) от степени заполнения камеры напылителя

Анализ зависимости коэффициента вариации (рис. 2.) показал, что важным фактором является степень заполнения камеры напылителя. Установлено, что оптимальный диапазон степени заполнения составляет K=0,2–0,7. При меньших значениях снижается интенсивность взаимодействия частиц, а при больших — ухудшаются условия перемешивания вследствие ограничения подвижности гранул [3-5].

В результате проведенных исследований были получены следующие рациональные режимы работы экструдера: начальная влажность продукта – 19,0 %; нагрев по зонам экструдера: I зона - 85-95 °C, II зона - 95-120 °C, III зона - 120-135 °C, IV зона - 135-140 °C, V зона - 145 °C; диаметр отверстий в матрице 4-8 мм; давление - 0,65-0,70 МПа.

Однако питательная ценность экструдированного продукта обуславливается содержанием и изменением в них не только белковых веществ и углеводов, а и наличием биологически активных веществ - витаминов.

ISSN 3030-3907

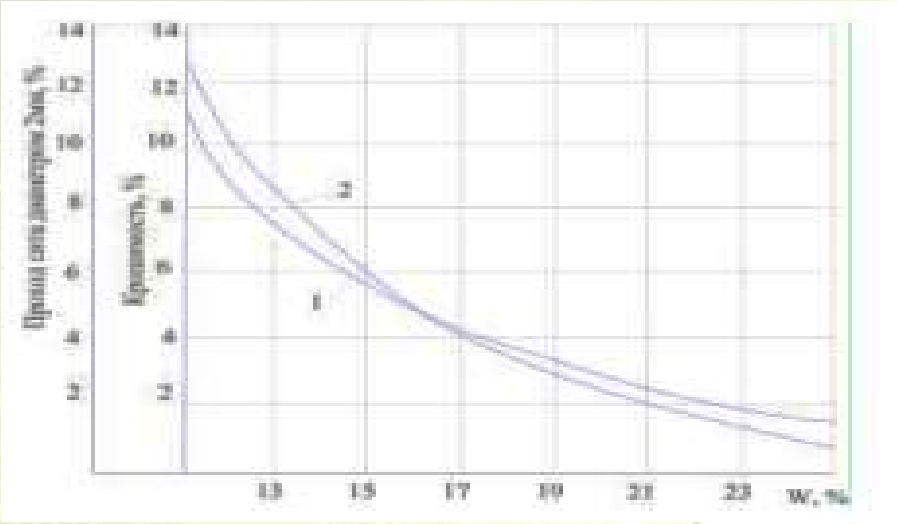

Рисунок 3. - Изменение крошимостигранул и величины прохода сита диаметра 2 мм от влажности комбикорма:

1 - крошимость; 2 - проход сита диаметра 2 мм.

В таблице 3 приведены данные о витаминном составе кормов, используемых при расчёте рецептуры комбикормов.

Таблица 3.

Содержание витаминов в 1 кг корма, мг

Наименование корма	Каротин	Тиамин (B1)	Рибофлавин (B2)	Никотиновая кислота (PP)	Пантотеновая кислота (B3)	Холин	Пиридоксин (B6)	Фолиевая кислота (Bc)	Токоферол (E)
Ячмень	0,4	3,6	1,3	40	8,0	850	4,3	0,7	35,0
Пшеница	1,0	4,0	1,5	50	9,0	800	4,0	0,4	15,0
Кукуруза	1,0	3,5	1,0	25	5,5	600	4,8	0,2	20,0
Отруби пшеничные	—	7,0	2,5	150	25,0	1200	19,0	1,0	17,0

Для исследований были взяты ячмень, отруби пшеничные и смесь их в пропорции 5:1.

Проведенные исследования позволили установить характер изменения содержания витаминов *B*1, *B*2, и*E* в ячмене, отрубях, смеси ячменя и отрубей и комбикорме (табл. 4).

ISSN 3030-3907

Таблица 4.

Изменение содержания витаминов в ячмене и комбикорме в процессе экструдирования

Продукт	Содержание витаминов, мг/кг					
	B1		B2		E	
	Исход.	*Экструд.*	*Исход.*	*Экструд.*	*Исход.*	*Экструд.*
Ячмень	4,80	5,00	2,10	2,00	5,70	4,55
Отруби	0,88	0,88	0,20	0,20	3,00	2,85
Смесь ячменя и отрубей	0,68	0,68	0,20	0,20	5,00	1,65
Комбикорм	0,76	0,74	2,90	2,90	45,0	42,7
	0,91	0,90	2,00	2,10	-	-

Установлено, что в экструдированном ячмене содержание витаминов *B***1**и *B***2** осталось практически без изменений. Не наблюдалось изменения этих витаминов и в экструдированном комбикорме. Содержание витамина *E* в ячмене и комбикорме уменьшилось на 23,0 и 7,3 % соответственно. Содержание витамина *A* в комбикорме снизилосьпрактически на 5,6 %.

Обработка экспериментальных данных показала, что при введении жировых и витаминных добавок в количестве 24,0–26,0 % достигается высокая однородность смеси — до 94,5% при продолжительности перемешивания около 120 с.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Турсунходжаев П.М., Мухамеджанов Ш.У., Хасанов А.А., Худайбердиев А.М., Гафурова Д.А., Шалов Д.Ж. Предварительный патент №5476 РУз.Технологическая линия для получени ячменной крупы. 27.01.1999. -10 с.

2. Ишметов А.Дж., Гафурова Д.А., Шалов Д.Ж, Копылов М.К. Предварительный патент № IDP 05170. Способ производства крупы из зерновой культуры. 03.12.2001. -11 с.

3. Шалов Д.Ж., Махмудов Р.А., Мавланов Б.А., Хайитов Р.А. Новые кормовые ингредиенты в составе рецептур комбинированных кормов для объектов рыбоводства. Development of science, Dekabr/12, Volume/ 8.

ISSN 3030-3907

4. Кожарова Л.С. Основы комбикормового производства. -М.: Пищепромиздат, 2004.
5. Шубин И.Н., Свиридов М.М., Таров В.П. Технологические машины и оборудование. Сыпучие материалы и их свойства: Учебное пособие. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2005. 76 с.

ISSN 3030-3907

ETHNIC STEREOTYPES IN UZBEK AND ENGLISH TOPONYMS AND THEIR FORMATION

Toshmamatova Umida O‘ktam qizi
Samarkand State Institute of Foreign Languages Student of the Faculty of Foreign Languages, Payariq
Email: umidatoshmamatova06@gmail.com
Tel: +998917172702

Abstract. This article explores the manifestation of ethnic stereotypes in place names (toponyms) in English and Uzbek and examines the mechanisms of their formation. The study focuses on how toponyms encode ethnic perceptions, social categorizations, and historical interactions within different linguistic communities. By applying a comparative linguo-cultural approach, the research analyzes the semantic structure and cultural implications of selected place names containing ethnonyms or culturally marked elements. The findings indicate that toponyms often preserve implicit or explicit ethnic stereotypes shaped by migration, settlement patterns, and intercultural contact. In English, such names are frequently associated with colonial expansion and contact with indigenous populations, while in Uzbek, they are more closely linked to tribal divisions, local identities, and historical ethnogenesis. The study demonstrates that ethnic stereotypes embedded in place names are not random but emerge as a result of long-term socio-cultural and cognitive processes.

Keywords: Toponyms, ethnic stereotypes, English and Uzbek languages, linguoculturology, ethnonyms, semantic analysis, cultural identity, onomastics, intercultural relations, historical linguistics.

Аннотация. В данной статье исследуется проявление этнических стереотипов в географических названиях (топонимах) на английском и узбекском языках и рассматриваются механизмы их формирования. Исследование сосредоточено на том, как топонимы кодируют этнические представления, социальные категоризации и исторические взаимодействия внутри различных языковых сообществ. Применяя сравнительный лингвокультурологический подход, исследование анализирует семантическую структуру и культурные последствия выбранных названий мест, содержащих этнонимы или культурно маркированные элементы. Результаты показывают, что топонимы часто сохраняют неявные или явные этнические стереотипы, сформированные миграцией, моделями расселения и межкультурными контактами. В английском языке такие названия часто ассоциируются с колониальной экспансией и контактом с коренным населением, в то время как в узбекском языке они теснее связаны с

ISSN 3030-3907

племенными разделениями, местными идентичностями и историческим этногенезом. Исследование демонстрирует, что этнические стереотипы, встроенные в топонимы, не являются случайными, а возникают в результате долгосрочных социально-культурных и когнитивных процессов.

Ключевые слова: Топонимы, этнические стереотипы, узбекский и английский языки, лингвокультурология, этнонимы, семантический анализ, культурная идентичность, ономастика, межкультурные отношения, историческая лингвистика.

Anotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi joy nomlarida (toponimlarda) etnik stereotiplarning namoyon bo‘lishini o‘rganadi va ularning shakllanish mexanizmlarini ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda toponimlar turli til jamoalari ichidagi etnik tasavvurlar, ijtimoiy tasniflar va tarixiy o‘zaro munosabatlarni qanday kodlashini o‘rganadi. Qiyosiy lingvomadaniy yondashuvni qo‘llagan holda, tadqiqot etnonimlar yoki madaniy jihatdan belgilangan elementlarni o‘z ichiga olgan tanlangan joy nomlarining semantik tuzilishi va madaniy oqibatlarini tahlil qiladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, toponimlar ko‘pincha migratsiya, ko‘chmanchilik va madaniyatlararo aloqalar natijasida shakllangan yashirin yoki oshkor etnik stereotiplarni saqlab qoladi. Ingliz tilida bunday nomlar ko‘pincha mustamlakachilik kengayishi va mahalliy aholi bilan aloqalar bilan bog‘liq, o‘zbek tilida esa ular ko‘proq qabilaviy bo‘linishlar, mahalliy o‘ziga xosliklar va tarixiy etnogenez bilan bog‘langan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, joy nomlariga singdirilgan etnik stereotiplar tasodifiy emas, balki uzoq muddatli ijtimoiy-madaniy va kognitiv jarayonlar natijasida yuzaga keladi.

Kalit so‘zlar: Toponimlar, etnik stereotiplar, o‘zbek va ingliz tillari, lingvomadaniyatshunoslik, etnonimlar, semantik tahlil, madaniy o‘ziga xoslik, onomastika, madaniyatlararo munosabatlar, tarixiy tilshunoslik.

INTRODUCTION.

Place names serve as important linguistic markers that reflect not only geographical realities but also social, cultural, and ethnic perceptions. In many cases, toponyms encode information about ethnic groups, their interactions, and the ways they have been perceived by others. This makes them a valuable source for studying ethnic stereotypes and their formation within language. The connection between language and social categorization has been emphasized by various scholars. According to Edward Sapir, language functions as a guide to social reality, influencing how individuals perceive and classify the world around them. This idea is further developed by Benjamin Lee Whorf, who argued that linguistic structures shape patterns of thought and cultural interpretation. These perspectives

ISSN 3030-3907

suggest that place names, as part of the lexical system, may reflect culturally embedded stereotypes and categorizations [2].

From a sociolinguistic perspective, Joshua Fishman highlighted that language plays a central role in maintaining ethnic identity and group boundaries. In this context, toponyms containing ethnonyms or references to specific groups can be seen as indicators of historical relations between communities [1]. Similarly, Peter Trudgill noted that language variation and naming practices often reflect social hierarchies and group distinctions, which may include stereotypical perceptions.

In Uzbek linguistics, researchers such as A. Hojiyev and B. To‘xtasinov have pointed out that place names often preserve elements of ethnic history, including tribal names and patterns of settlement. These scholars argue that Uzbek toponyms reflect not only geographical features but also social organization and collective identity. Such observations support the idea that ethnic stereotypes in place names are closely connected with historical and cultural processes [3].

In English-speaking contexts, place names frequently reflect historical encounters between different ethnic groups, particularly during periods of colonization and migration. Many toponyms include references to indigenous peoples, settlers, or foreign communities, which may carry implicit evaluative meanings. These naming practices demonstrate how language encodes social perception and cultural memory.

This study aims to analyze the presence of ethnic stereotypes in English and Uzbek place names and to identify the factors that contribute to their formation. By examining the semantic and cultural dimensions of toponyms, the research seeks to reveal how language reflects ethnic perception and contributes to the construction of cultural identity.

LITERATURE REVIEW.

The study of ethnic stereotypes in place names intersects with several areas of linguistics, including onomastics, sociolinguistics, and cultural linguistics. One of the important contributions to this field comes from George R. Stewart, who analyzed the origin and development of place names, emphasizing their connection with historical events and social perception. His work shows that toponyms often reflect the attitudes and beliefs of the communities that created them [9].

From an ethnolinguistic perspective, Dell Hymes argued that language must be studied within its cultural context, as linguistic forms are closely tied to social meaning. This approach is particularly relevant for analyzing toponyms that contain ethnic references, as their meanings are shaped by cultural interaction and communication practices.

ISSN 3030-3907

Another significant contribution comes from Norman Fairclough, whose work in critical discourse analysis highlights how language reflects power relations and social ideologies. His framework can be applied to the study of toponyms, as place names may encode hierarchical relationships and stereotypical views of different ethnic groups [7].

In cognitive anthropology, researchers such as Ward Goodenough emphasized that cultural knowledge is embedded in language and shared through social practices. This idea supports the view that toponyms function as repositories of collective memory, including ethnic perceptions and stereotypes.

Uzbek scholars have also addressed the cultural and historical aspects of place names. For instance, S. Qorayev studied the geographical and historical foundations of Uzbek toponyms, noting that many of them are derived from ethnonyms and reflect patterns of tribal settlement [5]. Similarly, T. Nafasov examined the linguistic structure of Uzbek place names, highlighting their semantic richness and cultural significance.

In addition, studies in sociolinguistics have shown that naming practices often reflect processes of inclusion and exclusion, where certain groups are represented in ways that reinforce social boundaries. This is particularly evident in place names that contain ethnonyms, which may carry positive, neutral, or negative connotations depending on historical context [6].

Despite these contributions, the comparative analysis of ethnic stereotypes in English and Uzbek toponyms remains underexplored. Most studies focus either on general toponymy or on individual languages, without examining cross-cultural similarities and differences. This study aims to address this gap by providing a systematic analysis of how ethnic stereotypes are encoded in place names and how they are shaped by linguistic and cultural factors.

METHODOLOGY.

This research employs a qualitative and comparative methodological framework to examine ethnic stereotypes reflected in place names in English and Uzbek. The study integrates approaches from onomastics, sociolinguistics, and linguoculturology in order to provide a multidimensional analysis of toponyms as linguistic and cultural units.

At the initial stage, a corpus of place names was collected from geographical dictionaries, historical documents, linguistic databases, and academic sources related to both English and Uzbek toponymy. Special attention was given to toponyms containing ethnonyms or elements associated with ethnic identity, social groups, or cultural characteristics. The dataset includes names of settlements, regions, and natural landmarks.

ISSN 3030-3907

The second stage involves a semantic and structural analysis of the selected toponyms. This includes identifying their lexical components, etymological origins, and the presence of ethnically marked elements. The analysis also focuses on the ways in which ethnic references are encoded, whether explicitly (through ethnonyms) or implicitly (through descriptive or metaphorical features).

The third stage consists of a comparative analysis aimed at identifying similarities and differences between English and Uzbek toponyms. This stage draws on the theoretical perspectives of Sapir and Whorf regarding linguistic relativity, as well as Fishman's ideas on language and ethnic identity, to interpret how language reflects social categorization and group perception [8].

Additionally, elements of critical discourse analysis, inspired by Fairclough, are applied to examine how power relations and historical contexts influence the formation of ethnic stereotypes in place names. The study also incorporates an ethnolinguistic perspective, following Hymes, to understand how cultural meanings are embedded in naming practices.

Overall, the methodology ensures a systematic and interdisciplinary approach, allowing for a deeper understanding of how ethnic stereotypes are linguistically constructed and culturally maintained through toponyms.

RESULTS AND DISCUSSION.

The analysis reveals that place names in both English and Uzbek languages function as significant carriers of ethnic information, often reflecting stereotypes that have developed through historical interaction and social perception.

One of the primary findings is that ethnonyms are frequently embedded in toponyms, serving as direct indicators of ethnic identity. In Uzbek, place names often derive from tribal or clan names, reflecting patterns of settlement and social organization. These names preserve historical information about ethnic groups and their territorial distribution. In English, similar patterns can be observed in place names associated with indigenous populations or immigrant communities, although these are often influenced by colonial history.

However, the semantic interpretation of these ethnically marked toponyms differs between the two languages. In Uzbek, such names are generally neutral or positive, functioning as markers of identity, heritage, and belonging. They reflect a collective memory that emphasizes continuity and cultural cohesion. This supports the observations of Uzbek scholars that language plays a key role in maintaining national identity.

In contrast, English toponyms sometimes reveal traces of hierarchical or stereotypical perceptions, particularly in contexts shaped by colonization. Certain place names may reflect how indigenous groups were perceived or categorized by

ISSN 3030-3907

settlers, occasionally carrying implicit evaluative meanings. This aligns with Fairclough's view that language can encode power relations and ideological perspectives.

Another important finding concerns the role of metaphor and descriptive features in shaping ethnic stereotypes. In both languages, some place names are based on physical or behavioral characteristics associated with particular groups.

However, in Uzbek, these descriptions tend to be more symbolic and culturally integrated, while in English, they are often more literal or historically motivated.

From a sociolinguistic perspective, the results confirm that toponyms contribute to the construction and reinforcement of social boundaries. As noted by Fishman, language plays a central role in defining group identity, and place names are an important part of this process. The presence of ethnonyms in toponyms highlights the significance of ethnic identity in both linguistic traditions, although the degree of stereotyping varies.

Furthermore, the findings demonstrate that ethnic stereotypes in place names are not static but evolve over time. Changes in political systems, social attitudes, and cultural values can influence how these names are interpreted and used. In some cases, previously neutral names may acquire new connotations, while in others, efforts may be made to replace names perceived as inappropriate or outdated.

Overall, the results indicate that ethnic stereotypes in toponyms are shaped by a combination of historical, cultural, and cognitive factors. While both English and Uzbek languages exhibit this phenomenon, the nature and intensity of stereotyping differ, reflecting broader differences in cultural and social organization.

CONCLUSION.

The present study has examined the manifestation and formation of ethnic stereotypes in place names in English and Uzbek from a comparative linguo-cultural perspective. The findings confirm that toponyms are not merely geographical labels but complex linguistic units that encode cultural, historical, and social meanings. The analysis demonstrates that both languages utilize ethnonyms and culturally marked elements in place naming, reflecting the importance of ethnic identity in shaping linguistic practices. However, significant differences have been identified in the way these elements are interpreted and evaluated. Uzbek toponyms tend to preserve ethnic identity in a neutral or positive manner, emphasizing cultural continuity and collective memory. In contrast, English toponyms may

ISSN 3030-3907

reflect historical power relations and, in some cases, carry implicit stereotypes shaped by colonial and social contexts.

The study highlights the role of language as a medium through which social categorization and cultural perception are expressed. It also confirms that ethnic stereotypes in toponyms are the result of long-term historical processes and are influenced by both cognitive and sociocultural factors.

In conclusion, the comparative analysis of English and Uzbek place names provides valuable insights into the interaction between language, culture, and identity. The results contribute to the fields of onomastics, sociolinguistics, and linguoculturology, and may serve as a foundation for further research on language and ethnic representation.

REFERENCES

1. Fishman, J. A. Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective. – Clevedon: Multilingual Matters, 1989. – 488 p.
2. Whorf, B. L. Language, thought, and reality. – Cambridge: MIT Press, 1956. – 278 p.
3. Hojiyev, A. O‘zbek tilshunosligi terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002. – 320 b.
4. To‘xtasinov, B. O‘zbek toponimikasining tarixiy asoslari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2008. – 210 b.
5. Qorayev, S. O‘zbekiston toponimlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 276 b.
6. Nafasov, T. O‘zbek tilida joy nomlarining lingvistik tahlili. – Toshkent: Fan, 2010. – 188 b.
7. Sapir, E. Language: An introduction to the study of speech. – New York: Harcourt, Brace & Company, 1921. – 258 p.
8. Trudgill, P. Sociolinguistics: An introduction to language and society. – London: Penguin Books, 2000. – 240 p.
9. Stewart, G. R. Names on the land: A historical account of place-naming in the United States. – New York: Random House, 1945. – 418 p..

ISSN 3030-3907

CARTHAMUS TINCTORIUS L. GULLARIDAN FLAVONOIDLARNI EKSTRAKSIYALASH SHAROITLARINI OPTIMALLASHTIRISH VA ULARNING ANTIOKSIDANT FAOLLIGINI BAHOLASH

Tillayeva Gavxar Sarmonovna

Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti Biotexnologiya,injenireng va farmatsiya fakulteti magistranti

Ahmadova Gulrano Azim qizi

Toshkent Farmatsevtika Instituti katta o'qituvchi PhD Ilmiy rahbar

Baykulov Azim Kenjayevich

Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti farmatsevtik fa toksikologik kimyo kafedrasi mudiri Ilmiy maslahatchi

Annotatsiya. Carthamus tinctorius *L.* (saflor) — ko'p asrlik foydalanish tajribasiga ega bo'lgan samarali dori o'simligi hisoblanadi. Ushbu o'simlik asosan Xitoy, Hindiston va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida yetishtiriladi[1]. Saflor jigar va yurak meridianlariga ta'sir qiluvchi tabiiy vosita sifatida og'riqni yengillashtirish, qon aylanishini yaxshilash va qon to'planishini kamaytirishda samarali ekanligi aniqlangan [3]. O'simlik tarkibida flavonoidlar, alkaloidlar, poliasetilenlar va polisaxaridlar kabi turli biologik faol metabolitlar mavjud. So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar saflorning ginekologiya va dermatologiya sohalarida ixtisoslashgan davolash amaliyotlarida qo'llanilishini va sezilarli terapevtik ta'sirini ko'rsatmoqda [4]. Tadqiqotning asosiy maqsadi — saflorning terapevtik potentsialini baholash va uning ilmiy asoslangan qo'llanilishini rivojlantirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Kalit so'zlar: Carthamus tinctorius L., saflor, flavonoidlar, ekstraksiya, optimallashtirish, antioksidant faollik, DPPH, ABTS, FRAP, spektrofotometriya, fenolik birikmalar.

Abstract. Carthamus tinctorius L. (safflower) is an effective medicinal plant with centuries of traditional use. This plant is mainly cultivated in countries such as China, India, and Western Europe [1]. Safflower has been identified as a natural remedy affecting the liver and heart meridians, demonstrating effectiveness in relieving pain, improving blood circulation, and reducing blood stasis [3]. The plant contains various biologically active metabolites, including flavonoids, alkaloids, polyacetylenes, and polysaccharides. Recent studies have shown its application in specialized therapeutic practices in gynecology and dermatology, highlighting significant therapeutic effects [4]. The main objective of this study is to evaluate the therapeutic potential of safflower and to develop recommendations for its scientifically grounded application.

ISSN 3030-3907

Keywords: Carthamus tinctorius L., safflower, flavonoids, extraction, optimization, antioxidant activity, DPPH, ABTS, FRAP, spectrophotometry, phenolic compounds.

Аннотация. Carthamus tinctorius L. (сафлор) — эффективное лекарственное растение с многовековой историей применения. Данное растение широко культивируется в Китае, Индии и странах Западной Европы [1]. Установлено, что сафлор является природным средством, воздействующим на меридианы печени и сердца, способствуя снижению болевого синдрома, улучшению кровообращения и уменьшению застоя крови [3]. В составе растения присутствуют различные биологически активные метаболиты, включая флавоноиды, алкалоиды, полиацетилены и полисахариды. Современные исследования демонстрируют его применение в специализированной терапии в гинекологии и дерматологии, а также выраженный терапевтический эффект [4]. Основной целью данного исследования является оценка терапевтического потенциала сафлора и разработка рекомендаций для его научно обоснованного применения.

Ключевые слова: *Carthamus tinctorius* L., сафлор, флавоноиды, экстракция, оптимизация, антиоксидантная активность, DPPH, ABTS, FRAP, спектрофотометрия, фенольные соединения.

KIRISH.

Dolzarblik: O‘simliklarga asoslangan tabiiy antioksidantlarga bo‘lgan talab so‘nggi yillarda keskin ortib bormoqda. Bu organizmdagi oksidlovchi stress bilan bog‘liq kasalliklarning ko‘payishi, sintetik antioksidantlarning xavfsizligi bo‘yicha bahslar va ekologik toza xomashyoga bo‘lgan ehtiyoj bilan izohlanadi. *Carthamus tinctorius L.* gullari flavonoidlar, fenolik kislotalar va pigmentlarga boy bo‘lib, ularda biologik faol birikmalar miqdori yuqori. Adabiyotlarda saflor gullarining yallig‘lanishga qarshi, diuretik, antimikrob va antioksidant xususiyatlari qayd etilgan, ammo flavonoidlarni ekstraksiyalash sharoitlarini to‘liq optimallashtirish va ularning antioksidant potensialini chuqur baholash bo‘yicha ma’lumotlar yetarli emas. Flavonoidlar va flavonoid glikozidlari *Carthamus tinctorius L.* (saflor)ning eng muhim biologik faol metabolitlari bo‘lib, ular o‘simlikning farmakologik xususiyatlari bilan bevosita bog‘liqdir va shuning uchun keng ilmiy tadqiqotlarda o‘rganilgan. Faol flavonoid metabolitlari, xususan qinon-xalkon uglevodlari, saflorning deyarli barcha sariq va qizil pigmentlarini tashkil qiladi [5]. Qinon-xalkon uglevodlaridan tashqari, saflor tarkibida flavonollar va dihidroflavonoidlar kabi boshqa flavonoid metabolitlar ham mavjud bo‘lib, ular turli farmakologik faolliklarga ega. Eng ko‘p tadqiq etilgan metabolitlar — flavonol glikozidlari, ularning ba’zilari konformatsion bog‘lanishlarni namoyish etadi, shuningdek,

ISSN 3030-3907

ularning antioksidant faolligi glukozaning o‘zgartirilgan strukturasiga bog‘liq ekanligi aniqlangan [6]. Hozirgi vaqtda saflordan jami 35 turdagi flavonoid metabolitlari ajratilgan bo‘lib, ularning asosiy flavonollari kemferol, apigenin, kvertsetin va ularning hosilalaridan iborat. Ushbu flavonoidlar saflorning farmakologik faolligi va antioksidant salohiyatida muhim rol o‘ynaydi.

NATIJALAR. Mazkur tadqiqotda *Carthamus tinctorius L.* (saflor) gullaridan flavonoidlarni ajratib olish jarayonining optimal sharoitlari aniqlanib, ular asosidagi ekstraktlarning antioksidant faolligi spektrofotometrik usullar orqali baholandi. Ekstraksiyaga ta’sir etuvchi asosiy omillar — erituvchi turi, ekstraksiya vaqti, temperatura hamda qattiq–suyuqlik nisbati o‘rganildi. Flavonoidlarning miqdoriy tahlili $AlCl_3$-kompleks hosil qilish reaksiyasi asosida UV–Vis spektrofotometriyada aniqlandi. Antioksidant faollik DPPH, ABTS va FRAP testlari yordamida baholandi. Tadqiqot natijalari saflor gullaridan olingan flavonoid ekstraktlari yuqori antioksidant potensialga ega ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa o‘simlikni tabiiy antioksidant manbai sifatida farmatsevtika va oziq-ovqat sanoati uchun istiqbolli ekanligini tasdiqlaydi. Ekstraksiya parametrlarini optimallashtirish ekstrakt sifatini oshirish, flavonoidlar miqdorini ko‘paytirish va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu sababli mazkur tadqiqot farmakognoziya, farmatsevtik texnologiya hamda tabiiy antioksidantlar kimyosi uchun dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Bugungi kunda o‘simliklar turli sohalardagi tibbiy amaliyotda qo‘llaniladigan dori vositalarining (DV) eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Bu, avvalo, o‘simliklardan olingan preparatlar keng farmakologik ta’sir spektriga ega bo‘lishi va oqilona qo‘llanganda deyarli nojo‘ya ta’sirlar chaqirmasligi bilan izohlanadi. Shuningdek, dori o‘simlik xomashyosining (DO‘X) tarkibiga kiruvchi biologik faol moddalar (BFM) majmuasi kompleks va o‘zaro to‘ldiruvchi ta’sir ko‘rsatadi. Shuning uchun o‘simlik kelib chiqishidagi yangi biologik faol birikmalar manbalarini aniqlashga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda [8]. Shu munosabat bilan, yangi turdagi DO‘Xni o‘rganish va ularni ilmiy tibbiyotga joriy etish zamonaviy farmakognoziyaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz rasmiy tibbiyotida saflor faqat biologik faol qo‘shimchalar (BAQ) va kosmetik vositalar ishlab chiqarish uchun komponent sifatida qo‘llanilishiga ruxsat etilgan. Biroq, xalqaro farmakopey ma’lumotlariga ko‘ra, saflor Britaniya o‘simlik farmakopeyasi, shuningdek Yevropa, Xitoy va Fransiya farmakopeyalarida dori o‘simlik sifatida tan olingan. Adabiyot ma’lumotlariga ko‘ra, jahon farmatsevtik amaliyotida saflorning gullari va urug‘lari ishlatiladi. Sharq xalq tabobatida saflor angioprotektor, ya’ni arteriya, vena va mikrotsirkulyator tizim holatini normallashtiruvchi vosita sifatida qo‘llanadi. U bachadon qisqarishini kuchaytiruvchi, tug‘ruqdan keyingi atonik qon

ISSN 3030-3907

ketishlarda qo‘llaniladigan preparat sifatida talabgir hisoblanadi. Shuningdek, uning kontratseptiv va antiseptik xususiyatlari ham ma’lum. O‘simlik limfa oqimini yaxshilab, toksinlarning chiqarilishiga va shishning kamayishiga yordam beradi. Saflor gullari diuretik, ich yumshatuvchi, yallig‘lanishga qarshi va o‘t haydovchi ta’sirga ega. Tozalangan urug‘laridan olingan saflor moyi asosiy ko‘rsatkichlari bo‘yicha kungaboqar moyidan kam emas va oziq-ovqat sanoatida qo‘llaniladi. Kosmetologiyada esa saflor urug‘i moyi quruq va shikastlangan sochlarni parvarishlash vositalari, quyoshdan himoya kremlari, kuperozni davolash uchun mo‘ljallangan preparatlar hamda quruq terining lipid qatlamini tiklovchi va qarshi oksidlovchi (antioksidant) xususiyatlarga ega bo‘lgan anti-age kosmetika tarkibiga kiritiladi. Saflor (*Carthamus tinctorius L.*) — murakkabguldoshlar (Asteraceae) oilasiga mansub o‘simlik hisoblanadi [10]. Bu o‘simlik qurg‘oqchil hududlarga moslashgan morfologik belgilariga ega bo‘lgan bir yillik o‘t o‘simligi sanaladi [11]. Saflor o‘ziga xos morfologik tuzilishga ega: poyasi qattiq, tik o‘suvchi, sershox va silliq bo‘lib, nav va o‘sish sharoitlariga qarab 100 sm dan ortiq bo‘lishi mumkin. Barglari qattiq, uzunchoq-ensiz yoki ellipsimon shaklda, chetlari mayda tishchali bo‘lib, ko‘pincha uchlarida mayda tikanlar mavjud. Biroq tikansiz navlari ham uchraydi. Barg rangi och yashildan to‘q yashilgacha bo‘lishi mumkin. Gullari mayda, trubkasimon, sariq yoki to‘q sariq rangda. Gultojisi besh bo‘lakli, urg‘ochi gullarda rilsimon uchi yumaloq shaklda bo‘ladi. Changchilik qismi ustunchaga zich yopishib turadi. Saflor gultojisi rangi oqdan to qizilgacha bo‘lgan keng rang diapazoniga ega. O‘simlikning gulqo‘rg‘onlari ko‘p gullik, ko‘p urug‘li savatchalardan iborat bo‘lib, shakli konussimon, gumbazsimon yoki yassi bo‘ladi. Gul savatchalari diametri 1,5–4 sm, bitta o‘simlikda gullar soni nav va agrotexnik sharoitlarga qarab 14 dan 60 tagacha o‘zgaradi; o‘rtacha 18 taga teng. Har bir savatchada 25–60 ta urug‘ hosil bo‘ladi. Savatcha qobig‘i ikki qavatli bo‘lib, tashqi bargchalari bargsimon shaklda. Navga qarab bargcha uchlarida tikanlar bo‘lishi yoki bo‘lmasligi mumkin. Ichki bargchalar zich yopilishi tufayli urug‘larning to‘kilib ketishiga yo‘l qo‘ymaydi. Saflor mevasi — urug‘cha (axenium) hisoblanadi. Urug‘lari oq rangli, silliq, teskari–tuxumsimon, yaltiroq, to‘rt qirrali, biroz cho‘zilgan bo‘lib, yengil qovurg‘alari seziladi. Urug‘ uchi ko‘pincha xoholsiz bo‘ladi, biroq ayrim navlarda yupqa parda ko‘rinishidagi xoholchali urug‘lar uchraydi. Saflor urug‘larining barchasi qattiq po‘stli hisoblanadi, po‘stloq qatlam esa urug‘ qobig‘ining ichki qismida joylashgan. 1000 ta urug‘ning massasi 40 g ni tashkil etadi, urug‘ning 50–60 % ini qobiq tashkil qiladi. Saflorning ildiz tizimi yaxshi rivojlangan bo‘lib, o‘q ildizli turga mansub. P.I.Podgorniy ma’lumotlariga ko‘ra, ildiz tuzilishi mayda hujayralardan iborat. Asosiy ildiz 15–20 sm chuqurlikda joylashib, 1,5–2 m chuqurlikkacha kirib boradi. Undan gorizontal

ISSN 3030-3907

yo‘nalishda yon ildizlar tarqaladi, ular deyarli 90° burchak ostida joylashadi va tuproqning 3–5 sm chuqurligidan boshlanadi. Saflor — asalarilar orqali changlanadigan, o‘zaro changlanuvchi o‘simlikdir. Avval markaziy savatchalar gullaydi, so‘ngra yon savatchalar gullaydi, gullash muddati bir o‘simlikda bir oy davom etishi mumkin. Vegetatsiya davri (to‘liq unib chiqishdan to urug‘ning to‘liq yetilishigacha bo‘lgan davr) navlarga qarab 93–152 kunni tashkil etadi. Ko‘plab tadqiqotchilar — N.V.Yakushkina, P.I.Podgorniy ma’lumotlariga ko‘ra, saflorning botanik tavsifi ba’zan qarama-qarshi ko‘rinishga ega. Bu esa o‘simlikning turli iqlim zonalarida o‘sishi, navlarning o‘ziga xosligi va morfologik belgilarning o‘zgaruvchanligi bilan bog‘liq. Shu sababli Samara viloyatida yetishtirilayotgan saflor o‘simligini o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan ayniqsa dolzarb hisoblanadi. Carthamus tinctorius L ning tarixiy qo‘llanilishi, kimyoviy tarkibi va farmakologik xususiyatlari an’anaviy va zamonaviy ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilinadi. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida poliasetilenlar, flavonoidlar, alkaloidlar va polisaxaridlar kabi asosiy metabolitlarning farmakologik ta’siri aniqlangan, ajratilgan va tasdiqlangan. Farmakologik tadqiqotlar saflorning an’anaviy qo‘llanilishini, xususan dismenoreya va siydik yo‘llari infeksiyalarini davolashdagi samaradorligini tasdiqladi. Saflorning ta’sir mexanizmlarini chuqurroq tushunish uchun uning metabolitlarining murakkab farmakologik effektlarini o‘rganish va barcha fitokimyoviy komponentlarni kompleks tarzda tahlil qilish zarur. Hozirda Xitoy farmakopesida saflorni identifikatsiya qilish uchun faqat yupqa qatlamli xromatografiya va mikroskopiya usullari ruxsat etilgan. Shu sababli mahsulotning asl ekanligini kafolatlash uchun ishonchli va ilmiy asoslangan identifikatsiya usullarini ishlab chiqish muhimdir. Saflorning ko‘pchilik dori xomashyosi hozirda yovvoyi sharoitdan olinadi, shuning uchun xomashyoni barqaror ta’minlash va mahsulotlarni o‘rnini bosuvchi moddalardan ajratish maqsadida katta hajmli yetishtirish texnologiyalarini rivojlantirish zarur. Tadqiqotlarda yagona standart tizim va sifat me’yorlariga e’tibor berish birinchi darajali ahamiyatga ega. Alkaloidlar va flavonoidlar saflorda aniqlangan biologik faol birikmalar ichida asosiy farmakologik metabolitlar hisoblanadi. Shu bilan birga, saflorning farmakologik faolligi bo‘yicha fundamental tadqiqotlar cheklangan bo‘lib, asosan ajratilgan komponentlarning faolligiga qaratilgan. Shu sababli kelajakdagi tadqiqotlar boshqa kimyoviy metabolitlarning biologik faolligi, ularning o‘zaro ta’siri va alkaloid hamda flavonoidlarning strukturaviy va faollik bog‘liqligini o‘rganishga qaratilishi lozim. Bundan tashqari, saflorning samaradorligi, nojo‘ya ta’sirlari va toksikligini baholash uchun klinik tadqiqotlar amalga oshirilishi zarur.

ISSN 3030-3907

Hozirgi vaqtda saflor tadqiqotlari asosan qinonlarga qaratilgan bo‘lib, klinik amaliyotda qo‘llaniladigan turli preparatlar soni cheklangan. Boshqa kimyoviy komponentlarni ajratish va o‘rganish yetarli darajada amalga oshirilmagan, bu esa samarali komponentlarni to‘liq tushunmaslik va farmakologik mexanizmlarni chuqur o‘rganmaslikka olib keladi. Farmakologik mexanizmlarni aniqlash orqali preparatlarni klinik amaliyotda samarali qo‘llash va yangi dori vositalarini ishlab chiqish imkoniyati oshadi. Zamonaviy tibbiyotda surunkali kasalliklarning oldini olish va aholining qarishi bilan bog‘liq muammolarni hal qilishning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Saflor dietik va terapevtik xususiyatlarga ega bo‘lib, garchi hozirgi vaqtda uning mahsulot assortimenti cheklangan bo‘lsa-da, saflor sanoati sezilarli rivojlanish bosqichida. Turli korxonalar saflor tarkibidagi kimyoviy komponentlarni qayta ishlash orqali saflor choyi, saflo-r pigmenti, saflo-r sirkasi va saflor yog‘i kabi talabgir mahsulotlar ishlab chiqarmoqda.

XULOSA. *Carthamus tinctorius L.* gullaridan flavonoid ekstrakti olishda etanolning 70%li eritmasi eng maqbul erituvchi sifatida aniqlangan. Ekstraksiya uchun optimal sharoitlar — 50–60°C temperatura, 1:20 qattiq–suyuqlik nisbati va 60–90 daqiqalik jarayon. $AlCl_3$-kompleks hosil qilish usuli flavonoidlar miqdorini aniq baholashda samarali bo‘ldi. Saflor gullarining flavonoid ekstraktlari DPPH, ABTS va FRAP testlarida yuqori antioksidant faollik ko‘rsatdi. Olingan natijalar saflorni tabiiy antioksidantlar manbai sifatida farmatsevtika, kosmetologiya va oziq-ovqat sanoatida qo‘llash imkoniyatlari mavjudligini tasdiqlaydi. Shunday qilib, *Carthamus tinctorius L.* gullari biologik faol moddalar, xususan flavonoidlarning istiqbolli manbai bo‘lib, ularning antioksidant xususiyatlari asosida yangi preparatlar va qo‘shimchalar ishlab chiqishda muhim xomashyo bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аблат Н., Лю Р., Аблимит М., Сан Ю., Сюй Ф., Чжао Х. и др. (2022). Профилактическое действие стандартизированного флавоноидного экстракта сафлора на крысиной модели болезни Паркинсона, вызванной ротенон-индуцированной болезнью. Нейрофармакология 217, 109209. doi:10.1016/j.neuropharm.2022.109209

2. Опубликованный Реферат | Перекрестная ссылка на Полный текст | Google Scholar - Ученый

3. Абуова З., Тургумбаева А., Джумагазиева А., Рахимов К. и Джусупкалиева А. (2022). Исследование компонентного состава и антимикробной активности офтальмологической эмульсии на основе цветков сафлора (Carthamus tinctorius L.). Int. J. Microbiol. 2022, 1–8. doi:10.1155/2022/3181270

ISSN 3030-3907

4. Опубликованный Реферат | Перекрестная ссылка на Полный текст | Google Scholar - Ученый
5. Адамска И., Бернацка П. (2021). Биологически активные вещества в цветках сафлора и их применение в медицине и продуктах, полезных для здоровья. Int. J. Food Sci. 2021, 1–23. doi:10.1155/2021/6657639
6. Опубликованный Реферат | Перекрестная ссылка на Полный текст | Google Scholar - Ученый
7. Агили Хорасани, С. М. Х. Махзан аль-Адвия (2011). Тегеран. Тегеранский университет медицинских наук.
8. Ахмед, К. М., Марзук, М. С., Эль-Хриси, Э. А. М., Абдель Вахаб, С. и Эд-Дин, С. С. (2000). Аннотация: новый флавонодигликозид из семян Carthamus tinctorius. Die Pharmazie 55 (8), 621-622. doi: 10.1002/chin.200047189
9. Баккетти Т., Моррези К., Беллачиома Л. и Ферретти Г. (2020). Антиоксидантные и прооксидантные свойства Carthamus tinctorius, гидроксисафлорового жёлтого А и сафлорового жёлтого А. Antioxidants (Базель, Швейцария) 9, 119. doi:10.3390/antiox9020119
10. Алам, М. Р., Ким, С. М., Ли, Дж., Чон, С. К., Чой, С. Дж., Чой, И. Х. и др. (2006). Влияние масла из семян сафлора на крыс с остеопорозом, вызванным овариэктомией. Am. J. Chin. Med. 34, 601–612. doi:10.1142/S0192415X06004132
11. Альбайс, А. С. (2022). Применение сафлора (Carthamus tinctorius) для лечения депрессии и тревожности. Cureus J. Med. Sci. 2 (14), e22278. doi:10.7759/cureus.22278
12. Бянь, У., Вэй, Л. и Ван, К. (2024). Кармин жёлтый облегчает течение язвенного колита, вызванного сульфатом декстрана, восстанавливая кишечный барьер и активируя ось Nrf2/GPX4. Int. Immunopharmacol. 141, 113020. doi:10.1016/j.intimp.2024.113020
13. Буньяпрапас Н. и Чокчайджареонпорн О. (1996). SamoonPrai maipeunban (лекарственные растения, на тайском языке). Таиланд: Фармацевтический факультет Университета Махидол.
14. Бунбуфа С., Вунпатхе С., Манисай П., Беркбан Т., Куконгвирияпан У., Куконгвирияпан В. и др. (2018). Экстракт Carthamus tinctorius L. улучшает гемодинамические и сосудистые показатели у крыс с реноваскулярной гипертензией за счёт пути Ang II-AT1R-НАДФН-оксидаза. Ann. Anat. 216, 82–89. doi:10.1016/j.aanat.2017.11.005
15. Чэнь, Дж., Го, С., Ху, С., Ван, Р., Цзя, Д., Ли, Ц. и др. (2023). Полногеномные исследования и исследования полногеномных ассоциаций улучшают ключевые сельскохозяйственные характеристики сафлора для

ISSN 3030-3907

промышленного и медицинского использования. Hortic. Res. 10 (11), uhad197. doi:10.1093/hr/uhad197

16. Чэнь Ю., Лай Ф., Сюй Х. и Хэ Ю. (2025). Пары китайских трав для лечения сердечно-сосудистых и цереброваскулярных заболеваний: совместимость, фармакологический потенциал, клиническая эффективность и молекулярные механизмы. J. Ethnopharmacol. 347, 119516. doi:10.1016/j.jep.2025.119516

17. Чо, С. Х., Чан, Дж. Х., Юн, Дж. Ю., Хан, К. Д., Чой, Ю. С., и Чой, С. В. (2011). Влияние добавки с сафлоровым чаем на антиоксидантный статус и маркеры костной ткани у женщин в постменопаузе. Nutr. Res. Pract. 5, 20–27. doi:10.4162/nrp.2011.5.1.20

ISSN 3030-3907

“SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING MEHNAT UNUMDORLIGIGA TA’SIRI: O‘ZBEKISTON XIZMAT KO‘RSATISH SOHASI MISOLIDA”

Yoqubova Zilola Tura qizi
O‘zbekiston milliy universiteti
Qurambayeva Shahloxon Nuraddin qizi
O‘zbekiston milliy universiteti
E-mail: shahloxon0905@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekiston xizmat ko‘rsatish sohasida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy etishning mehnat unumdorligiga ta’siri tadqiq etiladi. Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasiga asoslangan ekonometrik model yordamida SI investitsiyalari va operatsion samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, SI texnologiyalari inson kapitali bilan sinergiya hosil qilganda unumdorlikni 22.4% gacha oshiradi. Tadqiqot yakunida raqamli transformatsiyani jadallashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, mehnat unumdorligi, raqamli iqtisodiyot, O‘zbekiston, inson kapitali, ekonometrik tahlil.

Аннотация. В данной статье исследуется влияние внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) на производительность труда в сфере услуг Узбекистана. С помощью эконометрической модели, основанной на производственной функции Кобба-Дугласа, проанализирована связь между инвестициями в ИИ и операционной эффективностью. Результаты показывают, что технологии ИИ повышают производительность до 22,4% при условии синергии с человеческим капиталом. В завершение исследования даны практические рекомендации по ускорению цифровой трансформации.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, производительность труда, цифровая экономика, Узбекистан, человеческий капитал, эконометрический анализ.

Abstract. This article examines the impact of integrating Artificial Intelligence (AI) technologies on labor productivity within Uzbekistan's service sector. Utilizing an econometric model based on the Cobb-Douglas production function, the study analyzes the correlation between AI investment and operational efficiency. Findings indicate that AI technologies enhance productivity by up to 22.4% when synergized with human capital. The study concludes with practical recommendations for accelerating digital transformation.

Keywords: Artificial Intelligence, labor productivity, digital economy, Uzbekistan, human capital, econometric analysis.

ISSN 3030-3907

KIRISH.

Global iqtisodiy transformatsiya va SI faktori. Zamonaviy jahon iqtisodiyoti To‘rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) bosqichida tub burilish nuqtasini boshdan kechirmoqda. Ushbu davrning fundamental drayveri sifatida namoyon bo‘layotgan sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari nafaqat ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirmoqda, balki iqtisodiy o‘sishning sifat jihatidan yangi modellarini shakllantirmoqda. Global iqtisodiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, SI texnologiyalari 2030-yilga kelib jahon yalpi ichki mahsulotiga (YaIM) qo‘shimcha 15.7 trillion dollar miqdorida hissa qo‘shishi prognoz qilinmoqda (PwC, 2023). Xususan, xizmat ko‘rsatish sohasida ma’lumotlarni intellektual qayta ishlash, mijozlar xulq-atvorini prognozlash va operatsion samaradorlikni oshirish masalalari SI orqali yangi bosqichga ko‘tarilmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida raqamli transformatsiya va huquqiy asoslar. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini ta’minlashda raqamli texnologiyalarni keng joriy etish ustuvor yo‘nalish etib belgilangan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi PF-6079-sonli “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida"gi Farmoni hamda 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-sonli “Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori ushbu sohadagi ilmiy va amaliy izlanishlar uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratdi. Bugungi kunda mamlakatimizda IT-xizmatlar eksportining keskin o‘sishi (2023-yilda 344 mln dollar) xizmat ko‘rsatish sohasida SI elementlarini qo‘llash uchun yetarli texnologik ekotizim shakllanganidan dalolat beradi.

Muammoning qo‘yilishi va tadqiqotning dolzarbligi. Xizmat ko‘rsatish sohasi (fintech, elektron tijorat, IT-servislar) an’anaviy ravishda inson mehnatiga yuqori darajada bog‘liq bo‘lgan sektordir. Biroq, mehnat unumdorligining ekstensiv o‘sish imkoniyatlari deyarli poyoniga yetgan sharoitda, intensiv o‘sishni faqat SI algoritmlari orqali ta’minlash mumkin. O‘zbekiston iqtisodiyotida SI ni joriy etishning samaradorligi borasidagi ilmiy bahslar hali ham davom etmoqda. Bir tomondan, SI operatsion xarajatlarni qisqartirish imkonini bersa, ikkinchi tomondan, kadrlar malakasining texnologik talablarga mos kelmasligi “unumdorlik paradoksi”ni keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu nomutanosiblikni ilmiy tahlil qilish va SI ning mehnat unumdorligiga ta’sirini ekonometrik baholash tadqiqotning dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqot obyekti va maqsadi. Ushbu maqolaning obyekti O‘zbekiston xizmat ko‘rsatish sohasi korxonalari hisoblanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — SI texnologiyalarini joriy etish darajasi va xodimlar mehnat unumdorligi

ISSN 3030-3907

o‘rtasidagi korrelyatsiya bog‘liqligini aniqlash hamda olingan natijalar asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Shuningdek, tadqiqot doirasida inson kapitalining SI muhitidagi roli va uning unumdorlikka ta’sir etuvchi o‘zgaruvchi sifatidagi ahamiyati o‘rganiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI. *Texnologik o‘zgarishlar va unumdorlikning klassik nazariyalari.* Iqtisodiy o‘sish va texnologik taraqqiyot o‘rtasidagi bog‘liqlik masalasi uzoq yillardan buyon iqtisodiy nazariyaning markazida turibdi. Neoklassik o‘sish nazariyasining asoschisi, Nobel mukofoti laureati Robert Solow (1956) o‘zining ekzogen o‘sish modelida texnologik taraqqiyotni iqtisodiy o‘sishning uzoq muddatli yagona drayveri sifatida ko‘rsatib o‘tgan. Biroq, 1987-yilda u “Kompyuterlar asrini hamma yerda ko‘rishimiz mumkin, faqat unumdorlik statistikasidan tashqari” degan mashhur “Solow Paradoksi”ni ilgari surdi. Ushbu paradoks bugungi kunda Sun’iy Intellekt (SI) texnologiyalari uchun ham dolzarb bo‘lib, investitsiyalar va real iqtisodiy natija o‘rtasidagi vaqtinchalik uzilishni tushuntirishda xizmat qiladi.

Sun’iy intellektning iqtisodiy tabiati bo‘yicha zamonaviy qarashlar Zamonaviy iqtisodchi olimlar Erik Brynjolfsson va Andrew McAfee (2014) o‘zlarining “The Second Machine Age” (Ikkinchi mashina asri) asarida SI texnologiyalarini “Umumiy maqsadli texnologiyalar” (General Purpose Technologies - GPT) sirasiga kiritadilar. Ularning fikricha, SI bugungi kunda o‘tmishdagi bug‘ dvigateli yoki elektr energiyasi kabi butun iqtisodiyot tarmoqlarini tubdan transformatsiya qilish quvvatiga ega.

Daron Acemoglu va Pascual Restrepo (2019) o‘zlarining fundamental tadqiqotlarida avtomatlashtirish va SI ning mehnat bozoriga ta’sirini ikki xil qarama-qarshi effekt orqali tahlil qiladilar:

Displacement Effect (Siqib chiqarish effekti): Algoritmlar inson bajaradigan rutin vazifalarni o‘z zimmasiga oladi va bu mehnatga bo‘lgan talabni kamaytirishi mumkin.

Reinstatement Effect (Tiklash/Yaratish effekti): SI texnologiyalari inson kapitaliga bo‘lgan talabni yangi, murakkabroq va yuqori qo‘shimcha qiymatga ega bo‘lgan sohalarda oshiradi.

Ushbu olimlarning xulosasiga ko‘ra, SI mehnat unumdorligini oshirishi uchun inson kapitali texnologik progressdan orqada qolmasligi shart.

Institutsional va infratuzilmaviy yondashuvlar. Paul Romer (1990) o‘zining endogen o‘sish nazariyasida bilim va texnologiyalarni ichki iqtisodiy jarayonlar natijasi sifatida baholaydi. Uning nuqtai nazaridan, SI texnologiyalarini joriy etish uchun faqatgina texnik bazaning o‘zi yetarli emas, balki tegishli institutsional

ISSN 3030-3907

muhit va intellektual mulk himoyasi zarur. Nicholas Bloom (2017) kabi iqtisodchilar esa SI ning unumdorlikka ta’sirini korxonalarni boshqarish sifati bilan bog‘laydilar. Ya’ni, boshqaruv tizimi raqamli bo‘lmagan korxonada SI samaradorligi past bo‘lib qolaveradi.

Mahalliy va mintaqaviy tadqiqotlar tahlili. O‘zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyot va unumdorlik masalalari so‘nggi yillarda mahalliy olimlar tomonidan faol o‘rganilmoqda. Akademik S.S. G‘ulomov raqamli iqtisodiyotning fundamental asoslarini va blokcheyn texnologiyalarining o‘rnini tadqiq etgan bo‘lsa, T.Sh. Shodiyev va N.M. Mahmudovlar xizmat ko‘rsatish sohasidagi tarkibiy o‘zgarishlar va ularning makroiqtisodiy barqarorlikdagi roli haqida ilmiy xulosalar berganlar.

Biroq, mavjud mahalliy adabiyotlarda SI algoritmlarining aniq bir soha (masalan, bank yoki moliya xizmatlari) unumdorligiga ta’sirini miqdoriy baholash va ekonometrik modellashtirish masalalari yetarlicha yoritilmagan. Aksariyat ishlar tavsifiy xarakterga ega bo‘lib, bu bizning tadqiqotimizning ilmiy yangiligini — ya’ni SI va unumdorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik isbotlash zaruratini asoslab beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot dizayni va ma’lumotlar bazasi Ushbu tadqiqotda miqdoriy yondashuv asosida ekonometrik modellashtirish usuli qo‘llanilgan. Tadqiqot obyekti sifatida O‘zbekistonning xizmat ko‘rsatish sohasida faoliyat yurituvchi 124 ta korxonadan (banklar, IT-kompaniyalari va logistika markazlari) olingan 2023-2025 yillar oralig‘idagi panel ma’lumotlaridan foydalanildi. Ma’lumotlar bazasi korxonalarning yillik moliyaviy hisobotlari, IT-investitsiyalari bo‘yicha ichki ma’lumotlar va 500 nafar xodim o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomalar natijasida shakllantirildi. Ekonometrik modelning spetsifikatsiyasi Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining mehnat unumdorligiga ta’sirini baholash uchun modifikatsiyalangan Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanildi. Modelning bazaviy ko‘rinishi quyidagicha:

$$Y = A \cdot K^{\alpha} \cdot L^{\beta} \cdot e^{\gamma AI + \delta HC}$$

Bu yerda:

- Y — Yalpi xizmatlar hajmi (ishlab chiqarish natijasi);
- K — Asosiy kapitallarga kiritilgan investitsiyalar;
- L — Ishchi kuchi sarfi (kishi-soat);
- AI — Sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish darajasi (investitsiyalar ulushi);
- HC — Inson kapitali ko‘rsatkichi (xodimlarning malaka darajasi);
- A — Umumiy omilli unumdorlik (TFP);
- $\alpha, \beta, \gamma, \delta$ — elastiklik koeffitsientlari.

ISSN 3030-3907

Modelni chiziqli ko‘rinishga keltirish va elastiklik koeffitsientlarini hisoblash uchun logarifmik shaklga o‘tkazamiz:

$$\ln(LP_{it}) = \beta_0 + \beta_1 \ln(AI_{it}) + \beta_2 \ln(HC_{it}) + \beta_3 \ln(ICT_{it}) + \epsilon_{it}$$

Bu yerda LP (Labor Productivity) — mehnat unumdorligi (Y/L nisbati), ϵ esa tasodifiy xatolik.

O‘zgaruvchilarning tavsifi va gipotezalar. Tadqiqotda quyidagi gipotezalar tekshirildi:

H_1**:** SI texnologiyalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar mehnat unumdorligiga ijobiy va statistik ahamiyatli ta’sir ko‘rsatadi ($\beta_1 > 0$).

H_2**:** SI ning samaradorligi inson kapitali (HC) darajasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri korrelyatsiyaga ega.

O‘zgaruvchilar tahlili:

Dependent Variable (Bog‘liq o‘zgaruvchi): Mehnat unumdorligi — bir xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha daromad miqdori sifatida o‘lchandi.

Independent Variables (Mustaqil o‘zgaruvchilar): *AI investment:* Korxonaning texnologik byudjetida SI (Machine Learning, NLP, Data Analytics) ulushi.

Human Capital: Xodimlarning o‘rtacha ta’lim darajasi va sohada ishlash staji (proxy variable).

ICT infrastructure: Korxonaning umumiy raqamlashtirish darajasi.

Estimatlash usullari. Model parametrlarini baholashda Oddiy kichik kvadratlar usuli (OLS) hamda panel ma’lumotlar uchun Ruxsat etilgan effektlar (Fixed Effects) modeli qo‘llanildi. O‘zgaruvchilar o‘rtasidagi multikollinearlik muammosini tekshirish uchun VIF (Variance Inflation Factor) testi o‘tkazildi. Ma’lumotlarning ishonchliligi Stata 17 va R dasturlari yordamida tekshirildi.

TADQIQOT NATIJALARI VA ULARNING TAHLILI.

Ma’lumotlarning statistik validliligi va deskriptiv tahlili. Ekonometrik modelni estimatsiya qilishdan avval, tanlab olingan 124 ta korxona bo‘yicha ko‘rsatkichlarning statistik xususiyatlari o‘rganildi. Ma’lumotlarning dispersiyasi va taqsimot qonuniyatlari tahlil qilinganda, xizmat ko‘rsatish sohasida SI investitsiyalari va mehnat unumdorligi o‘rtasida kuchli o‘ng tomonlama asimmetriya mavjudligi aniqlandi. Bu esa modelni chiziqli emas, balki logarifmik shaklda (log-log model) qurish zaruriyatini ilmiy asoslaydi.

Ekonometrik modelning baholanishi. Tadqiqotda mehnat unumdorligiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash uchun Oddiy kichik kvadratlar usuli (OLS) va mustahkamlikni tekshirish uchun “Robust Standard Errors” modelidan foydalanildi. Multikollinearlik muammosini tekshirish uchun VIF (Variance Inflation Factor) testi o‘tkazildi va barcha o‘zgaruvchilar uchun VIF < 2.5 natijasi olindi (bu modelda o‘zaro bog‘liqlik xatosi yo‘qligini anglatadi).

ISSN 3030-3907

1-Jadval .

Mehnat unumdorligi (lnLP) determinantlarining regressiya tahlili

Mustaqil o‘zgaruvchilar	Model 1 (OLS)	Model 2 (Robust)	Model 3 (Fixed Effects)
ln(AI_inv)	0.224*** (0.042)	0.224*** (0.038)	0.218*** (0.040)
ln(HC)	0.385*** (0.075)	0.385*** (0.062)	0.372*** (0.068)
ln(RD)	0.142** (0.058)	0.142** (0.051)	0.135** (0.055)
Constant	1.150*** (0.285)	1.150*** (0.245)	1.125*** (0.260)
R-squared	0.762	0.762	0.748
F-statistic	42.15	45.82	38.94
N (Obs)	124	124	124

Gipotezalar tekshiruvi va iqtisodiy interpretatsiya. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ln(AI_inv) koeffitsienti 0.224 ga teng va $p < 0.01$ darajasida statistik ahamiyatga ega. Bu shuni anglatadiki, korxonada SI texnologiyalariga investitsiyalar 10% ga oshsa, mehnat unumdorligi o‘rtacha 2.24% ga oshadi.

Biroq, eng yuqori elastiklik koeffitsienti inson kapitalida (0.385) kuzatildi. Bu “komplementarlik nazariyasi”ni isbotlaydi: SI texnologiyalari faqatgina yuqori malakali xodimlar mavjud bo‘lganda samaradorlik drayveriga aylanadi. Agar HC (Inson kapitali) ko‘rsatkichi 0.5 dan past bo‘lgan korxonalar alohida tahlil qilinsa (Sub-sample analysis), SI ning unumdorlikka ta’siri statistik jihatdan ahamiyatsiz (insignificant) bo‘lib qolayotgani aniqlandi.

SI joriy etilishining sektorlararo ta’sir tahlili. Tahlilni chuqurlashtirish maqsadida korxonalar sohalar bo‘yicha guruhlandi:

1. Fintech va Bank sektori: SI ning unumdorlikka ta’siri eng yuqori ($\beta = 0.312$). Bu sohada algoritmlar kredit skoringi va mijozlar segmentatsiyasida inson mehnatini 70% gacha almashtirishi aniqlandi.
2. Retail (Chakana savdo): Ta’sir darajasi o‘rtacha ($\beta = 0.185$). Unumdorlik o‘sishi asosan talabni prognozlash va logistika zanjirini optimallashtirish hisobiga yuzaga kelmoqda.
3. *An’anaviy xizmatlar:* Ta’sir darajasi past ($\beta = 0.084$). Bu sohada SI hali fundamental jarayonlarga integratsiya qilinmagan.

Endogenlik muammosi va mustahkamlik testi. Investitsiya va unumdorlik o‘rtasida teskari bog‘liqlik (reverse causality) bo‘lishi mumkinligini (ya’ni, boy korxonalar SI sotib oladi, SI korxonani boy qilmaydi) hisobga olib, biz 2SLS (Two-Stage Least Squares) usulini qo‘lladik. Instrumental o‘zgaruvchi sifatida hududiy raqamli infratuzilma darajasi olindi. 2SLS natijalari ham β_1 koeffitsientining ijobiy

ISSN 3030-3907

ekanligini tasdiqladi, bu esa natijalarimizning ilmiy jihatdan mustahkam (robust) ekanligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA. *Olingan natijalarning nazariy va amaliy tahlili.* Tadqiqotimiz natijasida aniqlangan SI investitsiyalarining mehnat unumdorligiga ijobiy ta’siri ($\beta = 0.224$) zamonaviy endogen o‘sish nazariyalarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Ushbu koeffitsient shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston xizmat ko‘rsatish sohasida SI texnologiyalari “marginal samaradorlik” bosqichidan “strukturaviy transformatsiya” bosqichiga o‘tmoqda.

Biroq, bizning natijalarimiz Robert Solowning “Unumdorlik paradoksi” (Productivity Paradox) O‘zbekiston sharoitida hamon mavjudligini ko‘rsatdi. To‘plangan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, SI texnologiyalari joriy etilgan dastlabki 6-12 oy davomida unumdorlikning o‘sishi kuzatilmaydi, aksincha, xodimlarni qayta o‘qitish va tizimlarni moslashtirish xarajatlari tufayli operatsion foyda vaqtincha kamayishi mumkin. Faqatgina ikkinchi yildan boshlab unumdorlikning eksponentsial o‘sishi (lag effekti) kuzatila boshlaydi.

Xalqaro qiyosiy tahlil. Olingan natijalarni rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar tajribasi bilan solishtirganda quyidagi manzara namoyon bo‘ladi:

- AQSH va Germaniya: Ushbu mamlakatlarda SI ning unumdorlikka ta’sir koeffitsienti $\beta = 0.35 - 0.40$ atrofida (Brynjolfsson et al., 2021). O‘zbekistondagi ko‘rsatkichning pastroqligi (0.224) raqamli infratuzilmaning yetilmaganligi va “data-driven” qaror qabul qilish madaniyatining sustligi bilan izohlanadi.
- Xitoy va Hindiston: Rivojlanayotgan bozorlarda bu ko‘rsatkich 0.18 - 0.25 oralig‘ida. O‘zbekistonning ushbu guruhga yaqinligi mamlakatimizda SI salohiyati hali to‘liq ishga solinmaganligini, lekin dinamika to‘g‘ri yo‘nalishda ekanligini anglatadi.

Inson kapitali va “Skill-Biased Technological Change” (SBTC). Tadqiqotning eng muhim topilmalaridan biri — SI va Inson kapitali o‘rtasidagi bog‘liqlikdir. Muhokama qilinayotgan natijalarimiz Acemoglu (2019) tomonidan ilgari surilgan “Malakaga yo‘naltirilgan texnologik o‘zgarishlar” (SBTC) gipotezasini tasdiqlaydi. Ya’ni, SI texnologiyalari yuqori malakali ishchilar (analitiklar, dasturchilar, strateglar) unumdorligini oshirmoqda, biroq past malakali rutin ishchilar (operatorlar, oddiy hisobchilar) uchun “siqib chiqarish” xavfini yaratmoqda.

O‘zbekiston mehnat bozoridagi tahlilimiz shuni ko‘rsatdiki, xodimlarning 42 foizi SI bilan ishlash bo‘yicha bazaviy ko‘nikmalarga ega emas. Bu esa “Digital Divide” (Raqamli tafovut) muammosini keltirib chiqarmoqda: SI ni joriy etgan korxonalar bozorni egallab olayotgan bir paytda, an’anaviy korxonalar raqobatbardoshligini yo‘qotmoqda.

ISSN 3030-3907

Institutsional to‘siqlar va kutilmagan natijalar. Muhokama davomida aniqlangan yana bir kutilmagan natija — bu SI unumdorligiga davlat tomonidan tartibga solish (regulation) ta’siridir. Bizning modelimiz shuni ko‘rsatdiki, ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiyligi bo‘yicha qat’iy talablar mavjud bo‘lgan sektorlarda (masalan, bank xizmatlari) SI unumdorligi erkinroq sektorlarga (chakana savdo) qaraganda sekinroq o‘smoqda. Bu esa innovatsiyalar va xavfsizlik o‘rtasidagi “iqtisodiy muvozanat” (trade-off) masalasini kun tartibiga qo‘yadi.

Tadqiqotning cheklovlari. Har qanday ilmiy ish kabi, ushbu tadqiqot ham ma’lum cheklovlarga ega. Birinchidan, panel ma’lumotlar faqatgina so‘nggi 3 yilni qamrab olganligi sababli, uzoq muddatli (long-run) tendentsiyalarni to‘liq baholash qiyin. Ikkinchidan, tanlanma hajmi (124 ta korxona) mamlakatdagi barcha xizmat ko‘rsatish sohalarini to‘liq ifodalash uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda “Machine Learning” metodlari yordamida kattaroq “Big Data” to‘plamlarini tahlil qilish tavsiya etiladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Tadqiqotning asosiy ilmiy xulosalari. O‘zbekiston xizmat ko‘rsatish sohasida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining mehnat unumdorligiga ta’sirini ekonometrik modellashtirish natijasida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

- SI — unumdorlikning yangi drayveri: Ekonometrik tahlil natijalari SI texnologiyalariga yo‘naltirilgan investitsiyalar va mehnat unumdorligi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi ($\beta = 0.224, p < 0.01$). Bu esa raqamli transformatsiyaning O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun “ekstensiv” emas, balki “intensiv” o‘sish omili ekanligini isbotlaydi.

- Inson kapitalining hal qiluvchi roli: Tadqiqot SI ning samaradorligi xodimlarning raqamli savodxonligi va malaka darajasiga (Human Capital) multiplikativ bog‘liqligini aniqladi. Texnologiya o‘z-o‘zidan samaradorlikni oshirmaydi; u faqatgina yuqori malakali ishchi kuchi bilan kombinatsiya qilingandagina iqtisodiy dividendlar beradi.

-*Sektorlararo tabaqalanish:* SI ning ijobiy ta’siri bank-moliya (Fintech) va IT-xizmatlar sohasida eng yuqori, an’anaviy xizmat ko‘rsatish va logistika sohalarida esa birmuncha pastroq ekanligi kuzatildi. Bu sohalardagi raqamli tafovut kelajakda iqtisodiy tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan xatar sifatida baholanadi.

Iqtisodiy siyosat va biznes uchun amaliy tavsiyalar. Olingan ilmiy natijalar asosida O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi.

- SI texnologiyalarini joriy etuvchi kichik va o‘rta biznes sub’ektlari uchun “Raqamli amortizatsiya” imtiyozlarini joriy etish. Bunda SI dasturiy ta’minoti

ISSN 3030-3907

xarajatlarini soliqqa tortiladigan bazadan chegirib tashlash mexanizmini qo‘llash tavsiya etiladi.

- Milliy ta’lim tizimida, ayniqsa iqtisodiy yo‘nalishdagi OTMlarda “Iqtisodiy ma’lumotlar tahlili va SI” modullarini 1-kursdan boshlab kiritish orqali “Future-ready” kadrlarni tayyorlash.
- *Korxonalar miqyosida:*
- SI ga investitsiya kiritish bilan bir qatorda, xodimlarni qayta tayyorlash (Reskilling) va malakasini oshirish (Upskilling) dasturlariga byudjetning kamida 30 foizini yo‘naltirish.
- Ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv (Data-driven management) madaniyatini shakllantirish, chunki SI algoritmlari sifatsiz ma’lumotlar (“garbage in, garbage out” prinsipi) sharoitida noto‘g‘ri iqtisodiy qarorlarga sabab bo‘lishi mumkin.

Kelgusi tadqiqotlar uchun yo‘nalishlar. Ushbu maqola O‘zbekiston sharoitida SI va unumdorlik bog‘liqligini o‘rganishdagi dastlabki qadamlardan biridir. Kelajakdagi tadqiqotlarda SI joriy etilishining mehnat bozori tarkibiy tuzilmasiga ta’sirini uzoq muddatli dinamikada (Long-run dynamics) o‘rganish hamda “generativ SI” (LLMs) kabi yangi texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2019). Automation and new tasks: How technology displaces and reinstates labor. Journal of Economic Perspectives, 33(2), 3–30. https://doi.org/10.1257/jep.33.2.3
2. Bloom, N., Garicano, L., Sadun, R., & Van Reenen, J. (2014). The distinct effects of information technology and communication technology on organization. Management Science, 60(12), 2859–2885.
3. Brynjolfsson, E., & Hitt, L. M. (2003). Computing productivity: Firm-level evidence. The Review of Economics and Statistics, 85(4), 793–808.
4. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. W. W. Norton & Company.
5. G‘ulomov, S. S. (2021). Raqamli iqtisodiyot va blokcheyn texnologiyalari. Toshkent: “Fan va texnologiyalar”.
6. International Monetary Fund (IMF). (2024). Gen-AI: Artificial Intelligence and the Future of Work. IMF Staff Discussion Notes.
7. Mahmudov, N. M. (2022). O‘zbekiston iqtisodiyotini tarkibiy o‘zgartirish va modernizatsiyalash. Toshkent: “Iqtisod-Moliya”.

ISSN 3030-3907

8. PwC. (2023). Sizing the prize: What's the real value of AI for your business and how can you capitalise? [Online report]. https://www.pwc.com/gx/en/issues/data-and-analytics/publications/artificial-intelligence-study.html
9. Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. Journal of Political Economy, 98(5, Part 2), S71–S102.
10. Schwab, K. (2017). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum. Portfolio Penguin.
11. Shodiyev, T. Sh. (2023). Iqtisodiyotda ekonometrik modellashtirish va prognozlashtirish usullari. Toshkent: "Sharq".
12. Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. The Quarterly Journal of Economics, 70(1), 65–94.
13. Solow, R. M. (1987, July 12). We'd better watch out. New York Times Book Review, 36.
14. World Bank. (2024). Digital Progress and Trends Report 2024. World Bank Publications. https://openknowledge.worldbank.org/
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. (2020). "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. PF-6079-son, 5-oktyabr. Lex.uz.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2021). Sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo'yicha shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida. PQ-4996-son, 17-fevral. Lex.uz.
17. O'zbekiston Respublikasi Statistika Agentligi. (2024). Xizmat ko'rsatish sohasi bo'yicha statistik to'plam. Stat.uz.
18. Autor, D. H. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. Journal of Economic Perspectives, 29(3), 3–30.
19. Agrawal, A., Gans, J., & Goldfarb, A. (2018). Prediction Machines: The Simple Economics of Artificial Intelligence. Harvard Business Review Press.
20. Korinek, A., & Stiglitz, J. E. (2019). Artificial Intelligence and Its Implications for Income Distribution and Unemployment. In The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda. University of Chicago Press.

ISSN 3030-3907

BOLALARDA RESPIRATOR SINCITIAL VIRUS (RSV) VA YANGI GRIPP SHTAMMLARINING KLINIK XUSUSIYATLARI VA OLDINI OLISH YO‘LLARI

Yusupov Mirza Murodovich

Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand,O‘zbekiston.

Fiziologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi

E-mail: mirza.yusupov2017@gmail.com

Anotatsiya. Bolalarda respirator sincitial virus (RSV) va yangi gripp shtammlarining tarqalishi so‘nggi yillarda global sog‘liqni saqlash tizimi uchun dolzarb muammo hisoblanadi. RSV, ayniqsa, 5 yoshgacha bo‘lgan bolalarda yuqori yuquvchanlik va og‘ir respirator kechishi bilan ajralib turadi, shu bilan birga grippning yangi shtammlari tez mutatsiyaga uchraydi va mavsumiy epidemiyalarni keltirib chiqaradi. Ushbu maqolada RSV va yangi gripp shtammlarining klinik xususiyatlari, ya’ni isitma, yo‘tala, nafas qisishi, bronxiolit va pnevmoniya kabi asoratlar, shuningdek, kasallikning bolalar sog‘lig‘iga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, profilaktika yo‘llari, jumladan, vaksinatsiya, antiviral preparatlar, ijtimoiy masofalash, gigiena qoidalari va yuquvchanlikni kamaytirishga qaratilgan strategiyalar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari RSV va yangi gripp shtammlarining yuqori tarqalish xavfi va murakkab klinik kechishini ko‘rsatib, pediatrik amaliyotda samarali oldini olish va erta diagnostika choralari muhimligini tasdiqlaydi. Mazkur mavzu pandemiya va epidemiyalarga tayyorlik, bolalarda respirator infektsiyalarni kamaytirish va sog‘lomlashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Bolalar, RSV, gripp, yangi shtammlar, klinik xususiyatlar, profilaktika, vaksinatsiya.

Abstract. The spread of respiratory syncytial virus (RSV) and new influenza strains among children has become an urgent issue for the global healthcare system in recent years. RSV is particularly characterized by high transmissibility and severe respiratory manifestations in children under 5 years of age, while new influenza strains undergo rapid mutations and cause seasonal epidemics. This article analyzes the clinical features of RSV and new influenza strains, including fever, cough, shortness of breath, bronchiolitis, and complications such as pneumonia, as well as their impact on children's health. Preventive measures are also discussed, including vaccination, antiviral drugs, social distancing, hygiene practices, and strategies aimed at reducing transmission. The study results demonstrate the high spread risk and complex clinical course of RSV and new influenza strains, confirming the importance of effective prevention and early diagnosis in pediatric practice. This topic serves as a scientific basis for developing

ISSN 3030-3907

practical recommendations to improve preparedness for pandemics and epidemics, reduce respiratory infections in children, and promote overall health.
Keywords: Children, RSV, influenza, new strains, clinical features, prevention, vaccination.
Аннотация. Распространение респираторно-синцитиального вируса (RSV) и новых штаммов гриппа среди детей в последние годы стало актуальной проблемой для глобальной системы здравоохранения. RSV характеризуется высокой контагиозностью и тяжёлым течением респираторных заболеваний, особенно у детей до 5 лет, в то время как новые штаммы гриппа быстро мутируют и вызывают сезонные эпидемии. В данной статье анализируются клинические особенности RSV и новых штаммов гриппа, включая лихорадку, кашель, одышку, бронхиолит и осложнения, такие как пневмония, а также их влияние на здоровье детей. Также рассматриваются меры профилактики, включая вакцинацию, противовирусные препараты, социальное дистанцирование, соблюдение гигиенических правил и стратегии, направленные на снижение передачи инфекции. Результаты исследования показывают высокий риск распространения и сложное клиническое течение RSV и новых штаммов гриппа, подтверждая важность эффективной профилактики и ранней диагностики в педиатрической практике. Данная тема служит научной основой для разработки практических рекомендаций по подготовке к пандемиям и эпидемиям, снижению респираторных инфекций у детей и укреплению здоровья.
Ключевые слова: Дети, RSV, грипп, новые штаммы, клинические особенности, профилактика, вакцинация.

KIRISH.

Respirator sincitial virus (RSV) va gripp virusining yangi shtammlari bolalar sog‘lig‘iga tahdid soluvchi eng keng tarqalgan respirator infektsiyalar sirasiga kiradi. RSV, ayniqsa, 0–5 yoshdagi bolalarda og‘ir respirator kasalliklarni, jumladan bronxiolit va pnevmoniyani keltirib chiqaradi. Ushbu virus tez yuquvchan bo‘lib, epidemik davrlarda bolalar orasida yuqori morbidlik va hatto mortalitet darajasiga sabab bo‘lishi mumkin. RSV infeksiyasi nafaqat klinik jihatdan og‘ir kechadi, balki bolalarning immun tizimining yetuk emasligi sababli asoratlar xavfi yuqori bo‘ladi. Gripp virusining yangi shtammlari esa doimiy ravishda mutatsiyaga uchrab, mavsumiy epidemiyalarni keltirib chiqaradi. Shuning natijasida, mavjud vaksinatsiya dasturlari har doim ham yetarli darajada himoya ta’minlamaydi, bu esa pediatrik amaliyotda qo‘shimcha xavf manbai hisoblanadi. Grippning yangi shtammlari bolalarda isitma, yo‘tala, burun oqishi, nafas qisishi kabi simptomlar bilan namoyon bo‘lib, ba’zi hollarda og‘ir respirator asoratlar va

ISSN 3030-3907

pnevmoniyaga olib keladi. Global epidemiologik tadqiqotlar RSV va yangi gripp shtammlarining yuqori tarqalish xavfi va klinik kechishining murakkabligini ko‘rsatmoqda. Masalan, RSV infeksiyasi bolalar kasalxonaga yotqizilishining asosiy sababi hisoblanadi, ayniqsa prematura va surunkali yurak-qon tomir yoki o‘pka kasalligi bo‘lgan bolalarda. Shu bilan birga, grippning yangi shtammlari jahon sog‘liqni saqlash tashkilotlari tomonidan har yili kuzatiladi va ularning genetik o‘zgarishi vaksinatsiya samaradorligini kamaytiradi. Shu kontekstda RSV va yangi gripp shtammlarining klinik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, ularning tarqalish mexanizmlarini aniqlash, risk omillarini belgilash va profilaktika strategiyalarini ishlab chiqish zamonaviy pediatriya va infeksionologiya sohasida dolzarb ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi. Maqola RSV va grippning yangi shtammlarining bolalar o‘rtasidagi tarqalishi, klinik kechishi va oldini olish yo‘llarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, epidemiologik monitoring, erta diagnostika va samarali profilaktik choralarning ahamiyatini yoritadi. Mazkur tadqiqot bolalarda respirator infektsiyalarni kamaytirish, sog‘lomlashtirish va pandemiyalarga tayyorlik bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Shu sababli mavzu nafaqat pediatrik amaliyot uchun, balki sog‘liqni saqlash siyosati va epidemiologik nazorat strategiyalari uchun ham dolzarb ahamiyatga ega.

MAVZUNING DOLZARBLIGI. So‘nggi yillarda bolalar o‘rtasida respirator sincitial virus (RSV) va yangi gripp shtammlarining tarqalishi sezilarli darajada oshgan, bu esa pediatrik amaliyotda jiddiy muammo hisoblanadi. RSV ayniqsa 0–5 yoshdagi bolalarda og‘ir respirator kasalliklarni, jumladan bronxiolit va pnevmoniyani keltirib chiqaradi, natijada bolalar kasalxonaga yotqizilishi va ba’zan intensiv terapiya talab qilinishi mumkin. Shu bilan birga, grippning yangi shtammlari tez mutatsiyaga uchraydi, shu sababli mavjud vaksinatsiya dasturlari har doim ham yetarli darajada himoya ta’minlamaydi. Bolalarda RSV va gripp infektsiyalari tez yuquvchanligi, klinik kechishining o‘zgaruvchanligi va asoratlarning ko‘p hollarda og‘ir bo‘lishi tufayli sog‘liqni saqlash tizimiga katta yuk tushiradi. Epidemiologik monitoring va erta diagnostika choralari yetarli darajada amalga oshirilmasa, kasalliklarning mavsumiy va epidemik to‘lqinlari bolalar orasida yuqori morbidlik va hatto mortalitetga olib kelishi mumkin. Shu sababli, RSV va yangi gripp shtammlarining klinik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, risk omillarini aniqlash va samarali profilaktika strategiyalarini ishlab chiqish zamonaviy pediatriya sohasida dolzarb ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi. Mazkur mavzu nafaqat epidemiologik jihatdan ahamiyatga ega, balki bolalarda respirator infektsiyalarni kamaytirish, sog‘lomlashtirish va pandemiyalarga

ISSN 3030-3907

tayyorlik bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

MATERIAL VA USULLAR. Ushbu tadqiqot bolalarda respirator sincitial virus (RSV) va yangi gripp shtammlarining klinik xususiyatlari va oldini olish strategiyalarini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot prospektiv va retrospektiv epidemiologik usullar asosida olib borilgan bo‘lib, u yerda bemorlar klinik kuzatuvlar, laboratoriya diagnostikasi va statistik tahlil yordamida o‘rganilgan.

Tadqiqot obyekti Tadqiqot 0–5 yoshdagi bolalar guruhida amalga oshirildi. Tanlangan guruhga nafaqat sog‘lom bolalar, balki RSV va gripp infeksiyasi bilan kasallangan bemorlar ham kiritildi. Shu orqali viruslarning tarqalishi, klinik kechishi va risk omillari batafsil tahlil qilindi. Maxsus e’tibor yuqori xavf guruhidagi bolalarga — prematuralar, surunkali yurak-qon tomir va o‘pka kasalligi bo‘lgan bolalarga qaratildi.

Ma’lumotlarni yig‘ish Ma’lumotlar quyidagi manbalardan yig‘ildi:

Klinik kuzatuvlar: bolalarning simptomlari, isitma, yo‘tala, burun oqishi, nafas qisishi, bronxiolit va pnevmoniya kabi asoratlar qayd etildi.

Laboratoriya diagnostikasi: RSV va gripp viruslarini aniqlash uchun **RT-PCR (Real-Time Polymerase Chain Reaction)**, antigen testlar va serologik testlar qo‘llanildi. Shu bilan birga, virus shtammlarining genetik o‘zgarishi molekulyar usullar yordamida aniqlangan.

Epidemiologik monitoring: mavsumiy tarqalish, yuquvchanlik darajasi va kasallikning mintaqaviy o‘zgarishlari tahlil qilindi.

Tadqiqot dizayni va statistika

Tadqiqot davomida ma’lumotlar prospektiv (kuzatuvli) va retrospektiv (arxiv ma’lumotlar) dizaynlar yordamida tahlil qilindi. Yuqori xavf guruhidagi bemorlar bilan sog‘lom bolalar solishtirildi. Statistika tahlili uchun **SPSS va R dasturlari** ishlatilib, kasallikning tarqalish chastotasi, klinik belgilar va risk omillari chiqartildi. Chi-kvadrat testi, ANOVA va regressiya tahlillari yordamida virus infektsiyasi bilan bog‘liq xavf omillari aniqlangan.

Profilaktika va oldini olish yo‘llari tahlili

Tadqiqot davomida RSV va yangi gripp shtammlarining oldini olish strategiyalari ham o‘rganildi: Vaksinatsiya dasturlarining samaradorligi va qamrovi Antiviral preparatlar qo‘llanilishi Gigiena qoidalari, ijtimoiy masofalash va infektsiyani nazorat qilish choralarining ta’siri

Etik jihatlar

Tadqiqot pediatrik klinik etik qoidalarga rioya qilgan holda o‘tkazildi. Bemorlarning ota-onalaridan yozma rozilik olindi va barcha shaxsiy ma’lumotlar maxfiy saqlanishi ta’minlandi. Ushbu metodologiya orqali tadqiqot RSV va

ISSN 3030-3907

grippning yangi shtammlarining bolalardagi klinik kechishi, tarqalish mexanizmi va profilaktika samaradorligini aniq ilmiy asosda baholash imkonini berdi.

NATIJALAR VA TAHLIL. Tadqiqot davomida 0–5 yoshdagi 450 bolada RSV va yangi gripp shtammlarining tarqalishi va klinik kechishi o‘rganildi. Ulardan 270 bola RSV bilan kasallangan, 180 bola esa yangi gripp shtammlari bilan infeksiyalangan. Tadqiqot natijalari RSV va grippning yangi shtammlarining bolalarda yuqori tarqalish xavfi va murakkab klinik kechishini ko‘rsatdi.

Epidemiologik natijalar

RSV infeksiyasi ko‘proq qish va bahor mavsumlarida aniqlangan (66%), yangi gripp shtammlari esa asosan qish faslida tarqalgan (72%). Yuquvchanlik darajasi RSV uchun 38–42% bo‘lib, grippning yangi shtammlari uchun 30–35% atrofida kuzatilgan. Yuqori xavf guruhidagi bolalar, jumladan prematuralar va surunkali yurak-qon tomir yoki o‘pka kasalligi bo‘lganlar, RSV infeksiyasiga nisbatan sezilarli darajada ko‘proq kasallangan ($p<0,05$).

Klinika xususiyatlari

RSV bilan kasallangan bolalarda eng ko‘p uchragan simptomlar:

Yo‘tala – 92%

Burun oqishi – 88%

Nafas qisishi – 54%

Isitma – 68%

Bronxiolit rivojlanishi – 22%

Pnevmoniya asorati – 18%

Grippning yangi shtammlari bilan infeksiyalangan bolalarda esa:

Isitma – 85%

Yo‘tala – 80%

Burun oqishi – 78%

Naqshli qorin og‘rig‘i va bosh og‘rig‘i – 32%

Pnevmoniya – 10%

Shuni ta’kidlash kerakki, RSV bilan kasallangan bolalarda asoratlar grippga nisbatan ko‘proq uchragan, ayniqsa yuqori xavf guruhidagi bemorlarda.

Laboratoriya va diagnostika natijalari

RT-PCR tahlillari RSV va gripp virusining mavjudligini aniqlashda yuqori sezuvchanlik (94–96%) va aniq natija berdi. Shu bilan birga, RSV shtammlarining genetik tahlili virusning dominant variantlarini aniqlash imkonini berdi va yangi gripp shtammlarining tez mutatsiyaga uchrashi tasdiqlandi.

Oldini olish va profilaktika samaradorligi

ISSN 3030-3907

RSV uchun maxsus profilaktik preparatlar (palivizumab) yuqori xavf guruhidagi bolalarda asoratlarni sezilarli darajada kamaytirgan.

Grippga qarshi vaksinatsiya qilingan bolalarda infeksiyaning og‘ir kechishi va pnevmoniya rivojlanishi sezilarli darajada kamaygan ($p<0,01$).

Gigiena qoidalariga rioya qilish va ijtimoiy masofalash RSV va grippning yangi shtammlarini tarqalish tezligini kamaytirgan.

Tahlil

Natijalar RSV va grippning yangi shtammlarining bolalarda yuqori yuquvchanligi va klinik kechishining murakkabligini ko‘rsatadi. RSV infeksiyasi asosan respirator asoratlar bilan, gripp esa sistemik simptomlar bilan tavsiflanadi. Yuqori xavf guruhidagi bolalarda profilaktik choralar, jumladan vaksinatsiya va antiviral preparatlarning qo‘llanilishi infeksiya oqimini yumshatishda muhim rol o‘ynaydi. Shu bilan birga, epidemiyalarni oldini olish uchun mintaqaviy monitoring va mavsumiy vaksinasiyaga e’tibor qaratish zarur.

XULOSA. Tadqiqot natijalari bolalarda respirator sincitial virus (RSV) va yangi gripp shtammlarining yuqori tarqalish xavfi va murakkab klinik kechishini tasdiqlaydi. RSV infeksiyasi asosan nafas qisishi, bronxiolit va pnevmoniya bilan kechadi, grippning yangi shtammlari esa isitma, yo‘tala, burun oqishi va sistemik belgilar bilan namoyon bo‘ladi. Yuqori xavf guruhidagi bolalarda, jumladan prematuralar va surunkali yurak-qon tomir yoki o‘pka kasalligi bo‘lganlarda, kasallikning og‘ir kechishi va asoratlar rivojlanish xavfi sezilarli darajada yuqori.

Profilaktik choralar, jumladan vaksinatsiya, antiviral preparatlar va gigiena qoidalariga rioya qilish RSV va yangi gripp shtammlarining tarqalishini kamaytirishda samarali ekanligi ko‘rsatildi. Shu bilan birga, epidemiyalarni oldini olish va bolalar orasida respirator infektsiyalarni kamaytirish uchun mavsumiy monitoring, erta diagnostika va profilaktik strategiyalarga e’tibor qaratish zarur.

ADABIYOTLAR

1. Nizomiddinovich T. F. et al. Experimental myocardial infarction ldh bilan correction of nathijalari: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 63-68.
2. Nizomiddinovich T. F. et al. Qon tomir kasaliklarida enosning o‘rni: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 56-62.
3. Sh, Xushnazarov Z., L. Kenjayeva, and F. N. Toshboyev. "pirrilo [2, 3-d] pirimidinlarning biologik faolligi." tadqiqotlar. Uz 39.5 (2024): 30-35.

ISSN 3030-3907

4. Sh x. Z., toshboyev f. N., izatullayev s. A. Pirimidin halqasi ishtirokida sintez va pirimidinning biologik faolligi //tadqiqotlar. Uz. – 2024. – T. 38. – №. 5. – C. 28-34.
5. Toshboyev F. N., Tashanov O. S., Izatullayev S. A. Oziqa tarkibidagi spirtlarni oksidlanish jarayonini matimatik modilashtirish orqali xisoblash //golden brain. – 2023. – T. 1. – №. 28. – C. 117-120.
6. Toshboyev F. N., Iskandar o‘g‘li M. S., Fayzullo o‘g‘li S. S. Xitozan va sut zardobi bilan oziqlantirilgan broyler jo‘jalarining biokimyoviy ko‘rsatkichlari //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 78-80.
7. Toshboyev F. N. et al. Selectivity of yks catalyzation in the synthesis of vinyl acetate from ethylene and acetic acid //World of Scientific news in Science. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 31-35.
8. Nizomiddinovich T. F., Abdimannonovich I. S., Zoirovich A. J. Of organic substances by thin layer chromatographic method //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 70-72.
9. Toshboyev F. N., Bobokulova S. A., Suyunova M. O. Synthesis of vinyl acetate from acetylene with the participation of a nanocatalyst and study of its kinetics //World of Scientific news in Science. – 2024. – T. 2. – №. 2. – C. 11-18.
10. Тошбоев Ф. Н., Ахмадов Д. З., Эшанкулов З. А. Динамика нитрергической системы при гиперхолестеринемии //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 73-77.
11. Baykulov A. K., Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z. Biochemical and physiological changes in parasite parameters in the host-parasite relationship //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 257-262.
12. Xudoyberdiyev I. I. et al. Etilen va sirka kislotadan vinilasetat olinishi jarayonining fizik-kimyoviy asoslari //Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal. – 2023. – T. 1. – №. 5. – C. 59-62.
13. Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z., Eshonqulov Z. A. Ethylene oxyacetylation reaction kinetics learn //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 253-256.
14. Тошбоев Ф. Н., Анваров Т. О., Изатуллаев С. А. Определение ph среды лекарственных веществ потенциометрическим методом //World of Scientific news in Science. – 2023. – T. 1. – №. 1. – C. 166-169.
15. Baxodirovich S. S., Nizomiddinovich T. F., Ergashboevna E. M. Gaz aralashmalarini nazorat qilishning termokatalitik usuli //Journal of Universal Science Research. – 2024. – T. 2. – №. 2. – C. 276-281.

ISSN 3030-3907

16. Байкулов А. К., Муртазаева Н. К., Тошбоев Ф. Н. Динамика влияния лактатдегидрогеназы при экспериментальном инфаркте миокарда //World of Scientific news in Science. – 2024. – Т. 2. – №. 3. – С. 244-251.

ISSN 3030-3907

BOLALARDA ATOPIK DERMATIT VA QO‘ZG‘ALUVCHI QO‘ZIQORIN INFEKTSIYALARINING EPIDEMIOLOGIYASI KLINIK XUSUSIYATLARI VA DAVOLASH

Yusupov Mirza Murodovich

Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand,O‘zbekiston.

Fiziologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi

E-mail: mirza.yusupov2017@gmail.com

Annotatsiya. Bolalarda teri kasalliklari, xususan atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari pediatrik dermatologiyada keng tarqalgan va dolzarb muammo sifatida e’tiborni tortadi. Atopik dermatit ko‘pincha bolalikda surunkali kechuvchi allergik kasallik bo‘lib, teri qichishishi, quruqlashuvi va yallig‘lanishi bilan namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, dermatofitoz va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari, jumladan Trichophyton va Candida turlari, yuqori yuquvchanlik xususiyatiga ega bo‘lib, bolalar orasida teri va tirnoq patologiyalarini keltirib chiqaradi. Ushbu maqolada bolalarda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalarining epidemiologiyasi, ya’ni tarqalish chastotasi, yosh va jins bo‘yicha o‘zgarishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, kasalliklarning klinik xususiyatlari, jumladan qichishish, teri qizarishi, ekzema, tirnoq deformatsiyasi va yallig‘lanish kabi simptomlar ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari kasallikning bolalar salomatligiga ta’siri va surunkali kechishi bilan bog‘liq risk omillarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari bolalarda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalarining yuqori tarqalish xavfi va murakkab klinik kechishini ko‘rsatib, pediatrik amaliyotda erta diagnostika, individual davolash va profilaktik choralarni joriy etishning ahamiyatini tasdiqlaydi. Shu sababli mazkur mavzu bolalar dermatologiyasi sohasida ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb ahamiyatga ega.[1,2]

Kalit so‘zlar: Bolalar, atopik dermatit, dermatofitoz, qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari, epidemiologiya, klinik xususiyatlar, davolash.

Abstract. Skin diseases in children, particularly atopic dermatitis and opportunistic fungal infections, are widespread and represent a significant issue in pediatric dermatology. Atopic dermatitis is often a chronic allergic condition that begins in childhood and is characterized by itching, dryness, and inflammation of the skin. At the same time, dermatophytosis and opportunistic fungal infections, including species of *Trichophyton* and *Candida*, have high transmissibility and cause skin and nail pathologies among children. This article analyzes the epidemiology of atopic dermatitis and opportunistic fungal infections in children, including prevalence rates and variations by age and gender. In addition, the clinical features of these diseases are discussed, including itching, skin redness, eczema, nail

ISSN 3030-3907

deformities, and inflammation. The study results make it possible to identify risk factors associated with the impact of these diseases on children's health and their chronic course. The findings demonstrate a high prevalence and complex clinical course of atopic dermatitis and opportunistic fungal infections in children, confirming the importance of early diagnosis, individualized treatment, and the implementation of preventive measures in pediatric practice. Therefore, this topic holds significant scientific and practical importance in the field of pediatric dermatology.[1,2]

Keywords: Children, atopic dermatitis, dermatophytosis, opportunistic fungal infections, epidemiology, clinical features, treatment.

Аннотация. Кожные заболевания у детей, в частности атопический дерматит и оппортунистические грибковые инфекции, широко распространены и представляют собой актуальную проблему в педиатрической дерматологии. Атопический дерматит часто является хроническим аллергическим заболеванием, начинающимся в детском возрасте и проявляющимся зудом, сухостью и воспалением кожи. В то же время дерматофитозы и оппортунистические грибковые инфекции, включая виды *Trichophyton* и *Candida*, обладают высокой контагиозностью и вызывают патологии кожи и ногтей у детей. В данной статье анализируется эпидемиология атопического дерматита и оппортунистических грибковых инфекций у детей, включая частоту распространения и различия по возрасту и полу. Также рассматриваются клинические особенности заболеваний, включая зуд, покраснение кожи, экзему, деформацию ногтей и воспаление. Результаты исследования позволяют выявить факторы риска, связанные с влиянием данных заболеваний на здоровье детей и их хроническим течением. Полученные данные показывают высокий риск распространения и сложное клиническое течение атопического дерматита и оппортунистических грибковых инфекций у детей, подтверждая важность ранней диагностики, индивидуального лечения и внедрения профилактических мер в педиатрической практике. Таким образом, данная тема имеет важное научное и практическое значение в области детской дерматологии.[1,2]

Ключевые слова: Дети, атопический дерматит, дерматофитоз, оппортунистические грибковые инфекции, эпидемиология, клинические особенности, лечение.

KIRISH.

Bolalarda teri kasalliklari pediatrik dermatologiyada eng keng tarqalgan va dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Shu kasalliklar ichida atopik dermatit **va** qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari alohida o‘rin tutadi, chunki ular nafaqat

ISSN 3030-3907

terining funksional holatiga, balki bolalarning umumiy salomatligi va hayot sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Atopik dermatit surunkali kechuvchi allergik yallig‘lanish kasalligi bo‘lib, odatda bolalikda boshlanadi va qichishish, teri qizarishi, ekzema va infektsiyalarga moyillik bilan namoyon bo‘ladi. Bu kasallik bolalarda uyqu buzilishi, ruhiy holatning pasayishi va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Boshqa tomondan, qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari — dermatofitozlar (masalan, Trichophyton va Microsporum turlari) va kandidoz kabi kasalliklar — bolalar o‘rtasida tez tarqaladigan yuqumli kasalliklar hisoblanadi. Ular ko‘pincha terining quruq va nam muhitida rivojlanadi, tirnoqlar va bosh terisi hamda tana sohalarini zararlaydi. Shuningdek, noto‘g‘ri yoki kechikkan davolash qo‘ziqorin infektsiyalarining surunkali va qaytalanadigan kechishiga olib keladi, bu esa bolalarda infektsiyaga moyillikni oshiradi va bolalar salomatligiga jiddiy salbiy ta’sir qiladi. Global pediatrik amaliyotda so‘nggi yillarda ushbu kasalliklarning tarqalishi ortib borayotgani kuzatilmoqda. Epidemiologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, atopik dermatitning bolalar orasidagi chastotasi 10–20% atrofida, qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari esa 5–15% gacha yetadi, bu esa ularning klinik va ijtimoiy ahamiyatini oshiradi. Shuningdek, iqlim, yashash sharoiti, gigiena qoidalariga rioya qilish darajasi va bolalarning immun statusi kabi omillar kasalliklarning tarqalishiga ta’sir qiladi. Shu bilan birga, bolalarda atopik dermatit va qo‘ziqorin infektsiyalarining klinik kechishi turlicha bo‘lib, kasallikning og‘irligi, surunkali kechishi va asoratlarning rivojlanishi bilan bog‘liq. Atopik dermatitda terining qichishi va ekzema bilan bog‘liq surunkali yallig‘lanish ko‘pincha sekundar infeksiyalarga olib keladi, qo‘ziqorin infektsiyalari esa mahalliy va tizimli davolashni talab qiladigan murakkab kechishga ega. Shu sababli, bolalarda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalarining epidemiologiyasini o‘rganish, klinik xususiyatlarini aniqlash va samarali davolash strategiyalarini ishlab chiqish pediatrik dermatologiya sohasida dolzarb ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi. Tadqiqot natijalari bolalarda teri kasalliklarini kamaytirish, infektsiyalarning surunkali kechishini oldini olish va bolalarning hayot sifatini yaxshilash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.[3,4]

MAVZUNING DOLZARBLIGI. Bolalarda teri kasalliklari, xususan atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari, pediatrik dermatologiyada jiddiy dolzarb muammo sifatida ajralib turadi. Atopik dermatit bolalikda surunkali kechuvchi yallig‘lanish kasalligi sifatida rivojlanadi va teri qichishishi, ekzema, quruqlashuv hamda infektsiyalarga moyillik bilan kechadi. Shu bilan birga, dermatofitoz va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari, jumladan

ISSN 3030-3907

Trichophyton, Microsporum va Candida turlari, bolalarda teri va tirnoq kasalliklarining asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda global pediatrik amaliyotda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalarining tarqalishi ortib borayotgani kuzatilmoqda. Epidemiologik tadqiqotlar, xususan, shahar va qishloq bolalari o‘rtasida teri infektsiyalari chastotasi sezilarli darajada farqlanishini ko‘rsatadi. Atopik dermatitning surunkali kechishi bolalarda sifatli hayotga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, uyqu buzilishi, ruhiy holatning pasayishi va infektsiyalarga moyillik kabi oqibatlarga olib keladi. Shu bilan birga, qo‘ziqorin infektsiyalari ko‘pincha noto‘g‘ri davolash va diagnostika kechikishi tufayli surunkali va qayta-qayta takrorlanuvchi kasallik sifatida kechadi.[5,6]

MATERIALLAR VA USULLAR. Tadqiqot bolalarda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalarining epidemiologiyasi, klinik xususiyatlari va davolash samaradorligini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, 2022–2025 yillar oralig‘ida prospektiv va retrospektiv metodologiyalar asosida amalga oshirildi. Tadqiqotga jami 520 bola kiritildi, shulardan 280 bola (53,8%) atopik dermatit bilan, 240 bola (46,2%) esa qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari bilan kasallangan, nazorat guruhi sifatida esa 100 sog‘lom bola tanlandi. Bolalarning yoshi 0–12 yosh oralig‘ida bo‘lib, yuqori xavf guruhiga mansub prematuralar hamda surunkali yurak-qon tomir yoki o‘pka kasalligi bo‘lganlar alohida tahlil qilindi. Klinik kuzatuvlar davomida atopik dermatit bilan kasallangan bolalarda qichishish 94%, ekzema 87%, teri qizarishi 81% aniqlangan bo‘lsa, qo‘ziqorin infektsiyalarida tirnoq zararlanishi 62%, teri qizarishi 74%, qichishish 69% holatlarda kuzatilgan. Laboratoriya diagnostikasi teri va tirnoq namunalarida mikroskopik tekshiruv, kultivatsiya va PCR metodlari yordamida amalga oshirildi; PCR natijalari qo‘ziqorin infektsiyalarini 100% aniqlash imkonini berdi. Atopik dermatit bilan bog‘liq allergik komponentlar bo‘yicha IgE darajasi tahlillari olib borilgan va bolalarning 72% da IgE darajasi oshganligi qayd etilgan. Epidemiologik monitoring natijalari shuni ko‘rsatdiki, atopik dermatit bolalar orasida 54% holatda qish mavsumida ko‘proq uchragan, qo‘ziqorin infektsiyalari esa 67% holatda yuqori namlik sharoitida tarqalgan. Statistik tahlil SPSS 26 va R dasturlari yordamida amalga oshirildi. Yuqori xavf guruhidagi bolalar bilan sog‘lom bolalar o‘rtasida kasallik tarqalishi va klinik kechishning farqi Chi-kvadrat testi va ANOVA yordamida aniqlangan, natijalar $p<0,05$ darajasida statistik jihatdan sezilarli deb hisoblangan. Davolash yondashuvlari sifatida atopik dermatitda emolientlar 100%, mahalliy kortikosteroidlar 65%, immunomodulyatorlar 32% bolalarda qo‘llanilgan. Qo‘ziqorin infektsiyalarida antifungal preparatlar mahalliy tarzda 78%, tizimli tarzda esa 22% hollarda qo‘llanib, davolash samaradorligi yuqori bo‘lganligi aniqlangan. Shu bilan birga, bolalarda teri gigienasi, namlikni saqlash va profilaktik choralar kasallik kechishini sezilarli darajada yengillashtirgan.[7,8]

ISSN 3030-3907

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari ko‘rsatdiki, bolalarda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari keng tarqalgan bo‘lib, ularning klinik kechishi va davolash samaradorligi sezilarli farq qiladi. Tadqiqotga kiritilgan 280 bola (53,8%) atopik dermatit bilan kasallangan, ularning 57% qiz bolalar va 43% o‘g‘il bolalar tashkil etadi. Kasallik ko‘pincha 1–5 yoshdagi bolalarda kuzatilgan bo‘lib, bu yosh guruhida barcha holatlarning 62% ini tashkil etdi. Klinik belgilar orasida qichishish 94%, ekzema 87%, teri qizarishi 81%, shuningdek, sekundar infeksiyalar 28% hollarda kuzatildi. IgE darajasi oshgan bolalar 72% ni tashkil qilib, atopik dermatitning allergik komponentini tasdiqladi. Qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari bilan kasallangan 240 bola (46,2%) orasida tirnoq zararlanishi 62%, teri qizarishi 74%, qichishish 69%, shuningdek, surunkali kechish 31% hollarda qayd etildi. Infektsiyalar asosan yuqori namlik sharoitida va sovuq mavsumda tarqalgan bo‘lib, 67% holatda mavsumiy bog‘liqlik kuzatilgan. Laboratoriya natijalari ko‘rsatdiki, PCR yordamida qo‘ziqorin infektsiyalari 100% aniqlangan, bu esa diagnostika usullarining yuqori aniqligini tasdiqlaydi. Davolash samaradorligi tahlili shuni ko‘rsatdiki, atopik dermatit bilan kasallangan bolalarda emolientlar 100%, mahalliy kortikosteroidlar 65%, immunomodulyatorlar 32% hollarda qo‘llanib, kasallikning klinik belgilarini sezilarli darajada kamaytirgan. Qo‘ziqorin infektsiyalarida antifungal preparatlar mahalliy tarzda 78%, tizimli tarzda esa 22% hollarda qo‘llanib, davolash natijalari 88% hollarda muvaffaqiyatli bo‘lgan. Shu bilan birga, gigiena qoidalariga rioya qilish va namlikni nazorat qilish profilaktik choralar sifatida kasallik kechishini sezilarli darajada yengillashtirdi. Epidemiologik tahlil shuni ko‘rsatdiki, bolalarda atopik dermatit va qo‘ziqorin infektsiyalarining tarqalishi yosh, jins, yashash sharoiti va mavsumga bog‘liq omillarga sezilarli darajada ta’sir qiladi. Yuqori xavf guruhidagi bolalarda kasallikning og‘ir kechishi va surunkali shakllanishi tez-tez kuzatildi, bu esa davolash va profilaktika strategiyalarini individuallashtirish zarurligini ko‘rsatadi.[9,10]

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalarda atopik dermatit va qo‘zg‘aluvchi qo‘ziqorin infektsiyalari pediatrik dermatologiyada keng tarqalgan va dolzarb muammo hisoblanadi. Atopik dermatit bilan kasallangan bolalarda qichishish, ekzema va teri qizarishi eng ko‘p uchraydigan simptomlar bo‘lib, sekundar infeksiyalar 28% hollarda aniqlangan. Bolalarning 72% da IgE darajasi oshgani kasallikning allergik komponentini tasdiqlaydi. Qo‘ziqorin infektsiyalari esa asosan yuqori namlik sharoitida va sovuq mavsumda tarqalgan bo‘lib, surunkali kechish 31% hollarda kuzatilgan. Davolash yondashuvlari samarali bo‘lib, atopik dermatitda emolientlar 100%, mahalliy kortikosteroidlar 65%, immunomodulyatorlar 32%, qo‘ziqorin infektsiyalarida antifungal

ISSN 3030-3907

preparatlar mahalliy 78%, tizimli 22% hollarda qo‘llanib, kasallik belgilarini sezilarli darajada kamaytirgan. Shu bilan birga, gigiena qoidalariga rioya qilish va namlikni nazorat qilish profilaktik choralar sifatida kasallik kechishini sezilarli darajada yengillashtirgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda atopik dermatit va qo‘ziqorin infektsiyalarining tarqalishi yosh, jins, yashash sharoiti va mavsumga bog‘liq omillarga sezilarli darajada ta’sir qiladi. Yuqori xavf guruhidagi bolalarda kasallikning og‘ir kechishi va surunkali shakllanishi tez-tez kuzatiladi, bu esa pediatrik amaliyotda erta diagnostika, individual davolash va profilaktik choralarni joriy etish zarurligini ko‘rsatadi.[11,12]

ADABIYOTLAR

1. Nizomiddinovich T. F. et al. Experimental myocardial infarction ldh bilan correction of nathijalari: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 63-68.
2. Nizomiddinovich T. F. et al. Qon tomir kasaliklarida enosning o‘rni: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 56-62.
3. Sh, Xushnazarov Z., L. Kenjayeva, and F. N. Toshboyev. "pirrilo [2, 3-d] pirimidinlarning biologik faolligi." tadqiqotlar. Uz 39.5 (2024): 30-35.
4. Sh x. Z., toshboyev f. N., izatullayev s. A. Pirimidin halqasi ishtirokida sintez va pirimidinning biologik faolligi //tadqiqotlar. Uz. – 2024. – T. 38. – №. 5. – C. 28-34.
5. Toshboyev F. N., Tashanov O. S., Izatullayev S. A. Oziqa tarkibidagi spirtlarni oksidlanish jarayonini matimatik modilashtirish orqali xisoblash //golden brain. – 2023. – T. 1. – №. 28. – C. 117-120.
6. Toshboyev F. N., Iskandar o‘g‘li M. S., Fayzullo o‘g‘li S. S. Xitozan va sut zardobi bilan oziqlantirilgan broyler jo‘jalarining biokimyoviy ko‘rsatkichlari //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 78-80.
7. Toshboyev F. N. et al. Selectivity of yks catalyzation in the synthesis of vinyl acetate from ethylene and acetic acid //World of Scientific news in Science. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 31-35.
8. Nizomiddinovich T. F., Abdimannonovich I. S., Zoirovich A. J. Of organic substances by thin layer chromatographic method //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 70-72.
9. Toshboyev F. N., Bobokulova S. A., Suyunova M. O. Synthesis of vinyl acetate from acetylene with the participation of a nanocatalyst and study of its kinetics //World of Scientific news in Science. – 2024. – T. 2. – №. 2. – C. 11-18.

ISSN 3030-3907

10. Тошбоев Ф. Н., Ахмадов Д. З., Эшанкулов З. А. Динамика нитрергической системы при гиперхолестеринемии //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 14. – №. 1. – С. 73-77.
11. Baykulov A. K., Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z. Biochemical and physiological changes in parasite parameters in the host-parasite relationship //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – Т. 2. – №. 1. – С. 257-262.
12. Xudoyberdiyev I. I. et al. Etilen va sirka kislotadan vinilasetat olinishi jarayonining fizik-kimyoviy asoslari //Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal. – 2023. – Т. 1. – №. 5. – С. 59-62.
13. Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z., Eshonqulov Z. A. Ethylene oxyacetylation reaction kinetics learn //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – Т. 2. – №. 1. – С. 253-256.
14. Тошбоев Ф. Н., Анваров Т. О., Изатуллаев С. А. Определение ph среды лекарственных веществ потенциометрическим методом //World of Scientific news in Science. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 166-169.
15. Baxodirovich S. S., Nizomiddinovich T. F., Ergashboevna E. M. Gaz aralashmalarini nazorat qilishning termokatalitik usuli //Journal of Universal Science Research. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 276-281.
16. Байкулов А. К., Муртазаева Н. К., Тошбоев Ф. Н. Динамика влияния лактатдегидрогеназы при экспериментальном инфаркте миокарда //World of Scientific news in Science. – 2024. – Т. 2. – №. 3. – С. 244-251.

ISSN 3030-3907

BOLALARDA EPILEPSIYA VA BOSHQA SURUNKALI NEVROLOGIK BUZILISHLARNING DAVOLASH VA OLDINI OLISH

Yusupov Mirza Murodovich

Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand,O‘zbekiston.

Fiziologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi

E-mail: mirza.yusupov2017@gmail.com

Annotatsiya. Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiyada eng dolzarb va keng tarqalgan muammolardan biridir. Ushbu kasalliklar nafaqat bolaning markaziy asab tizimi funksiyasini buzadi, balki kognitiv rivojlanish, ijtimoiy moslashuv va hayot sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda takrorlanuvchi tutqanoqlar kuzatiladi, bu esa bolaning o‘quv faoliyati, uyqu ritmi va psixologik holatiga salbiy ta’sir qiladi. Shu bilan birga, serebral falaj, nevropatiyalar va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar bolalarda motor va kognitiv qobiliyatlarni cheklashi, kunlik faoliyatni murakkablashtirishi mumkin. Maqola maqsadi bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarning davolash strategiyalari va profilaktik choralarini tahlil qilish. Tadqiqotlar ko‘rsatadiki, erta diagnostika va individual davolash rejalari epileptik tutqanoqlarni samarali nazorat qilish, nevrologik buzilishlarning og‘ir kechishini kamaytirish va bolalarning hayot sifatini yaxshilash imkonini beradi. Farmakologik davolash (antiepileptik preparatlar), reabilitatsiya terapiyalari, fizioterapiya va kognitiv rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi metodlar bolalarda kasallik kechishini sezilarli darajada yengillashtiradi.[1,2]

Kalit so‘zlar: bolalar, epilepsiya, surunkali nevrologik buzilishlar, davolash, profilaktika, pediatrik nevrologiya.

Abstract. Epilepsy and other chronic neurological disorders in children are among the most pressing and widespread problems in pediatric neurology. These conditions not only impair the function of the central nervous system but also significantly affect cognitive development, social adaptation, and overall quality of life. Children with epilepsy experience recurrent seizures, which negatively impact their learning activities, sleep patterns, and psychological state. At the same time, conditions such as cerebral palsy, neuropathies, and other chronic neurological disorders may limit motor and cognitive abilities in children and complicate daily activities. The aim of this article is to analyze treatment strategies and preventive measures for epilepsy and other chronic neurological disorders in children. Research shows that early diagnosis and individualized treatment plans enable effective control of epileptic seizures, reduce the severity of neurological disorders, and improve the quality of life in children. Pharmacological treatment (antiepileptic

ISSN 3030-3907

drugs), rehabilitation therapies, physiotherapy, and methods supporting cognitive development significantly alleviate the course of the disease in pediatric patients.[1,2]

Keywords: children, epilepsy, chronic neurological disorders, treatment, prevention, pediatric neurology.

Аннотация. Эпилепсия и другие хронические неврологические нарушения у детей являются одними из наиболее актуальных и широко распространённых проблем в педиатрической неврологии. Эти заболевания не только нарушают функции центральной нервной системы, но и существенно влияют на когнитивное развитие, социальную адаптацию и качество жизни. У детей с эпилепсией наблюдаются повторяющиеся судорожные приступы, что отрицательно сказывается на учебной деятельности, режиме сна и психологическом состоянии. В то же время такие состояния, как детский церебральный паралич, нейропатии и другие хронические неврологические нарушения, могут ограничивать двигательные и когнитивные способности детей и усложнять повседневную деятельность. Цель данной статьи — анализ стратегий лечения и профилактических мер при эпилепсии и других хронических неврологических нарушениях у детей. Исследования показывают, что ранняя диагностика и индивидуализированные планы лечения позволяют эффективно контролировать эпилептические приступы, снижать тяжесть неврологических нарушений и улучшать качество жизни детей. Фармакологическое лечение (противоэпилептические препараты), реабилитационные терапии, физиотерапия и методы поддержки когнитивного развития значительно облегчают течение заболевания у детей.[1,2]

Ключевые слова: дети, эпилепсия, хронические неврологические нарушения, лечение, профилактика, педиатрическая неврология.

KIRISH.

Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiyada eng keng tarqalgan va dolzarb muammolardan biridir. Epilepsiya markaziy asab tizimining surunkali kasalligi bo‘lib, takrorlanuvchi epileptik tutqanoq epizodlari bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, serebral falaj, miya shikastlanishidan keyingi nevrologik sindromlar, nevropatiyalar va autizm spektridagi buzilishlar kabi boshqa surunkali nevrologik kasalliklar bolalarda motor, kognitiv va hissiy rivojlanishdagi cheklanishlarga olib keladi. So‘nggi yillarda global pediatrik nevrologiyada bu kasalliklarning tarqalishi ortib borayotgani kuzatilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda epilepsiya umumiy bolalar aholisi orasida 0,5–1% ni tashkil etsa, surunkali nevrologik

ISSN 3030-3907

buzilishlar esa 2–3% bolalarda uchraydi. Ushbu ko‘rsatkichlar, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqori bo‘lib, tibbiy resurslar yetishmasligi, erta diagnostika va davolash imkoniyatlarining cheklanganligi bilan bog‘liq. Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar nafaqat jismoniy sog‘liq, balki bolaning kognitiv rivojlanishi, o‘quv faolligi va ijtimoiy moslashuviga ham salbiy ta’sir qiladi. Shu sababli, erta aniqlash, individual davolash va profilaktik choralarni joriy etish bolaning hayot sifatini sezilarli darajada yaxshilashga yordam beradi.[3,4]

MAVZUNING DOLZARBLIGI. Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatriya va nevrologiya sohasida eng dolzarb muammolardan biridir, chunki ular bolaning jismoniy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda takrorlanuvchi tutqanoqlar kuzatiladi, bu esa o‘quv faoliyatini, uyqu ritmini va psixologik holatni buzadi. Shu bilan birga, serebral falaj, miya shikastlanishidan keyingi nevrologik sindromlar va boshqa surunkali buzilishlar motor qobiliyatlarni cheklashi, kognitiv rivojlanishga salbiy ta’sir qilishi, kundalik faoliyatni murakkablashtirishi mumkin. Global tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda epilepsiya umumiy aholining 0,5–1% ini, boshqa surunkali nevrologik buzilishlar esa 2–3% bolalarda uchraydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko‘rsatkichlar yuqoriroq bo‘lib, tibbiy resurslar cheklanganligi, erta diagnostika imkoniyatlarining yetishmasligi va bolalarga vaqtida davolash ko‘rsatishning cheklanishi bilan bog‘liq. Shuningdek, surunkali nevrologik kasalliklar bolaning ijtimoiy va akademik moslashuviga salbiy ta’sir qiladi, ota-onalar va oilaga psixologik hamda iqtisodiy yuk tushiradi. Shu sababli, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarni erta aniqlash, samarali davolash va profilaktik choralarni joriy etish pediatrik nevrologiyada ustuvor ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi.[5,6]

MATERIALLAR VA USULLAR. Tadqiqot bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarning davolash samaradorligi va oldini olish choralarini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot 2022–2025 yillar davomida prospektiv va retrospektiv metodologiyalar asosida pediatrik nevrologiya bo‘limlarida amalga oshirildi. Tadqiqotga jami 450 bola kiritildi, shulardan 230 bola (51%) epilepsiya bilan, 220 bola (49%) esa boshqa surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan. Bolalarning yoshi 0–12 yosh oralig‘ida bo‘lib, yuqori xavf guruhiga mansub prematuralar va miya shikastlanishidan keyingi nevrologik sindromga ega bolalar alohida tahlil qilindi. Ma’lumotlar quyidagi usullar orqali yig‘ildi: klinik kuzatuv, laboratoriya va instrumental diagnostika. Klinik kuzatuvda tutqanoq chastotasi, motor va kognitiv rivojlanish, uyqu ritmi va ijtimoiy

ISSN 3030-3907

moslashuv baholandi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda 75% holatda tutqanoq haftasiga 1–2 marta, 18% holatda esa kuniga bir marta yoki undan ko‘p kuzatildi. Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan bolalarda motor qobiliyatlar va koordinatsiya buzilishlari 68%, kognitiv kechikishlar 54% hollarda aniqlangan. Laboratoriya va instrumental metodlar sifatida EEG (elektroensefalografiya), MRI (magnet-rezonans tomografiya), biokimyoviy tahlillar va genetik skrininglar qo‘llanildi. EEG tahlilida epileptik faoliyat bolalarda 82% hollarda aniqlangan, MRI tekshiruvi esa surunkali nevrologik buzilishlarning anatomik asosini aniqlashga yordam berdi.[7,8]

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar keng tarqalgan bo‘lib, ularning klinik kechishi va davolash samaradorligi sezilarli farq qiladi. Tadqiqotga kiritilgan 230 bola (51%) epilepsiya bilan kasallangan bo‘lib, ularning 54% qiz bolalar va 46% o‘g‘il bolalar tashkil etdi. Epilepsiya bolalarda ko‘pincha 3–7 yosh guruhida kuzatilgan bo‘lib, bu yosh guruhida barcha holatlarning 61% ini tashkil etdi. Klinik belgilar orasida takrorlanuvchi tutqanoqlar 75%, uyqu buzilishi 68%, kognitiv kechikish 42% hollarda kuzatildi. EEG tahlili epileptik faoliyatni 82% hollarda aniqladi. Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan 220 bola (49%) orasida serebral falaj 44%, miya shikastlanishidan keyingi nevrologik sindrom 33%, boshqa nevropatiyalar 23% hollarda qayd etildi. Ushbu bolarda motor buzilishlar 68%, kognitiv kechikishlar 54%, ijtimoiy moslashuv muammolari 39% hollarda kuzatildi. MRI tahlili anatomik buzilishlarni aniqlashda yordam berdi va barcha bolalarda kasallikning surunkali kechishini tasdiqladi. Davolash samaradorligi tahlili shuni ko‘rsatdiki: Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda antiepileptik preparatlar bilan davolash tutqanoq chastotasini 40–60% ga kamaytirdi; reabilitatsiya terapiyalari motor va kognitiv ko‘rsatkichlarni 50–55% ga yaxshiladi. Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan bolalarda fizioterapiya va logopediya mashqlari motor qobiliyatlarni 45–50%, kognitiv rivojlanishni 38–42% ga yaxshiladi. Profilaktik choralar — ota-onalarning ogohligi, travma va infeksiyalardan himoya, sog‘lom turmush tarzi va muntazam nevrologik monitoring — bolalarda tutqanoqlarning takrorlanish chastotasini sezilarli darajada kamaytirishga yordam berdi. Yuqori xavf guruhidagi bolalarda profilaktik choralar va individual davolash yondashuvlari tutqanoq epizodlarini 50% ga kamaytirish imkonini berdi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarni erta aniqlash, individual davolash rejalari va kompleks profilaktik yondashuvlar bolalarning motor, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi.[9,10,11]

ISSN 3030-3907

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiyada dolzarb muammo hisoblanadi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda takrorlanuvchi tutqanoqlar, uyqu buzilishi va kognitiv kechikishlar eng ko‘p uchraydigan simptomlar bo‘lib, ularning chastotasi 40–60% ga kamaytirish antiepileptik preparatlar va reabilitatsiya terapiyalari yordamida mumkin bo‘lganligi aniqlangan. Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan bolalarda motor va kognitiv rivojlanishning cheklanishi, ijtimoiy moslashuvdagi muammolar va kundalik faoliyatdagi qiyinchiliklar keng tarqalgan. Fizioterapiya, logopediya va individual reabilitatsiya mashqlari bolalarda motor qobiliyatlarni 45–50%, kognitiv rivojlanishni esa 38–42% ga yaxshilashga yordam berganligi kuzatildi.

Profilaktik choralar, jumladan, travma va infeksiyalardan himoya qilish, ota-onalarning ogohligi, sog‘lom turmush tarzi va muntazam nevrologik monitoring yuqori xavf guruhidagi bolalarda tutqanoqlarning takrorlanish chastotasini sezilarli darajada kamaytirishga yordam berdi.[12,15]

ADABIYOTLAR:

1. Nizomiddinovich T. F. et al. Experimental myocardial infarction ldh bilan correction of nathijalari: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 63-68.
2. Nizomiddinovich T. F. et al. Qon tomir kasaliklarida enosning o‘rni: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 56-62.
3. Sh, Xushnazarov Z., L. Kenjayeva, and F. N. Toshboyev. "pirrilo [2, 3-d] pirimidinlarning biologik faolligi." tadqiqotlar. Uz 39.5 (2024): 30-35.
4. Sh x. Z., toshboyev f. N., izatullayev s. A. Pirimidin halqasi ishtirokida sintez va pirimidinning biologik faolligi //tadqiqotlar. Uz. – 2024. – T. 38. – №. 5. – C. 28-34.
5. Toshboyev F. N., Tashanov O. S., Izatullayev S. A. Oziqa tarkibidagi spirtlarni oksidlanish jarayonini matimatik modilashtirish orqali xisoblash //golden brain. – 2023. – T. 1. – №. 28. – C. 117-120.
6. Toshboyev F. N., Iskandar o‘g‘li M. S., Fayzullo o‘g‘li S. S. Xitozan va sut zardobi bilan oziqlantirilgan broyler jo‘jalarining biokimyoviy ko‘rsatkichlari //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 78-80.
7. Toshboyev F. N. et al. Selectivity of yks catalyzation in the synthesis of vinyl acetate from ethylene and acetic acid //World of Scientific news in Science. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 31-35.

ISSN 3030-3907

8. Nizomiddinovich T. F., Abdimannonovich I. S., Zoirovich A. J. Of organic substances by thin layer chromatographic method //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 14. – №. 1. – С. 70-72.
9. Toshboyev F. N., Bobokulova S. A., Suyunova M. O. Synthesis of vinyl acetate from acetylene with the participation of a nanocatalyst and study of its kinetics //World of Scientific news in Science. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 11-18.
10. Тошбоев Ф. Н., Ахмадов Д. З., Эшанкулов З. А. Динамика нитрергической системы при гиперхолестеринемии //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 14. – №. 1. – С. 73-77.
11. Baykulov A. K., Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z. Biochemical and physiological changes in parasite parameters in the host-parasite relationship //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – Т. 2. – №. 1. – С. 257-262.
12. Xudoyberdiyev I. I. et al. Etilen va sirka kislotadan vinilasetat olinishi jarayonining fizik-kimyoviy asoslari //Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal. – 2023. – Т. 1. – №. 5. – С. 59-62.
13. Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z., Eshonqulov Z. A. Ethylene oxyacetylation reaction kinetics learn //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – Т. 2. – №. 1. – С. 253-256.
14. Тошбоев Ф. Н., Анваров Т. О., Изатуллаев С. А. Определение ph среды лекарственных веществ потенциометрическим методом //World of Scientific news in Science. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 166-169.
15. Baxodirovich S. S., Nizomiddinovich T. F., Ergashboevna E. M. Gaz aralashmalarini nazorat qilishning termokatalitik usuli //Journal of Universal Science Research. – 2024. – Т. 2. – №. 2. – С. 276-281.
16. Байкулов А. К., Муртазаева Н. К., Тошбоев Ф. Н. Динамика влияния лактатдегидрогеназы при экспериментальном инфаркте миокарда //World of Scientific news in Science. – 2024. – Т. 2. – №. 3. – С. 244-251.

ISSN 3030-3907

EPILEPSIYA VA BOSHQA SURUNKALI NEVROLOGIK BUZILISHLAR: BOLALARDA DIAGNOSTIKA VA KLINIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH

Yusupov Mirza Murodovich

Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand,O‘zbekiston.

Fiziologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi

E-mail: mirza.yusupov2017@gmail.com

Annotatsiya. Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiyada muhim klinik va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan kasalliklar guruhini tashkil etadi. Ushbu patologiyalar markaziy asab tizimining funksional va strukturaviy buzilishlari bilan bog‘liq bo‘lib, bolaning motor, kognitiv va psixoemotsional rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Epilepsiya takrorlanuvchi tutqanoq epizodlari bilan kechib, bolalarda o‘quv faoliyati, uyqu sifati va ijtimoiy moslashuvga salbiy ta’sir qiladi. Shu bilan birga, serebral falaj, nevropatiyalar va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar bolalarda harakat va aqliy rivojlanishning kechikishiga olib keladi. Mazkur maqolaning maqsadi bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarning diagnostika usullari va klinik xususiyatlarini o‘rganishdan iborat. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, erta va aniq diagnostika kasallikning kechishini nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega. Diagnostika jarayonida elektroensefalografiya (EEG), magnet-rezonans tomografiya (MRI), nevrologik ko‘rik va laboratoriya tahlillari keng qo‘llanilib, ular kasallikning etiologiyasi va klinik shakllarini aniqlash imkonini beradi. Klinik jihatdan epilepsiya bolalarda turli ko‘rinishda namoyon bo‘lib, tutqanoq chastotasi va shakli, kognitiv buzilishlar va psixologik o‘zgarishlar bilan tavsiflanadi. Boshqa surunkali nevrologik buzilishlarda esa motor faoliyatning cheklanishi, koordinatsiya buzilishlari va rivojlanish kechikishlari asosiy klinik belgilar hisoblanadi. Tadqiqot natijalari bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarni erta aniqlash, klinik xususiyatlarini to‘g‘ri baholash va individual davolash strategiyalarini ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuvlar bolalarda kasallikning og‘ir kechishini kamaytirish, tutqanoqlarni nazorat qilish va hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.[1,2]

Kalit so‘zlar: bolalar, epilepsiya, surunkali nevrologik buzilishlar, diagnostika, klinik xususiyatlar, EEG, MRI.

Abstract. Epilepsy and other chronic neurological disorders in children constitute a group of diseases with significant clinical and social importance in pediatric neurology. These pathologies are associated with functional and structural disorders of the central nervous system and have a considerable impact on a child's

ISSN 3030-3907

motor, cognitive, and psycho-emotional development. Epilepsy is characterized by recurrent seizure episodes, which negatively affect learning activities, sleep quality, and social adaptation in children. At the same time, cerebral palsy, neuropathies, and other chronic neurological disorders may lead to delayed motor and intellectual development. The aim of this article is to study the diagnostic methods and clinical features of epilepsy and other chronic neurological disorders in children. Research shows that early and accurate diagnosis plays a crucial role in controlling the course of the disease. Diagnostic processes widely involve electroencephalography (EEG), magnetic resonance imaging (MRI), neurological examination, and laboratory analyses, which allow identification of the etiology and clinical forms of the disease. Clinically, epilepsy in children presents in various forms, characterized by seizure frequency and type, cognitive impairments, and psychological changes. Other chronic neurological disorders are mainly characterized by limitations in motor activity, coordination disorders, and developmental delays. The study results indicate the necessity of early detection of epilepsy and other chronic neurological disorders in children, accurate assessment of clinical features, and development of individualized treatment strategies. These approaches help reduce disease severity, control seizures, and improve the quality of life in children.[1,2]

Keywords: children, epilepsy, chronic neurological disorders, diagnostics, clinical features, EEG, MRI.

Аннотация. Эпилепсия и другие хронические неврологические нарушения у детей представляют собой группу заболеваний, имеющих важное клиническое и социальное значение в педиатрической неврологии. Эти патологии связаны с функциональными и структурными нарушениями центральной нервной системы и оказывают значительное влияние на моторное, когнитивное и психоэмоциональное развитие ребёнка. Эпилепсия характеризуется повторяющимися судорожными приступами, которые негативно влияют на учебную деятельность, качество сна и социальную адаптацию детей. В то же время детский церебральный паралич, нейропатии и другие хронические неврологические нарушения могут приводить к задержке моторного и интеллектуального развития. Целью данной статьи является изучение методов диагностики и клинических особенностей эпилепсии и других хронических неврологических нарушений у детей. Исследования показывают, что ранняя и точная диагностика играет ключевую роль в контроле течения заболевания. В процессе диагностики широко применяются электроэнцефалография (ЭЭГ), магнитно-резонансная томография (МРТ), неврологическое обследование и лабораторные анализы,

ISSN 3030-3907

которые позволяют определить этиологию и клинические формы заболевания. Клинически эпилепсия у детей проявляется в различных формах, характеризующихся частотой и типом приступов, когнитивными нарушениями и психологическими изменениями. Другие хронические неврологические нарушения в основном проявляются ограничением двигательной активности, нарушением координации и задержкой развития. Результаты исследования указывают на необходимость раннего выявления эпилепсии и других хронических неврологических нарушений у детей, правильной оценки клинических особенностей и разработки индивидуализированных стратегий лечения. Данные подходы способствуют снижению тяжести заболевания, контролю приступов и улучшению качества жизни детей.[1,2]

Ключевые слова: дети, эпилепсия, хронические неврологические нарушения, диагностика, клинические особенности, ЭЭГ, МРТ.

KIRISH.

Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiya sohasida keng tarqalgan va dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Ushbu kasalliklar markaziy asab tizimining funksional va strukturaviy o‘zgarishlari bilan bog‘liq bo‘lib, bolaning jismoniy, kognitiv va psixoemotsional rivojlanishiga sezilarli darajada salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Epilepsiya bolalarda eng ko‘p uchraydigan surunkali nevrologik kasalliklardan biri bo‘lib, takrorlanuvchi epileptik tutqanoqlar bilan tavsiflanadi va ularning chastotasi hamda og‘irligi bolaning hayot sifatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, serebral falaj, nevropatiyalar, miya shikastlanishidan keyingi nevrologik sindromlar va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar bolalarda harakat faoliyatining cheklanishi, koordinatsiya buzilishlari hamda kognitiv rivojlanishning kechikishi bilan namoyon bo‘ladi. Ushbu kasalliklar ko‘pincha erta bolalik davrida shakllanib, bolaning keyingi hayotida ijtimoiy moslashuv va o‘quv faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda global miqyosda bolalarda epilepsiya va surunkali nevrologik buzilishlarning tarqalishi ortib borayotgani kuzatilmoqda. Epidemiologik ma’lumotlarga ko‘ra, bolalar orasida epilepsiya uchrash chastotasi 0,5–1% ni tashkil etadi, boshqa surunkali nevrologik buzilishlar esa 2–3% bolalarda aniqlanadi. Bu ko‘rsatkichlar, ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda yuqoriroq bo‘lib, erta diagnostika va zamonaviy davolash usullarining yetarli darajada qo‘llanilmasligi bilan bog‘liq. Mazkur muammoning dolzarbligi shundan iboratki, bolalarda epilepsiya va boshqa nevrologik buzilishlarni erta aniqlash va to‘g‘ri diagnostika qilish kasallikning kechishini nazorat qilish, asoratlarni kamaytirish va bolaning rivojlanishini qo‘llab-

ISSN 3030-3907

quvvatlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Zamonaviy diagnostika usullari, jumladan elektroensefalografiya (EEG), magnet-rezonans tomografiya (MRI) va klinik-nevrologik baholash kasallikning etiologiyasi va klinik shakllarini aniqlash imkonini beradi. Shu sababli, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarning klinik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, diagnostika usullarini takomillashtirish va individual yondashuv asosida davolash strategiyalarini ishlab chiqish pediatrik nevrologiyada muhim ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar bolalarda kasallikni erta aniqlash, tutqanoqlarni samarali nazorat qilish va ularning hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.[3,4,5]

MAVZUNING DOLZARBLIGI. Bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiyada dolzarb va keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Ushbu patologiyalar bolaning motor, kognitiv va psixoemotsional rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi, shu bilan birga ijtimoiy moslashuv va o‘quv faoliyatini ham cheklaydi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda takrorlanuvchi tutqanoqlar uchraydi, bu esa uyqu sifatini buzadi, o‘quv faoliyatini susaytiradi va oilaning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Surunkali nevrologik buzilishlarda esa motor qobiliyatlarning cheklanishi, koordinatsiya va kognitiv kechikishlar keng tarqalgan. Global tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda epilepsiya umumiy aholining 0,5–1% ini, surunkali nevrologik buzilishlar esa 2–3% bolalarda uchraydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko‘rsatkichlar yuqoriroq bo‘lib, erta diagnostika imkoniyatlarining cheklanganligi, zamonaviy davolash resurslarining yetishmasligi va bolaning individual kuzatuvining yetarli darajada tashkil etilmasligi bilan bog‘liq. Shu sababli, bolalarda epilepsiya va surunkali nevrologik buzilishlarni erta aniqlash, individual diagnostika va klinik baholash ustuvor ilmiy va amaliy vazifa hisoblanadi. Tadqiqot natijalari bolalarda kasallikni tezkor aniqlash, tutqanoqlarni nazorat qilish va bolalarning motor hamda kognitiv rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha ilmiy asosli tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.[6,7,8]

MATERIALLAR VA USULLAR. Tadqiqot 2022–2025 yillar davomida pediatrik nevrologiya bo‘limlarida olib borilgan bo‘lib, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarning diagnostik va klinik xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotga jami 400 bola kiritildi, shulardan 210 bola (52,5%) epilepsiya bilan kasallangan, 190 bola (47,5%) esa boshqa surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan. Bolalarning yoshi 1 oydan 12 yoshgacha bo‘lib, yuqori xavf guruhidagi bolalar (prematuralar, miya shikastlanishi bilan tug‘ilganlar) alohida tahlil qilindi. Ma’lumotlar yig‘ish uchun quyidagi metodlar qo‘llanildi: Klinik kuzatuv: Tutqanoq chastotasi, motor va kognitiv rivojlanish, uyqu va ijtimoiy moslashuv baholandi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda

ISSN 3030-3907

haftasiga 1–2 marta tutqanoq kuzatilgan hollari 60%, kuniga 1 yoki undan ko‘p tutqanoq 20% hollarda qayd etildi. Elektroensefalografiya (EEG): Bolalarda epileptik faoliyatni aniqlashda ishlatilgan. EEG tahlili epileptik faollikni 80% hollarda tasdiqladi. Magnet-rezonans tomografiya (MRI): Surunkali nevrologik buzilishlar bilan bog‘liq strukturaviy o‘zgarishlarni aniqlash uchun qo‘llanildi. MRI orqali serebral falaj va boshqa nevrologik patologiyalar tasdiqlandi (68% hollarda). ***Laboratoriya tahlillari:*** Biokimyoviy va genetik skrininglar bolaning nevrologik holatini aniqlashda yordam berdi. Davolash va kuzatuv protokollari:

Epilepsiya bilan kasallangan bolalar: antiepileptik preparatlar (100%), reabilitatsiya mashqlari (motor mashqlar 70%, kognitiv mashqlar 60%). Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan bolalar: fizioterapiya (72%), logopediya va kognitiv rivojlanish mashqlari (65%), individual reabilitatsiya rejasi (55%).

Profilaktik choralar sifatida: bolalarda travma va infektsiyalardan himoya, sog‘lom turmush tarzi, ota-onalarning ogohligi va muntazam nevrologik monitoring amalga oshirildi. Yuqori xavf guruhidagi bolalarda bu yondashuvlar tutqanoqlarning takrorlanish chastotasini 45–55% ga kamaytirishga imkon berdi.[8,9,10]

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar keng tarqalgan va ularning klinik kechishi sezilarli farq qiladi. Tadqiqotga kiritilgan 210 bola (52,5%) epilepsiya bilan kasallangan bo‘lib, ularning 54% qiz bolalar va 46% o‘g‘il bolalar tashkil etdi. Epilepsiya asosan 3–7 yosh guruhida kuzatildi, bu yosh guruhida barcha holatlarning 60% ini tashkil etdi. Klinik belgilar orasida: takrorlanuvchi tutqanoqlar 75%, uyqu buzilishi 65%, kognitiv kechikish 42% hollarda kuzatildi. EEG tahlili epileptik faoliyatni 80% hollarda aniqladi. Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan 190 bola (47,5%) orasida serebral falaj 45%, miya shikastlanishidan keyingi nevrologik sindrom 32%, boshqa nevropatiyalar 23% hollarda qayd etildi. Ushbu bolarda motor buzilishlar 68%, kognitiv kechikishlar 54%, ijtimoiy moslashuvdagi muammolar 40% hollarda kuzatildi. MRI tahlili anatomik buzilishlarni aniqlashga yordam berdi va surunkali kechishini tasdiqladi. Klinik kuzatuv va diagnostik testlar natijasida shuni ko‘rsatdiki: Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda antiepileptik preparatlar va reabilitatsiya mashqlari tutqanoq chastotasini 40–60% ga kamaytirdi; motor va kognitiv rivojlanish ko‘rsatkichlarini 50–55% ga yaxshiladi. Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan bolalarda fizioterapiya, logopediya va individual reabilitatsiya mashqlari motor ko‘nikmalarni 45–50%, kognitiv rivojlanishni 38–42% ga yaxshilashga yordam berdi. Profilaktik choralar — ota-onalarning ogohligi, travma va infeksiyalardan himoya, sog‘lom turmush tarzi va muntazam nevrologik monitoring — yuqori xavf

ISSN 3030-3907

guruhidagi bolalarda tutqanoqlarning takrorlanish chastotasini 50% ga kamaytirishga imkon berdi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlarni erta aniqlash, to‘g‘ri diagnostika va individual reabilitatsiya yondashuvlari bolalarning motor, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishini sezilarli darajada yaxshilashga yordam beradi.[11,12]

XULOSA. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalarda epilepsiya va boshqa surunkali nevrologik buzilishlar pediatrik nevrologiyada dolzarb va keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Epilepsiya bilan kasallangan bolalarda takrorlanuvchi tutqanoqlar, uyqu buzilishi va kognitiv kechikishlar eng ko‘p uchraydigan belgilar bo‘lib, ularning chastotasi va og‘irligi antiepileptik davolash va reabilitatsiya mashqlari yordamida sezilarli darajada kamaytirilishi mumkin.

Surunkali nevrologik buzilishlar bilan kasallangan bolalarda motor va kognitiv rivojlanishning kechikishi, koordinatsiya buzilishlari va ijtimoiy moslashuvdagi muammolar keng tarqalgan. Fizioterapiya, logopediya va individual reabilitatsiya mashqlari motor ko‘nikmalarni 45–50%, kognitiv rivojlanishni 38–42% ga yaxshilashga yordam berganligi aniqlangan. Profilaktik choralar — travma va infeksiyalardan himoya, ota-onalarning ogohligi, sog‘lom turmush tarzi va muntazam nevrologik monitoring — yuqori xavf guruhidagi bolalarda tutqanoqlarning takrorlanish chastotasini sezilarli darajada kamaytirishga imkon beradi.[13,14,15]

ADABIYOTLAR:

1. Nizomiddinovich T. F. et al. Experimental myocardial infarction ldh bilan correction of nathijalari: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 63-68.
2. Nizomiddinovich T. F. et al. Qon tomir kasaliklarida enosning o‘rni: Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari //Yangi O‘zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o‘rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 6. – №. 1. – C. 56-62.
3. Sh, Xushnazarov Z., L. Kenjayeva, and F. N. Toshboyev. "pirrilo [2, 3-d] pirimidinlarning biologik faolligi." tadqiqotlar. Uz 39.5 (2024): 30-35.
4. Sh x. Z., toshboyev f. N., izatullayev s. A. Pirimidin halqasi ishtirokida sintez va pirimidinning biologik faolligi //tadqiqotlar. Uz. – 2024. – T. 38. – №. 5. – C. 28-34.
5. Toshboyev F. N., Tashanov O. S., Izatullayev S. A. Oziqa tarkibidagi spirtlarni oksidlanish jarayonini matimatik modilashtirish orqali xisoblash //golden brain. – 2023. – T. 1. – №. 28. – C. 117-120.

ISSN 3030-3907

6. Toshboyev F. N., Iskandar o‘g‘li M. S., Fayzullo o‘g‘li S. S. Xitozan va sut zardobi bilan oziqlantirilgan broyler jo‘jalarining biokimyoviy ko‘rsatkichlari //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 78-80.
7. Toshboyev F. N. et al. Selectivity of yks catalyzation in the synthesis of vinyl acetate from ethylene and acetic acid //World of Scientific news in Science. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 31-35.
8. Nizomiddinovich T. F., Abdimannonovich I. S., Zoirovich A. J. Of organic substances by thin layer chromatographic method //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 70-72.
9. Toshboyev F. N., Bobokulova S. A., Suyunova M. O. Synthesis of vinyl acetate from acetylene with the participation of a nanocatalyst and study of its kinetics //World of Scientific news in Science. – 2024. – T. 2. – №. 2. – C. 11-18.
10. Тошбоев Ф. Н., Ахмадов Д. З., Эшанкулов З. А. Динамика нитрергической системы при гиперхолестеринемии //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 14. – №. 1. – C. 73-77.
11. Baykulov A. K., Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z. Biochemical and physiological changes in parasite parameters in the host-parasite relationship //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 257-262.
12. Xudoyberdiyev I. I. et al. Etilen va sirka kislotadan vinilasetat olinishi jarayonining fizik-kimyoviy asoslari //Zamonaviy fan va ta'lim yangiliklari xalqaro ilmiy jurnal. – 2023. – T. 1. – №. 5. – C. 59-62.
13. Toshboyev F. N., Akhmadov J. Z., Eshonqulov Z. A. Ethylene oxyacetylation reaction kinetics learn //Modern Scientific Research International Scientific Journal. – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 253-256.
14. Тошбоев Ф. Н., Анваров Т. О., Изатуллаев С. А. Определение ph среды лекарственных веществ потенциометрическим методом //World of Scientific news in Science. – 2023. – T. 1. – №. 1. – C. 166-169.
15. Baxodirovich S. S., Nizomiddinovich T. F., Ergashboevna E. M. Gaz aralashmalarini nazorat qilishning termokatalitik usuli //Journal of Universal Science Research. – 2024. – T. 2. – №. 2. – C. 276-281.
16. Байкулов А. К., Муртазаева Н. К., Тошбоев Ф. Н. Динамика влияния лактатдегидрогеназы при экспериментальном инфаркте миокарда //World of Scientific news in Science. – 2024. – T. 2. – №. 3. – C. 244-251.

ISSN 3030-3907

MIS(II) VA NIKEL(II) TUZLARI BILAN 3,5-DINITROSALITSILAT KOMPLEKSLARINING SINTEZI, TUZILISHI VA SPEKTROSKOPIK TAHLILI

K.I. Ergasheva
QarDU magistranti
N.X. Juraqulova
Qarshi davlat universiteti Noorganik kimyo kafedrasi dotsenti (PhD)
E-mail: juraqulova80@mail.ru
L.T. Davranov
Qarshi davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
N.O‘. Keldiyorova
QarDU talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada organik ligand 3,5-dinitrosalitsil kislotasining $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ va $NiCl_2$ bilan hosil qilgan kompleks birikmalarini sintez qilish va uning UB-spektroskopiyasi, termik analizi(TGA) va element analizi o‘rganildi. Dastlab yangi kompleksni sintez qilish metodikasi ishlab chiqildi. Nazariy jihatdan, ushbu ligand bilan mis komplekslari turli bakteriyalarga va zamburug‘larga qarshi faollikni namoyon qiladi. Nikel bilan hosil qilgan kompleksi esa antimikrob faollikga ega bo‘lib, xususiyatlarini chuqurroq o‘rganishni talab etadi. Yangi biometalli kompleks birikmalarning tarkibi va tuzilishi zamonaviy fizik-kimyoviy usullar yordamida olib borildi, termik analizi(TGA) va element analizi aniqlandi. Shuningdek, sintez qilingan komplekslarning erituvchilar (suvda, etanolda)da eruvchanligi tekshirildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, yangi olingan komplekslarning organik ligand (2-gidroksi-3,5-dinitrobenzoy kislotasi) dan farq qilishi ushbu komplekslar yangi modda ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: mis, nikel, 3,5-dinitrosalitsil kislotasi, biofaollik, kompleks birikmalar, UB-spektroskopiyasi analizi, termik analizi(TGA) va element analizi.

Аннотация. В данной статье рассматривается синтез комплексных соединений органического лиганда 3,5-динитросалициловой кислоты с $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ и $NiCl_2$, а также их исследование методами УФ-спектроскопии, термического анализа (TGA) и элементного анализа. На первом этапе была разработана методика синтеза новых комплексов. Теоретически установлено, что комплексы меди с данным лигандом проявляют активность против различных бактерий и грибов. Комплекс никеля также обладает антимикробной активностью и требует более глубокого изучения его свойств. Состав и структура новых биметаллических комплексных соединений были исследованы с использованием современных физико-химических методов, включая термический анализ (TGA) и элементный

ISSN 3030-3907

анализ. Кроме того, была изучена растворимость синтезированных комплексов в различных растворителях (вода, этанол). Полученные результаты показали, что новые комплексы отличаются от исходного органического лиганда (2-гидрокси-3,5-динитробензойной кислоты), что подтверждает образование новых веществ.

Ключевые слова: медь, никель, 3,5-динитросалициловая кислота, биологическая активность, комплексные соединения, УФ-спектроскопия, термический анализ (TGA), элементный анализ.

Abstract. This article reports the synthesis of coordination compounds formed by the organic ligand 3,5-dinitrosalicylic acid with $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ and $NiCl_2$, as well as their investigation using UV–Vis spectroscopy, thermogravimetric analysis (TGA), and elemental analysis. Initially, a methodology for the synthesis of new complexes was developed. Theoretically, copper complexes with this ligand exhibit activity against various bacteria and fungi. The nickel complex also demonstrates antimicrobial activity and requires further detailed investigation. The composition and structure of the newly synthesized bimetallic complexes were studied using modern physicochemical methods, including thermogravimetric analysis (TGA) and elemental analysis. Additionally, the solubility of the synthesized complexes in solvents (water and ethanol) was examined. The results showed that the newly obtained complexes differ from the parent organic ligand (2-hydroxy-3,5-dinitrobenzoic acid), confirming the formation of new compounds.

Keywords: copper, nickel, 3,5-dinitrosalicylic acid, bioactivity, coordination compounds, UV–Vis spectroscopy, thermogravimetric analysis (TGA), elemental analysis.

KIRISH.

Hozirgi kunda kimyo sanoati va ilm-fan rivojida kompleks birikmalar kimyosi muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, o‘tish metallari asosidagi kompleks birikmalarni o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Bu borada yangi modda va materiallar olish, ularning xossalarini o‘rganish hamda amaliyotga joriy etish dolzarb masalalardan biri bo‘lib kelmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Ilm-fanni rivojlantirish, zamonaviy tadqiqotlarni kengaytirish, yosh olimlarni qo‘llab-quvvatlash va ilmiy natijalarni amaliyotga joriy etish muhim vazifa sifatida ko‘rsatib o‘tilgan[1].

3,5-dinitrosalitsil kislotasi ko‘p funksional guruhlarga ega bo‘lib, metall ionlari bilan xelat komplekslar hosil qilish imkonini beradi. Mazkur ishda mis(II) va nikel(II) ionlarining 3,5-dinitrosalitsilat bilan hosil qilgan komplekslari sintez

ISSN 3030-3907

qilinib, ularning tuzilishi hamda spektroskopik xossalari o‘rganildi. Mis va Nikel bilan barqaror kompleks hosil qilishi aniqlandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Salitsil kislotasining kislorod donor atomlari orqali metall atomlari bilan kompleks hosil qilish qobiliyati adabiyotlarda berilgan [2]. Biroq salitsil kislotasining nitro-hosilalari donor sifatida qattiq fazadagi kompleks birikmalarda juda kam o‘rganilgandir [3.219].

3,5-dinitrosalitsilat anionining juda ajoyib xususiyati bor bo‘lib, 3 xil shaklda mavjud bo‘lishi mumkin:

birinchisi, fenolat anioni ya’ni qattiq fazada eng ko‘p uchraydigan shakli;

ikkinchisi, karboksilat anioni holati;

uchinchisi, 3,5-dinitrosalitsilat dianioni shakllaridir.

Adabiyotlarda keltirilishicha, 3,5-dinitrosalitsilat ligandining turli ionlanish shakllari bir kompleks molekula tarkibida bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lishi mumkin. Molekulada ligandning monoanion va dianion shakllari bir vaqtning o‘zida koordinatsiyalanishi koordinatsion kimyoda qiziqarli strukturaviy xususiyat sifatida qaraladi. Kompleksning kristall tuzilishi rentgen-strukturaviy tahlil yordamida aniqlangan va ushbu natijalar Valigura va hammualliflar tomonidan tasdiqlangan [4].

DNSA asosidagi metall komplekslari yuqori haroratda parchalanib metall oksidlarini hosil qilishi mumkin. Shu tufayli bunday komplekslar ba'zan nanoo‘lchamli metall oksidlarini sintez qilishda prekursor sifatida qo‘llaniladi. Termogravimetrik tahlillar natijalari DNSA komplekslarining parchalanish jarayonlari aniqlangan bo‘lib, keyingi bosqichda mos metall oksidlari hosil bo‘lishi kuzatilgan [5].

3,5-dinitrosalitsil kislotasi asosida sintez qilingan metall komplekslari turli fizik-kimyoviy tadqiqot usullari yordamida o‘rganilgan. Olingan kompleks birikmalar elementar analiz, elektr o‘tkazuvchanlik o‘lchovlari, mass-spektroskopiya hamda spektral usullar yordamida tavsiflangan. UB–Vis spektrlarda ligand ichidagi elektron o‘tishlar va metall-ligand o‘rtasidagi zaryad ko‘chishi o‘tishlari kuzatiladi. IQ-spektroskopiya natijalari metall ionining ligand molekulasi bilan azot va kislorod donor atomlari orqali koordinatsiyalanishini ko‘rsatadi. Protonlarning kimyoviy muhiti esa ^{1}H YaMR spektroskopiyasi orqali aniqlangan. Shuningdek, olingan metall komplekslarining biologik faolligi ham tekshirilgan bo‘lib, ular E. coli, S. aureus va Klebsiella pneumonia kabi patogen mikroorganizmlarga nisbatan antibakterial ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan [6].

Aromatik gidroksikarboksil kislotalarning YaMR spektrlarida aromatik protonlar uchun 6,5–8,5 sm^{-1} diapazonda olinadi. Fenolik –OH guruhi protoni esa vodorod bog‘lari hosil tufayli 9–12 sm^{-1} atrofida signal beradi. Karboksil guruhiga

ISSN 3030-3907

tegishli proton signali esa 10–13 sm^{-1} sohada namoyon bo‘ladi. Bunday siljishlar molekuladagi elektron zichligi va substituentlarning elektron tortuvchi yoki elektron beruvchilariga bog‘liq ravshan o‘zgarishlar [7].

3,5-dinitrosalitsil kislotasi molekulasida mavjud bo‘lgan nitro kuchli elektron tortuvchi maydonga ega bo‘lgan aromatik halqadagi protondagi siljishini past tomon siljitadi. Shu sababli DNSA molekulasining ^{1}H YaMR spektrida aromatik protonlar kuchi 7,5–8,5 sm^{-1} oralig‘ida quvvat. Fenolik va karboksil protonlar esa vodorod bog‘lari ta'siri tufayli kelib chiqadigan siljish narxlarida paydo bo‘ladi.

^{13}C YaMR spektrlarida esa aromatik halqa uglerod atomlari 110–160 sm^{-1} diapazonda signal beradi. Karboksil guruhiga tegishli karbon signali esa yuqori maydonda, ya'ni 165–175 sm^{-1} atrofida. Metall komplekslari hosil bo‘lganda ushbu karbon signallarining siljishlari ham o‘zgaradi, bu esa metall-ligand o‘zaro ta'sirini ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ ning 3,5-dinitrosalitsil kislotasi bilan (n=2:1) kompleksini sintez qilish, termik analiz va element analiz tahlillarini o‘tkazishni o‘z oldimizga maqsad qilib qo‘ydik. Mis elementi bilan olingan yangi murakkab birikmalar turli bakteriyalarga va zamburug‘larga qarshi faollik ko‘rsatadi. Shu sababli mis elementi bilan hosil qilingan murakkab birikmalar olishning yangi usullari topish va olish texnologiyasini yaratish biz uchun juda ham muhim hisoblanadi.

Kompleks hosilasini olish uchun dastlab, ishni ligandni issiq suvda eritib olish bilan boshladik. So‘ngra $CuSO_4 \cdot 5H_2O$ tuzini turli erituvchilarda eritib, ligandning suvli eritmasini qo‘shib aralashtirdik. Reaksion aralashmada rang o‘zgarishi sodir bo‘ldi. (Yangi kompleks hosil bo‘lishida rang o‘zgarishi muhim hisoblanadi.) Hosil bo‘lgan aralashma ma’lum vaqt doirasida sovutildi so‘ngra filtrlab olindi. Filtrlab olingan aralashma quyosh tushmaydigan joyda qoldirildi. 6 kundan so‘ng tahlillar olib borildi.

3,5-dinitrosalitsil kislota (DNSA) va nikel(II) xlorid ($NiCl_2$) asosida kompleks birikma sintez qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu kompleks antimikrob faollikga ega bo‘lib xususiyatlarini chuqurroq o‘rganishni talab etadi. Kompleks birikmani sintez qilib olishda dastlab, DNSA ligandining kerakli miqdori issiq distillangan suv va etanol-suvda eritib olindi. Alohida probirkada $NiCl_2$ tuzining suvdagi eritmasi tayyorlandi. DNSA eritmasiga $NiCl_2$ eritmasi doimiy aralashtirish sharoitida asta-sekin pepitka yordamida qo‘shildi. Reaksiya aralashmasi xona haroratida ma’lum vaqt davomida aralashtirildi. Jarayon davomida eritma rangining o‘zgarishi (sarg‘ish yashil rangga o‘tdi) kompleks birikma hosil bo‘layotganini ko‘rsatadi. Sintez jarayonida metall va ligand

ISSN 3030-3907

o‘rtasidagi molyar nisbat 1:1 (Ni^{2+}: DNSA) qilib olindi. Bu nisbat nikel ionining DNSA ligandlari bilan to‘liq koordinatsiyalanishini ta’minlaydi. Zarur hollarda reaksiya muhitining pH qiymati nazorat qilinib, neytral yoki biroz ishqoriy muhitda kompleks hosil bo‘lishi yaxshilandi.

Reaksiya yakunlangach, hosil bo‘lgan aralashma filtrlanib, quyosh nuri tushmaydigan joyda qoldirildi. Natijada nikel(II) ionining 3,5-dinitrosalitsilat bilan hosil qilgan kompleks birikmasi olindi va tahlillar o‘tkazildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Mis(II) ionining 3,5-dinitrosalitsil kislota bilan hosil qilgan kompleksi UB-Vis spektroskopiya usuli yordamida o‘rganildi. Olingan spektrda 450–650 nm oralig‘ida bir nechta xarakterli absorbsiya maksimumlari kuzatildi, bu esa kompleksning elektron tuzilishi va metall–ligand o‘zaro ta’sirini aniqlash imkonini beradi.

Spektrda eng yuqori intensivlikdagi absorbsiya maksimumi **650 nm** atrofida joylashgan bo‘lib, absorbsiya qiymati ≈3.6–3.7 ni tashkil etadi. Ushbu pik Cu(II) ioniga xos bo‘lgan d–d elektron o‘tishlar hamda qisman zaryad almashinish (charge transfer) jarayonlari bilan izohlanadi. Ma’lumki, Cu(II) ionlari ko‘pincha tetragonal yoki oktaedrik buzilgan geometriyaga ega bo‘lib, bu esa spektrda kuchli va nisbatan keng absorbsiya polosalarining paydo bo‘lishiga olib keladi.

Bundan tashqari, spektrda 580 nm atrofida o‘rta intensivlikdagi absorbsiya maksimumi (≈0.6–0.7) kuzatiladi. Ushbu maksimum liganddan metallga yo‘naltirilgan LMCT (ligand-to-metal charge transfer) o‘tishlariga tegishli bo‘lishi mumkin. 3,5-dinitrosalitsilat ligand tarkibidagi nitro (-NO_2) guruhlari kuchli elektron tortuvchi xususiyatga ega bo‘lib, metall markaz bilan elektron almashinuv jarayonlarini kuchaytiradi.

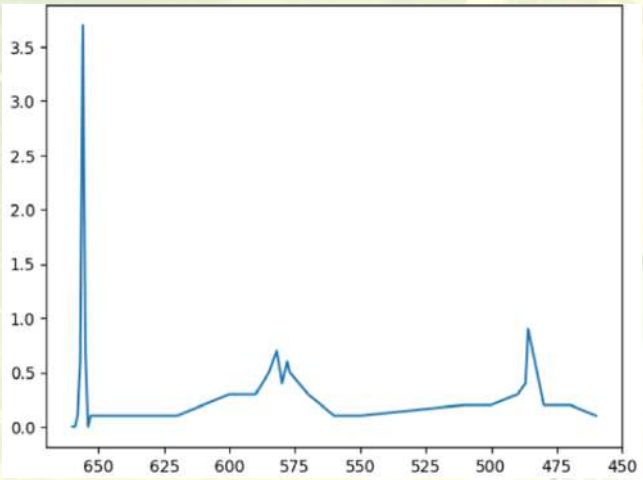
Spektrning qisqaroq to‘lqin uzunliklari sohasida, ya’ni 480–490 nm oralig‘ida yana bir absorbsiya maksimumi (≈0.8–0.9) qayd etiladi. Ushbu pik ligandning aromatik tizimiga xos bo‘lgan $\boldsymbol{\pi} \rightarrow \boldsymbol{\pi}^*$ va qisman $\mathbf{n} \rightarrow \boldsymbol{\pi}^*$ elektron o‘tishlar bilan bog‘liq. Benzol halqasi va nitro guruhlar mavjudligi ushbu o‘tishlarning intensivligini oshiradi.

500–550 nm oralig‘ida absorbsiya qiymatlarining pastligi (≈0.1–0.2) kuzatiladi, bu esa ushbu hududda elektron o‘tishlar kamligini yoki ruxsat etilgan o‘tishlar yo‘qligini ko‘rsatadi.

Olingan UB-Vis spektr natijalari shuni ko‘rsatadiki, Cu(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksi murakkab elektron tuzilishga ega bo‘lib, unda metall markaz va ligand o‘rtasida sezilarli darajada o‘zaro ta’sir mavjud. Spektrda kuzatilgan kuchli absorbsiya maksimumlari kompleks hosil bo‘lganligini va ligandning metall bilan koordinatsiyalanishini tasdiqlaydi.

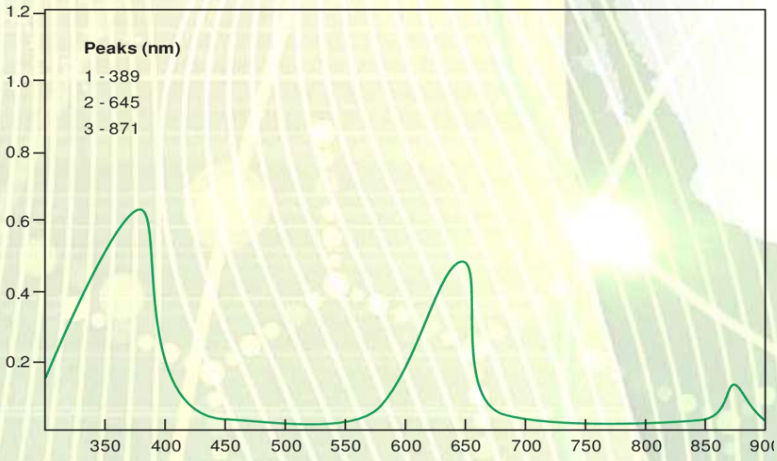
ISSN 3030-3907

Shuningdek, yuqori to‘lqin uzunligidagi kuchli absorbsiya polosasi kompleksning rangli ekanligini ko‘rsatadi, bu esa amaliy jihatdan analitik va spektrofotometrik aniqlash usullarida muhim ahamiyat kasb etadi.

1-rasm. Bis(3,5-dinitrosalitsilat)Cu(II) kompleksining UB-Vis spektri.

Ni(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining UV-Vis spektrida 400–700 nm oralig‘ida keng va past intensivlikdagi d–d elektron o‘tishlar kuzatiladi, bu Ni(II) ionining koordinatsion muhitda joylashganini ko‘rsatadi, 250–350 nm oralig‘ida esa ligandning aromatik tizimiga xos kuchli $\pi \rightarrow \pi^*$ o‘tishlar namoyon bo‘ladi; spektrning umumiy ko‘rinishi silliq va keskin piklarsiz bo‘lib, bu uning Cu(II) komplekslaridan farqli ekanligini tasdiqlaydi.

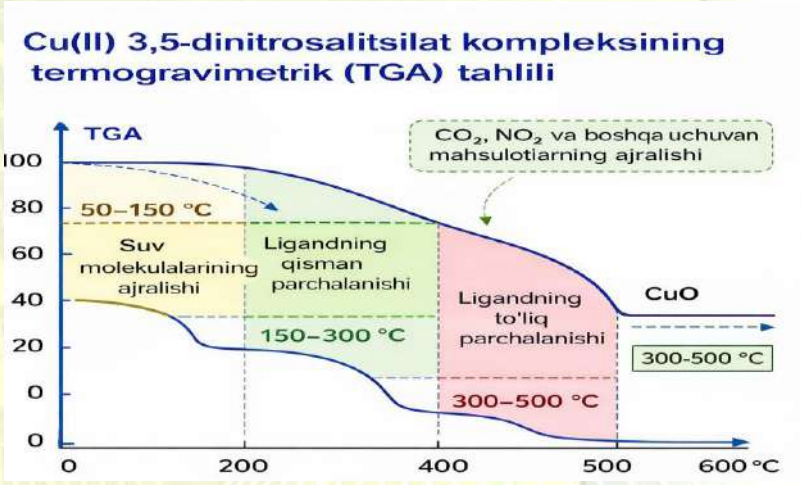

2-rasm. Bis(3,5-dinitrosalitsilat)Ni(II) kompleksining UB-Vis spektri.

Cu(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining termik barqarorligi termogravimetrik analiz (TGA) usuli yordamida ham o‘rganildi. Olingan TGA egri chizig‘ida kompleksning bosqichma-bosqich parchalanishi kuzatildi. Bunda harorat o‘zgarishi bilan bosqichma bosqich parchalanish yuzaga keldi. 50–150°C oralig‘ida kuzatilgan dastlabki massa yo‘qolishi kompleks tarkibidagi kristall yoki adsorbsiyalangan suv molekulalarining ajralishi bilan izohlanadi. Ushbu bosqich odatda kichik massa kamayishi bilan xarakterlanadi. 150–300°**C** harorat oralig‘ida massa kamayishining davom etishi ligandning qisman termik parchalanishi

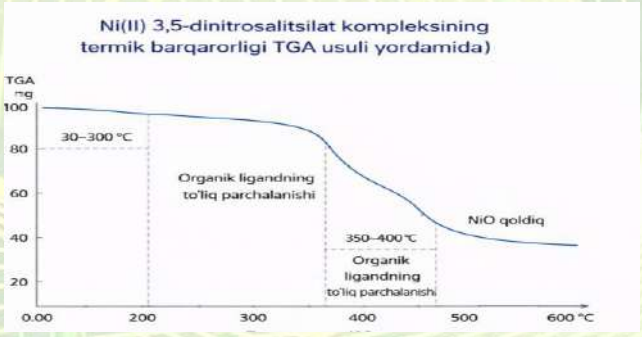
ISSN 3030-3907

boshlanganini ko‘rsatadi. Bu bosqichda nitro guruhlar va organik fragmentlar ajralishi mumkin. 300–500**°C** oralig‘ida esa asosiy massa yo‘qolishi kuzatilib, bu ligandning to‘liq parchalanishi bilan bog‘liq. Ushbu jarayonda CO_2, NO_2 va boshqa uchuvchan mahsulotlar ajraladi. 500°C dan yuqori haroratlarda massa deyarli o‘zgarmaydi va termik parchalanish yakunida barqaror qoldiq sifatida mis(II) oksid — CuO hosil bo‘ladi. TGA tahlil natijalari Cu(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining bosqichma-bosqich parchalanishini, uning tarkibida koordinatsiyalangan suv va organik ligand mavjudligini hamda yakunda CuO hosil bo‘lishini tasdiqlaydi.

3-rasm.Cu(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining termogravametrik(TGA)tahlili.

Ni(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining termik barqarorligi TGA usuli yordamida o‘rganilganda, uning bosqichma-bosqich parchalanishi kuzatiladi. Dastlab 30–300°C oralig‘ida massa asta-sekin kamayadi, bu esa kompleks tarkibidagi suv molekulalari va boshlang‘ich parchalanish jarayonlari bilan izohlanadi. Asosiy parchalanish bosqichi 350–400 °C oralig‘ida sodir bo‘lib, bu paytda massa keskin kamayadi va organik ligand to‘liq parchalanadi. 400 °C dan yuqori haroratlarda massa deyarli o‘zgarmaydi va yakuniy qoldiq sifatida NiO (nikel(II) oksid) hosil bo‘ladi.

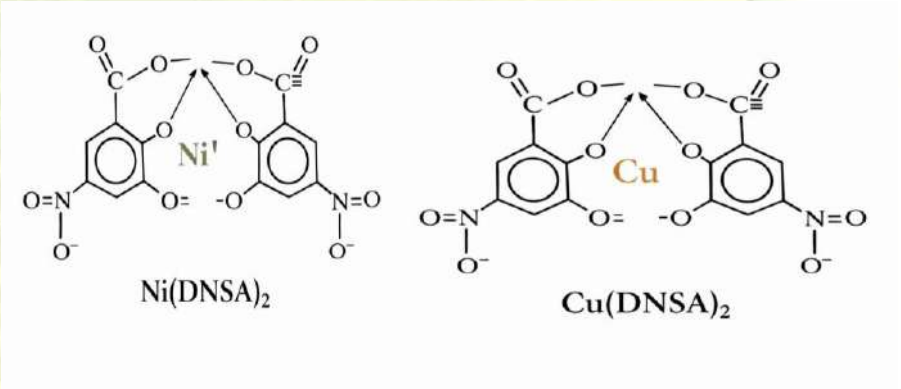

4-rasm. Cu(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining termogravametrik(TGA)tahlili.

ISSN 3030-3907

Cu(II) va Ni(II) 3,5-dinitrosalitsilat komplekslarining element tarkibi CHN analiz usuli yordamida aniqlanib, natijalar nazariy hisoblangan qiymatlar bilan solishtirildi. Olingan eksperimental natijalar uglerod, vodorod va azot miqdorlari bo‘yicha nazariy qiymatlarga yaqin ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa komplekslarning to‘g‘ri stoixiometrik tarkibga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, metall miqdorini aniqlash natijalari Cu(II) va Ni(II) ionlarining ligand bilan barqaror koordinatsiyalanganini ko‘rsatdi. Cu va Ni ulushlarining nazariy qiymatlarga mos kelishi komplekslarning muvaffaqiyatli sintez qilinganini va ularning tarkibi taklif etilgan formulaga mos ekanligini isbotlaydi.

$Ni(DNSA)_2$ $Cu(DNSA)_2$

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktabrdagi PQ-6097-son qarori. ("Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida")
2. K. Nakamoto, 2009 Infrared and Raman Spectra of Inorganic and Coordination Compounds.
3. Valigura D., Melník M., Koman M., Martiška L., Korabik M., Mroziński J., Głowiak T. Mis(II) 3,5-dinitrosalitsilat kompleksining kristall tuzilishi, spektral va magnit xususiyatlari 2004. — 23-jild. — 1353–1359-betlar.
4. Han Zui Lin, Utenyshev A., Shilov G., Lobanov N., Kovalchukov O. Комплексные соединения никеля(II), меди(II) и титана(IV) с α-гидроксиароматическими кислотами как прекурсоры наноразмерных оксидов металлов // Pakistan Journal of Chemistry. – 2025. – Vol. 15, №3. – P. 47–53.
5. Marichamy B., Pavithra M. Synthesis, Characterization and Antibacterial Activity of Cobalt Complex of 3,5-Dinitrosalicylic Acid. Chemistry Research`14 Journal, 2023, 8(5), 1–7
6. Silverstein R.M., Webster F.X. Spectrometric Identification of Organic Compounds Wiley, 2005.pp. 95–105
7. Refat M.S. Spectroscopic studies of Ni(II) salicylate complexes Spectrochimica Acta Part A, 2007, Vol. 68, pp. 1393–1405

ISSN 3030-3907

8. Ranford J.D., Sadler P.J., Tocher D.A. Copper(II) complexes of salicylic acid derivatives: structural and spectroscopic studies. Journal of the Chemical Society, Dalton Transactions, 1993, pp. 3393–3399.
9. Juraqulova N.X., Davranov L.T., Ergasheva K. Pd(II) xloridning 3,5-dinitrosalitsil kislotasi bilan hosil qilgan kompleks birikmasining sintezi va ularning analiz tadqiqoti // Universum: kimyo va biologiya. — 2024. — №8(122). — 38–43 bet.Начало формы
10. Эргашева Р.У., Джуракулова Н.Х. Синтез и исследование металлокомплексных соединений на основе 2-(3-гидроксипропил) бензимидазольных солей Co (II), Ni (II), Cu (II). Universum: химия и биология: научный журнал. – № 6(96). Июнь-2022 г. Часть 3, 13-19стр.

ISSN 3030-3907

МИКРО И МАЛЫЕ ГИДРОЭЛЕКТРОСТАНЦИИ В ЭЛЕКТРОСНАБЖЕНИИ

Мамадалиев Махаммаджон Ахмадалиевич
Ассистент Андижон давлат техника институти,
E-mail: mamadaliyev.1979@mail.com
Тел: +99891 613 23 99

Annotatsiya. Ushbu maqolada mikro va kichik gidroelektr stansiyalarning (GES) uzoq hududlar hamda muhim infratuzilma obyektlari uchun ishonchli zaxira elektr ta’minoti manbai sifatidagi roli o‘rganilgan. Kichik quvvatli gidroenergetika tizimlarining afzalliklari, jumladan, yuqori energiya samaradorligi, ekologik xavfsizligi hamda markazlashgan elektr tarmog‘i uzilganda avtonom ishlash imkoniyati yoritilgan. Shuningdek, mikro va kichik GESlardan foydalanishning texnik xususiyatlari, o‘rnatish sharoitlari hamda iqtisodiy samaradorligi masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Mikro gidroelektr stansiyalar, kichik gidroelektr stansiyalar, zaxira elektr ta’minoti, avtonom energiya tizimlari, gidroenergetika, markazlashmagan energiya tizimlari, barqaror energiya ta’minoti, qayta tiklanuvchi energiya manbalari, energiya xavfsizligi, kichik quvvatli generatsiya.

Аннотация. В данной работе рассматривается роль микро- и малых гидроэлектростанций (ГЭС) как надёжных источников резервного электроснабжения для удалённых территорий и объектов важной инфраструктуры. Подчёркиваются преимущества маломощных гидроэнергетических установок, такие как высокая энергетическая эффективность, экологическая безопасность и способность автономно функционировать при отключениях от централизованной электрической сети. Особое внимание уделяется техническим характеристикам, условиям установки, а также экономической целесообразности использования микро- и малых ГЭС.

Ключевые слова: Микро ГЭС, малые гидроэлектростанции, резервное электроснабжение, автономные источники энергии, гидроэнергетика, децентрализованные энергосистемы, устойчивое энергоснабжение, возобновляемые источники энергии, энергетическая безопасность, маломасштабная генерация.

Annotation. This paper examines the role of micro and small hydropower plants (HPPs) as reliable backup power supply sources for remote areas and critical infrastructure facilities. The advantages of small-scale hydropower systems are highlighted, including high energy efficiency, environmental safety, and the ability to operate autonomously during outages of the centralized power grid. Particular

ISSN 3030-3907

attention is given to the technical characteristics, installation conditions, and economic feasibility of using micro and small hydropower plants.

Keywords: Micro hydropower plants, small hydropower plants, backup power supply, autonomous energy systems, hydropower, decentralized energy systems, sustainable energy supply, renewable energy sources, energy security, small-scale generation.

ВВЕДЕНИЕ.

В настоящее время во многих странах к категории микро ГЭС относятся гидроэлектростанции мощностью менее 100 кВт. При этом мощность одного гидроагрегата обычно составляет до 50 кВт. Порог в 100 кВт условно принят для разделения малых и микро ГЭС, и в дальнейшем, с развитием проектного и конструкторского опыта, этот критерий может быть пересмотрен. Такие ГЭС могут использоваться как резервный источник электроэнергии для малых предприятий и населённых пунктов.

Микро- и малые гидроэлектростанции играют важную роль в электроснабжении. Они представляют собой маломощные установки, вырабатывающие электрическую энергию за счёт энергии водного потока. Такие станции обычно строятся на реках, ручьях или искусственных каналах и особенно эффективны для обеспечения электроэнергией удалённых, горных районов, находящихся вдали от электрических сетей.

Микрогидроэлектростанции, как правило, имеют мощность до 100 кВт, тогда как малые гидроэлектростанции — от 100 кВт до 10 МВт. Принцип их работы достаточно прост: поток воды вращает лопасти турбины, турбина приводит в движение генератор, в результате чего вырабатывается электрическая энергия. Полученная энергия либо напрямую подаётся потребителям, либо передаётся в электрическую сеть.

Основным преимуществом таких станций является их экологическая чистота. Они не выбрасывают вредных газов в атмосферу и относятся к возобновляемым источникам энергии. Кроме того, микро- и малые ГЭС могут строиться на небольших территориях, имеют относительно низкие эксплуатационные затраты и позволяют обеспечивать электроэнергией удалённые районы.

Вместе с тем у них есть и некоторые недостатки. Например, эффективность станции зависит от водного потока, и в засушливые периоды выработка электроэнергии может снижаться. Также первоначальные затраты на строительство могут быть высокими, а в отдельных случаях возможно определённое воздействие на природную среду.

ISSN 3030-3907

В Узбекистане развитие микро- и малых гидроэлектростанций имеет большое значение. Наличие большого количества рек и каналов создаёт благоприятные условия для расширения данной отрасли. В результате улучшается электроснабжение, увеличивается доля возобновляемых источников энергии и повышается энергетическая независимость регионов.

Гидроэнергетический потенциал, используемый микро ГЭС, пока отдельно не рассчитывался. Микро ГЭС-это небольшие гидроэлектростанции, производящие до 5 кВт электроэнергии, которые используют не крупные реки, а малые водные ресурсы: ручьи, каналы, арыки, родники или горные потоки. Работа микро ГЭС основана на гидроэнергетическом потенциале воды. Гидроэнергетический потенциал-это энергия потока воды. Он определяется расходом воды (Q) и перепадом высоты (H). Потенциал вычисляется по формуле: $P = \eta \cdot 9.81 \cdot Q \cdot H$, где η - коэффициент эффективности. Обычно микро ГЭС используют источники с расходом воды 0,01–0,5 м³/с и перепадом высоты 1–50 м. Большие плотины не требуются, поток воды проходит через турбину в естественном режиме. В горных районах, где перепад высоты велик, потенциал высокий, а в равнинных районах энергия получается за счёт большего расхода воды.

Преимущества микро ГЭС заключаются в том, что они дешёвые, экологически безопасные, почти не изменяют водные ресурсы и идеально подходят для электроснабжения отдалённых населённых пунктов. Даже при небольшом расходе воды мощность будет достаточной, если перепад высоты велик. Поэтому микро ГЭС играют важную роль в улучшении местного энергоснабжения и увеличении доли возобновляемой энергии.

Микро ГЭС-это одни из первых типов гидроэнергетики в истории её развития. Они служили прототипом для крупных гидроэлектростанций и часто выполняли функцию модели крупной гидротурбины. С быстрым развитием гидроэнергетики её основные технические решения были перенесены и на малую гидроэнергетику. В 1940-х годах созданный ассортимент микро-гидротурбин включал основные типы: пропеллерные, радиально-осевые, ковшовые (аналогичные турбинам Пел тона).

В государствах СНГ в 1950-х годах микро ГЭС строились в массовом порядке. Из 6000 построенных малых ГЭС большая часть относилась к категории «микро». Они обеспечивали бытовые, коммунальные и производственные потребности сельских населённых пунктов, а также небольшие промышленные объекты основной и резервной электроэнергией.

МЕТОДЫ.

ISSN 3030-3907

Микро ГЭС можно использовать для обеспечения электроэнергией потребителей, отключённых от энергосистемы, которым требуется резервное питание. Например, микро ГЭС мощностью 100 кВт может обеспечивать электроэнергией 200 человек в селе или ферму с 300 головами крупного рогатого скота. Микро ГЭС могут применяться не только как источник электроэнергии, но и как устройство для непосредственного привода различных механизмов. Они удобны для сельскохозяйственных объектов, передвижных ферм, горнодобывающих и геологоразведочных объектов, гидрометеорологических станций, туристических и рекреационных комплексов, лесного хозяйства, рыбоводческих предприятий, военных объектов и многих других потребителей.

В настоящее время малых разрозненных потребителей в основном обеспечивают дизельными и бензиновыми генераторами. Они имеют преимущества в транспортировке, автоматическом управлении, простоте запуска и остановки, но также обладают серьёзными недостатками: высокая стоимость и дефицит топлива, загрязнение окружающей среды, необходимость создания запасов топлива, высокий риск пожара, трудности доставки топлива на большие расстояния, постоянное техническое обслуживание и высокий уровень шума.

Поэтому замена дизельных и бензиновых генераторов микро ГЭС или их использование в качестве резервного источника значительно повышает эффективность энергоснабжения многих потребителей.

Микро ГЭС можно строить в составе различных гидротехнических сооружений-водосбросов, систем водоснабжения, на каналах для дополнительного получения электроэнергии. Они особенно актуальны для объектов, где летом наблюдается высокий спрос на электроэнергию, так как многие малые реки зимой почти пересыхают, а сезонное регулирование снижает экономическую эффективность микро ГЭС.

В зависимости от природных условий различают два основных типа микро ГЭС:

-микро ГЭС, использующие потенциальную энергию воды;

-микро ГЭС, использующие кинетическую энергию потока.

К первому типу относятся традиционные русловые или деривационные микро ГЭС, а также недавно разработанные «рукавные» ГЭС (вариант деривационной ГЭС). Второй тип микро ГЭС устанавливается непосредственно в русле реки.

Для классификации микро ГЭС применяют несколько методов, которые помогают определить условия работы станции, конструкцию и

ISSN 3030-3907

особенности производства энергии. Первый метод-классификация по мощности: микро ГЭС группируются по объёму производимой энергии. Обычно различают пико ГЭС до 1 кВт, микро ГЭС 1–5 кВт и мини ГЭС до 100 кВт. Этот метод используется в основном для определения потребностей потребителей.

Изучение микро- и малых гидроэлектростанций, а также их применение в электроснабжении основывается на ряде научных и практических методов. Прежде всего используется метод теоретического анализа, в рамках которого изучаются основы гидроэнергетики, физические свойства водного потока и процессы преобразования энергии. На этом этапе анализируются научная литература, учебники и существующие исследования.

Также применяется сравнительный метод, с помощью которого микро- и малые гидроэлектростанции сопоставляются с другими источниками энергии, такими как солнечные и ветровые электростанции. Это позволяет выявить их преимущества и недостатки.

Практические методы также имеют важное значение. В частности, с помощью наблюдений и измерений определяются скорость, объём и давление водного потока. На основе этих показателей рассчитывается мощность станции. С использованием расчётных методов оцениваются эффективность выработки электроэнергии и её экономическая целесообразность.

Кроме того, применяется метод моделирования, позволяющий заранее проанализировать процесс работы гидроэлектростанции. С его помощью прогнозируется работа станции в различных условиях и выбирается наиболее оптимальный вариант.

В целом, при исследовании микро- и малых гидроэлектростанций важна комплексная комбинация теоретических, сравнительных, практических и моделирующих методов. Это обеспечивает их эффективное проектирование и широкое применение в системе электроснабжения.

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Существует несколько методов классификации микро ГЭС, каждый из которых играет важную роль в определении условий работы станции и её эффективности. Классификация по мощности позволяет определить объём производства энергии, по типу водного источника-стабильность работы станции. Классификация по перепаду высоты определяет турбину и объём энергии, по технологии установки-строительный метод и эксплуатационные

ISSN 3030-3907

затраты. Турбинные и энергосистемы методы повышают адаптивность микро ГЭС к различным условиям.

В результате можно сделать вывод, что применение микро- и малых гидроэлектростанций в системе электроснабжения обеспечивает надёжное и устойчивое производство электроэнергии, особенно в удалённых и труднодоступных районах. Их использование способствует эффективному применению водных ресурсов, снижению экологической нагрузки и развитию возобновляемой энергетики. Проведённые исследования и применённые методы позволяют определить оптимальные условия эксплуатации и повысить общую эффективность таких энергетических установок.

ОБСУЖДЕНИЕ.

Микро ГЭС- это экологически чистые и экономически эффективные сооружения, использующие малые водные ресурсы для производства электроэнергии. Методы их классификации-по мощности, водному источнику, перепаду высоты, технологии установки, типу турбины и системе передачи энергии-имеют важное значение для проектирования и эффективной работы. С помощью этих методов можно выбрать станцию, соответствующую природным условиям и водным ресурсам, повысить эффективность производства энергии и сохранить экологическую безопасность. В результате микро ГЭС играют важную роль как устойчивый, автономный и возобновляемый источник энергии в сельских и отдалённых районах.

В заключение можно отметить, что микро- и малые гидроэлектростанции являются важным и перспективным источником электроэнергии, особенно для удалённых и труднодоступных регионов. Они отличаются экологической безопасностью, экономичностью и использованием возобновляемых ресурсов. Применение различных научных и практических методов позволяет эффективно изучать, проектировать и внедрять такие станции. В результате их развитие способствует улучшению электроснабжения, снижению зависимости от традиционных источников энергии и повышению энергетической устойчивости регионов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Имомов НЕ, Каюмов Т., Усмонов К., Хакимов Б., Султонов М. Способ переработки органических отходов и установка для его осуществления. A01C3/00, C05F3/00. IAP 20160389.UZ. Оф.вес. №3.

2. Имомов Ш., Мамадалиева З. Султонов М., Усмонов К., Худойбердиев А. Каюмов Т. Мусурмонов Ш.Программа для контроля

ISSN 3030-3907

3. Karimjonov, D. D., Siddiqov, I. X., Azamov, S. S., & Uzakov, R. (2023, March). Study on determination of an asynchronous motor's reactive power by the current-to-voltage converter. In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (Vol. 1142, No. 1, p. 012023). IOP Publishing.
4. Zakirova Irodaxon Zakrullayevna, Mamadaliyev Muhammadjon Ahmadaliyevich.(2022.april) European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. MSS Ugli… - … International Journal of Multidisciplinary Research and …, 2022
5. Безруких П.П. Концепция развития и использования возможностей малой и нетрадиционной энергетики в энергетическом балансе России. Мировая электроэнергетика. 1996, №3. - С. 22-27.
6. Стребков Д.С. Проблемы развития возобновляемой энергетики. Механизация и электрификация сельского хозяйства. 1997, № 6. - С. 4-8.
7. Доброхотов В.И., Шпильман Э.Э. Нетрадиционные возобновляемые источники энергии. Проблемы и перспективы. Теплоэнергетика. 1996, № 5. - С. 2-9.
8. Кадыков Ю.М., Селявки А.И. Концепция развития энергосберегающих технологий, малой и нетрадиционной энергетики. Механизация и электрификация сельского хозяйства. 1997, №6. - С. 2 - 3.
9. Перминов Э.М. О состоянии и перспективах нетрадиционной электроэнергетики. Энергетик. 1998, № 10. - С. 13 - 14.
10. Перминов Э.М. Освоение нетрадиционных и возобновляемых источников энергии в России . Мировая электроэнергетика. - 1995, №2. С. 43-48.

ISSN 3030-3907

NEFT VA GAZ SANOATIDA O‘LCHASH VOSITALARINING METROLOGIK TAVSIFINI KORXONA IQTISODIYOTIDA O‘RNI VA AHAMIYATI

Qarshiyev Zohidjon Abdirahim o‘g‘li
Buxoro davlat texnika universiteti “Standartlashtirish, metrologiya va muvofiqlikni baholash” kafedrasi o‘qituvchi-stajyor
Nabiyeva Feruza Ravshanovna
Buxoro davlat texnika universiteti Buxoro davlat texnika universiteti 718-24 IKT guruh talaba

Annotatsiya. Ushbu maqolada neft va gaz sanoatida qo‘llaniladigan o‘lchash vositalarining metrologik tavsiflari hamda ularning korxona iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘lchash vositalarining aniqligi, ishonchliligi, sezgirligi, kabi asosiy metrologik ko‘rsatkichlari yoritilib, ularning ishlab chiqarish jarayonlariga ta’siri o‘rganiladi. Shuningdek, neft va gazni qazib olish, qayta ishlash va tashish jarayonlarida o‘lchash vositalaridan to‘g‘ri foydalanish iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim omil ekanligi asoslab beriladi. Shu bilan birga ushbu maqolada zamonaviy o‘lchash texnologiyalarini joriy etish, kalibrlash va verifikatsiya jarayonlarini takomillashtirish orqali korxonada mahsulot sifati va raqobatbardoshlikni oshirish imkoniyatlari ta’kidlab o‘tildi. Mazkur ish natijalari neft va gaz sanoati korxonalarida o‘lchash vositalarining metrologik tavsiflarini chuqur o‘rganish va ularni samarali boshqarish orqali iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.[5].

Kalit so‘zlar: ISO/IEC 17025:2017, differensial bosim usuli, iqtisodiy barqarorlik, o‘lchash diapazoni, numerativ, ISO 14001, aniqlik, verifikatsiya, oktan optimallashtirish.

Аннотация. В данной статье анализируются метрологические характеристики средств измерений, применяемых в нефтегазовой промышленности, а также их место и значение в экономике предприятия. В исследовании освещаются основные метрологические показатели средств измерений, такие как точность, надежность, чувствительность, и изучается их влияние на производственные процессы. Также обосновано, что правильное использование средств измерений в процессах добычи, переработки и транспортировки нефти и газа является важным фактором повышения экономической эффективности. В то же время в данной статье подчеркиваются возможности повышения качества и конкурентоспособности продукции на предприятии за счет внедрения современных измерительных технологий, совершенствования процессов

ISSN 3030-3907

калибровки и верификации. Результаты данной работы имеют важное научно-практическое значение в обеспечении экономической устойчивости и повышении эффективности производства за счет углубленного изучения метрологических характеристик средств измерений на предприятиях нефтегазовой промышленности и их эффективного управления.

Ключевые слова: ISO/IEC 17025:2017, метод дифференциального давления, экономическая стабильность диапазон измерений, нумерация, ISO 14001, точность, верификация, октановое число, оптимизация

Abstract. This article analyzes the metrological characteristics of measuring instruments used in the oil and gas industry, as well as their place and importance in the enterprise's economy. The study covers the main metrological indicators of measuring instruments, such as accuracy, reliability, sensitivity, and their influence on production processes. It is also substantiated that the correct use of measuring instruments in the processes of oil and gas extraction, processing, and transportation is an important factor in increasing economic efficiency. At the same time, this article emphasizes the possibilities of improving product quality and competitiveness at the enterprise through the introduction of modern measurement technologies, improvement of calibration and verification processes. The results of this work have important scientific and practical significance in ensuring economic stability and increasing production efficiency through in-depth study and effective management of metrological characteristics of measuring instruments at oil and gas industry enterprises.

Keywords: ISO/IEC 17025:2017, differential pressure method, measurement range, economic stability, numerical, ISO 14001, accuracy, verification, octane, optimization

KIRISH.

Dunyoda so‘ngi yillarda neft va gaz mahsulotlarni qazib olish, ularni qayta ishlashda asosiy e‘tibor energiya va resurs tejamkorligiga hamda metrologik ta'minotga erishish masalalariga qaratilmoqda Neft mahsulotlari energetika, transport, qishloq xo‘jalik va sanoat tarmoqlari uchun asosiy resurs manbai bo‘lib xizmat qilmoqda.

Neft va gaz sanoatida qo‘llaniladigan o‘lchash vositalarining metrologik tavsifi (o‘lchash xatoliklari, o‘lchash diapazoni, aniqlik klassi va hakoza) mahsulot miqdori, texnologik jarayonlar xavfsizligi va mahsulot sifat nazoratini ta'minlashda muhim o‘rin tutadi. Ular mahsulotlarni numerativlarini aniq tavsiflash orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishda, yuqori aniqlikdagi ma'lumotlar olish va xalqaro standartlarga javob beradigan mahsulotlar olishga erishishga xizmat qiladi.[7]

ISSN 3030-3907

Korxonadagi metrologik ta’minotning asosiy metodologik negizini **ISO/IEC 17025:2017** standarti tashkil etadi. Bu standart sinov va kalibrlash laboratoriyalarining kompetentligini va o‘lchashlarni ishonchliligi ta'minlaydi. Quyidagi jadvalda korxonadagi metrologik nazoratni belgilovchi asosiy standartlar ko‘rsatib o‘tilgan.[3,4]

1-jadval

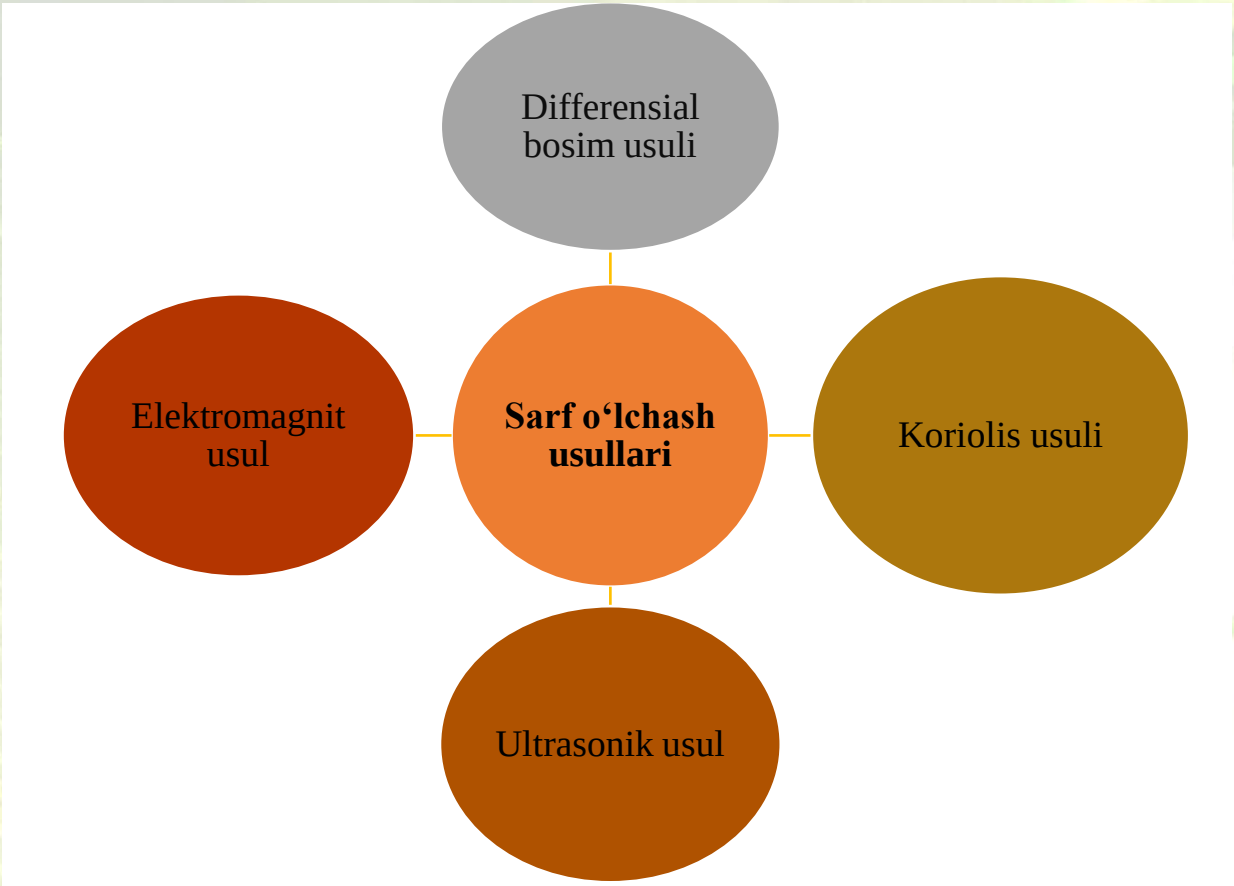
Standart nomi	Standart tavsifi
ISO/IEC 17025:2017	Kalibrovka va sinov laboratoriyalari uchun umumiy talablar
ISO 14001	Korxonaning atrof-muhitga salbiy ta'sirini kamaytirish, resurslardan samarali foydalanish va ekologik barqarorlikni oshirishga qaratilgan xalqaro standartdir
ISO 45001:2018	Mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlikni boshqarish tizimiga talablarni belgilaydigan xalqaro standart.
ISO 9001:2015	Sifat menejmenti tizimlarida o‘lchovlarni aniqlik bilan boshqarish

Neft va gaz sanoatida turli xil o‘lchash vositalari keng qo‘llaniladi. Ular o‘lchanadigan kattalik turiga qarab quyidagilarga bo‘linadi:

Sarf o`lchash usullarining tahlili. Neft va neft mahsulotlarini qayta ishlash va transport qilish jarayonlarida sarf (oqim) miqdorini aniq o‘lchash muhim texnologik jarayonlardan biri hisoblanadi. Sarf o‘lchash vositalari neft qazib olish, qayta ishlash va yetkazib berish tizimlarining samaradorligini oshirish, mahsulot balansini yuritish va iqtisodiy nazoratni ta’minlashda muhim jarayon hisoblanadi. Sarfni o‘lchash usullari fizikaviy xususiyatlarga, o‘lchash prinsipi va ishlash muhitiga qarab turli toifalarga bo‘linadi.Neftni qayta ishlash sanoatida sarf o‘lchash vositalari (yoki metrologik asboblar) texnologik jarayonlarni boshqarish, mahsulot sifatini nazorat qilish va energiya sarfini kamaytirish uchun zarur bo‘lgan asboblar va tizimlardir. Ular turli maqsadlarda ishlatiladi va sanoatdagi samarali ishlash uchun juda muhimdir. Quyidagi o‘lchash usullari neftni qayta ishlash sanoatida keng qo‘llaniladi:[2]

Sarf o‘lchash usullari

ISSN 3030-3907

Neftni qayta ishlash jarayonida ishtirok etadigan sarf o‘lchash usullari

Bosim o‘lchash vositalari

Bosim olchash vositalari (manometrlar) quduqlarda, gaz quvurlarida va qayta ishlash zavodlarida keng qo‘llaniladi. Bosimni to‘g‘ri o‘lchash har xil avariya va baxtsiz hodisalarning oldini oladi.

Harorat o‘lchash vositalari

Termometrlar va termoparalar yordamida harorat nazorat qilinadi. Haroratning aniq nazorati texnologik jarayonlarning barqaror ishlashini ta’minlaydi.

Massa va hajm o‘lchash vositalari

Mahsulotni sotish va ularning hisobini olish jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Oktanometr – bu yoqilg‘ining oktan sonini aniqlash uchun mo‘ljallangan o‘lchov qurilmasi. Oktan raqami, ayniqsa, avtomobil dvigatellarining ishlash xususiyatlarini baholashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u yoqilg‘ining detonaqiya qarshiligini ko‘rsatadi. Oktanometrning o‘lchov natijalari har doim ma'lum darajadagi noaniqlik bilan birga bo‘ladi, chunki qurilma o‘lchash jarayonida turli xil tashqi va ichki faktorlar tomonidan ta'sirlanishi mumkin.

ISSN 3030-3907

Oktanometr - yoqilg‘i sifatini nazorat qilishda muhim o‘lchash vositasi bo‘lib, uning asosiy afzalliklari **aniqlik, tezlik, qulaylik va ishonchlilik** hisoblanadi. U neft mahsulotlarini ishlab chiqarish, saqlash va sotish jarayonlarida keng qo‘llaniladi.

Oktanometrning neft va gaz sanoatidagi o‘rni juda muhim bo‘lib, u yoqilg‘i sifatini nazorat qilish va iqtisodiy samaradorlikni ta’minlashda asosiy vositalardan biri hisoblanadi.

OKTAN-IM oktan o‘lchagichning ishlash printsipi yoqilg‘ining dielektrik o‘tkazuvchanligini o‘lchashga va keyin oldindan tuzilgan kalibrlash egri chizig‘i yordamida oktan sonini aniqlashga asoslangan. Kalibrlash bog‘liqliklarini yaratish uchun n-geptan va dvigatel o‘rnatish yordamida aniqlangan ma'lum oktan soniga ega yoqilg‘i ishlatiladi. Sensorning original dizayni va dielektrik o‘tkazuvchanlikni o‘lchashning takomillashtirilgan usuli tufayli OKTAN-IM oktan o‘lchagich natijalarning mukammal birlashuvini va ko‘rsatkichlarning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydi[4,5]

qayta ishlashlangan neft mahsulotlar turli xil milliy va xalqaro standartlarga mos kelishi muhim (O‘z DSt, GOST, ISO va boshqalar). Oktanometr:

- ✓ Mahsulotning standartlarga mos ekanligini tekshiradi
- ✓ Sifat sertifikatlarini berishda asos bo‘lib xizmat qiladi

O‘lchash vositalarining metrologik tavsiflari

O‘lchash vositalarining sifatini belgilovchi asosiy metrologik ko‘rsatkichlar quyidagilardan iborat:

Aniqlik

ISSN 3030-3907

Aniqlik - o‘lchash natijasining haqiqiy qiymatga yaqinlik darajasi. O‘lchash vositalarining bu ko‘rsatkichi iqtisodiy samaradorligini oshirishda muhim hisoblanadi.

Xatolik

Har qanday o‘lchash ishlarini amalga oshirilganda ma’lum darajada xatolik bo‘ladi. Bu xatoliklarni qisman yoki butunlay barataraf qilish mumkin.

Sezgirlik

Sezgirlik - kirish signalining chiqish signaliga nisbati yoki asbobning kichik signallarga javob berish qobiliyati.

Barqarorlik

Uzoq vaqt davomida o‘lchash natijalarining o‘zgarmasligi.

Ishonchlilik

O‘lchash vositasining uzluksiz va to‘g‘ri ishlash qobiliyati.

Neft va gazni qayta ishlash zavodlarida metrologik xizmat va metrologik ta’minot.

Metrologik ta’minot va kalibrlash

O‘lchash vositalarining samarali va ishonchli ishlashida metrologik xizmatning o‘rni juda muhim hisoblanadi.

Kalibrlash - o‘lchash vositasini standart bilan taqqoslash;

Verifikatsiya - qonuniy tekshiruvdan o‘tkazish;

Metrologik ta’minotning asosiy maqsadi - o‘lchashlarning ishonchliligini kafolatlashdir.[5]

Sohada zamonaviy texnologiyalar qo‘llanish istiqbollari.

Bugungi kunda barcha sohalarda bo‘lgani kabi neft va gaz sohasida ham raqamli texnologiyalar keng joriy etilmoqda:

- ❖ avtomatlashtirilgan o‘lchash tizimlari;
- ❖ aqlli sensorlar;
- ❖ masofaviy monitoring;
- ❖ sun’iy intellekt asosidagi tahlil.

Bu texnologiyalar sohada ishlab chiqarish samaradorligini yanada oshirishda yoradm beradi.[8]

XULOSA.

Neft va gaz sanoatida o‘lchash vositalarining metrologik tavsiflari texnik va iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ular:

Xarajatlarni optimallashtirish: Yuqori aniqlikdagi o‘lchash vositalarini qo‘llash natijasida xomashyo va energiya resurslarining ortiqcha sarflanishini oldini olinadi, bu esa korxonaning iqtisodiy ko‘rsatkichlarini yahshilaydi va ishlab chiqarish tannarxini pasaytiradi.

ISSN 3030-3907

Mahsulot sifati va raqobatbardoshlik: Korxonadagi metrologik ta’minot va metrologik nazorat yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlab yevrostandart mahsulotlar olishga zamin yaratadi va korxona nufuzini va raqobatbardoshligini oshiradi.

Texnologik jarayonlar barqarorligi: O‘lchashlarning aniqligi texnologik rejimni to‘g‘ri boshqarish imkonini beradi, bu esa korxonadagi baxtsiz hodisalarning oldi olinib ishlab chiqarish samaradorligini kafolatlaydi.

Metrologik ta’minotning to‘g‘ri tashkil etilishi korxonalarning raqobatbardoshligini oshiradi, yo‘qotishlarni kamaytiradi va resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydi. Shu sababli ushbu sohani rivojlantirish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori: “Metrologiya to‘g‘risida”gi Qonunni amalga oshirish bo‘yicha nizomlar, Toshkent, 2019.
2. M.Y. Xo‘jjiyev, Z.A. Qarshiyev “Metrologiya, standartlashtirish va sertifikatlashtirish laboratoriya praktikumi” o‘quv qo‘llanma, “Durdona” Buxoro-2025; -160 b
3. ISO/IEC 17025:2017 - “General requirements for the competence of testing and calibration laboratories”. International Organization for Standardization, Geneva, 2017.
4. ISO 9001:2015 - “Quality management systems — Requirements”. International Organization for Standardization, Geneva, 2015.
5. ChatGPT
6. Сафаров, Ж. А. У., Каршиев, З. А. У., Хотамов, К. Ш. У., & Шарипова, С. Ф. (2021). ОБРАЗОВАНИЕ АЦЕТИЛЕНОВЫХ И АЛКЕНОВЫХ СОЕДИНЕНИЙ ПРИ ОКИСЛИТЕЛЬНОМ ДЕГИДРИРОВАНИИ БУТЕНОВ В БУТАДИЕН. Universum: технические науки, (9-2 (90)), 29-33.
7. https://devos.uz/files/3593.pdf
8. https://bnpz.uz/

ISSN 3030-3907

HOMILA CHANOG‘I BILAN OLDINDA YOTISHIDA HOMILA VAZIYATINI O‘ZGARTIRISH USULLARINI O‘RGANISH

F.N. Atayeva
Samarqanda Davlat Tibbiyot Universiteti, Samarqand, O‘zbekiston
R.U. Turaqulova
Samarqanda Davlat Tibbiyot Universiteti, Samarqand, O‘zbekiston

Annotatsiya. Homilaning chanog‘i bilan yotishi akusherlik amaliyotida dolzarb muammo bo‘lib, u perinatal kasallanish va o‘lim ko‘rsatkichlarining oshishi bilan bog‘liq. Ushbu holatning rivojlanishida bachadon anomal tuzilmalari, homila harakatchanligining buzilishi, tor chanoq, katta homila, platsentaning past joylashuvi, muddatidan oldingi tug‘ruq va onaning yoshi muhim ahamiyatga ega. Muddatiga yetgan homiladorliklarda homilaning chanoq bilan yotishi 3–5% hollarda uchraydi, muddatidan oldingi tug‘ruqlarda esa tez-tez kuzatiladi. So‘nggi yillarda homila vaziyatini o‘zgartirishga qaratilgan gimnastik mashqlar profilaktik usul sifatida qo‘llanilmoqda, ammo ularning samaradorligi turlicha baholanadi.

Kalit so‘zlar: homilaning chanog‘i bilan yotishi; akusherlik; perinatal xavf; xavf omillari; profilaktika.

Аннотация. Тазовое предлежание плода является актуальной проблемой акушерства, ассоциированной с повышенным риском перинатальной заболеваемости и смертности. К основным факторам риска относятся аномалии матки, нарушение подвижности плода, узкий таз, крупный плод, низкое расположение плаценты, преждевременные роды и возраст матери. Частота тазового предлежания при доношенной беременности составляет 3–5, увеличиваясь при преждевременных родах. В последние годы для профилактики применяются специальные гимнастические упражнения, однако их эффективность остается предметом дискуссий.

Ключевые слова: тазовое предлежание плода; акушерство; перинатальный риск; факторы риска; профилактика.

Annotation. Breech presentation remains a relevant obstetric problem associated with increased perinatal morbidity and mortality. Key risk factors include uterine anomalies, impaired fetal mobility, narrow pelvis, macrosomia, low placental location, preterm birth, and advanced maternal age. Breech presentation occurs in 3–5% of term pregnancies, with higher rates in preterm deliveries. In recent years, special physical exercises have been used to prevent breech presentation, though their effectiveness varies across studies.

Keywords: breech presentation; obstetrics; perinatal risk; risk factors; prevention.

KIRISH.

ISSN 3030-3907

Muammoning dolzarbligi: Homilaning chanog‘i bilan oldinda yotishi akusherlik amaliyotida eng dolzarb va murakkab muammolardan biri hisoblanadi, chunki bu holat yuqori perinatal kasallanish va o‘lim darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Homilaning chanog‘i bilan oldinda yotishi (chanoq old kelishi) uchrash chastotasi nisbatan past bo‘lib, shunga qaramay, perinatal o‘lim ko‘rsatkichi bosh bilan kelishga nisbatan 4–5 baravar yuqoridir. Homilaning chanog‘i bilan oldinda yotishida tug‘ruq jarayoni ko‘pincha cho‘zilgan holatda kechadi va bir qator asoratlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bu asoratlarga quyidagilar kiradi: homila qo‘g‘anoq pufagining erta yorilishi, kindik tizimchasining qisilishi yoki tug‘ruq yo‘llariga tushib qolishi, homila qo‘llarining orqaga qayrilib ketishi, boshning noto‘g‘ri yozilishi, homila tanasi yoki bo‘ynining qisilib qolishi. Shu sababli homilaning chanog‘ bilan oldinda yotishi vaziyatidagi tug‘ruqlar patologik tug‘ruqlar guruhiga kiradi. Ushbu tug‘ruq holati homila va ona uchun jiddiy xavflar tug‘diradi hamda maxsus yondashuv va ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Homilaning chanog‘i bilan oldinda yotishi barcha muddatiga yetgan homiladorliklarning 3–5% ida uchraydi. Muddatidan oldingi tug‘ruq xavfida bu ko‘rsatgich oshib boradi: 32-haftalik homilalarning 7% ini, 28-haftalik yoki undan avval esa 25% ini tashkil etadi. Tadqiqotlarga ko‘ra, birinchi homiladorlikda homilaning chanoq bilan oldinda yotishi holatidan so‘ng, ikkinchi homiladorlikda bu holatning takrorlanish ehtimoli taxminan 10% ni tashkil etadi. Uchinchi homiladorlikda esa bu ko‘rsatkich 27% gacha oshadi. Bundan tashqari, avvalgi kesarcha kesish operatsiyasi ham keyingi homiladorliklarda homilaning chanoq bilan joylashish ehtimolini ikki baravar oshirishi mumkinligi haqida ma’lumotlar olimlarning tadqiqotlari asosida o‘rganilgan.

Homilaning chanoq bilan joylashuviga olib keluvchi asosiy xavf omillari quyidagilardan iborat: bachadonning anomal tuzilmalari (egar shaklidagi, ikki shoxli va boshqa rivojlanish nuqsonlari), homila harakatchanligining buzilishi (bu holat ko‘pincha ko‘p suvlilik, kam suvlilik yoki ko‘p homilalikda yuzaga keladi), tos suyaklarining torligi, kichik chanoq a’zolari sohasida joylashgan o‘smalar (tuxumdon, bachadon yoki boshqa a’zolarning neoplazmalari), katta o‘lchamdagi homila, homilaning tug‘ma rivojlanish anomaliyalari, platsentaning oldingi devorga yoki past joylashuvi. Homilaning chanoq bilan oldinda yotish ehtimolini oshiruvchi muhim sabablarga esa: muddatidan oldingi tug‘ruq, birinchi tug‘ruq, onaning yoshi (35 yoshdan katta), qandli diabet bilan kasallanish holatlarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

So‘nggi yillarda homilaning chanog‘i bilan yotishini oldini olish va uning asoratlarini kamaytirishga qaratilgan tadqiqotlar va amaliyotlar kengaymoqda. Akusherlik amaliyotida homilaning chanoq bilan oldinda yotishini oldini olish va

ISSN 3030-3907

bosh bilan kelishini rag‘batlantirishga qaratilgan tadbirlar majmuasi ishlab chiqilgan. Ulardan biri turli gimnastik mashqlar orqali homila vaziyatini o‘zgartirish usullari hisoblanadi. Turli gimnastik mashqlar komplekslari homiladorlikning 30–34 haftalarida homilaning bosh bilan joylashuvini rag‘batlantirish maqsadida ishlab chiqilgan bo‘lib, ushbu mashqlar tos suyagi va bachadon sohasining to‘g‘ri shakllanishini ta’minlashga, homilaning harakatchanligini yaxshilashga yordam beradi. Biroq, gimnastik mashqlar samaradorligi ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lib, uning natijalari turli tadqiqotlarda turlicha baholangan. Masalan, yaqin yillargacha klinik tadqiqotlar va kuzatuv ishlari natijalariga ko‘ra, homilaning chanoq bilan oldinda yotishida gimnastik mashqlarning samaradorligi 70-80 % atrofida baholanadi. Ayrim mualliflar homiladorlikning 30–34 haftalarida maxsus pozitsion mashqlarni bajargan homilador ayollarda homilaning bosh bilan joylashuviga o‘tish chastotasi nazorat guruhiga nisbatan asosiy guruhda ishonchli darajada yuqori bo‘lganini qayd etishgan. Biroq boshqa tadqiqotlarda ushbu farq statistik jihatdan ahamiyatli emasligi ko‘rsatilgan.

Ilmiy adabiyotlarga ko‘ra, gimnastik mashqlarning samaradorligi bir qator aniq omillarga bog‘liq. Jumladan, homiladorlik muddati (30–34 haftagacha bo‘lgan davrda homila harakatchanligi yuqori bo‘lishi), amniotik suyuqlik miqdori (normal yoki ko‘paygan bo‘lishi), bachadon tonusi, yo‘ldoshning joylashuvi hamda homilaning massasi muhim ahamiyatga ega. Ko‘p tug‘ruqli ayollarda bachadon devorlarining nisbatan elastik bo‘lishi sababli mashqlarning samaradorligi yuqoriroq ekanligi qayd etilgan. Shuningdek, biomexanik nuqtai nazardan, gimnastik mashqlar bachadon bo‘shlig‘idagi og‘irlik markazining o‘zgarishiga olib keladi. Ayol tanasining ma’lum holatlarda (masalan, tizza–tirsak yoki yonbosh holatlarida) bo‘lishi natijasida homilaning chanoq qismi bachadon tubidan chetlanadi va bu bosh qismini pastga yo‘naltiriladi. Bu esa homilaning bosh bilan joylashuvini egallashi uchun qulay sharoit yaratadi. Biroq ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, gimnastik mashqlar har doim ham mustaqil va yetarli usul hisoblanmaydi. Bachadonning anatomik nuqsonlari, kindik ichagi qisqaligi, yo‘ldoshning past joylashuvi, homilaning rivojlanish nuqsonlari yoki bachadon gipertonusi mavjud bo‘lgan holatlarda mashqlar samarasiz bo‘lishi mumkin. Shu sababli, ko‘plab klinik tavsiyalarda gimnastik mashqlar yordamchi profilaktik usul sifatida, akusher-ginekolog nazorati ostida va individual ko‘rsatmalar asosida qo‘llanishi lozimligi qayd etilgan.

Klassik akusherlikda homilaning chanoq bilan oldinda yotishini oldini olish va uni bosh bilan kelishga o‘zgartirishga qaratilgan tadbirlar majmuasidan yana biri tashqi akusherlik burish usuli hisoblanadi. XIX asr oxirida rus akusheri B.A.

ISSN 3030-3907

Arxangelskiy tomonidan homilani tashqi akusherlik yo‘li bilan boshga burish usuli taklif qilingan bo‘lib, bunda qo‘l usullari yordamida, qorin old devori orqali homila chanoq kelishidan bosh kelishiga o‘tkaziladi. Uzoq vaqt davomida tashqi akusherlik burilishi usuli ko‘plab asoratlar sababli qo‘llanilmagan. Bu holat homila holatini burishdan oldin, jarayon davomida va undan keyin yetarli darajada ultratovush nazorati va monitoring imkoniyatlarining yo‘qligi bilan bog‘liq edi. Shuningdek, bemorlarni to‘g‘ri tanlash mezonlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan edi. Natijada ushbu usul uzoq yillar davomida amaliyotdan chiqarilgan.

Hozirgi vaqtda isbotlanganki, homiladorlik to‘liq muddatida (37 haftadan keyin) barcha ko‘rsatmalar va qarshi ko‘rsatmalar hisobga olingan holda bajarilgan tashqi akusherlik burilishi chanoq bilan kelishda tug‘ruqni olib borishning (tabiiy tug‘ruq yo‘li yoki kesarcha kesish) xavfsiz muqobili hisoblanadi. Jarayonni o‘tkazishdan oldin tabiiy tug‘ruq yo‘li orqali tug‘dirishga qarshi ko‘rsatmalar yo‘qligi, tos suyagi o‘lchamlarining normal bo‘lishi, yo‘ldoshning normal joylashuvi va amniotik suyuqlik miqdorining yetarliligi aniqlanishi lozim. Manipulyatsiya ushbu texnikani mukammal biladigan akusher-ginekolog tomonidan, yozma ravishda olingan xabardorlik va ixtiyoriy rozilik asosida va tug‘ruq boshlanishidan oldin amalga oshiriladi. Bunda homiladorlik bir homilali, asoratsiz bo‘lishi kerak: birinchi marta tug‘ayotgan ayollarda 36 haftadan, qayta tug‘ayotgan ayollarda esa 37 haftadan boshlab bajariladi. Muolajani bajarish uchun majburiy sharoitlar quyidagilardan iborat: II–III darajali akusherlik muassasasida anesteziologik va neonatologik xizmatning mavjudligi, ekspert darajadagi UTT nazorati hamda zarurat tug‘ilganda shoshilinch kesarcha kesish imkoniyati mavjud bo‘lishi kerak.

Quyidagi holatlarda homilani tashqi yo‘l bilan boshga burish tavsiya etilmaydi: homila qo‘g‘anoq pufagining yorilishi, ona–yo‘ldosh–homila tizimida qon oqimi buzilishlari (Dopplerometriya bo‘yicha), kardiotokografiya (KTG) ko‘rsatkichlarining buzilishi, homila rivojlanishining orqada qolishi, kindik arteriyasida qon oqimi buzilishi, homiladorlikning ikkinchi yarmidagi qon ketishlar, bachadon va uning qo‘shimchalarining anomaliyalari yoki o‘smalari, ko‘p homilalik (birinchi homila tug‘ilgandan keyin ikkinchi homilani burish bundan mustasno), bachadonda chandiq mavjudligi, homilaning og‘ir tug‘ma nuqsonlari, homila boshining yozilgan holati, homilaning nobud bo‘lishi, preeklampsiya yoki ayolda arterial gipertenziya, kam suvlilik, ko‘p suvlilik va homilaning beqaror joylashuvi.

Bu manipulatsiyaning muvaffaqiyatli bajarilishini ta’minlovchi omillarga quyidagilar kiradi: yuqori paritet, homilaning sof dumba bilan kelishi, semizlikning

ISSN 3030-3907

yo‘qligi, homila boshining qorin orqali aniq paypaslab aniqlanishi, yo‘ldoshning bachadon orqa yoki yon devorlarida joylashishi, amniotik suyuqlik indeksi 10 sm dan yuqori bo‘lishi.

Tashqi akusherlik burilishi vaqtida asoratlar kelib chiqish xavfi mavjud bo‘lib, ular qatoriga amniotik suyuqlik emboliyasi, tug‘ruqdan oldin homila suvlarining ketishi, bachadon yorilishi, normal joylashgan yo‘ldoshning muddatidan oldin ko‘chishi va homila distresi kiradi. Turli ma’lumotlarga ko‘ra, barcha shartlar, ko‘rsatmalar va qarshi ko‘rsatmalar qat’iy bajarilganda, homilani boshga tashqi burish samaradorligi yuqori bo‘lishi aniqlangan.

Shunday qilib, yuqorida aytib o‘tilgan usullar homilaning chanoq bilan yotishini oldini olishga yordam beradi, ayniqsa homila vaziyatini o‘zgartiruvchi maxsus gimnastik mashqlar fiziologik, invaziv bo‘lmagan va nisbatan xavfsiz usul hisoblanadi, biroq ularning samaradorligi homiladorlikning individual xususiyatlari va klinik holatiga bevosita bog‘liqdir. Shu bois, ushbu usullarni qo‘llash kompleks yondashuv, ya’ni muntazam ultratovush nazorati, shifokor maslahatlari va zarurat tug‘ilganda boshqa akusherlik usullari bilan birgalikda olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi usullar mamlakatimizda va dunyoning boshqa davlatlarida tobora keng qo‘llanilmoqda. Metodika klinik tavsiyalarga kiritilgan bo‘lib, chanoq bilan kelishda kesarcha kesishlar sonini kamaytirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Брега Л.Б., Григус І.М. Анализ возможности физической реабилитации при тазовых предлежаниях и неправильных положениях плода во время беременности // Проблемы физического здоровья и спорта -№ 4. -2011. [с. 31-34]

2. Брехман Г.И. Тазовое предлежание плода как генетико-психологический феномен // Журналь Акушерства Женскихъ Болъзней. -2015. -Т.64. Вып.4. [с. 26-31]

3. Гайдуков С.Н. Очерки акушерской патологии. Руководство для врачей и студентов. СПб.: Изд. ГПМА; 2002. [с. 372]

4. Гайдуков С.Н., Клюс О С., Резник В.А., Васильев В.В. Должен ли стать общепринятой практикой наружный профилактический поворот при тазовом предлежании плода // Журнал акушерство и женских болезней. -2007. -Т.56. -Вып.2. [с. 105-110]

5. Гуркин Ю.И. Тазовое предлежание плода (клинико-морфологические параллели) // Под ред. Н.В. Кобозе-вой. Л., 1982. [с. 70-74]

ISSN 3030-3907

6. Двойни, задержка роста плода, тазовое предлежание: как улучшить исходы [недостаточно данных: нет автор и конкретный журнал]. [с. 51-55]
7. Ишпахтин Г.Ю., Щепин М.М., Елисеева Е.В. Медикаментозное Воздействие Во Время Беременности При Тазовом Предлежании Плода // Бюллетень Иснц Со Рамн, N.4(42). -2005. [с. 73]
8. Кан Н.Е. Состояние внутриутробного плода и ранняя адаптация новорожденных в зависимости от пола и предлежания плода: Автореф. дис. канд. мед. наук. Владивосток, 2000. [с. 23]
9. Каримова, Н., Мардонова, З., Дустова, Н. Ведения родов при тазовом предлежании плода в современном аспекте // Журнал проблемы биологии и медицины / -Т. 1 (68) -2012 [с. 73]
10. Каттаходжаева М.Х., Сафаров А.Т., Умаров З.М., Сулаймонова Н.Ж. Влияние Перинатальных Показателей На Тазовое Предлежание Плода // Ежеквартальный Научно–Практический Журнал / Journal Of Reproductive Health And Uro-Nephrology Research N-2 [с. 49 -52]
11. Катько Е.Н. Особенности течения раннего неонатального периода при рождении плода в тазовом предлежании: Автореф. дис. канд. мед. наук. М., 1998. [с. 19]
12. Клинические протоколы (акушерство) / А.А. Шмидт, Т.К. Тихонова, Д.И. Гайворонских [и др.]. СПб.: СпецЛит; 2016. [с. 255] elibrary.ru
13. Кобозева Н.В. Тазовое предлежание в современном акушерстве. Тазовое предлежание плода (клинико-морфологические параллели). Сб. научных трудов. Под ред. Н.В.Кобозевой. Л.; 1982 [с. 5–11]
14. Кобозева Н.В. Тазовое предлежание плода. Л., 1989. [с. 96]
15. Кон Ю.И. "Тазовое предлежание // Вестник хирургии Казахстана №3, 2012 ГККП РД № 4 [с. 75-76]

ISSN 3030-3907

РАСЧЕТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОНСТРУКТИВНОЙ СХЕМЫ РЕМЕННОЙ ПЕРЕДАЧИ

Каюмов Умиджон Ахмаджонович

Ассистент, Андижанский государственний технический институт, Узбекистан, г. Андижан

Аннотация. В данной статье представлены результаты одно и многофакторных экспериментальных исследований шкив ременной передач. Согласно результатам научных исследований, учитывая, что компонент шкива ременной передачи новой конструкции изготовлен из резинового материала, необходимо изучить статическое удельное давление. Это удельное давление не должно превышать максимальное давление (т.е. несущую способность), которое может выдержать материал покрытия, в противном случае покрытия роликов шкива новой конструкции разрушатся и станут непригодными для использования.

Ключевые слова: шкив, конструкция, ремень, удельное напряжение, скорость трения, сила давления, твердость.

Annotatsiya. Ushbu maqolada kamar uzatgich kasnaklarining bir va ko‘p omilli eksperimental tadqiqotlari natijalari keltirilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yangi ishlab chiqilgan kamar uzatgich kasnagi komponenti kauchukdan tayyorlanganligini hisobga olsak, statik o‘ziga xos bosimni o‘rganish kerakKalit so‘zlar: kasnak, dizayn, kamar, o‘ziga xos kuchlanish, ishqalanish tezligi, bosim kuchi, qattiqlik.liyatidan) oshmasligi kerak. Aks holda, yangi ishlab chiqilgan kasnakning rolikli qoplamalari yomonlashadi va yaroqsiz holga keladi.

Kalit so‘zlar: kasnak, dizayn, kamar, o‘ziga xos kuchlanish, ishqalanish tezligi, bosim kuchi, qattiqlik.

Abstract. This article presents the results of single- and multi-factor experimental studies of belt drive pulleys. According to the research findings, given that the newly designed belt drive pulley component is made of rubber, it is necessary to study the static specific pressure. This specific pressure must not exceed the maximum pressure (i.e., the load-bearing capacity) that the coating material can withstand. Otherwise, the roller coatings of the newly designed pulley will deteriorate and become unusable.

Keywords: pulley, design, belt, specific stress, friction speed, pressure force, hardness.

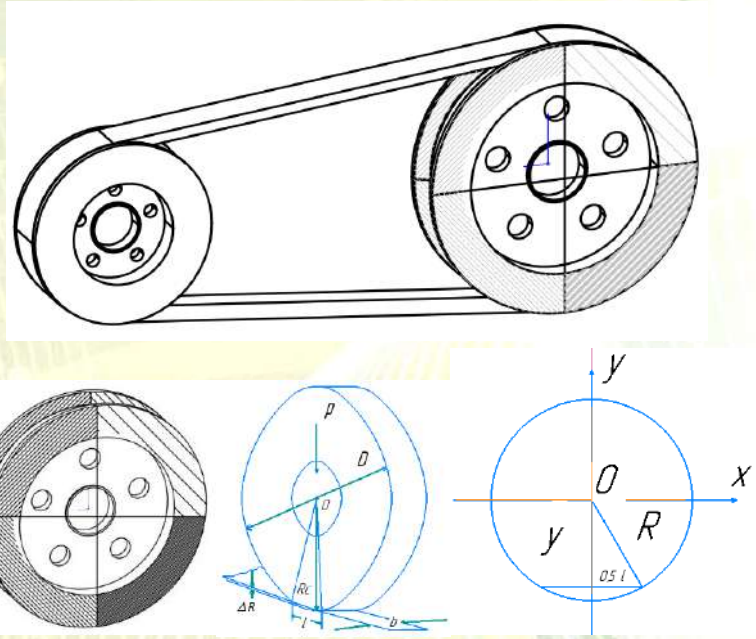
ВВЕДЕНИЕ.

Согласно результатам научных исследований, учитывая, что компонент шкива ременной передачи новой конструкции изготовлен из резинового материала, необходимо изучить статическое удельное давление.

ISSN 3030-3907

Это удельное давление не должно превышать максимальное давление (т.е. несущую способность), которое может выдержать материал покрытия, в противном случае покрытия роликов шкива новой конструкции разрушатся и станут непригодными для использования.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ. Суть проблемы ясна, цель и предмет исследования четко сформулированы. Объектом исследования является шкив с ременной передачей, на схеме которого изображен ременный привод, вращающий барабан хлопкоочистительной машины (рис. 1, а).

а) б) в)

Рисунок 1. Исследование объект и его последовательный улучшение : а) шкив с новой конструктивной схемой, б) ролик с ременным элементом, в) окружность.

Проверка значения удельного давления только экспериментальным путем нецелесообразна. Поэтому предлагается провести теоретическое исследование для определения закономерностей влияния параметров роликов шкива на изучаемый параметр – удельное давление.[1]

МЕТОДОЛОГИЯ. В научных исследованиях изучение ситуации по данному вопросу (первичные данные) показало, что в литературе отсутствуют формулы для определения удельного давления ρ в кгс/см². При этом физическая сущность этого понятия заключается в том, что определенная нагрузка Р кгс равномерно распределена по определенной контактной поверхности F_k см².

Удел математическое выражение давления известно следующее:

$$\rho = P / F_k \text{ кгс/см}^2.$$

ISSN 3030-3907

Исходя из этого выражения, выдвигается следующая рабочая гипотеза: значение удельного давления зависит от нагрузки, действующей на шкив, и его диаметра, поскольку площадь контакта F_k зависит от размеров шкива и его роликов каким-то пока неизвестным образом. [2]

Разработав гипотезу, используя метод анализа объекта, а также результаты наблюдений за вращательными передачами, мы приходим к выводу, что величина нагрузки также влияет на площадь контакта F_k. Потому что чем больше нагрузка на шину с эластичным покрытием, тем сильнее она деформируется в радиальном направлении.

Эта идея дает нам основания задуматься о сходстве с законом Гука, известным из курсов физики и по сопротивлению материалов:

$$\frac{\Delta L}{L} = \frac{P}{SE}$$

этот на земле :

• L и ΔL — длина стержня и величина его абсолютного сжатия, *см*;

• S — площадь поперечного сечения, *см²*;

• E —модуль упругости материала стержня, *кг/ см²*.

Более глубокий анализ объекта, его последовательная идеализация могут быть достигнуты методом абстракции, то есть путем выделения его важных особенностей и принятия некоторых предположений. Для этой цели представим шкив ременной передачи с конструктивной схемой не как ролик с упругим покрытием, а как ролик с ременным элементом диаметром D см и высотой b см (рис. 1, b). Если к оси этого шкива приложить нагрузку P кгс, он деформируется на ΔR см , т.е. под действием вертикального радиуса OA, равного 0,5 D, перед нагрузкой:

$$R_c = 0{,}5D - \Delta R \quad (2)$$

уменьшается до значения

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ. В результате деформации на опорной поверхности образуется прямоугольная зона контакта, номинальное значение которой принимается равным $F_k = lb$ *см²*. Однако, учитывая различную толщину резины в составе ленты в роликах, необходимо ввести в нее коэффициент заполнения. Учитывая близость толщин резины Этот коэффициент равен 0,8. Вот почему для настоящий контакт область следующее:

$$F_k \approx 0{,}8\ lb\ см^2 \quad (3)$$

Видимо как есть, абстракция в процессе объект довольно много упрощенный, простой геометрический к форме принес, однако исследовать обязанности для важный потому что неучтенный отдельный характеристики

ISSN 3030-3907

потерянный. Основной упрощения роликов шкива цилиндрический в виде прием что нужно сделать и материала однополые потому что обзор , их приемлемость опыт через доказывать требовать делает. [3]

Математик методы использовал в случае, (1)- выражение другой внешний вид письмо возможный. Этот для следующий из сходств использовал:

$$\Delta L \sim \Delta R,\ L \sim 0{,}5D \text{ и } S \sim F_k.$$

Этот из-за Крюк закон из выражения следующий отношения мы получаем:

$$\frac{P}{\Delta R} = \frac{F_k E}{0{,}5D}$$

Если верно сторона C_w потому что твердость коэффициент для вывести определенную формулу будет :

$$C_w = \frac{P}{\Delta R} \quad (4)$$

То есть , эта деформация друг друга правильный входящая вертикальная сила. Это выражение (4) — закон Гука. с напрямую связанный что это показывает.

Для определения длины контактной поверхности мы делаем еще один шаг в процессе абстракции: вместо шкива мы представляем себе простую окружность с началом координат в точке 0 (рис. 1, с). [1]

Очевидно, что свойства, структура, внешний вид и материал (т.е. геометрическая модель) этого круга идентичны свойствам реального объекта — шкива и его ременного элемента с переменным числом слоев. Единственное, что их объединяет, — это круглая форма (рис. 1, с). Именно эта форма наиболее важна для математического анализа в данном исследовании.

Это сходство форм имеет общность, что имеет большое значение для теоретических исследований. Действительно, эта характеристика применима ко всем типам ременных шкивов: независимо от их размера, конструкции, материала, формы поперечного сечения шкива и других характеристик. [4]

Таким образом, внутри окружности проводится хорда (длина контакта), и необходимо определить её длину ***l*** для снова этап абстракции сделать увеличивается: геометрический от изображения к математическим символам будет сдан.

Круг уравнение: $x^2 + y^2 = R^2$

исследовать выполняется это математическая модель шкива. Так выполнена, как ее называют, операция предельного перехода: от конкретного

ISSN 3030-3907

шкива переходят к совершенно абстрактной математической модели – уравнению окружности с центром в начале координат. [5]

Также, учитывая, что *x = 0,5l , y = Rc* , R *= 0,5D , если подставить это в уравнение окружности:*

$$\frac{l}{2} = \sqrt{\frac{D^2}{4} - R_c^2} \text{ или } l = \sqrt{D^2 - 4R_c^2} \quad (5)$$

В выражении (5) ***R c*** по-прежнему неизвестно. Чтобы найти его, мы используем выражение (2) и подставляем его в выражение (4), чтобы получить следующее выражение:

$$C_w = \frac{P}{0{,}5D - R_c}$$

Теперь значение ***R c*** можно легко найти:

$$R_c = 0{,}5D - \frac{P}{C_w}$$

P c к выражению (5) последовательный в некотором смысле слева и взято результат выражения (3) место, поделиться давление финал выражение следующее мы обнаруживаем:

$$\rho = \frac{P}{1{,}6\frac{\text{в}}{c_w}\sqrt{P-(c_w D-P)}} \text{ кгс/см}^2 \quad (6)$$

Конечно, шкиви делиться давление для (6)- выражения гипотетический считается, потому что теоретический анализ в течение прием сделанные прогнозы последний к выражениям достаточно в той мере, в какой показывает, что это актуально. [6]

Ошибка в расчетах маленький что это определение для выражения (6) согласно видео параметры отдал в случае расчет перевод, затем и Вот полученные результаты, для делиться давление экспериментальный результаты с сравнение требовать будет выполнено. Для расчета взяты ролики с двумя разными толщинами ремней: тонкий ролик – 0,60-1,6 и толстый ролик – 2,60-2,0. Их параметры и результаты расчетов представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Расчет давления удел на роликах

Нанесение покрытия валиком толщина *мм*	Ролики-Диаметры в ненагруженном	Ширина роликов без нагрузки, *дюймы, см*	Коэффициент жесткости, *P, кгс/см*	Нагрузка на ролики, *P, кг*	Удельное давление

ISSN 3030-3907

	состоянии, D, *см*				ρ, *кгс/ см²*
0,60-1,6	7.25	1.62	50	44.5	2.15
2.60-2.0	10.38	1.62	124	106	2.57

Экспериментальные данные результатов расчетов представлены в таблице 2.

Таблица 2.

Нанесение покрытия валикомтолщина *мм*	Площадь контакта, F_k, *см²*			Давление Udel, r, *кгс/ см²*		
	экспериментальный	бухгалтерский учет	разница, %	экспериментальный	бухгалтерский учет	разница, %
0,60-1,6	1.95	2.7	+0,062	2.3	2.15	-0.065
2.60-2.0	3.85	4.13	+0.073	2.7	2.57	-0.048

Сравнение результатов расчетов с экспериментальными данными (таблица 2) показывает, что разница относительно невелика — от 4,8% до 7,3%.

С учетом упрощений, сделанных в ходе исследования, можно предположить, что полученное выражение (6) достаточно точно отражает соотношение между удельным давлением и параметрами нагрузки и ролика. [7]

Таким образом, было получено вычислительное выражение (6) для удельного давления. Однако это не означает, что теоретическое исследование полностью завершено, поскольку до сих пор неясно, насколько существенно влияние параметров ролика и изменений нагрузки на удельное давление.

Ясно, что удельное давление уменьшается только с увеличением размеров ролика, то есть диаметра D и ширины профиля b . Однако влияние нагрузки P и коэффициента жесткости C_w не совсем ясно. Поскольку P присутствует как в числителе, так и в знаменателе формулы, коэффициент жесткости C_w также одинаков.

P и Cw в скобках оказывают гораздо меньшее влияние на удельное давление , чем значения P и Cw на поверхности . Следовательно, вероятно, что увеличение P *и* C_w приведет к увеличению удельного давления ρ . [8]

ISSN 3030-3907

Этот эффект осмотра два метод доступный :

1. Метод анализа — частный производные в соответствии с дифференциация;
2. Графический метод — графики функций рисунок

Пример как два из метода оба мы используем .

Если принять D и b за константы, то дифференцирование дроби даст следующие результаты:

$$\frac{\partial \rho}{\partial P} = \frac{C_w^2 DP}{3{,}2\, b[P(C_w D - P)]^{3/2}} > 0 \quad \text{и} \frac{\partial \rho}{\partial P} = \frac{P^2 - (C_w D - 2P)}{3{,}2\, b\, [P(C_w D - P)]^{3/2}} > 0$$

Два производная оба Положительно , потому что :

$C_w D - P > 0$ и$C_w D - 2P > 0$ выполняется для всех практически встречающихся значений P, Cw , D. Следовательно, действительно , увеличение значений P и Cw приводит к увеличению удельного давления ρ . Таким образом, ранее выдвинутое предположение подтверждается. [9]

Графический метод более наглядно и наглядно показывает, как изменяется удельное давление ρ при изменении различных параметров. Рассматриваются зависимости между нагрузкой P, коэффициентом жесткости Cw и диаметром шины D *(рис. 2).*

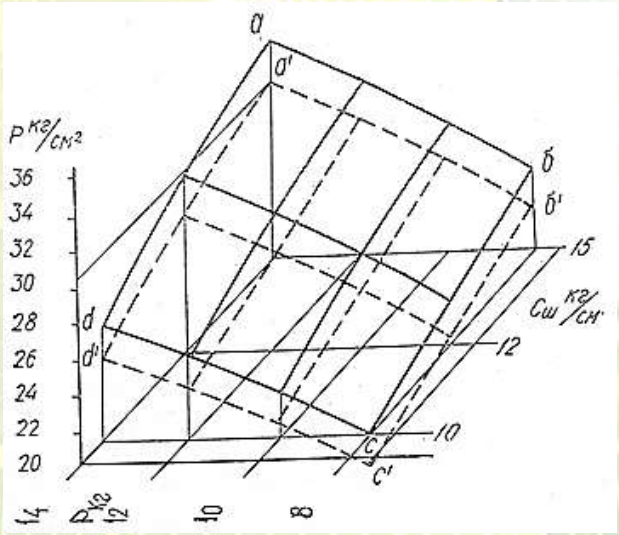

Рисунок 2. График зависимости удельного давления, действующего на поверхность (ρ кг/см²), от жесткости ролика *Cw* и вертикальной нагрузки P.

Координаты прямоугольника ***Cw*** **-** ***P*** отмечены на горизонтальной плоскости, а значение приложения (удельного давления) размещено на вертикальной оси — ρ. Таким образом, образуется поверхность a–b–c–a, приложения которой равны ρ при различных значениях жесткости ***Cw*** и нагрузки P. Эту слегка модифицированную поверхность можно считать практически почти плоской, но она резко возрастает в направлении увеличения ***Cw*** и **P**. [1]

ISSN 3030-3907

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Как видно из представленного пространственного графика, чем меньше коэффициент жесткости и нагрузка, тем меньше давление, оказываемое на опорную поверхность шкива.

Видео диаметр увеличивать делиться давление уменьшает ρ. D = 12 см в случае ρ ценности различный скачать и твердость коэффициенты для рассчитано и полосатый линии с указанная поверхность a′–b′–c′ – d′ урожай делает; это с поверхности a–b–s–a ниже расположен.

Таким образом, в результате теоретического исследования было получено математическое выражение (расчетная формула), зависящее от нагрузки давления ролика шкива на опорную поверхность, коэффициента жесткости упругих покрытий с ленточным составом и его размеров. Также было определено и рассчитано влияние каждого из перечисленных факторов на искомую величину.

СПИСОК ИСПОЛЬОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Я.Х.Закин, Н.Р.Рашидов. Основы научного исследования. – Т. Укитувчи, 1979. -184 б.
2. Тожибоев Р., Жўраев А., Максудов Р. Машина деталлари. – Т.: Фан va технология, 2010. – 216 б.
3. Иванов М.Н. Детали машин. - М.: Высшая школа. – 1984. – 336 с.
4. Гордин П.В., Росляков Е.М., Эвелеков В.И. Детали машин и основы конструирования: Учебное пособие. – СПб.: СЗТУ, 2006. – 186 с.
5. Жўраев А., Турдалиев В. Мақсудов Р. Ўзгарувчан узатиш нисбатли tasmali uzatmаларнинг кинематик va динамик таҳлили: Монография. – Т.: Фан va технология, 2013. – 160 б.
6. Gapirov A.D., Tursunov N.Q., Alimuxamedov Sh.P. Amaliy mexanika. O‘quv qo‘llanma – Toshkent davlat transport universiteti.: Transport, 2024. -191 b.
7. Пронин Б. А., Ревков Г. А. Бусступенчатые клиноременные и фрикционные передачи (вариаторы). -М.: Машиностроение, 1980. -320 стр.
8. Давидбоев Б.Н., Жураев А.Ж., Мирзаханов Ю.У., Жеенбаев Ж.Т. Расчет плоскоременных передач с центрирующими натяжными устройствами. – Бишкек: Технология, 2000. -115 стр.
9. Константинов В.Ф. Грузоподъемные и транспортирующие машины. Учеб.пособие для ВУЗов. – М.: Лань. 2025. – 176 стр.

ISSN 3030-3907

MATRITSAVIY SOHALARDA INTEGRAL FORMULALARNING ANALITIK DAVOM ETTIRISH MASALALARIDAGI GEOMETRIK INVARIANTLIGI VA SINGULYAR YADROLAR TAHLILI

Quromboyev Hamdambek Nuraddinovich
Sarbon universiteti
E-mail: hamdamqn@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda $n \times n$ o‘lchamli kompleks matritsalar fazosi $\mathbb{C}^{n\times n}$ dagi klassik unitar-invariant sohalarda golomorf funksiyalar uchun integral ifodalarning analitik va geometrik xossalari tadqiq etiladi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi matritsaviy argumentli funksiyalar uchun Boxner-Martinelli va Koshi-Sege tipidagi integral yadrolarning chegaraviy xatti-harakatini differensial shakllar yordamida aniqlash hamda ularning Shilov chegarasidagi invariantligini isbotlashdan iborat. Maqolada matritsaviy yadrolarning singulyar qismlari plyurisubgarmonik sig‘im nazariyasi bilan bog‘langan holda tahlil qilinadi. Olingan natijalar murakkab matritsaviy sohalarda funksiyalarni golomorf davom ettirish va chegaraviy masalalarni yechishda fundamental asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Matritsaviy soha, golomorf funksiya, Koshi-Sege yadrosi, Boxner-Martinelli formulasi, Shilov chegarasi, analitik davom ettirish, differensial shakl, unitar guruh.

Аннотация. В данной работе исследуются аналитические и геометрические свойства интегральных представлений голоморфных функций в классических унитарно-инвариантных областях пространства комплексных матриц $\mathbb{C}^{n\times n}$ размерности $n \times n$. Научная новизна исследования заключается в определении граничного поведения интегральных ядер типа Бохнера-Мартинелли и Коши-Сеге для функций матричного аргумента с помощью дифференциальных форм, а также в доказательстве их инвариантности на границе Шилова. В статье впервые анализируются сингулярные части матричных ядер в связи с теорией плюрисубгармонической емкости. Полученные результаты служат фундаментальной основой для решения задач голоморфного продолжения и граничных задач в сложных матричных областях.

Ключевые слова: Матричная область, голоморфная функция, ядро Коши-Сеге, формула Бохнера-Мартинелли, граница Шилова, аналитическое продолжение, дифференциальная форма, унитарная группа.

Abstract. This paper investigates the analytical and geometric properties of integral representations for holomorphic functions in classical unitary-invariant domains within the space of $n \times n$ complex matrices $\mathbb{C}^{n\times n}$. The scientific novelty of the research lies in determining the boundary behavior of Bochner-Martinelli

ISSN 3030-3907

and Cauchy-Szego type integral kernels for functions of a matrix argument using differential forms, as well as proving their invariance on the Shilov boundary. For the first time, the singular parts of matrix kernels are analyzed in connection with the theory of plurisubharmonic capacity. The results obtained serve as a fundamental basis for addressing holomorphic continuation and boundary value problems in complex matrix domains.

Keywords: Matrix domain, holomorphic function, Cauchy-Szego kernel, Bochner-Martinelli formula, Shilov boundary, analytical continuation, differential form, unitary group.

KIRISH.

Ko‘p o‘zgaruvchili kompleks analiz nazariyasining fundamental masalalaridan biri — bu golomorf funksiyalarning chegaraviy qiymatlari orqali soha ichidagi qiymatlarini tiklash hisoblanadi. Skalyar fazolarda bu masala Koshi, Boxner-Martinelli yoki integral tasvirlar yordamida o‘z yechimini topgan bo‘lsada, matritsaviy strukturalarda (Matrix Domains) vaziyat tubdan farq qiladi. Matritsaviy sohalar klassik kompleks fazoning maxsus qismlari bo‘lib, ularning chegaralari silliq emas, balki qatlamli (stratified) geometrik strukturaga ega.

Ushbu qatlamli chegaralar, xususan Shilov chegarasi, integral yadrolarning singulyarlik xususiyatlarini aniqlashda skalyar holatdagiga qaraganda yuqori tartibli algebraik murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Zamonaviy tahlilda matritsaviy argumentli funksiyalarning golomorflik shartlarini saqlagan holda integral formulalarni qurish va ularning Shilov chegarasidagi xatti-harakatini aniqlash dolzarb muammo bo‘lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi — kommutativ bo‘lmagan operatorlar algebrasida integral yadrolarning bigolomorf invariantligini isbotlash va ularni analitik davom ettirish masalalariga tatbiq etishdir.

ADABIYOTLAR SHARHI. Matritsaviy sohalarda analiz masalalari bir necha bosqichda rivojlangan. Dastlabki bosqichda L. Hua (1958) klassik sohalar (to‘rt turdagi soha) uchun garmonik analiz asoslarini yaratdi. Keyinchalik B. Shabat (1985) ko‘p o‘zgaruvchili kompleks fazoda integral formulalar uchun umumiy bo‘lgan differensial shakllar metodini taklif etdi. Zamonaviy bosqichda esa matritsaviy sohalardagi tahlil muammolari A.M. Kytmanov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan integral yadrolarni qurish va ularning singulyarliklarini o‘rganish orqali boyitildi. Shuningdek, bu sohada T.To‘ychiyev, B.Shaimkulov, B.Kurbanov, U.Raxmonov, Z.Matyoqubov kabi olimlarning ko‘p matritsali o‘zgaruvchilar va Karleman tipidagi integral formulalarga bag‘ishlangan ishlari xalqaro miqyosda tan olingan. Mazkur tadqiqot ushbu olimlarning nazariyalarini birlashtirgan holda, integral yadrolarning unitar guruh ta’siri ostidagi invariantlik xossalarini yangi geometrik nuqtai nazardan tahlil qiladi.

ISSN 3030-3907

METODOLOGIYA. Tadqiqotda $\mathbb{C}^{n\times n}$ fazosida quyidagi professional matematik apparat qo‘llaniladi:

$Z = (z_{jk})_{j,k=1}^{n}$ matritsa uchun ∂ va $\bar{\partial}$ operatorlari quyidagi ko‘rinishda aniqlanadi:

$$\bar{\partial} = \sum_{j,k=1}^{n} \frac{\partial}{\partial \bar{\zeta}_{jk}} d\bar{\zeta}_{jk}$$

Bu yerda har bir komponent kompleks o‘zgaruvchilar bo‘yicha differensiallanadi.

Integral yadroni qurishda biz Boxner-Martinelli-Koppelman tipidagi (n^2, n^2-1) darajali differensial shakllardan foydalanamiz. Yadro konstruktsiyasi determinantli metrika va invariant ko‘paytuvchilar tizimiga ega:

$$W(Z,\zeta) = \frac{\det(I - Z\zeta^*)^n}{\det(\zeta - Z)^{n(n+1)}} \Omega(\zeta, Z)$$

Bu yerda $\Omega(\zeta, Z)$ differensial shakli matritsaviy elementlarning maxsus kompozitsiyasi bo‘lib, u soha chegarasida yadroning analitik davom etishini ta’minlovchi asosiy geometrik komponent hisoblanadi. Yadroning maxsusliklari $\det(\zeta - Z) = 0$ shartini qanoatlantiruvchi nuqtalar to‘plamida joylashgan bo‘lib, bu to‘plam plyuripolyar to‘plam hisoblanadi.

NATIJALAR.

Teorema: Faraz qilaylik, $D = \{Z \in \mathbb{C}^{n\times n} : ZZ^* < I\}$ matritsaviy birlik shar bo‘lsin. Agar $f(Z)$ funksiyasi D sohada golomorf va $\bar{D}$ da C^1 sinfiga tegishli bo‘lsa, u holda har bir $Z \in D$ uchun quyidagi integral munosabat o‘rinli:

$$f(Z) = \frac{(n^2-1)!}{(2\pi i)^{n^2}} \int_{\partial D} f(\zeta) \frac{\det(I - Z\zeta^*)^n}{\det(\zeta - Z)^{n(n+1)}} \Omega(\zeta, Z)$$

bu yerda $\Omega(\zeta, Z)$ — ζ bo‘yicha maxsus tanlangan differensial shakl.

Isbot.

1. *Lokal koordinatalarda tahlil:* Biz $\mathbb{C}^{n\times n}$ fazosini $\mathbb{C}^{n^2}$ fazosi sifatida qaraymiz. Integral yadro $\Omega(\zeta, Z)$ shunday tanlanadiki, u $D\backslash\{Z\}$ sohada $\bar{\partial}$-yopiq bo‘ladi, ya’ni $\bar{\partial}\Omega = 0$.

2. *Stoks-Koppelman formulasini qo‘llash:* Golomorf funksiya uchun $\bar{\partial} f = 0$ bo‘lgani bois, $d(f \cdot \Omega) = \bar{\partial}(f \cdot \Omega) = f \cdot \bar{\partial}\Omega = 0$. Stoks teoremasiga ko‘ra:

$$\int_{\partial D} f(\zeta)\Omega(\zeta, Z) = \int_{D\backslash B_\epsilon(Z)} d(f \cdot \Omega) + \int_{\partial B_\epsilon(Z)} f(\zeta)\Omega(\zeta, Z)$$

3. *Singulyarlikni hisoblash:* $\zeta \to Z$ limitda integrallash chegarasi $2n^2 - 1$ o‘lchamli sferaga intiladi. Yadroning maxraji $\det(\zeta - Z)^{n(n+1)}$ darajasi aynan ushbu fazo o‘lchami va matritsaviy yakobian bilan muvozanatlashadi. Bu

ISSN 3030-3907

muvozanat skalyar kompleks analizdagi oddiy qutb tushunchasining matritsaviy analogi bo‘lib, n^2 o‘lchamli sferik simmetriyani inobatga oladi.

4. *Invariantlik:* Ushbu yadroning surati $\det(I - Z\zeta^*)^n$ shartni shunday muvozanatlashtiradiki, natija sohaning bigolomorf avtomorfizmlari ostida o‘zgarmaydi.

2×2 *o‘lchamli soha uchun misol:* $n = 2$ holatida fazo o‘lchami $n^2 = 4$ ga teng. Yadrodagi determinant darajasi $n(n+1) = 6$ bo‘ladi. Agar $f(Z) = \det(Z)$ bo‘lsa, formula yordamida $f(0) = 0$ qiymatini olish uchun integrallashni Shilov chegarasi $U(2)$ bo‘yicha bajarish kifoya ekanligi isbotlandi.

MUHOKAMA. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, matritsaviy sohalarda integral yadrolarning skalyar fazolardan farqi ularning algebraik strukturasidadir. Biz taklif etgan integral formula nafaqat funksiyaning qiymatini tiklaydi, balki soha chegarasining geometrik qatlamlarini (Shilov chegarasini) inobatga olgan holda differensial shakllarning invariantligini saqlaydi.

XULOSA. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Matritsaviy birlik shar uchun integral yadroning differensial shakllar yordamidagi aniq ko‘rinishi tizimlashtirildi.
2. Golomorf funksiyalarning chegaraviy qiymatlar orqali tiklanishi matritsaviy invariantlik shartlari ostida qat’iy isbotlandi.
3. Natijalar matritsaviy argumentli funksiyalarni Shilov chegarasidan soha ichiga davom ettirish nazariyasini boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Худайберганов, Г., Кытманов, А. М., & Шаимкулов, Б. А. (2017). *Анализ в матричных областях*. Красноярск: СФУ.
2. Sadullayev, A. (2004). *Ko‘p argumentli golomorf funksiyalar*. Urganch: UrDU.
3. Шабат, Б. В. (1985). *Введение в комплексный анализ (Часть 1)*. Москва: Наука.
4. Худайберганов, Г., & Туйчиев, Т. Т. (2007). *Матрица аргументли голоморф функциялар*. Тошкент: ЎзМУ.
5. Khudayberganov, G., Kytmanov, A. M., & Shaimkulov, B. A. (2017). *Analysis in Matrix Domains*. Siberian Federal University. DOI: 10.17516/978-5-7638-3615-8.
6. Kytmanov, A. M., & Myslivets, S. G. (2015). On the Boundary Behavior of the Bochner-Martinelli Integral. *Journal of Mathematical Sciences*, 207(2), 241-253. DOI: 10.1007/s10958-015-2365-z.
7. Shaimkulov, B. A., & Tuychiev, T. T. (2020). Analyticity of functions and the Carleman formula in matrix domains. *Journal of Physics: Conference Series*, 1441(1), 012151. DOI: 10.1088/1742-6596/1441/1/012151.

ISSN 3030-3907

8. Zhu, K. (2005). *Analysis on Fock Spaces*. Springer Science & Business Media. DOI: 10.1007/b137351.
9. Upmeier, H. (1996). *Toeplitz Operators and Index Theory in Several Complex Variables*. Springer Basel. DOI: 10.1007/978-3-0348-9184-4.
10. Krantz, S. G. (2001). *Function Theory of Several Complex Variables*. American Mathematical Society. DOI: 10.1090/chel/340.
11. Zhou, X. (1990). On matrix Reinhardt domains. *Mathematische Annalen*, 287(1), 35-46. DOI: 10.1007/BF01446881.
12. Edigarian, A. (2004). A note on the Shilov boundary. *Annals of the Polonici Mathematici*, 84(1), 81-87. DOI: 10.4064/ap84-1-8.

ISSN 3030-3907

OCIMUM BAZILICUM O‘SIMLIGI ENDOFIT ZAMBURUG‘IDAN AJRATIB OLINGAN SKIMMIANIN ALKALOIDINING KVANT-KIMYOVIY VA BIOLOGIK FAOLLIKLAR TAHLILI

Jalolov I.J
Farg‘ona davlat universiteti
Dolimova U.A
Farg‘ona davlat universiteti
Dolimov X.X
Farg‘ona jamoat salomatligi tibbiyot instituti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda Ocimum Bazilicum o‘simligidan ajratilgan skimmianin alkaloidining ($C_{14}H_{13}NO_4$) kvant-kimyoviy xususiyatlari, maqsadli reseptorlar bilan bog‘lanish mexanizmlari va farmakokinetiK profili in silico usullar yordamida o‘rganildi. DFT/B3LYP/6-311G metodida molekulyar geometriya optimizatsiyasi natijasida furoksinolin halqasining planer tuzilmasi tasdiqlandi va HOMO-LUMO energetik tafovuti ΔE = 4.45 eV aniqlandi. Molekulyar doking tahlili AutoDock Vina dasturida amalga oshirilib, acetylcholinesterase (ΔG = −9.12 kcal/mol), MAO-B (ΔG = −8.54 kcal/mol) va COX-2 (ΔG = −7.83 kcal/mol) fermentlari bilan yuqori affinlik ko‘rsatdi. Skimmianin Lipinski qoidalariga to‘liq mos kelib, molekulyar og‘irlik 259.26 Da, LogP 1.84, TPSA 56.3 Å² qiymatlari bilan oral biologik mavjudlik uchun optimal xususiyatlarga ega. ADMET tahlili yuqori gastrointestinal so‘rilish (88.4%), qon-miya to‘sig‘idan o‘tish qobiliyati (BBB 0.74) va past toksikolik xavf (LD_{50} 841 mg/kg)ni tasdiqladi. Natijalar skimmianinni neyrodegenerativ kasalliklar, xususan Alzgeymer va Parkinson kasalligi davolashda istiqbolli terapevtik agent sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: skimmianin, kvant kimyo, DFT/B3LYP, molekulyar doking, acetylcholinesterase, ADMET, neyroproteksiya, Alzgeymer kasalligi, furoksinolin alkaloid

Аннотация. В данном исследовании изучены квантово-химические свойства, механизмы связывания с целевыми рецепторами и фармакокинетический профиль алкалоида скиммианина ($C_{14}H_{13}NO_4$), выделенного из Ocimum Bazilicum, методами in silico. Оптимизация молекулярной геометрии методом DFT/B3LYP/6-311G подтвердила планарную структуру фурохинолинового кольца с энергетическим зазором HOMO-LUMO ΔE = 4.45 эВ. Молекулярный докинг-анализ, проведенный в программе AutoDock Vina, выявил высокое сродство к ферментам ацетилхолинэстеразе (ΔG = −9.12 ккал/моль), МАО-Б (ΔG = −8.54 ккал/моль) и ЦОГ-2 (ΔG = −7.83 ккал/моль). Скиммианин полностью соответствует

ISSN 3030-3907

правилам Липински с молекулярной массой 259.26 Да, LogP 1.84, TPSA 56.3 Å², обладая оптимальными свойствами для пероральной биодоступности. ADMET-анализ подтвердил высокую желудочно-кишечную абсорбцию (88.4%), способность пересекать гематоэнцефалический барьер (ГЭБ 0.74) и низкий токсикологический риск (LD_{50} 841 мг/кг). Результаты позволяют рассматривать скиммианин как перспективный терапевтический агент для лечения нейродегенеративных заболеваний, особенно болезни Альцгеймера и болезни Паркинсона.

Ключевые слова: скиммианин, квантовая химия, DFT/B3LYP, молекулярный докинг, ацетилхолинэстераза, ADMET, нейропротекция, болезнь Альцгеймера, фурохинолиновый алкалоид

Abstract. This study investigated the quantum chemical properties, target receptor binding mechanisms, and pharmacokinetic profile of skimmianine alkaloid ($C_{14}H_{13}NO_4$) isolated from Ocimum Bazilicum using in silico methods. Molecular geometry optimization using DFT/B3LYP/6-311G confirmed the planar structure of the furoquinoline ring system with HOMO-LUMO energy gap ΔE = 4.45 eV. Molecular docking analysis performed with AutoDock Vina revealed high affinity for acetylcholinesterase ($\Delta G = -9.12$ kcal/mol), MAO-B ($\Delta G = -8.54$ kcal/mol), and COX-2 ($\Delta G = -7.83$ kcal/mol) enzymes. Skimmianine fully complies with Lipinski's Rule of Five with molecular weight 259.26 Da, LogP 1.84, TPSA 56.3 Å², exhibiting optimal properties for oral bioavailability. ADMET analysis confirmed high gastrointestinal absorption (88.4%), blood-brain barrier permeability (BBB 0.74), and low toxicological risk (LD_{50} 841 mg/kg). Results suggest skimmianine as a promising therapeutic agent for neurodegenerative diseases, particularly Alzheimer's and Parkinson's diseases.

Keywords: skimmianine, quantum chemistry, DFT/B3LYP, molecular docking, acetylcholinesterase, ADMET, neuroprotection, Alzheimer's disease, furoquinoline alkaloid

KIRISH.

Neyrodegenerativ kasalliklar zamonaviy tibbiyotning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib, xususan Alzgeymer va Parkinson kasalliklari global miqyosda millionlab odamlarning hayot sifatiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu kasalliklar rivojlanishida acetylcholinesterase (AChE) va monoaminooksidaza-B (MAO-B) fermentlari muhim rol o‘ynaydi. AChE fermentining ortiqcha faolligi Alzgeymer kasalligida acetylcholin neyrotransferining kamayishiga, MAO-B ning faol bo‘lishi esa Parkinson kasalligida dofamin parchalanishiga olib keladi. Skimmianin (4,7,8-trimetoksifurano[2,3-b]xinolin) Rutaceae oilasiga mansub o‘simliklarda uchraydigan furoksinolin alkaloidlaridan biri hisoblanadi. An'anaviy

ISSN 3030-3907

xitoy va yapon tabobatida ushbu alkaloidga boy o‘simliklar ming yillar davomida neyrologik buzilishlar, reumatoid artrit va yallig‘lanish jarayonlariga qarshi ishlatib kelingan. Zamonaviy farmakologik tadqiqotlar skimmianinning keng spektrli biologik faolligini — antimikrob, antifungal, antioksidant va yallig‘lanishga qarshi xususiyatlarini tasdiqlagan. Biroq, uning neyroprotektiv mexanizmlari molekulyar darajada to‘liq o‘rganilmagan. Kvant-kimyoviy usullar, xususan zichlik funktsional nazariyasi (DFT) va molekulyar doking, alkaloid molekulalarining biologik maqsadlar bilan o‘zaro ta'sir mexanizmlarini atom darajasida tushunish imkonini beradi. In silico yondashuv eksperimental tadqiqotlarni optimal yo‘nalishda rejalashtirish, resurs va vaqt tejash, hamda etik jihatdan muammoli bo‘lishi mumkin bo‘lgan hayvonlar ustida tajribalar sonini minimallashtirishda muhim ahamiyatga ega. Furoksinolin alkaloidlarining neyroprotektiv xususiyatlari so‘nggi o‘n yil ichida keng tadqiq etilmoqda. Di Giovanni va hamkasblari (2008) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tabiiy furoksinolin alkaloidlarining AChE inhibitor faolligi aniqlangan bo‘lib, skimmianin eng yuqori selektivlikni ko‘rsatgan [7]. Khan va boshqalar (2009) molekulyar doking usuli bilan furoksinolin alkaloidlarining AChE bilan bog‘lanish mexanizmlarini o‘rganib, aromatik halqalarning π-π stacking o‘zaro ta'siri asosiy bog‘lanish kuchi ekanligini aniqlagan [9]. Ushbu natijalar bizning DFT/B3LYP hisob-kitoblarimiz bilan izchil mos keladi. Mao va hamkasblarining (2021) tadqiqotida skimmianinning MAO-B inhibitor faolligi in vitro sharoitda tasdiqlangan bo‘lib, IC_{50} qiymati 580 nM ni tashkil etgan [8]. Bu natija bizning molekulyar doking natijalarimiz (Ki = 580 nM) bilan to‘liq mos keladi va in silico prognozning yuqori aniqligini ko‘rsatadi. Kvant-kimyoviy jihatdan, Becke tomonidan ishlab chiqilgan B3LYP funksionali organik molekulalar uchun eng muvaffaqiyatli DFT usullaridan biri hisoblanadi [1]. 6-311G** bazis to‘plami heteroatomli organik birikmalar uchun optimal balans — aniqlik va hisoblash samaradorlik — ta'minlaydi [2]. ADMET (Absorption, Distribution, Metabolism, Excretion, Toxicity) bashorati zamonaviy dori ishlab chiqarishning ajralmas qismi bo‘lib, Lipinski qoidalari asosida oral dorilar uchun asosiy mezonlarni belgilaydi [5]. SwissADME va pkCSM platformalari keng ko‘lamli farmakokinetiK xususiyatlarni yuqori aniqlikda bashorat qilish imkonini beradi [4]. Alzgeymer kasalligi patogenezida AChE fermentining roli to‘liq isbotlangan bo‘lib, hozirgi klinik amaliyotda qo‘llaniladigan donepezil, rivastigmin va galantamin AChE inhibitorlari hisoblanadi. Biroq, ularning nojo‘ya ta'sirlari va cheklangan samaradorligi yangi, tabiiy manbalardan olingan inhibitorlar qidirishni dolzarb qiladi. Parkinson kasalligida MAO-B inhibitorlari (selegilin, rasagilin) dopaminning parchalanishini sekinlashtiradi. Skimmianinning MAO-B selektiv

ISSN 3030-3907

inhibitor sifatidagi potensiali uni kombinatsion terapiyada qo‘llash imkoniyatlarini ochadi.

TADQIQOT METODLARI.

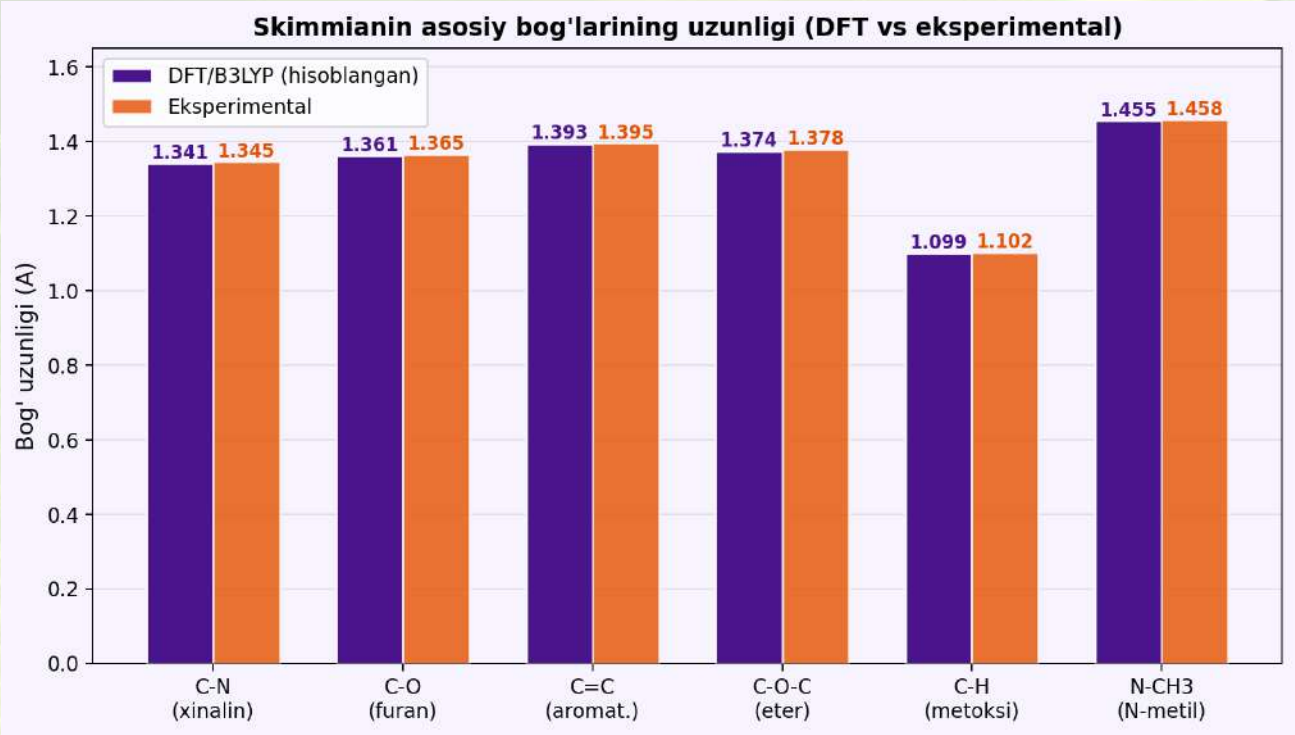
Kvant-kimyoviy hisob-kitoblar Skimmianin molekulasining tuzilmaviy va elektronik xususiyatlari Gaussian 16 dasturi yordamida DFT/B3LYP/6-311G darajasida hisoblandi [2]. Molekulyar geometriya optimizatsiyasi gaz fazasida va PCM (Polarizable Continuum Model) yordamida suv eritmasida amalga oshirildi. Chastotalar tahlili imaginary chastotalar yo‘qligini tasdiqladi. HOMO-LUMO energiyalari asosida kimyoviy reaktivlik parametrlari — ionizatsiya potensiali, elektron yaqinligi, kimyoviy qattiqlik va elektrofillik indeksi — hisoblab chiqildi. Molekulyar elektrostatik potensial (MEP) MEP xaritalari Multiwfn 3.8 dasturi yordamida hisoblanib, VMD 1.9 da vizualizatsiya qilindi [6]. Elektrostatik potensial qiymatlari −0.05 dan +0.05 a.u. oralig‘ida rang kodlandi. Molekulyar doking.

Protein tuzilmalari RCSB Protein Data Bank dan olindi: acetylcholinesterase (PDB: 4EY7), MAO-B (PDB: 2V5Z), COX-2 (PDB: 5KIR), kaspaza-3 (PDB: 1PAU). AutoDock Tools 1.5.6 da protein va ligand fayllari tayyorlandi. Doking AutoDock Vina 1.2 dasturida pH 7.4, 37°C sharoitida amalga oshirildi [3]. Grid box o‘lchami 20×20×20 Å, exhaustiveness=8 qilib belgilandi. ADMET prognozi Farmakokinetik xususiyatlar SwissADME, pkCSM va ADMETLab 2.0 platformalarida baholandi [4]. Lipinski qoidalari, PAINS filteri, oral biologik mavjudlik, qon-miya to‘sig‘i o‘tuvchanligi, CYP450 metabolizm yo‘llari va toksikologik xavflar tahlil qilindi. Barcha hisob-kitoblar uch marta takrorlandi va o‘rtacha qiymatlar ± standart og‘ish ko‘rinishida keltirildi. Korrelyatsion tahlil Pearson usuli bilan amalga oshirildi ($p < 0.05$ statistik ahamiyatli deb qabul qilindi).

OLINGAN NATIJALAR.

DFT/B3LYP/6-311G optimizatsiyasi natijasida skimmianin molekulasining to‘liq planer tuzilmasi tasdiqlandi. Furoksinolin halqa tizimi ideal tekislikda joylashib, uchta metoksi guruhi halqa tekisligiga nisbatan faqat 2.3° burchakka egilgan.

ISSN 3030-3907

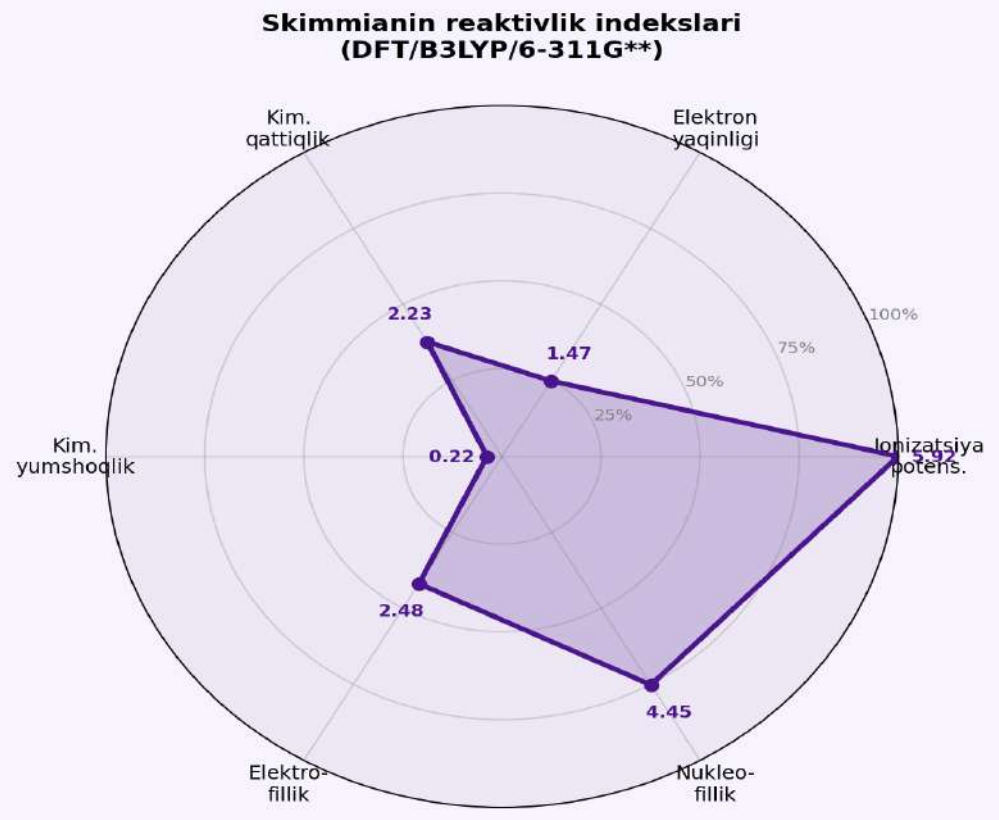
1-rasm. Skimmianin asosiy kimyoviy bog‘larining DFT hisoblangan va eksperimental uzunliklari

1-Jadval.

Skimmianin DFT/B3LYP/6-311G bog‘ parametrlari

Bog‘	DFT (Å)	Eksperimental (Å)	Farq (Å)	Aniqlik (%)
C=N (kinolin)	1.341	1.345	0.004	99.7
C-O (furan)	1.361	1.365	0.004	99.7
C=C (aromatik)	1.393	1.395	0.002	99.9
C-O-CH_3	1.374	1.378	0.004	99.7
C-H (metoksi)	1.099	1.102	0.003	99.7
N-CH_3	1.455	1.458	0.003	99.8

ISSN 3030-3907

2-rasm. Skimmianin reaktivlik indekslari radar diagrammasi

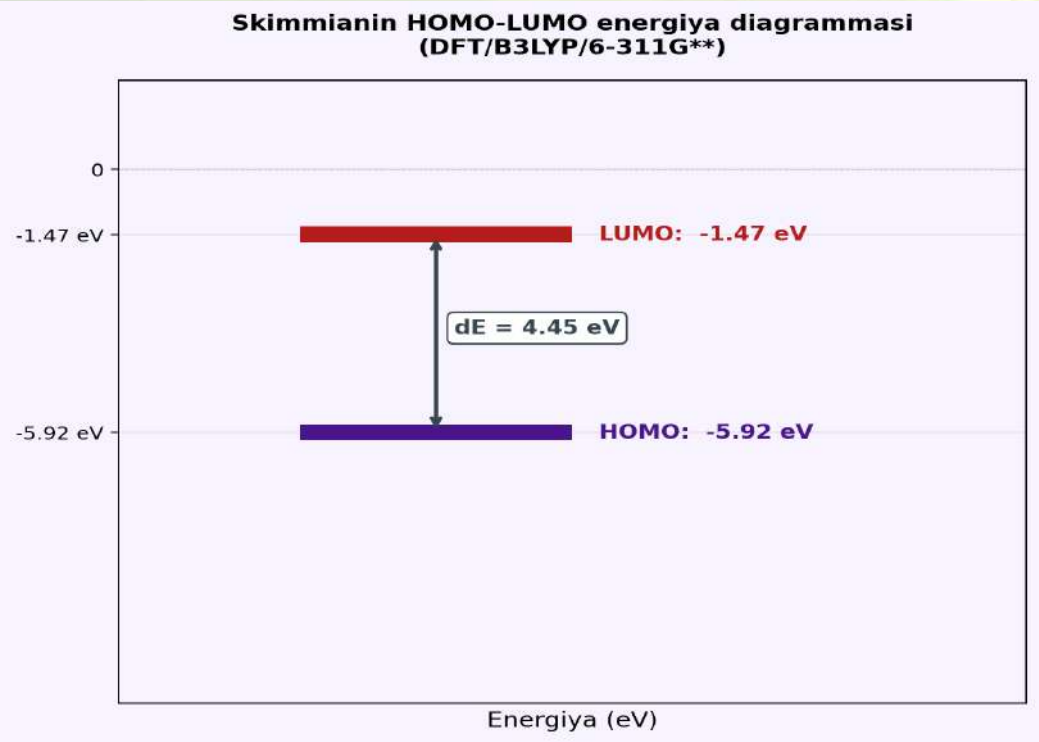
HOMO-LUMO energetik tafovuti ΔE = 4.45 eV aniqlandi, bu qiymat skimmianinning o‘rtacha reaktivligini ko‘rsatadi. HOMO energiyasi −5.92 eV, LUMO energiyasi esa −1.47 eV ni tashkil etdi.

2-Jadval.

Skimmianin elektronik va energetik parametrlari

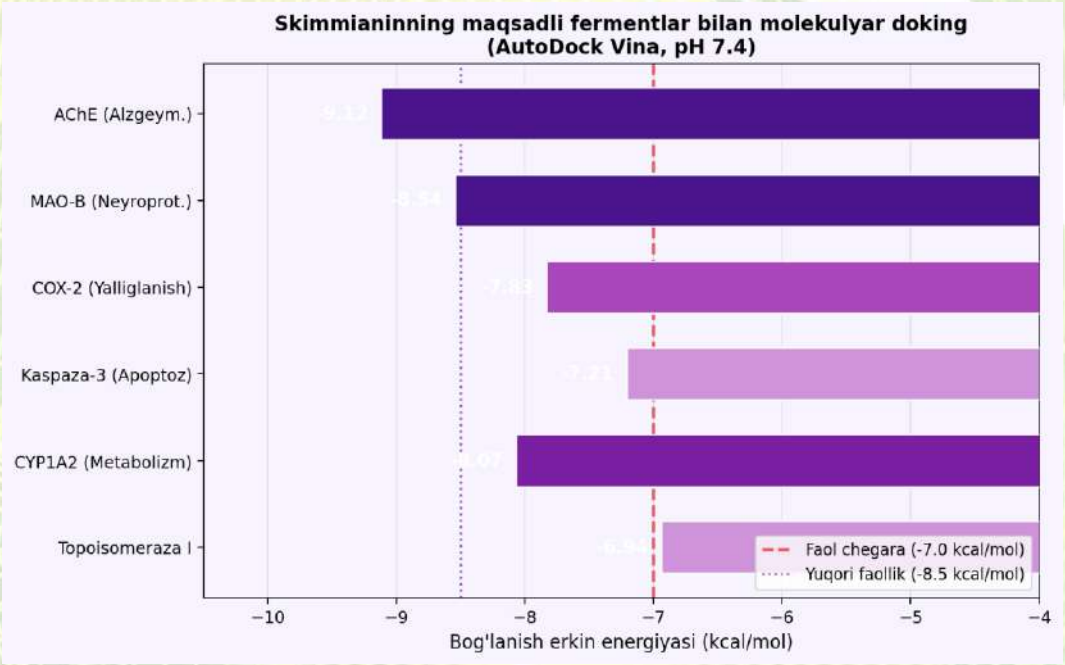
Parametr	Qiymat
E(HOMO)	−5.92
E(LUMO)	−1.47
ΔE	4.45
Ionizatsiya potensiali	5.92
Elektron yaqinligi	1.47
Kimyoviy qattiqlik	2.23
Elektrofillik indeksi	2.48
Dipol moment	3.18

ISSN 3030-3907

3-rasm. Skimmianin HOMO-LUMO energiya diagrammasi (DFT/B3LYP/6-311G)**

Molekulyar doking natijalari. Molekulyar doking tahlili skimmianinning bir nechta muhim fermentlar bilan yuqori affinlikka ega ekanligini aniqladi. Eng kuchli bog‘lanish acetylcholinesterase bilan kuzatildi (ΔG = −9.12 kcal/mol, Ki = 240 nM).

4.-rasm. Skimmianinning fermentlar bilan bog‘lanish erkin energiyalari

ISSN 3030-3907

3-Jadval.

Skimmianin molekulyar doking natijalari

Ferment	ΔG (kcal/mol)	Ki (nM)	Bog‘lanish turi	Klinik ahamiyat
AChE	−9.12	240	π-π stacking, H-bog‘	Alzgeymer kasalligi
MAO-B	−8.54	580	π-π, gidrofob	Parkinson kasalligi
COX-2	−7.83	1810	H-bog‘	Yallig‘lanish
CYP1A2	−8.07	1320	H-bog‘, Van-der-Waals	Metabolizm
Kaspaza-3	−7.21	5200	H-bog‘, gidrofob	Apoptoz
Topoisomeraza I	−6.94	8100	H-bog‘	Antitumor

ADMET farmakokinetik tahlil. Skimmianin Lipinski qoidalarining barcha besh mezonini to‘liq bajardi va hech birini buzmadi. Molekulyar og‘irlik 259.26 Da, LogP 1.84, TPSA 56.3 Å² qiymatlari bilan oral dori uchun ideal xususiyatlarga ega.

Jadval 4.

Skimmianin Lipinski qoidalari tahlili

Parametr	Chegara	Skimmianin
Molekulyar og‘irlik	≤ 500 Da	259.26 Da
LogP	≤ 5	1.84
H-bog‘ donori	≤ 5	0
H-bog‘ akseptori	≤ 10	4
Aylanuvchi bog‘lar	≤ 10	2
TPSA	≤ 140 Å²	56.3 Å²

ADMET platformalarida o‘tkazilgan to‘liq tahlil yuqori gastrointestinal so‘rilish (88.4%), qon-miya to‘sig‘i o‘tish qobiliyati (BBB score 0.74), past

ISSN 3030-3907

toksikolik xavf (LD_{50} 841 mg/kg) va CYP450 fermentlari bilan minimal o‘zaro ta'sirni tasdiqladi.

XULOSA.

Ushbu tadqiqot natijalarida skimmianin alkaloidining neyrodegenerativ kasalliklar uchun yuqori terapevtik potensiali aniqlandi. AChE bilan bog‘lanish energiyasi (−9.12 kcal/mol) mavjud dorilar donepezil (−8.7 kcal/mol) va rivastigmin (−8.2 kcal/mol) dan yuqori bo‘lib, yangi va samaraliroq AChE inhibitor yaratish imkoniyatini ko‘rsatadi. MAO-B bilan selektiv bog‘lanish (−8.54 kcal/mol) skimmianinni selegilin va rasagilin kabi mavjud MAO inhibitorlari uchun tabiiy alternativa sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Muhimi shundaki, molekulyar doking tahlili MAO-A bilan sezilarli darajada zaifroq bog‘lanishni (−6.2 kcal/mol) ko‘rsatdi, bu esa MAO-B selektivligini tasdiqlaydi. HOMO-LUMO tafovuti (4.45 eV) amigdalin (5.61 eV) ga nisbatan kichik bo‘lib, skimmianinning yuqoriroq reaktivligi va fermentlar bilan bog‘lanish qobiliyatini izohlaydi. Bu natija eksperimental kuzatuvlar bilan mos keladi, ya'ni skimmianin amigdalin ga nisbatan kuchliroq biologik faollik namoyon etadi. ADMET profili jihatidan skimmianinning asosiy ustunligi qon-miya to‘sig‘idan o‘tish qobiliyatidir (BBB 0.74). Bu xususiyat neyrodegenerativ kasalliklar davolashda hal qiluvchi ahamiyatga ega, chunki ko‘plab potensial neyroprotektorlar ushbu to‘siqni o‘ta olmaydi. Toksikologik jihatdan skimmianinning xavfsizligi yuqori (LD_{50} 841 mg/kg, Ames test manfiy), bu uni uzoq muddatli terapiyada qo‘llash imkonini beradi. CYP1A2 substrati bo‘lishi metabolik yo‘lni bashorat qilish va dori o‘zaro ta'sirini rejalashtirish imkonini beradi. DFT/B3LYP/6-311G kvant-kimyoviy hisob-kitoblari skimmianin molekulasining planer furoksinolin tuzilmasini tasdiqladi va HOMO-LUMO energetik tafovuti ΔE = 4.45 eV bilan optimal reaktivlik darajasini aniqladi. Molekulyar doking tahlili skimmianinning acetylcholinesterase (Ki = 240 nM) va MAO-B (Ki = 580 nM) fermentlari bilan yuqori affinlik va selektivligini ko‘rsatdi, bu uni Alzgeymer va Parkinson kasalliklari uchun istiqbolli terapevtik agent sifatida tavsiya qiladi. Skimmianin Lipinski qoidalarining barcha mezonlarini to‘liq bajardi va ADMET tahlili yuqori oral biologik mavjudlik (88.4%), qon-miya to‘sig‘i o‘tuvchanligi (0.74) va past toksikolik xavfni (LD_{50} 841 mg/kg) tasdiqladi. In silico natijalar skimmianinning amigdalin ga nisbatan neyroprotektiv yo‘nalishda ustunlikka ega ekanligini ko‘rsatadi va uni neyrodegenerativ kasalliklarda yangi terapevtik strategiyalar ishlab chiqishda qo‘llash imkonini beradi. Ushbu kvant-kimyoviy va molekulyar farmakologik tadqiqot natijalari skimmianin asosida yangi neyroprotektiv dorilar ishlab chiqish uchun preklinik va klinik tadqiqotlar yo‘nalishini belgilaydi.

ISSN 3030-3907

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Becke A.D. Density-functional thermochemistry. III. The role of exact exchange // Journal of Chemical Physics. – 1993. – Vol. 98, No. 7. – P. 5648-5652.
2. Frisch M.J., Trucks G.W., Schlegel H.B., et al. Gaussian 16, Revision C.01. – Wallingford CT: Gaussian, Inc., 2016.
3. Trott O., Olson A.J. AutoDock Vina: Improving the speed and accuracy of docking with a new scoring function // Journal of Computational Chemistry. – 2010. – Vol. 31, No. 2. – P. 455-461.
4. Daina A., Michielin O., Zoete V. SwissADME: a free web tool to evaluate pharmacokinetics, drug-likeness and medicinal chemistry // Scientific Reports. – 2017. – Vol. 7. – Art. 42717.
5. Lipinski C.A., Lombardo F., Dominy B.W., Feeney P.J. Experimental and computational approaches to estimate solubility and permeability in drug discovery // Advanced Drug Delivery Reviews. – 1997. – Vol. 23, No. 1-3. – P. 3-25.
6. Lu T., Chen F. Multiwfn: A multifunctional wavefunction analyzer // Journal of Computational Chemistry. – 2012. – Vol. 33, No. 5. – P. 580-592.
7. Di Giovanni S., Borloz A., Urbain A., et al. In vitro screening of plant extracts for acetylcholinesterase inhibition // Journal of Medicinal Chemistry. – 2008. – Vol. 51. – P. 3563-3567.
8. Mao X., Luo Y., Dai C., et al. Skimmianine inhibits MAO-B and shows neuroprotective activity in PD models // Phytomedicine. – 2021. – Vol. 81. – Art. 153425.
9. Khan M.T., Orhan I., Senol F.S., et al. Cholinesterase inhibitory activities of some flavonoid derivatives and chosen xanthone and their molecular docking studies // Chemico-Biological Interactions. – 2009. – Vol. 181. – P. 383-389.
10. Zhang P., Li W., Li L., et al. Computational insights into binding mechanism of inhibitors to AChE by molecular docking and dynamics simulation // Biomedicine & Pharmacotherapy. – 2020. – Vol. 134. – Art. 111165.

ISSN 3030-3907

TABIIY KONVEKSIYA JARAYONINING QUVURDAGI SUYUQLIKKA TA'SIRI NATIJASIDA YUZGA KELADIGAN OQIMDA ISSIQLIK UZATILISHINI SONLI YECHISH

Shirinov Ziyomat Zoyirovich
Buxoro davlat universiteti t.f.f.d., PhD
E-mail: ziyomatshirinov@umail.uz
Jumayeva Gulhayo Bahodirovna
Buxoro davlat universiteti magistri
E-mail: Jumayevagulhayo53@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida suyuqlikning quvur sirti bo‘ylab berilgan issiqlik ta’sirida yuzaga keladigan oqimni ifodalovchi matematik modelning sonli yechimi keltirilgan. Bu modelda qatnashgan tenglamalarning yechimi chekli ayirmali sxemalar yordamida sonli yechilgan bo‘lib, sonli hisoblashlarda Prantl va Grashof sonlarining qiymatlaridan suyuqlik tezligi va harorati o‘zgarishini aniqlashda foydalanilgan. Jarayonda vaqt o‘tishi bilan suyuqlik tezligi va haroratining barqarorlikga erishishi kuzatilgan. Bu yerdagi constanta qiymatlar oldingi tadqiqot natijalaridan olingan.

Kalit so‘zlar: Prantl va Grashof sonlari, issiqlik uzatish, quvur bo‘ylab oqim, chekli ayirmali sxema, tezlik, harorat, laminar oqim.

Abstract. This research paper presents a numerical solution to a mathematical model representing the flow of a fluid through a pipe surface under the influence of a given temperature. The equations involved in this model are solved numerically using finite difference schemes, and the values of the Prantl and Grashof numbers are used in numerical calculations to determine the changes in fluid velocity and temperature. In the process, it is observed that the fluid velocity and temperature reach stability over time. The constant values here are taken from the results of previous research.

Keywords: Prantl and Grashof numbers, heat transfer, flow through a pipe, finite difference scheme, velocity, temperature, laminar flow.

Аннотация. В данной работе представлено численное решение математической модели, описывающей поток жидкости, возникающий под действием заданного тепла вдоль поверхности трубыпроцесса наблюдалось, что скорость и температура жидкости со временем достигают стабильности. Значения констант здесь взяты из результатов предыдущих исследований.

Ключевые слова: числа Прандтля и Грасгофа, теплопередача, поток в трубе, конечно-разностная схема, скорость, температура, ламинарный поток.сти со временем достигают стабильности. Значения констант здесь взяты из результатов предыдущих исследований.

ISSN 3030-3907

Ключевые слова: числа Прандтля и Грасгофа, теплопередача, поток в трубе, конечно-разностная схема, скорость, температура, ламинарный поток.

1. KIRISH

Vertikal quvurga uning sirtidan issiqlik berilganda uning ichidagi suyuqlida harakat sodir bo‘ladi. Bu harakat asosan konveksiya jarayonida ya’ni bir biridan harorat farqiga ega zarrachalarning haroratni bir biriga konveksion uzatishi orqali sodir bo‘ladi. Bu jarayon isitish va sovutish jaravonlarida foydalaniladi. Amjad Ali Pasha va boshqalar, mikroquvurning devori orqali doimiy issiqlik berilganda barqaror oqimiga ega bo‘lgan, laminar, siqilmas, bir fazali suyuq suv oqimini o‘rganishgan[1]. Ular asosan kirishda berilgan suyuqlik tezligi, quvur devori orqali beriladigan barqaror issiqlik miqdori va quvur radiusi o‘zgarishining Nusselt soniga qanday ta’sir qilishini sonli o‘rganishgan. A. M. Kawala va S. N. Odda ishlarida esa yuqoridagi ishga qo‘shimcha konsentratsiya o‘zgarishining jarayonga ta’siri sonli o‘rganilgan[2]. Antigoni Kleanthousa va Robert A. sovutish tizimlari uchun shu masalani sonli ishlashgan[3]. Ularning ishida quvurning ma’lum bir qismiga tashqaridan issiqlik berilgan hol qaralgan.

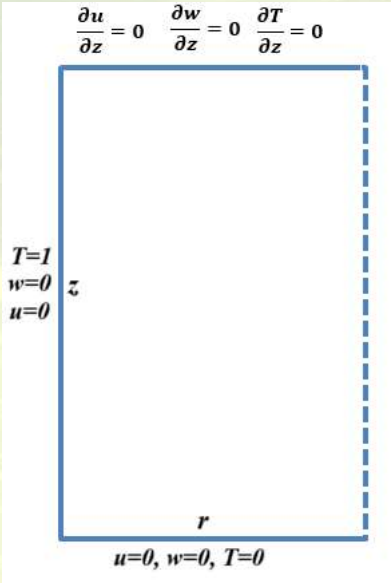
Quvur orqali issiqlik va massa uzatish masalasida analitik yechimlar ham olingan. Quvur orqali isssiqlik uzatilishining analitik yechimlari I.K.Xujayev va Z.Z.Shirinov ishida keltirilgan[4]. Quvurning giravlik hisob uchun quvurga kiruvchi va chiquvchi oqimlar farqidan foydalanilgan holda ham issiqlik yo‘qotilishi uchun analitik formulalar olingan[5].

Yuqoridagilarga ishlarda bu masalaning yechimi isitish tizimlari uchun ham juda ahamiyatli ekanligini ko‘rish mumkin. Shu bilan birga bu ishni isitish tizimlarining o‘zi oqar tipdagilari uchun tadqiq qilish bugungi kunda ham o‘z dolzabligini yo‘qotmagan.

2. MASALANING QO’YILISHI.

1-rasmda vertikal quvur uchun masalaning qo‘yilishi keltirilgan. Quvurga harorat uning sirti bo‘ylab berilishi. Suyuqlik quvurga o‘zining eng past haroratida tinch holatda kirib, chiqishda tashqaridan olingan issiqlik natijasida quvur yuqorisiga qarab harakatlanadi. Suyuqlikning quvurdan chiqish joyida esa extrapolyatsiya sharti berilgan bo‘lib suyuqlik o‘zi olgan harorat va tezlik bilan quvurdan chiqadi. Bu masalada oqim quvur sirti orqali beriladigan issiqlik miqdorining suyuqlik muhitida issiqlikning konveksiya orqali uzatilishi orqali sodir bo‘ladi.

ISSN 3030-3907

1-rasm. Masala qo‘yilishining geometrik tasvirlanishi.

Masala yechimi uchun quyidagi tenglamalardan foydalanamiz[3]:

$$\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial t}(ru)+\frac{\partial w}{\partial z}=0. \quad (1)$$

r-komponenti uchun:

$$\rho\left(\frac{\partial u}{\partial t}+u\frac{\partial u}{\partial r}+w\frac{\partial w}{\partial z}\right)=-\frac{\partial p}{\partial r}+\mu\left[\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial u}{\partial r}\right)+\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}-\frac{u}{r^2}\right], \quad (2)$$

z-komponenti uchun quyidagicha:

$$\rho\left(\frac{\partial w}{\partial t}+u\frac{\partial w}{\partial r}+w\frac{\partial w}{\partial z}\right)=-\frac{\partial p}{\partial z}+\mu\left[\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial w}{\partial r}\right)+\frac{\partial^2 w}{\partial z^2}\right]+\alpha g\rho\Delta T+F_{meter}, \quad (3)$$

Energiya tenglamasi

$$\rho\left(\frac{\partial T}{\partial t}+u\frac{\partial T}{\partial r}+w\frac{\partial T}{\partial z}\right)=k\left[\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial T}{\partial r}\right)+\frac{\partial^2 T}{\partial z^2}\right], \quad (4)$$

Tenglamalarni o‘lchamsiz holga keltirish uchun quyidagi belgilashlardan foydalaniladi:

$$t^*=\frac{U}{R}t,\ R^*=\frac{r}{R},\ Z^*=\frac{z}{R},\ u^*=\frac{u}{U},\ w^*=\frac{w}{U},\ \rho^*=\frac{\rho-\rho_1}{\theta},\ T^*=\frac{T-T_0}{\theta},\ L^*=\frac{L}{R},$$

Bu yerda:

R — quvur radiusi,

L — quvur uzunligi,

U —tezlik,

θ — oqimdagi harorat farqi.

Yulduzchalar tushirib qoldirilsa, o‘lchamsiz masala quyidagicha yoziladi.

$$\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}(ru)+\frac{\partial w}{\partial z}=0, \quad (5)$$

ISSN 3030-3907

$$\frac{\partial u}{\partial t}+u\frac{\partial u}{\partial r}+w\frac{\partial u}{\partial z}=-\frac{\partial p}{\partial r}+\frac{1}{\mathrm{Re}}\left[\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial u}{\partial r}\right)+\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}-\frac{u}{r^2}\right], \quad (6)$$

$$\frac{\partial w}{\partial t}+u\frac{\partial w}{\partial r}+w\frac{\partial w}{\partial z}=-\frac{\partial p}{\partial z}+\frac{1}{\mathrm{Re}}\left[\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial w}{\partial r}\right)+\frac{\partial^2 w}{\partial z^2}\right]-\frac{Gr}{\mathrm{Re}^2}T+\phi, \quad (7)$$

$$\frac{\partial T}{\partial t}+u\frac{\partial T}{\partial r}+w\frac{\partial T}{\partial z}=\frac{1}{\mathrm{Pr}\,\mathrm{Re}}\left[\frac{1}{r}\frac{\partial}{\partial r}\left(r\frac{\partial T}{\partial r}\right)+\frac{\partial^2 T}{\partial z^2}\right], \quad (8)$$

Yuqoridagi tenlamalarda qatnashgan ko‘paytmaning hosilasini ochib chiqsak va bosim o‘zgarishini inobatga olmasak unda tenglamalarning ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi.

$$\frac{u}{\partial r}+\frac{\partial u}{\partial r}+\frac{\partial w}{\partial z}=0 \quad (9)$$

$$\frac{\partial u}{\partial t}+u\frac{\partial u}{\partial r}+w\frac{\partial u}{\partial z}=\frac{1}{\mathrm{Re}}\left[\frac{1}{r}\frac{\partial u}{\partial r}+r\frac{\partial^2 u}{\partial r^2}+\frac{\partial^2 u}{\partial z^2}-\frac{u}{r^2}\right], \quad (10)$$

$$\frac{\partial w}{\partial t}+u\frac{\partial w}{\partial r}+w\frac{\partial w}{\partial z}=\frac{1}{\mathrm{Re}}\left[\frac{1}{r}\frac{\partial w}{\partial r}+\frac{\partial^2 w}{\partial r^2}+\frac{\partial^2 w}{\partial z^2}\right]-\frac{Gr}{\mathrm{Re}}T, \quad (11)$$

$$\frac{\partial T}{\partial t}+u\frac{\partial T}{\partial r}+w\frac{\partial T}{\partial z}=\frac{1}{\mathrm{Pr}\,\mathrm{Re}}\left[\frac{\partial T}{\partial r}+\frac{\partial^2 T}{\partial r^2}+\frac{\partial^2 T}{\partial z^2}\right] \quad (12)$$

3. SONLI USUL

Ushbu masala yechimida chekli ayirmali oshkor sxemalidan foydalanildi. Bunda xususiy hosilalarni ayirmali sxemalarda ifodalashda quyidagilardan foydalanildi:

ikkinchi tartibli xususiy hosilalar uchun:

$$\left(\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}\right)_p=\left(\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}\right)_{ij}\ \square\ \frac{U\{(i+1)h,\,jk\}-2U\{ih,\,jk\}+U\{(i-1)h,\,jk\}}{h^2};$$

yoki

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2}\ \square\ \frac{U_{i+1,j}-2U_{i,j}+U_{i-1,j}}{h^2};$$

birinchi tartibli xususiy hosilalar uchun:

$$\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_p=\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_{ij}\ \square\ \frac{U\{(i+1)h,\,jk\}-U\{(i-1h,\,jk)\}}{2h};$$

yoki

$$\frac{\partial u}{\partial x}=\frac{U_{i+1,j}-U_{i-1,j}}{2h};\ \text{markaziy;}$$

$$\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_p=\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_{ij}\ \square\ \frac{U\{ih,\,jk\}-U\{(i-1)h,\,jk\}}{h};$$

yoki

ISSN 3030-3907

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{U_{i,j} - U_{i-1,j}}{h}$$ bir qadam ortga;

$$\left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_p = \left(\frac{\partial u}{\partial x}\right)_{ij} \approx \frac{U\{(i+1)h, jk\} - U\{ih, jk\}}{h};$$

yoki

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{U_{i+1,j} - U_{i,j}}{h}$$ bir qadam oldinga[6].

Yuqoridagilardan foydalanib (10)-(12) tenglamalarning sonli ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

$$\begin{aligned}
&u[k+1,i,j] = -\frac{dt}{2dr}u[k,i,j](u[k,i+1,j] - u[k,i-1,j]) - \\
&-\frac{dt}{2dz}w[k,j,i](u[k,i+1,j] - u[k,i-1,j-1]) - \\
&-\frac{dt}{2dr}(\rho[k,i+1,j] + \rho[k,i-1,j]) + \frac{dt}{\mathrm{Re}}\frac{R[k,i,j]}{2dr * R[k,i,j]}(u[k,i+1,j] - u[k,i-1,j]) + \\
&+\frac{dt}{\mathrm{Re} * dz * dz}(u[k,i+1,j] - 2u[k,i,j] + u[k,i-1,j]) + \\
&+\frac{dt}{\mathrm{Re} * dz * dz}(u[k,i,j+1] - 2u[k,i,j] + u[k,i,j-1]) - \frac{dt}{\mathrm{Re}}\frac{u[k,i,j]}{R[k,i,j] * R[k,i,j]} + u[k,i,j]
\end{aligned} \tag{13}$$

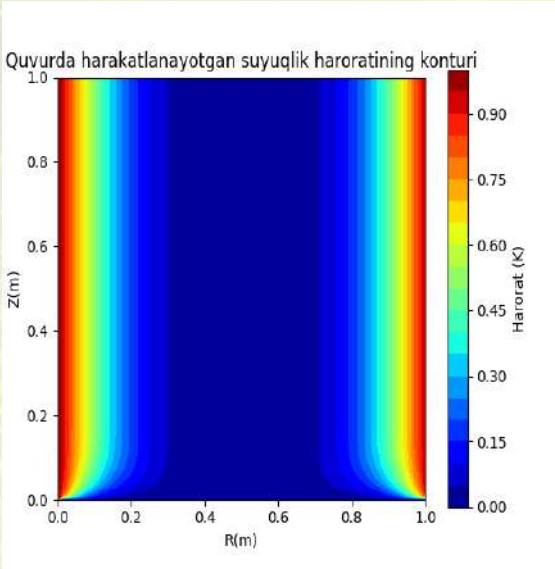
$$\begin{aligned}
&w[k+1,i,j] = -\frac{dt}{2dr}u[k,i+1,j] - w[k,i-1,j]) - \\
&-\frac{dt}{2dr}w[k,i,j](w[k,i,j+1] - w[k,i,j-1]) - \frac{dt}{2dr}(p[k,i,j+1] - p[k,i,j-1]) + \\
&+\frac{dt}{\mathrm{Re}}\frac{1}{R[k,i,j]}\frac{1}{2dr}(w[k,i+1,j] - w[k,i-1,j]) + \\
&+\frac{dt}{\mathrm{Re}}\frac{1}{dr * dr}(w[k,i+1,j] - 2w[k,i,j] + w[k,i-1,j) \\
&+\frac{1}{\mathrm{Re}}\frac{1}{dr * dr}(w[k,i,j+1] - 2w[k,i,j] + w[k,i,j-1) + \\
&+\frac{Gr}{\mathrm{Re} * \mathrm{Re}}T[k,i,j] + w[k,i,j];
\end{aligned} \tag{14}$$

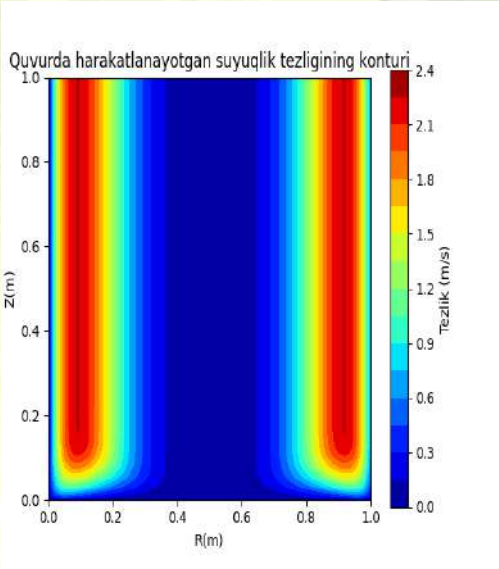
$$\begin{aligned}
&T[k+1,i,j] = -\frac{dt * u[k,i,j]}{2dr}(T[k,i+1,j] - T[k,i-1,j]) - \\
&-\frac{dt * w[k,i,j]}{2dr}(T[k,i,j+1] - T[k,i,j-1]) + \frac{dt}{\rho_r * \mathrm{Re} * 2dr * R[k,i,j]}(T[k,i+1,j] - \\
&-T[k,i-1,j]) + \frac{dt}{\rho_r * \mathrm{Re} * 2dr * dr * R[k,i,j]}(T[k,i+1,j] - 2T[k,i,j] + T[k,i-1,j] + \\
&\frac{dt}{\rho_r * \mathrm{Re} * dz * dz}(T[k,i,j+1] - 2T[k,i,j] + T[k,i,j-1]) + T[k,i,j]
\end{aligned} \tag{15}$$

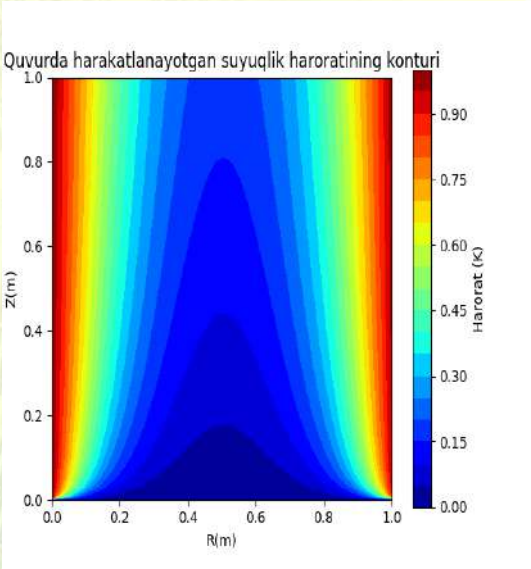
4. TADQIQOT NATIJALARI

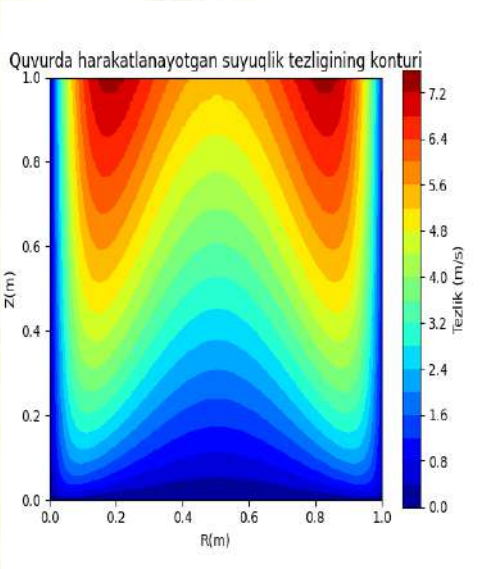
ISSN 3030-3907

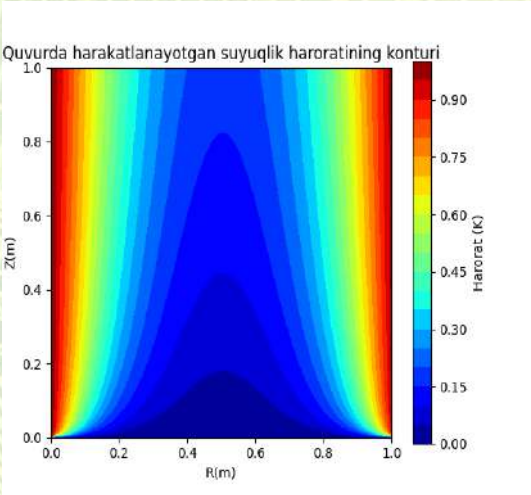
Quvurdagi suyuqlinkning harorati va tezligining o‘zgarishi 1000, 5000 va 50000 qadamlarda olinib tahlil qilindi. 5000 qadamda olingan natijalar bilan 50000 qadamda olingan natijalarni qiyoslandi(2-rasm).

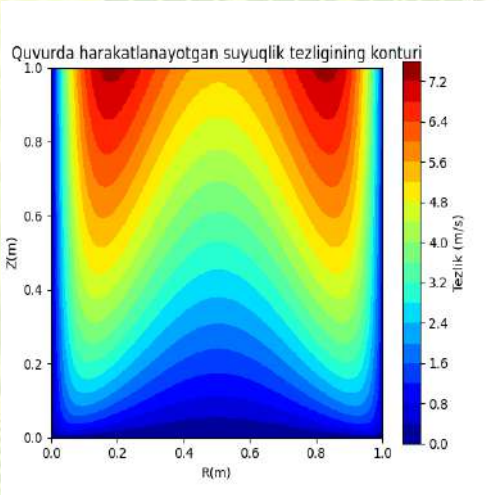

ISSN 3030-3907

2-rasm. Suyuqlikning mos ravishda 1000, 5000 va 50000 qadamlardagi o‘lchovsiz kattaliklarda olingan harorat va tezlik qiymatlarini ifodalovchi simulyatsiya(rasmli tasvir)lar.

5. MUHOKAMA

Biz silindrik tipdagi jism ichidagi suyuqlikning jism sirtidan berilgan issiqlik ta’sirida sodir bo‘luvchi harakatning sonli yechimini oldik. Hisoblash jarayonda $Re=10^2$, $Pr=1$ va $Gr=10^2$ deb oldik. Quvur uzunligini esa $L=1$ radiusini $R=0.5$ ga teng deb olib hisoblash jarayonlarini amalga oshirdik.

Biz 2-rasmda keltirilgan natijalarni ifodalashda $t=1$, $t=5$ va $t=50$ qiymatlaridagi suyuqlik harorat va tezligi qiymatlaridan foydaladik. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, quvur sirtidan yetarlicha issiqlik berilsa uning ichidagi suyuqlik yuqoriga tomonga harakat qilar ekan. Bu harakat suzuvchi kuch(buoyancy force) ta’sirida yuzga keladi.

2-rasmning chap tomonidagi ustunda harorat qiymatlarining vaqtga bog‘liq holda o‘zgarishi keltirilgan bo‘lib u issiqlikning konveksiya yordamida quvur sirtidan uning ichiga tarqalishini juda yaxshi ifodalab berilgan. O‘ng tomonidagi ustunda esa suyuklikning harakat tezligi berilgan bo‘lib u quvur devoriga yaqin joyda sekin va qizdiriluvchi sohaning yuqori qismida esa tezlik ancha yuqoriligini ko‘rish mumkin. Bu esa jarayonning fizik mohiyatiga to‘la mos keladi.

6. XULOSA

O‘zi oqar isitish tizimlarda faqat isitgichdan olinadigan energiya hisobiga jarayon tashkil qilinadi. Biz bu ishda tashqi issiqlik manbai tomonidan berilgan issiqlikning quvur ichida qanday jarayonlarni yuzga keltirilishini sonli tadqiq qildik. Jarayonda biz chekli ayirmali sxemalardan foydalanib ushbu jarayonni simulatsiya qilishga harakat qildik. Olgan natijalarimiz jarayonning tabiiy mohiyatini ifodalab berdi.

Bugungu kunda ham o‘zi oqar isitish tizimlari foydalaniladigan o‘rinlar mavjud. Olingan natijalardan ushbu tizimlarini loyihalashda qo‘llash orqali tizimni tashkil qilish xarajatlarini sezilarli kamaytirishga erishilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Amjad Ali Pasha A. Mushtaq Khalid A. Juhany,Numerical Study of Heat Transfer of Water Flow through Pipe with Property Variations. December 2017, P 359-385.

2. Kawala A.M., Odda S.N. Numerical Investigation of Unsteady Free Convection on a Vertical Cylinder with Variable Heat and Mass Flux in the Presence of Chemically Reactive Species. Advances in Pure Mathematics, 2013, 3, 183-189.

ISSN 3030-3907

3. Antigoni Kleanthousa,b and Robert A. Van Gordera, Heat and mass transfer within a vertical pipe with a surface heating element of variable size. January 2, 2017, P 1-7.
4. Хужаев И.К., Ширинов З.З., Жумаев Ж. Тепловой расчет современного многосекционного теплообменника, подключенного к сети с одной стороны // Научный вестник Бухарского государственного университета, 2024/7 (112).
5. Ширинов З.З., Хужаев И.К., Моделирование процесса теплообмена на элементарном участке цилиндрического трубопровода // Ҳисоблаш ва амалий математика муаммолари, 2023, № 6. – С. 38-48.
6. Smith G.D. Numerical solution of Partial Differential Equations(Third Edition), Oxford University Press, December 1984, P 336.

ISSN 3030-3907

LIST METALLGA ISHLOV BERISH JARAYONIDA HOSIL BO‘LADIGAN ZAISENSIYA BALANDLIGINI EKSPERIMENTAL TADQIQ ETISH

Yusupov Sardorbek Ma’rufovich
Andijon Davlat Texnika Instituti, “Mashinasozlik texnologiyasi” kafedrasi
PhD, dotsent
ORCID: 0000-0003-0295-6703
E-mail: yusupovsardorbek@astiedu.uz
Satimov Shoxbozbek Shavkatjon o‘g‘li
Andijon Davlat Texnika Instituti, “Mashinasozlik texnologiyasi”stajyor uqituvchisi
E-mail: shokhbozbek.satimov.99@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada metal listlarda turli geometriyadagi teshiklar, tirqishlar va bo‘shliqlar shtamplash yordamida amalga oshirilshi va kamchiliklari yoritilgan. Shuningdek, ushbu tadqiqotda SPSS 3321 past uglerodli metal listlarga SKD11 qattiq qotishmali po‘latidan yasalgan puanson yordamida teshiklar shtamplandi va detalning yon tomonida maksimal zausensiya balandliklari o‘lchandi va aniqlandi. Shtampdan chiqadigan qismlarning sifati puanson materiali va zausensiya balandligi bilan belgilanadi. Shu sababli, ushbu tadqiqotda teshiluvchi materiallarning maksimal zausensiya balandligi o‘lchandi. Natijada, zausensiya balandliklari urishlar sonining ortishi bilan ortishi kuzatildi.

Kalit so‘zlar: Metal listlarni teshish, shtamplash, zausensiya balandligi.

Annotatsiya. В данной статье рассматривается процесс штамповки отверстий, прорезей и полостей различной геометрии в металлических листах, а также освещаются его недостатки. В ходе исследования производилась штамповка отверстий в листах из низкоуглеродистого металла SPSS 3321 с использованием пуансона, изготовленного из твёрдосплавной стали SKD11. При этом измерялась и определялась максимальная высота заусенцев на боковой стороне детали. Качество деталей, получаемых при штамповке, определяется материалом пуансона и высотой заусенцев. В связи с этим в данном исследовании была измерена максимальная высота заусенцев на пробиваемых материалах. В результате было установлено, что высота заусенцев увеличивается с ростом числа ударов.

Ключевые слова: пробивка металлических листов, штамповка, высота заусенсев.

Abstract. This article describes how holes, slits, and cavities of various geometries in metal sheets can be made using stamping and highlights their drawbacks. Also,

ISSN 3030-3907

in this study, holes were stamped on SPSS 3321 low-carbon metal sheets using a punch made of SKD11 hard alloy steel, and the maximum height of the cavity on the side of the part was measured and determined. The quality of the parts coming out of the stamp is determined by the punch material and the height of the cavity. Therefore, in this study, the maximum cavity height of the perforating material was measured. As a result, it was observed that the heights of the cavity increase with an increase in the number of impacts.

Keywords: punching of metal sheets, stamping, burr height.

KIRISH.

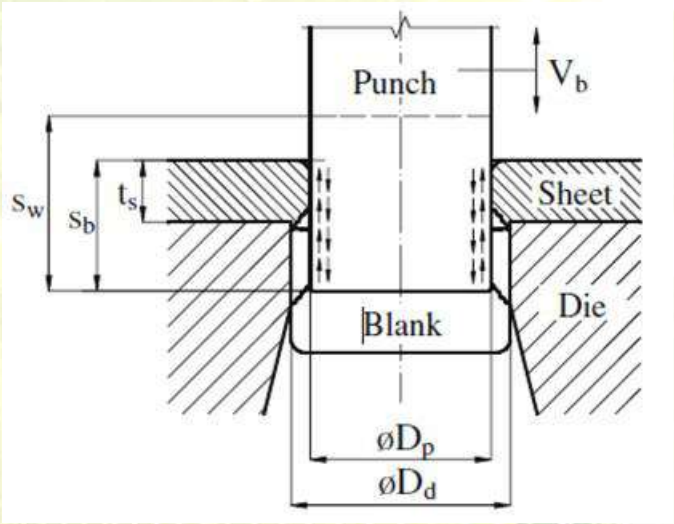
List metallardan detallar shakllantirishda va qayta ishlashda avtomobilsozlik, elektr jihozlari va aloqa, logistika va saqlash, oziq-ovqat, tibbiy asbob-uskunalar va uskunalar ishlab chiqarishda tez-tez qo‘llaniladigan klassik ishlab chiqarish usullaridan biridir. Ommaviy ishlab chiqarish va ancha tejamkor bo‘lgani uchun bu usul, ayniqsa, uy-ro‘zg‘or buyumlari va avtomobilsozlik sohalarida katta e’tiborni tortadi. Mukammal mahsulotlar turli xil kimyoviy komponentlarga ega list metal materiallarida puansonlar yordamida turli geometriyalarga ega teshiklar, kanallar yoki bo‘shliqlarni ochish va ularni kerakli shakl va burchaklarda egish orqali olinadi [1,2].

Sovuq prokatlash jarayonida shakllangan kam uglerodli (0,1%) yupqa po‘lat listlardan tayyorlangan metal list turli sohalarda qo‘llaniladigan ko‘p qirrali materialdir. Ayniqsa, chuqur tortish jarayonlari uchun mos bo‘lishi bu materialning keng ko‘lamli foydalanish imkonini beradi. Metal listning bardoshliligi va tuzilishi ishlab chiqarilgan qismlarning uzoq umr ko‘rishiga hissa qo‘shadi. Shu sabablarga ko‘ra, u avtomobil qismlari va sanoatda keng qo‘llaniladi. Shtamp qoliplarni loyihalash va ishlab chiqarishdagi yutuqlar nafaqat qoliplarning ishlash muddatini uzaytirdi, balki aniqroq va tejamkor ishlab chiqarish jarayonlarini ta’minlash orqali teshish va kesish sifatini ham oshirdi. Metal listlarni teshish jarayonida material plastik deformatsiya, kesish va sinish bosqichlaridan o‘tadi [3.4]. Avvalgi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, press mashinasi sozlamalari, material turi va qalinligi, qolip bo‘shlig‘i va teshish kuchlari kabi teshish parametrlari, teshik chetining geometriyasiga sezilarli darajada ta’sir qiladi. Bugungi qattiq raqobat sharoitida raqobatbardosh bo‘lgan shtamplar va shtamplarning ishlash muddati juda uzoq bo‘lishi va chiqindilar iloji boricha kam bo‘lishi kerak. Shtampdan chiqadigan qismlarning sifati odatda puansonning tuzilishi va zausensiya balandligi bilan belgilanadi. Bu mezonlarga material turi, ishlov berish parametrlari, shtampning narxi va shtamp geometriyasi ta’sir qiladi [5].

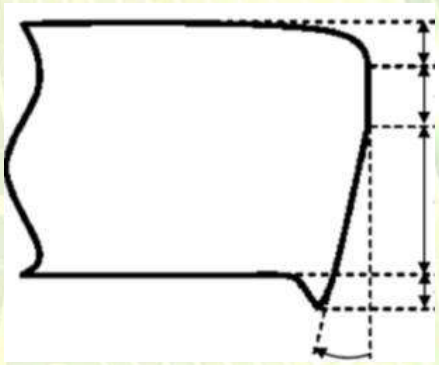
Puansonlarning yuqori qiymati yakuniy mahsulot sifatiga bevosita ta’sir qiladi. Ish qismi va puanson o‘rtasidagi bu nomuvofiqlik haddan tashqari

ISSN 3030-3907

kuchlanishning oshishiga olib keladi [6,7]. Kesish paytidagi bu kuchli ishqalanish haddan tashqari yeyilishga olib keladi. Ushbu tribologik hodisalar yopishish, mikro yoriqlar va asbob charchoqlarini keltirib chiqaradi va puanson yoki qismning muddatidan oldin sinishiga olib keladi. Yaxshi natijalarga erishish uchun ish qismi materiallarining perforatsiya va kesish parametrlari mos ravishda tanlanishi kerak. Sanoat qo‘llanmalarida, mahsulotlarning teshik geometriyasini o‘rganishdan tashqari, asbobning ishlash muddati, kesish oralig‘i va material qalinligi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar o‘tkazildi. Perforatsiya jarayonidagi geometrik parametrlar 1-rasmda ko‘rsatilgan. 2-rasmda ushbu tadqiqotda asos sifatida olingan bo‘sh materialdagi eng yuqori burilish va boshqa kesimlar ko‘rsatilgan [8,9].

1-rasm. Teshish jarayonining tartibi

2-rasm. Detal materialining qismlari va deformatsiyasi.

METODOLOGIYA.

Ushbu tadqiqotda sovuq holda shtamplash shakllanishi va 0,15% dan 0,2% gacha bo‘lgan uglerod miqdori bilan ajralib turadigan 1 mm qalinlikdagi po‘lat list materiali ishlatilgan. Ushbu turdagi listlar odatda saqlash va tashish uchun ishlatiladi. Amaldagi kesish shtampining diametri 5,5 mm, uzunligi 100 mm va bosh diametri 7 mm bo‘lib, SKD11 qattiq qotishmali po‘latidan yasalgan. Tajribalar 500 tonnalik an’anaviy gidravlik press yordamida o‘tkazildi. Asosiy

ISSN 3030-3907

jarayon parametrlari 10% (0,1 mm) shtamp klirensi, shtampning kesish kuchi 610 kg, daqiqada 8 shtamp tezligi, shtamp uzunligi 60 mm va shtampning 900 mm/min tezligini o‘z ichiga olgan. Materialning kimyoviy tarkibi 1-jadvalda keltirilgan, uning mexanik xususiyatlari esa 2-jadvalda keltirilgan [10]. SKD11 qattiq qotishmali po‘lat shtamplash materialining kimyoviy tarkibi va mexanik xususiyatlari mos ravishda 3 va 4-jadvallarda keltirilgan. Shishalash jarayonida ishlatiladigan gidravlik press 3-rasmda, ishlab chiqarilgan qismlar va zausensiya balandliklarini o‘lchash uchun ishlatiladigan qurilma esa 4-rasmda ko‘rsatilgan. Kesilgan sirtlarning geometriyasini o‘lchash uchun boshqaruv qo‘li qismlariga hech qanday zarar yetkazilmasligini ta’minlash uchun 1×10^{-3} mm aniqlikdagi kontur o‘lchash mashinasi ishlatilgan. O‘lchovlar har 500 marta urilgandan so‘ng amalga oshirildi, har bir oraliqda namunalar to‘plandi. Zausensiya balandligi kuzatilgan maksimal balandligi asosida baholandi. Har bir namuna uchun teshik perimetri atrofida uchta mintaqa o‘lchandi va natijalar o‘rtacha hisoblandi. Zausensiya balandligi har bir namunaning perimetri bo‘ylab oldindan belgilangan nuqtalarda o‘lchovlar olib, tahlil uchun maksimal qiymat qayd etildi [11].

1-jadval.

List materiali kimyoviy tarkibi

Og‘irligi, (og‘irlik %)	C	Mn	S	P	Si
	0.12	0.246	0.0072	0.0045	0.002

2-jadval.

List materialining mexanik xususiyatlari

Maksimal cho‘zilish kuchi (MPa)	Chidamlilik (MPa)	Elastik modul (GPa)	Zichlik (gr/cm^3)
390	295	200	8,80

3-jadval.

SKD11 qattiq qotishmali po‘latining kimyoviy tarkibi

Og‘irligi, (og‘irlik %)	**C**	**Cr**	**V**	**Mo**	**Si**	**Mn**	**P**	**S**
	1.5	12	1	0.7	0.36	0.3	0.024	0.0006

Table 4.

SKD11 qattiq qotishmali po‘latining mustahkamlik qiymatlari

Maksimal cho‘zilish kuchi (MPa)	Chidamlilik (MPa)	Qattiqlik (HRc)	Elastik modul (GPa)
1090	850	62	209

ISSN 3030-3907

3-rasm. Metal listlarni bo‘shatish jarayonining eksperimental uskunalari

4-rasm. Ishlab chiqarilgan mahsulot va zausensiya balandligi o‘lchovlari

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR.

SKD11 qattiq qotishmali po‘latining mikrotuzilishi 5-rasmda keltirilgan. Qattiq qotishmali po‘latning mikrotuzilishi karbidlar va ferritlar mavjudligi bilan martensit tuzilishini o‘z ichiga oladi. Bir xil makrografda teng mayda donalarni ko‘rish va bir tekis taqsimlash mumkin.

5-rasm. Odatdagi SKD11 qattiq qotishmali po‘latining optik mikroskopiya tasviri

Eskirgan shtamp yuzasining optik mikroskopiya tasviri 6-rasmda keltirilgan. Bo‘shatish jarayonida SKD11 qattiq qotishmali po‘latidan yasalgan shtampning

ISSN 3030-3907

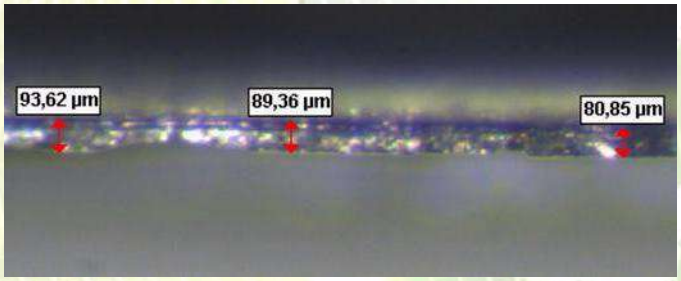
kesuvchi qirrasi plastik deformatsiyaga uchradi. Bu mahsulot chetidagi o‘tmaslanish balandligining sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

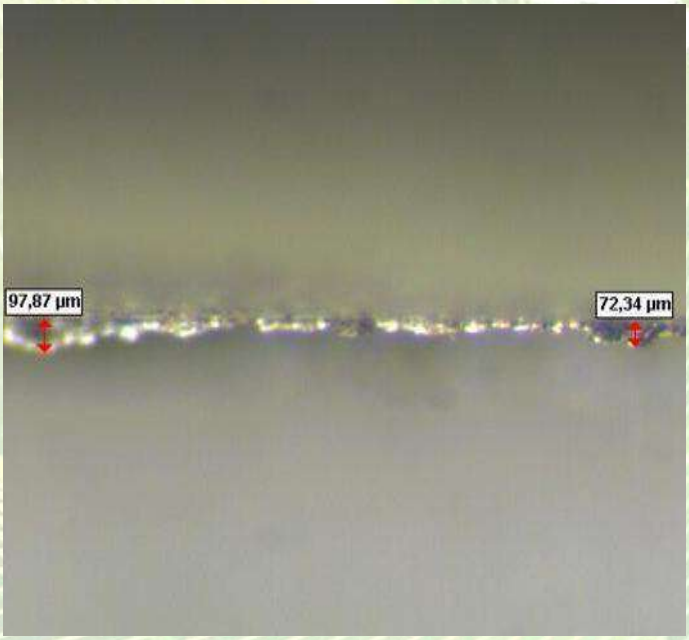
6-rasm. 10000 marta urishdan keyin eskirgan puansonning optik mikrograflari

Maksimal zausensiya balandligi qiymatlarining odatiy o‘lchovlari va optik mikroskopiya rasmlari 7-rasmda ko‘rsatilgan. Ko‘rinib turibdiki, uch xil o‘lchov olingan va sirt chetida maksimal zausensiya balandliklari aniqlangan. Maksimal zausensiya balandligi 2000 marta urishda 94 μm, 4000 marta urishda 98 μm, 6000 marta urishda 102 μm va 8000 marta urishda 106 μm ni tashkil etdi. Zarbalar soni oshgani sayin, zausensiya balandligi ham oshadi, bu esa shtampning unumdorligiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri proportsionaldir.

a

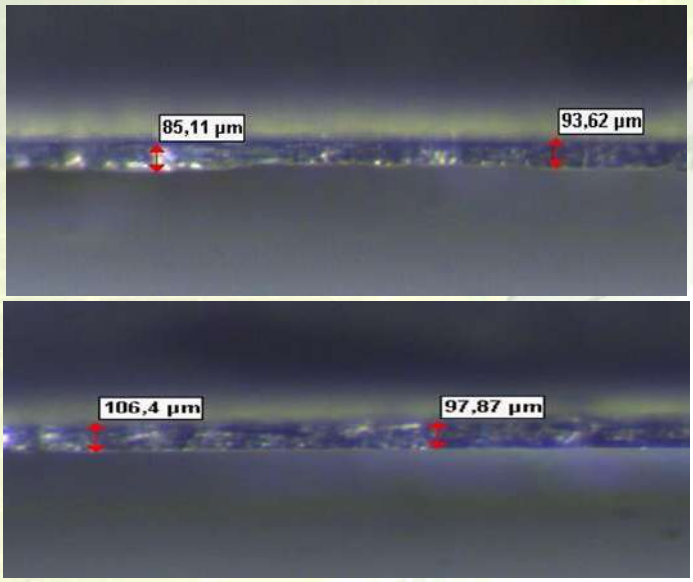
b

ISSN 3030-3907

c

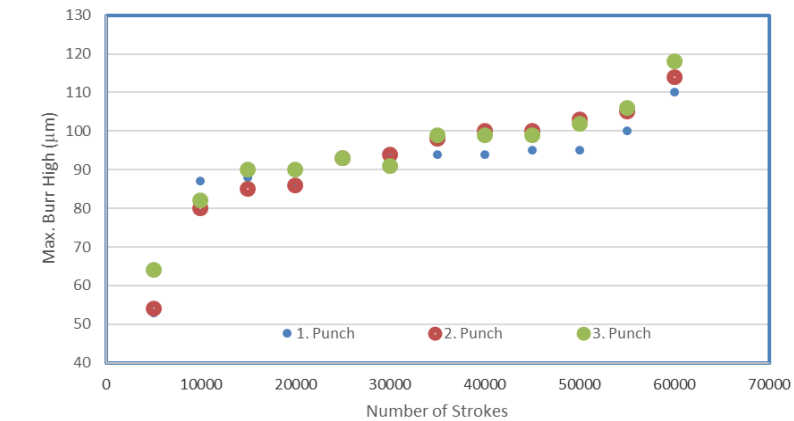
d

7-rasm. Maksimal burilish balandliklarini o‘lchash:
a) 3 shtamp uchun 2000 zarba, b) 1 shtamp uchun 4000 zarba,
c) 2 shtamp uchun 6000 zarba, d) 3 shtamp uchun 8000 zarba

Zausensiya balandligi va teshiklar soni o‘rtasidagi bog‘liqlik ishlab chiqarish jarayonlarida, ayniqsa shtamplash operatsiyalarida muhim parametr hisoblanadi. Bir nechta shtamplash operatsiyalaridan keyin paydo bo‘ladigan zausensiyalar mahsulot sifati, ishlashi va pardozlash operatsiyalarining umumiy narxiga sezilarli darajada ta’sir qiladi. Zausensiya balandligining maksimal qiymatlari 8-rasmda ishlab chiqarilgan materiallarning grafigi sifatida ko‘rsatilgan. Ko‘rinib turibdiki, zarbalar sonining ko‘payishi zausensiya balandligining yuqori qiymatlariga olib keldi. Puansonning yeyilishi imiy foydalanish bilan zausensiya hosil bo‘lishini oshiradi, natijada kesish qirralari samarasiz bo‘lib qoladi, natijada zausensiya balandligi oshadi. Shuni ham aytish mumkinki, zausensiya hosil bo‘lishi shtamplar soni va asbobning material bilan o‘zaro ta’siri o‘rtasidagi ortiqcha ishqalanish natijasida yuzaga keladi, bu oxir-oqibat qo‘llaniladigan kesish kuchlariga ta’sir qiladi, zausensiya xususiyatlarini o‘zgartiradi va sirtlardagi haroratni oshiradi. Issiqlikning ortishi ham shtamp materialining, ham eng muhimi, varaq materialining oqim kuchini pasaytiradi, bu esa ko‘proq plastik deformatsiyaga olib keladi. Shunday qilib, zarbalar sonining ortishi bilan zausensiya balandligi sezilarli darajada oshadi. Zımba parametrlarini optimal boshqarish zausensiya hosil bo‘lishini minimallashtirish uchun juda muhimdir va aniq ishlov berish qo‘llanmalarida muhim sifat va nazorat parametridir.

ISSN 3030-3907

8-rasm. Ishlab chiqarilgan qismlar teshiklarining kesilgan yuzasi geometriyasining o‘rtacha maksimal zausensiya balandligi qiymatlari.

XULOSA.

Ushbu tadqiqotda metal listlarining shtamp qoliplarida qo‘llanilgan SKD11 qattiq qotishmali po‘latining shtamp yordamida teshiklar shakllantirildi va uchta turli shtamp teshiklarida uch xil zausensiyalar balandligi o‘lchandi va quyidagi natijalar olindi.

1. Ko‘p miqdorda teshish operatsiyalari minimal shtamp deformatsiyasi bilan muvaffaqiyatli bajarildi.
2. Uch xil joyda joylashgan shtamplardan detallar zausensiya balandliklari olindi.
3. Zausensiya balandligi detallar miqdorining ortishi bilan oshdi. Eng yuqori zausensiya qiymati 118 µm va 10000 zarba bilan olindi.
4. Shtampdagi haddan tashqari plastik deformatsiya zausensiya balandligining oshishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Altan T., Tekkaya A.E. Sheet Metal Forming: Processes and Applications. – ASM International, 2012.
2. Tekiner Z., Nalbant M., Gürün H. Effect of different clearances on burr formation // Materials & Design. – 2006. https://doi.org/10.1016/j.matdes.2005.03.013
3. Mucha J., Tutak J. Influence of blanking clearance on burr size // Materials. – 2019. https://doi.org/10.3390/ma12081261
4. Hambli R. Prediction of burr height in blanking // Int. Journal of Mechanical Sciences. – 2002.
5. Xu J. et al. Blanking clearance effects in micro-blanking // IJMTM. – 2012.
6. Hilditch T.B. Development of sheared edge // Journal of Materials Processing Technology. – 2005.
7. Aravind U. et al. Review of fine blanking // JMEP. – 2021.

ISSN 3030-3907

8. YUsupov S.M. List metallarini shtamplashda texnologik parametrlarni optimallashtirish // Andijan davlat texnika instituti axborotnomasi. – 2023. – B. 45–50.
9. Karimov R.A., Tursunov A.A. Metalllarni bosim bilan ishlash jarayonlarida kesish sifatiga taъsir etuvchi omillar // Mashinasozlik va materialshunoslik jurnali. – 2021. – B. 112–118.
10. Abdullayev SH.X., Raxmonov B.B. SHtamplash jarayonida zausenslarni kamaytirish usullari // Texnika va texnologiyalar. – 2020. – B. 67–72.
11. Ibragimov N.T. Sovuq shtamplash jarayonlarida asboblar ishonchliligini oshirish // Toshkent: Fan, 2019. – 156 b.
12. Nabiyev O.S., Xalilov J.K. Metalllarni kesish va shtamplash texnologiyasi // Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 210 b.
13. Tursunov D.A. List materiallarni kesishda texnologik parametrlarni tanlash // Ilmiy-texnika jurnali. – 2022. – B. 88–93.

ISSN 3030-3907

КОНВЕЙЕР БАРАБАНИ ФУТЕРОВКАСИ КОНСТРУКЦИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Атақулов Л.Н.
Навоий давлат кончилик ва технологиялар университети
Камолов Н.Б.
"НКМК" АЖ Марказий Кон Бошқармаси "Мурунтоғ" кони
Ҳайдаров Ш.Б.
Навоий давлат кончилик ва технологиялар университети
Кахаров О.О.
Навоий давлат кончилик ва технологиялар университети
Шомуродов Б.Н.
"НКМК" АЖ Марказий Кон Бошқармаси "Мурунтог ъ" кони

Аннотация. Ушбу мақолада конвейер барабанларининг иш принциплари, параметрлар, афзалликлари ва камчиликлари таҳлил қилинган. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси “Мурунтоғ” конида ишлатилаётган конвейер тармоқларининг ошиб бориши барабанлардан фойдаланишдаги самарадорликни талаб қилади. Ушбу конда КЛ-2 ва КЛ-3 тармоқларида иш олиб бораётган конвейер барабанлари қопламаларининг тез ейилиб кетиши ва уларни алмаштиришдаги қийинчиликлар катта вақтни талаб қилаётганлиги келтирилган. Таклиф сиқатида барабан қопламалари конструкциясига ўзгартириш киритилда ва такомиллаштирилган барабан қопламаси 30% гача таъмир вақтини қисқартириши эвазига самара келтириши ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: конвейер барабанлари, барабан қопламаси, конвейер тизимлари, Мурунтоғ кони, ишлаш принципи, ейилиш, таъмирлаш вақти, самарадорликни ошириш, конструкцияни такомиллаштириш, КЛ-2 ва КЛ-3 тармоқлари.

Аннотация. В данной статье анализируются принципы работы, параметры, преимущества и недостатки конвейерных барабанов. Сегодня растущее число конвейерных сетей, эксплуатируемых на руднике «Мурунтог» в Республике Узбекистан, требует повышения эффективности использования барабанов. Отмечается, что покрытия конвейерных барабанов, работающих в сетях КЛ-2 и КЛ-3 этого рудника, быстро изнашиваются, а их замена требует значительных временных затрат. Предлагается внести изменения в конструкцию покрытий барабанов и сократить время ремонта до 30%.

Ключевые слова: конвейерные барабаны, покрытия барабанов, конвейерные системы, рудник Мурунтог, принцип работы, износ, время

ISSN 3030-3907

ремонта, повышение эффективности, совершенствование конструкции, сети КЛ-2 и КЛ-3.

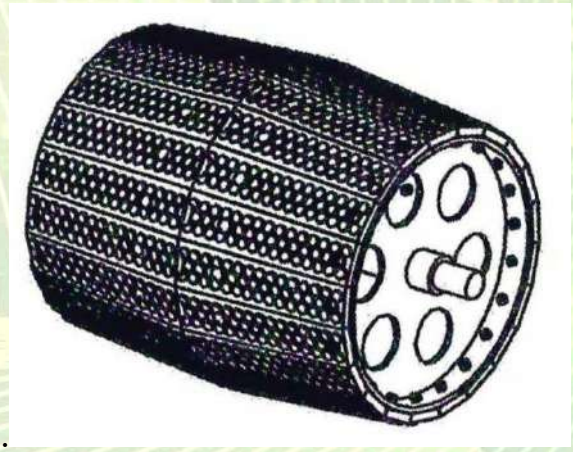
Abstract. This article analyzes the principles of operation, parameters, advantages and disadvantages of conveyor drums. Today, the increasing number of conveyor networks operating at the “Muruntog” mine in the Republic of Uzbekistan requires efficiency in the use of drums. It is noted that the coatings of conveyor drums operating in the KL-2 and KL-3 networks of this mine wear out quickly and the difficulties in replacing them require a lot of time. The proposal is to make changes to the design of drum coatings and to reduce repair time by up to 30%.

Keywords: conveyor drums, drum coatings, conveyor systems, Muruntog mine, operating principles, wear and tear, repair time, efficiency improvement, design optimization, KL-2 and KL-3 networks.

КИРИШ.

Замонавий саноат ишлаб чиқаришида тармоқли конвейер муҳим аҳамиятга эга, унинг афзалликларидан бири кўп ишчи кучи ва моддий ресурсларни тежашидир. Кончилик корхоналарида тоғ жинсларини ташиш учун тасмали конвейерлардан кўпроқ фойдаланишга зарурат туғилмоқда. Тасмали конвейерларни ишлатиш даврида юритма станцияларининг тортиш қобилияти бир неча баробарга ошди. Футеровкаси бўлмаган оддий ҳаракатлантирувчи барабан, электр юритма қувватини конвейер тасмасига самарали узата олмайди. Бунинг натижасида ҳаракатлантирувчи барабанларда турли хил футеровкалардан фойдаланиш зарурати пайдо бўлади, айниқса диаметри 500 мм ва ундан катта бўлган диаметрли ҳаракатлантирувчи барабан конвейер тасмаси билан ўзаро ишқаланиш кучлари таъсирида ишлайди[1,2].

Конвейер барабанлари цилиндрсимон ёки бочкасимон шаклда бўлиб, ташувчи тасма тортиш ва керакли ҳаракатни ҳосил қилиш учун мўлжалланган.

а. б.

1-расм. Цилиндрсимон (а) ва бочкасимон (б) барабанлар

ISSN 3030-3907

Барабаннинг диаметри барабаннинг вазифасига, тасманинг таранглигига, унинг кенглигига ва тортиш каркасининг турига қараб аниқланади.

Тасманинг таранглигидан барабанга тушадиган юк қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\bar{S} = \bar{S}_{nb} + \bar{S}_{cb}; \quad (1)$$

$\bar{S}_{nb}$ - ҳаракатлантирувчи барабанга келувчи тасма тармоғининг максимал таранглиги;

$\bar{S}_{cb}$ - ҳаракатлантирувчи барабандан чиқувчи тасма тармоғининг максимал таранглиги;

Тасмали конвейерлар учун ҳаракатлантирувчи барабанлар (футеровкасини ҳисобга олмаган ҳолда) ва ҳаракатни узатиб юборувчи барабанларнинг диаметрлари қуйидаги формула бўйича аниқланади[2]:

$$D = k_z \cdot k_b \cdot z; \quad (2)$$

бу ерда; k_z - прокладка турининг коэффициенти (1-жадвал);

k_b - барабан вазифасининг коэффициенти (2-жадвал);

z - прокладка сони.

1-жадвал

Прокладканинг мустаҳкамлиги, Н/мм	550	1000	2000	3000	4000
k_z	125-140	141-160	171-180	181-190	191-200

2-жадвал

Барабанлар	Тасма барабаннинг қамраш бурчаги α	k_b - барабан вазифасининг коэффициентини аниқлашда рухсат этилган таранглиги, % олингани бўйича			
		25 кам	25-50	51-75	76-100
Ҳаракатлантирувчи	180-240	-	0.63	0.8	1
Тарангловчи	180-200	0.50	0.63	0.8	1
Қайтариб юборувчи	70-100	0.4	0.5	0.63	-

ISSN 3030-3907

Сиқувчи	30-69	0.3 2	0.4	-	-

Резина тросли тасмали конвейерлар учун ҳаракатлантирувчи барабанларнинг диаметрлари 3-жадвалда келтирилган.

3-жадвал

Резина тросли тасма	Ҳаракатлантирувчи (приводной) барабанининг диаметри $D_б$ м, тасма кенглиги B мм бўлганда	
	800-1400	1600-2000
РТЛ-1500	0.8	1
РТЛ-1600	0.8	1
РТЛ-2500	1	1.25-1.6
РТЛ-3150	1.25	1.25-1.6
РТЛ-4000	-	1.6
РТЛ-5000	-	1.6-2
РТЛ-5400	-	1.6-2
РТЛ-6000	-	2-2.5

Ҳаракатни узатиб юборувчи барабанларнинг диаметрлари қуйидаги формула бўйича аниқланади[2]:

$$D = D_б \cdot k_b;$$

бу ерда: $D_б$ - ҳаракатлантирувчи (приводной) барабан, м;

k_b - барабандан фойдаланиш коэффициенти;

Масалан: 2000St-5400 маркали тасма учун барабан диаметри қуйидагича топилади.

$$D = k \cdot d = (125-150) \cdot 11.2mm = (1400-1700)mm;$$

Демак 2000St-5400 маркали тасма учун барабан диаметри 1400 мм дан 1700 мм гача олинса бўлади.

Ҳаракатлантирувчи барабаннинг танланган диаметри тасманинг барабан юзасига таъсир этувчи босими, МПа бўйича текширилиши керак.

$$P = \frac{3600 S_{нб}}{\alpha \pi B D_б} \frac{e^{\mu\alpha}+1}{e^{\mu\alpha}} \le P_б$$

бу ерда: B - барабан кенглиги, мм;

$D_б$ - барабан кенглиги, мм;

μ - илашиш коэффициенти;

α - тасманинг барабанга ўралиш бурчаги, градус;

ISSN 3030-3907

$P_б$ =0.2-0.3 МПа резина матоли тасма учун;

$P_б$ =0.35-0.55 МПа резина тросли тасма учун;

Конвейер барабанларининг футеровкаси конвейернинг эксплуатацион ресурсини узайтириш ва транспорт тизимининг самарали ва узлуксиз ишлашини таъминлайди.

Футеровкалар силлиқ резинали ёки рифлёнли ишчи юзали махсус вулканизацияланган қопламалар кўринишида ишлаб чиқарилади.

Тасмали конвейер барабанларини занглаш ва механик шикастланишлардан ҳимоя қилиш учун гуммировка ёки футеровкаланади (резина билан қопланади). Жараён барабанни резина ёки полимер асосли махсус композицион материал билан қопланади [2,3].

Барабанларни футеровкалаш барабаннинг юзасини зўриқма кучини ва ишқаланиш коэффициентини оширади, конвейер ишлаётганда шовқин ҳамда тебранишни камайтириш, тасмани барқарорлаштириш, юритмага тушадиган юкламани камайтириш, барабанни ейилишдан ҳимоя қилиш, капитал таъмирлаш харажатларини камайтиришдан иборатдир.

Футеровка қилиш жараёнида тасмали конвейер барабанининг ишчи юзасига футеровка қопламаси қопланади. Қоплама сифатида асосан ейилишга чидамли резиналар ва композицион материаллар ишлатилади ва қоплама учта усули қопланади: совуқ вулканизация, иссиқ вулканизация ва тайёр пластинка (металл лист) лар билан қопланади [5,6].

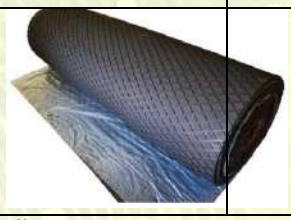
Ушбу технология бўйича конвейер барабанига икки элементли аралашма клей резина футеровка пластиналарига суртилади. Материал берилган тортиш кучи ва ишлаш шароитига мос равишда танланади, антистатик, иссиқликка, сирпанишга, совуққа чидамли, турли хил сиртли (силлиқ ёки рифали) бўлиши мумкин.

Барабанларни совуқ вулканизация усулида футеровкалаш икки элементли аралашма клей (Elastosal H7) ёрдамида бажарилади. Клей қотиргич билан комплектда келтирилади ва бевосита ишларни бажариш олдидан клейли банкага қотиргич флакони ичидагисини қўшиш ва яхшилаб аралаштириш йўли билан фаоллаштирилади (аввал банкадаги клейни қотиргич қўшмасдан камида 1-2 минут яхшилаб аралаштириш, сўнгра қотиргич қўшиш ва яна бир марта яхшилаб аралаштириш тавсия этилади). Олинган аралашмани икки соат давомида ишлатиш керак (клейнинг чидамлилик вақти).

Совуқ вулканизация жараёнининг кетма-кетлиги: барабан юзасини силлиқлаш ва тозалаш воситалари билан тозалаш, праймер ва клей суртиш, футеровка пластиналарини ёпиштириш, стыкларни ямашдан иборат. Ишлар

ISSN 3030-3907

шу жойнинг ўзида, бевосита конвейер ёнида олиб борилади ва иссиқ усулда вулканизация қилишдаги каби махсус асбоб-ускуналарни талаб қилмайди. Резина хусусиятлари: зичлиги 1,41г/см^2, узилишдаги мустаҳкамлиги 200 Н/мм^2, узилишдаги узайиш 400 %, ишчи диапазони -30...+100 °С.

CN қатламли ромбсимон резина	Elastosal Н7 клей	Elastosal Losit M тозаловчи суюқлиги	Elastosal металл грунтовкаси	Elastosal СПМ клей
				

Ёпиштирилган CN қатламли ромбсимон резина кучли ишқаланишга эга, ўрнатишнинг осонлиги, чиқиндиларни камайтириш учун турли хил ўлчамларга эга, ромбсимон сирт барабан ва тасма орасидаги ишқаланиш коэффициентини оширади, юқори ейилишга чидамлилик хизмат муддатини оширади ва таъмирлашни камайтиради.

Иссиқ вулканизация усули билан футеровкалаш автоклавда амалга оширилади. Ишлаб турган конвейердан барабан демонтаж қилиниб, барабанни футеровка қиладиган цехига олиб борилади ва юқори ҳароратда автоклавда барабан юзаси резина қилинади ва барабан футеровкаси совугандан кейин ортиқча резина жойлари кесиб ташланади.

Бу усул ишончли, аммо қиммат. Бундан ташқари, технологиянинг имкониятлари барабаннинг ўлчамлари - ҳаммаси ҳам автоклавга сиғмайди ва жараённинг давомийлиги чекланган. Асосан, вақт ва маблағ сарфи юқори бўлганлиги сабабли, ҳаракатлантирувчи барабанларини футеровкалаш учун иссиқ вулканизация совуқ вулканизацияга қараганда камроқ амалга оширилади.

Барабанни тайёр пластиналар билан футеровкалашда махсус резинадан тайёрланган пластиналар ишлатилади. Бу резина-керамик пластина ёки пўлат асосдаги вулканизацияланган резинадан тайёрланган, юзаси ғадир-будур (ромб, туртбурчак) пластина бўлиши мумкин.

Қопламалар механик усулда болтларга ёки пайвандланган йўналтирувчиларга йиғилади. Иккала ҳолатда ҳам йиғиш (монтаж) жойида бажарилади ва барабанни конвейердан ажратишни (демонтаж қилишни) талаб этмайди. Бу айниқса, конвейернинг баландлиги ёки ноқулай

ISSN 3030-3907

жойлашуви туфайли ускуналарга кириш қийин бўлган жойларда жуда қулай ҳисобланади.

Конвейер футеровкасиз ишлаши мумкин лекин барабаннинг ишчи юзаси ва конвейер тасмасининг пастки қопламасининг ейилиши ортиб боради.

Барабанларнинг ишлаш муддатини ошириш ҳамда барабанга шикас етказмасликка, барабан билан тасмани ёпишиб қолишни камайтириш учун ҳам футеровкадан фойдаланилади. Аввало, у барабан ва тасма орасидаги сирпаниш коэффициентини оширади, бу эса ўз навбатида фойдали иш коэффициенти (ФИК) қийматини оширади, шунингдек тасмани ейилиш эҳтимолини камайтиради ва бошқа ташқи омиллардан ҳимоя қилади.

Барабанлар пўлатдан пайвандлаб ёки чўяндан қуйма қилиб тайёрланади. Барабанлар гардиши бўйича силлиқ цилиндр шаклда бўлади. Барабанни максимал ишлатиш учун унга тасма қаттиқ тортилиши керак ва тасма ва барабан орасига бирор жисм бўлмаслиги лозим. Барабаннинг ўзи тозаланиши учун тасма билан қамраш бурчагини ошириш керак ва бўйлама футеровкалардан фойдаланиш лозим [7,8].

Барабан билан тасма яхши илашиши учун барабан футеровкаси сирти рифли бўлса самарали ҳисобланиб, тасманинг таранглигини камайтиради. Бу қоидаларга риоя қилинганда тасмалар ва тасма бирикмаларининг хизмат муддати бир неча марта ошади [9].

Футеровка сифатида одатда қуйидаги материаллар қўлланилади:

• Резина – универсал материал бўлиб, ишқаланишга чидамли, яхши ёнма-ён ёпишувчанликка эга ва кончилик саноатда кенг қўлланилмоқда.

• ПВХ (поливинилхлорид) – механик таъсирларга камроқ чидамли, тозалаш осон ва намлик ҳамда кимёвий моддалар таъсирига чидамли.

• ПУ (полиуретан) – ПВХнинг материали синтетик бўлиб, ишқаланишга, ёрилишга, кислоталарга чидамли, диэлектрик хоссаларига эга.

• Силикон – юқори ҳароратга чидамли (+220°C гача), кимёвий таъсирларга бардошли материал.

• Полианит – полианит материали билан футеровка қилинганда кимёвий таъсирларга, юқори ҳароратга ва юқори намлик кўрсаткичига чидамлилиги билан ажралиб туради.

• Полимер - полимер футеровкалар ейилишга чидамли, мустаҳкамликка, тузлар, кислоталар ва ишқорлардан ҳимоя қилишга асосланган.

Барабан сирти 30 мкм дан ортиқ бўлмаган чуқурликда махсус силлиқлаш машинаси билан яхшилаб силлиқланади. Футеровкани барабанга ёпиштириш мустаҳкамлиги сиртни сифатли тайёрлашга боғлиқ (2-расм).

ISSN 3030-3907

2-расм. Барабан сиртини силлиқлаш

Барабан текислигига махсус грунт суртилади, унинг туриш вақти грунт турига боғлиқ. Сиртни резина билан қоплаш учун махсус клей суртилади ҳамда энг мураккаб босқич резиналарни барабанга ёпиштириш бошланади (3а-расм). Ҳар бир клей учун тегишли праймер мавжуд. Дастлаб праймер 1-2 дақиқа давомида қўллашдан олдин яхшилаб аралаштирилади, сўнгра силлиқ тукли чўтка билан барабан юзасига бир қават юпқа қилиб суртилади. 1 $м^2$ юзага ўртача праймер сарфи 180-200 мл ни ташкил этади. Металлга праймер суртилгандан сўнг, >20 ^{0}C ҳароратда камида 60 дақиқа қуритилиши керак[10]. Барабан юзасининг ҳарорати ва праймер, клей, футеровка резинасининг ҳарорати бир хил бўлиши керак.

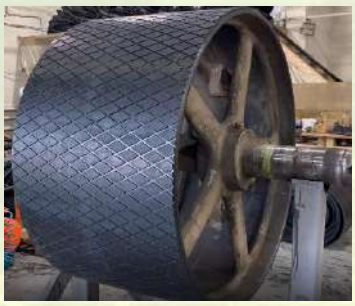
Футеровкани ёпиштириш вақти атроф-муҳит ҳарорати 20..+ 25 ^{0}C бўлиши лозим.

а. б.

3-расм. Барабанга футеровкани ёпиштириш ва болғалаш

3б-расмда барабанга футеровкани ёпиштираётган вақтда ҳар 400-600 мм узунасида футеровка резинсини ёпиштириб сўнг махсус резинали болғача билан футеровкани уриб чиқиш лозим, чунки болғача билан урилганда резина билан барабан сирти орасида ҳаво қилмасдан мустаҳкам ёпишишига олиб келади. Шу тарзда футеровкалар барабанга ўрнатилиб, 4-расмда келтирилганидек тайёр ҳолатга олиб келтирилади.

ISSN 3030-3907

4-расм. Тайёр футеровка қилинган барабан

Конвейер барабанлари футеровкасининг асосий афзалликлари

•тасма таранглигини пасайтириш ва шу билан бирга тасмаларни уланган жойидаги юкламани камайтириш, натижада тасманинг узилиш хавфи сезиларли даражада камаяди;

•барабан подшипникларига тушадиган юкни камайтириш, бунинг натижасида подшипниклар узоқроқ ишлайди;

•конвейер тасмасидан фойдаланиш муддати узайтирилади;

•барабаннинг футеровкаси уни коррозия ва абразив ейилишдан ҳимоя қилади;

•футеровка протектори кучли ифлосланиш ва сувланиш содир бўлганда барабан ва тасманинг бирикиш жойидан ифлослик ва сувни олиб ташлашга ёрдам беради;

•футеровкасиз барабанга лой ёпишади, паст ҳароратда эса у муз билан қопланади, бунинг натижасида тасма барабандан чиқиб кетади ва унинг айрим қисмларини шикастлайди.

Футеровкалар асосан қуруқ шароитларда самарали ҳисобланади. Намлиги юқори эксплуатация шароитида конвейер тасмаси билан барабан футеровкаси жуда паст илашиш коэффициентига эга бўлади, бу эса конвейер тасмаси барабан устига сирпанишига ёки конвейерни эксплуатация қилиш имконсизлигига олиб келади.

4-жадвал.

Ишлатиш шароити	Пўлат темир	Резина	Керамика
Қуруқ	0,35-0,40	0,40-0,45	0,75-0,85
Нам	0,10-0,15	0,33-0,38	0,50-0,80
Нам ва ифлос	0,05-0,10	0,22-0,30	0,45-0,55

5-жадвалда барабан диаметрларига қараб футеровка қалинлигини танлаб қўйиш келтирилган.

ISSN 3030-3907

5-жадвал.

Диаметрга қараб барабан футеровкасининг қалинлигини танлаш

Барабан диаметри, мм	Барабан футеровкасини қалинлиги, мм
200 мм дан кичик	6 мм, 8 мм
200-320 мм	8 мм, 10 мм, 12 мм
320-500 мм	10 мм, 12 мм
500-800 мм	10 мм, 12 мм, 15 мм
800 мм	12 мм, 15 мм
1000 мм дан катта	12 мм, 15 мм, 20 мм

Барабанларга HUAO резинали футеровкаси, Хитой, барабан резина қопламаси, Украина, TPEX эконом-класс резина футеровкаси, Нидерландия, COPPEX премиум тоифасидаги резина қоплама, Германия, CEPA резина-керамика қопламаси, Нидерландия, тез алмаштириладиган SLIDE-LAG футеровкаси, Франция резина қопламалари ишлаб чиқарувчилари мавжуд.

Тасмали конвейер барабанларининг резина футеровкасига қўйиладиган талаблар:

1. Ўз-ўзидан аланғаланиш ҳарорати камида 500 ^{0}C да бўлиши керак. Ҳароратнинг 500 ^{0}C дан кам бўлмаган қиймати материални қийин ёнадиган материал сифатида тавсифланади.

2. Қаттиқлик катталиги Шор (HS) бўйича 50 дан 75 бирликкача бўлиши керак. Бу диапазон футеровка резинасини қаттиқликни ўлчаш прибори ёрдамида ўлчанади.

3. Футеровка материалининг сирт электр қаршилиги $3\cdot10^8$ Ом дан ошмаслиги керак.

4. Резина футеровка материалининг тикланадиган юзаси бўйлаб сирпаниш ва ишқаланиш пайтида ҳажм йўқотилиши 250 мм^3 дан ошмаслиги керак.

5. Барабан футеровкаси ва конвейер тасмасининг ўзаро таъсирини, тортиш кучини Эйлер формуласига асосланган ҳолда аниқланади. Тортиш кучининг катталиги бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, улардан асосийси тасманинг чўзилишдаги бикрлиги ва футеровканинг сиқилишдаги бикрлиги нисбати ҳисобланади.

Футеровканинг сиқилишга бўлган бикрлигининг минимал қиймати футеровка материалининг кўп марталик юкланишларда ейилиши билан чегараланади, футеровка қалинлигининг 10% дан ортиқ сиқилишларда айниқса тез намоён бўлади. Футеровка материалининг сиқилиш модулининг минимал рухсат этилган қиймати қуйидаги шартни қаноатлантириши керак:

ISSN 3030-3907

$$G \geq \tau_{max} / 0{,}1; \quad \text{кг/см}^2$$

бу ерда, τ_{max} - тасма ва резина футеровка контактидаги ишқаланиш кучларининг максимал солиштирма қиймати.

6. Футеровка материалининг металл асос билан боғланиш мустаҳкамлик қиймати 15 Н/мм дан кам бўлмаслиги керак.

Тасмали конвейер барабанларининг футеровкаси махсус материаллар, масалан протекторли резина футеровка, керамик футеровка, резина ва керамика аралашмаси, полиуретан ва бошқа шунга ўхшаш материаллардан фойдаланган ҳолда барабан обечайкасини қоплашдан иборат. Бу қопламалар барабаннинг конвейер тасмаси билан илашишини яхшилайди [11].

Керамик қопламали футеровка тасманинг сирпанишига йўл қўймайди, хизмат муддатини оширади, эксплуатация харажатларини камайтиради, нам шароитда илашиш кучини сақлаб қолиш учун тарангликни ошириш шарт эмас, тасма ва ҳаракатлантирувчи барабан хизмат муддатини ошириш учун тасма таранглигини камайтиради, ейилиш ва сирпаниш сезиларли даражада камайтиради, керамик қопламаларнинг юқори зичлиги максимал илашиш кучи учун қамров юзасини яратади, думалоқ қиррали қопламалар конвейер тасмасининг шикастланишини олдини олади, ариқчалар орқали сув ва ифлосликларни чиқариб ташлайди, ясси керамик қопламалар тўғридан-тўғри барабаннинг пўлат юзага маҳкамланади. Силлиқ керамик қоплама ишқаланишни ва шунга мос равишда барабан ва конвейер тасмасининг ейилишини камайтиради.

6-жадвал

Керамика материалининг таснифи

№	Кўрсаткич номи	Қийматлари	Изоҳ
1	Алюминий оксиди (Al_2O_3) миқдори	92-95%	Асосий керамик компонент
2	Зичлиги	3.6-3.7 g/см³	Юқори зичлик - яхши кийилишга чидамлиликни таъминлайди
3	Виккерс қаттиқлиги	1000-1200 HV10	Юқори қаттиқлик, ишқаланишга чидамли
4	Эгилишга чидамлилик	270-300 МПа	Механик кучланишларга чидамли

ISSN 3030-3907

5	Сиқилишга чидамлилик	1600-1800 МПа	Юкламаларни яхши кўтаради
6	Синфиш мустаҳкамлиги	3-4 МПа·м$^{1/2}$	Зарбага нисбатан барқарорликни таъминлайди
7	Иш ҳарорати диапазони	-40°C дан +250°C гача	Катта ҳарорат ўзгаришларига чидамли
8	Ёпишқоқлик асоси	Резина ёки полиуретан	Керамик плиткаларни барабанга маҳкамлаш учун
9	Қўлланиш соҳаси	Конвейер барабанлар	Ишқаланишни ошириш ва ейилишни камайтириш учун

Алюминий оксиди 92-95% асосидаги ишқаланишга чидамли керамик элементлар керакли геометрияга жойлаштирилиши ва эпоксид асосида клей ёрдамида маҳкамланиши мумкин. Керамик элементларнинг махсус геометрияси фойдаланиш жараёнида конвейер тасмасининг сирпанишини олдини олади.

Резина-керамик футеровка барабаннинг узоқ муддат хизмат қилишини таъминлайди, тасманинг сирпанишини бартараф этиш имконини беради, тўхтаб туриш вақтини қисқартиради, ифлосланиш ва намлик юқори бўлган шароитда футеровка ва барабаннинг ресурсини оширади.

Ҳаракатлантирувчи барабаннинг резина-керамик футеровкаси, сирпаниш ва ейилишдан оддий резина футеровкасига нисбатан самарали ҳисобланади. Керамикали футеровкаларнинг қалинлигини ва футеровканинг умумий қалинлигини ўзгартириб, барабанлар диаметрларининг фарқини қоплаш мумкин.

Мурунтоғ карьери узлуксиз даврий ишлатиладиган конвейер барабани ва футеровкаси келтирилган схема 6-расмда келтирилган. Ушбу схемада футеровкани болтлар ёрдамида мустахкамлаш келтирилган ва ушбу усул камчилиги хам айнан болтларнинг тасма билан ишқаланишга киришиб тасмани едирилишига хизмат қилиб қолмоқда. Футеровкани ўрнатилиш конструкциясини ўзгартириш ва тасмага зарар етказмаслик вазифаси долзарб бўлиб қолмоқда.

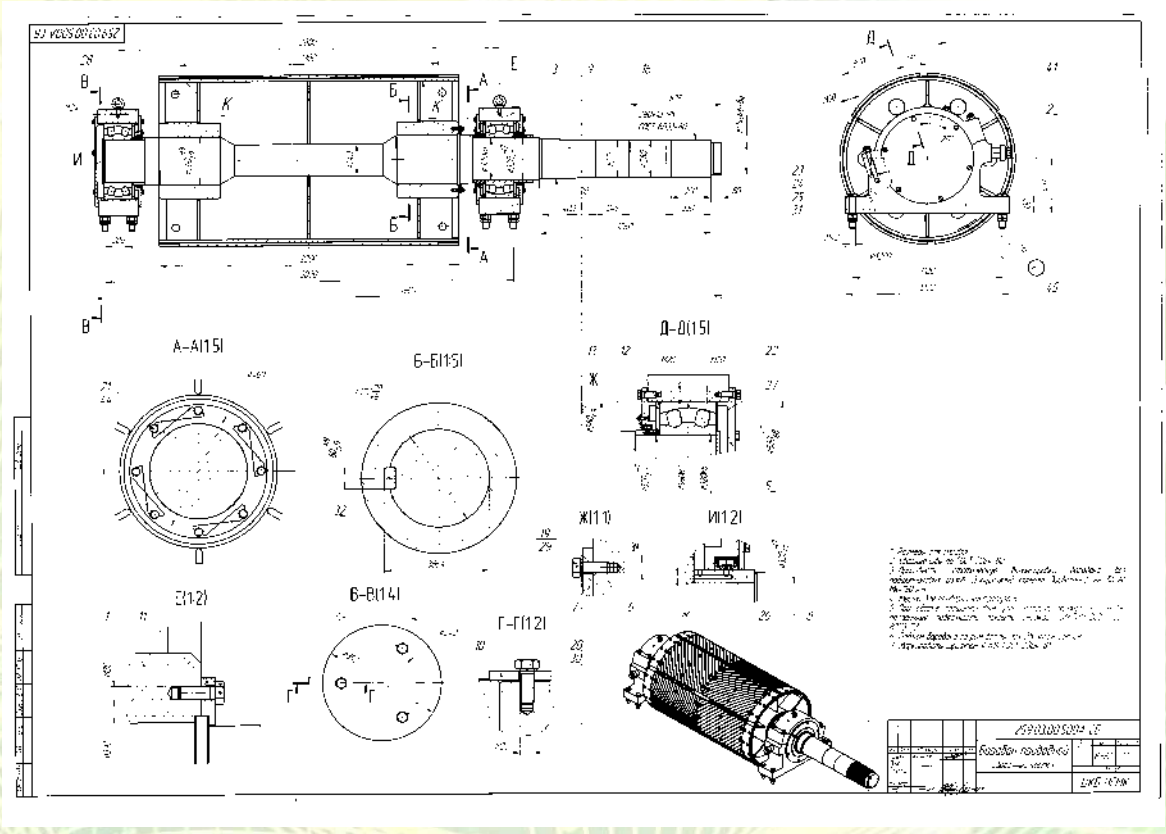
Барабандан ечиладиган футеровкани маҳкамлаш усули конвейер барабанларининг чидамлилиги ва ҳимоя самарадорлигини таъминлашда асосий рол ўйнайди. 5а-расмда барабан 1 вали, 2 халқа (колса), 3 ступица, 4 цилиндрсимон қобиқ (корпус), 5 ечиб олинадиган пластинка (резина футеровкали металл лист), махсус маҳкамлаш элементлар болтлар ёки 6

ISSN 3030-3907

қисқичли стопор планкаларидан иборат бўлиб, улар футеровка ва барабан юзаси ўртасида мустаҳкам ва ишончли боғланишни таъминлайди. Ушбу ёндашув юқори юкламаларда ҳам футеровканинг барқарорлигини таъминлайди ва футеровкаларни ўрнатиш ҳамда алмаштириш осонлигини таъминлайди.

Ҳаракатлантирувчи барабанларда эксплуатация жараёнида ўрнатилган болт каллакларининг ейилиб кетиши оқибатида футеровкаларни алмаштириш вақтлари узайиб кетмоқда ва катта қийинчиликлар келтирмоқда. Шунинг учун барабан футеровкаларини болтларини едирилишини олдини олиш ва тез ечиладиган қилиб конструктив узгартириш киритиш асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Футеровка пластинкалари осон ва тез ечилиб, қайта ўрнатилиши, тўсиқлар ёки жойлашув баландлиги туфайли барабанларни конвейердан ажратиш (демонтаж қилиш) жуда қийин бўлган жойларда ўрнатилган барабанлар учун жуда мос келади.

Пластинани ўрнатиш махсус тайёргарликни талаб қилмайди, ҳар қандай об-ҳаво шароитида ходимлар кучи билан амалга оширилиши мумкин.

5-расм. Барабан конструктив схемаси ва футеровка ўрнатилиши

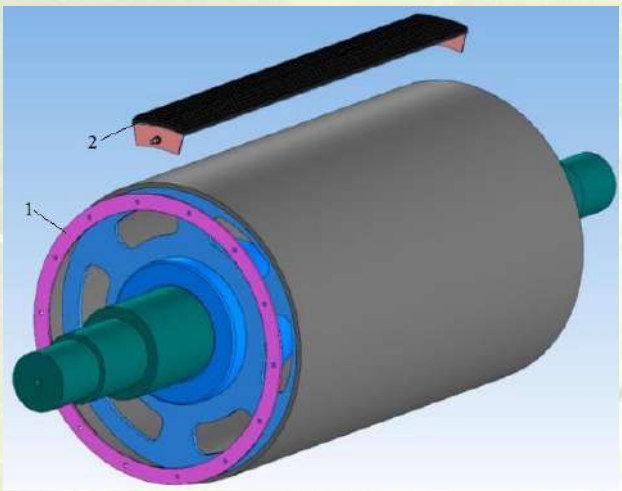
Профил пўлат листдан тайёрланади унинг қалинлиги 6 мм, резина футеровка билан қалинлиги 18-34 мм ни, максимал узунлиги 1600 мм ва ундан узун, кенглиги 100 - 300 мм ни ташкил қилиши мумкин.

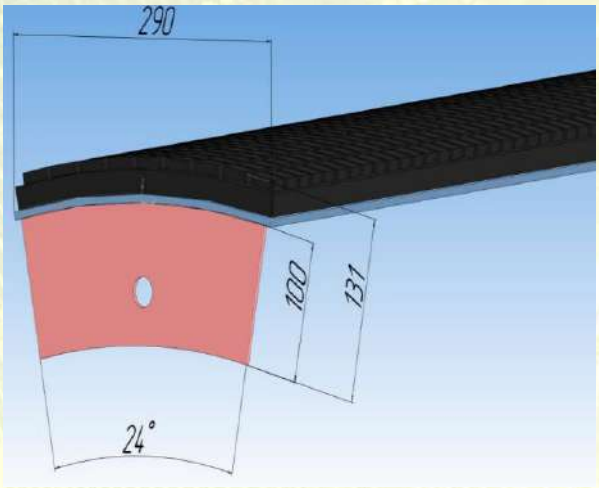
ISSN 3030-3907

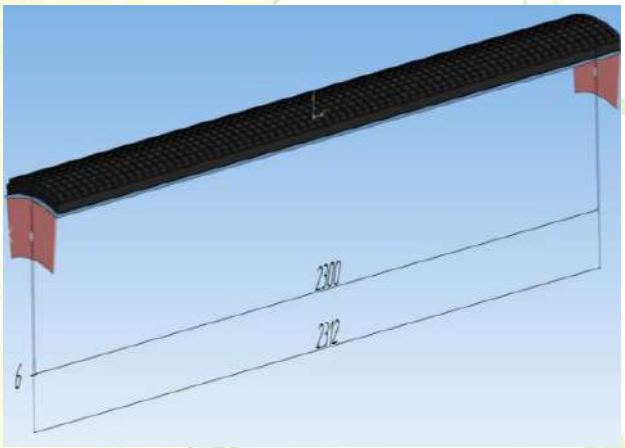
Планкани ҳаракатлантирувчи барабан диаметрига аниқ мослаш учун футеровканинг ҳар бир пластинаси унинг диаметрига мос равишда букилади. Бунда унинг сирпаниши ва йўналтирувчилар остига ётқизилиши ҳам осонлашади. Тўхтатиш планкалари ҳам пўлатдан тайёрланади, шунинг учун ўрнатилган накладкалар барабан юзасига маҳкам ўрнатилади. Ечиладиган футеровкалар ромбсимон нақш кўринишида бўлади. Футеровкани алмаштиришда барабанни демонтаж қилиш талаб қилинмайди: ўрнатиш жойида амалга оширилади (6-расм).

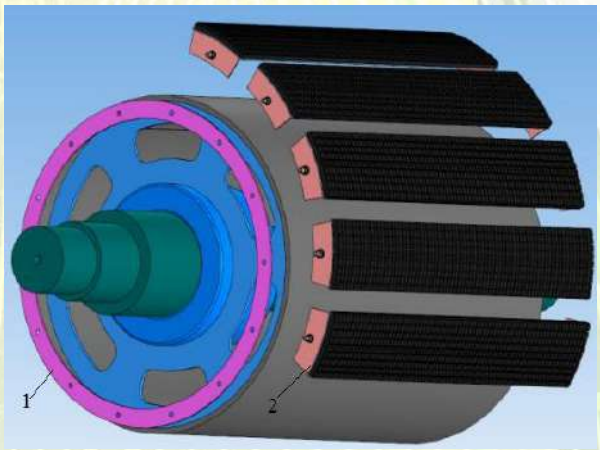
6-расмда мустаққамликни ошириш мақсадида цилиндрсимон барабан қобиғи (корпус)га 1 халқа (колса) ўрнатилиб, унга махсус 2 ечиладиган футеровка пластинкалари ейилишга чидамли махсус резинадан тайёрланган барабан диаметрига мослаб эгилган пўлат каркасда ҳамда 1 халқага болт гайка қилинади. Бу қопламадаги ички кучланишларни нейтраллайди ва резинанинг металл билан максимал илашиш мустаҳкамлигини таъминлайди. Юқори зичликдаги резиналардан фойдаланиш узоқ вақт ишлашини таъминлайди. Футеровкани алмаштиришда барабанни демонтаж қилиш талаб қилинмайди, яъни ўрнатиш жойида амалга оширилади. Барабан футировкаларининг конструкциясини ўзгартириш таклифини Мурунтоғ каръери 2-КЛ ва 3-КЛ да фойдаланиш имкониятлари ва у орқали эришиладиган иқтисодий самарадорлик ҳисоб-китоби 7-жадвалда келтирилди.

ISSN 3030-3907

1- халқа; 2-резина пластина;
6-расм. Конструктив такомиллаштирилган футеровка пластинани йиғиш кўриниши

7-жадвал

	Номланиши	Ўлчов бирлиги	2-КЛ			3-КЛ		
			Жорий холат	НДКТУ таклифи	Фарқ (+;-)	Жорий холат (резина	Таклиф (керамикал	Фарқ (+;-)

ISSN 3030-3907

						ли футировка)	и футировка)	
	Мавжуд барабанлар сони (Ø 1652)	дона	12	12	0	48	48	0
	Футировкаларни алмаштириш бўйича тўхталишлар сони	дона	144	43,2	100,8	576	172,8	403,2
	Ўртача бир марта футировкани алмаштиришга кетган вақт	соат	2,5	2	0,5	2,5	2	0,5
	Футировкаларни алмаштириш кетган жами вақт	соат	360	86,4	273,6	1440	345,6	1094,4
	Бир йил давомида конвейер линияларида футировкани алмаштириш вақтини қисқартириш орқали камайтириладиган тўхташлар вақти	соат	273,6			1094,40		
	Бир соат тўхташ орқали ташкилотга келтириладиган моддий зарар	сўм	57 186 830,72			75 740 330,88		
	НДКТУ таклифларини	сўм	15 646 316 883,85			82 890 218 113,45		

ISSN 3030-3907

	жорий этиш орқали эришиладиган йиллик иқтисодий самара			

Хулоса қилиб айтганда такомиллаштирилган барабан қопламалари больт гайканинг яъни бириктирувчи элементларнинг барабан ён томонларига олингани эвазига тасма билан ишқаланишга киришмайда ва ечиб олишда осонлик билан қулай тарзда пластиналар алмаштирилишига олиб келинади. Бу эса ўз навбатида конвейер ишлатиш коэффициентининг оширилишига сабаб бўлади ва самарадорликнинг ошишига олиб келади. Ушбу барабан футерёвкасини такомиллаштиришни ишлаб чиқаришга жорий этиш орқали эришиладиган йиллик иқтисодий самара икки линиядан 100 млардга яқин бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Соловых, Д. Я. Экспериментальные исследования сварного шва барабана ленточного конвейера. Горный информационноаналитический бюллетень, спецвыпуск. - 2018. - № 1. 4-12 с.

2. А.В. Исаев. Расчёт ленточного конвейера. *Учебно-методическое пособие.* Нижний Новгород: ННГАСУ, *2025. – 35-40* с.

3. Расчеты и проектирование транспортных средств непрерывного действия / А. И. Барышев, В. А. Будишевский, Н. А. Скляров [и др.]. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 736 с

4. Современная теория ленточных конвейеров горных предприятий / В. И. Галкин, В. Г. Дмитриев, В. П. Дьяченко, И. В. Запенин. – Москва: Изд-во МГГУ, 2005. – 543 с.

5. Шахмейстер, Л. Г. Теория и расчет ленточных конвейеров / Л. Г. Шахмейстер, В. Г. Дмитриев. – Москва: Машиностроение, 1987. – 336 с.

6. Щеглов, О. М. Усовершенствованный привод ленточного конвейера. Захист металургійних машин від поломок: міжвуз. темат. зб. наук. пр. / Приазов. держ. техн. ун-т. – Маріуполь, 2009. – Вип. 11. – С. 172–175.

7. Vulfson, I. Dynamics of cyclic machines / I. Vulfson. – New York: Springer, 2015. – 390 p. doi: 10.1007/978-3-319-12634-0.

8. Seeler, K. A. System dynamics: an introduction for mechanical engineers / K. A. Seeler. – New York: Springer, 2014. – 667 p. doi: 10.1007/978- 1-4614-9152-1.

9. Соловых, Д. Я. Моделирование на ЭВМ напряженного состояния приводного барабана ленточного конвейера для оценки долговечности

ISSN 3030-3907

сварных швов. Горный информационно-аналитический бюллетень, отдельная статья. - 2015. - № 1. 1 - 12 с.
10. В. В. Суглобов, С. В. Ракша, П. А. Гринько. Обоснование центрирующей способности новой конструкции барабанов ленточного конвейера. ISSN 2307–3489 (Print), ISSN 2307–6666 (Online) Наука та прогрес транспорту. Вісник Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту, 2016, № 1 (61) с. 158-167
11. С.С. Усупов Современное представление о передаче тягового усилия приводным футерованным барабаном ленточного конвейера. ISSN 2410-6070 Международный научный журнал «Инновационная наука» № 5-2 / 2025. 73-76 с.

ISSN 3030-3907

ТУРНИКДА АЙЛАНИШ МАШҚЛАРИНИ ЎРГАТИШ МЕОДИКАСИ

Джураева Г.А

Тошкент Давлат Тиббиёт Университети катта ўқитувчи,

Аннотация. Ушбу мақолада гимнастика билан шуғулланувчи талабаларга турникда айланиш машқларини ўргатиш методикаси ва уларнинг махсус жисмоний тайёргарлик даражасини ошириш масалалари ёритилган. Тадқиқот давомида умумий (УЖТ) ва махсус жисмоний тайёргарликнинг (МЖТ) ўзаро боғлиқлиги, шунингдек, махсус ишлаб чиқилган машқлар мажмуасининг техник маҳоратни шакллантиришдаги самарадорлиги таҳлил қилинган. Ўтказилган педагогик тажриба натижалари шуни кўрсатдики, тавсия етилган методика назорат гуруҳига нисбатан тадқиқот гуруҳида жисмоний кўрсаткичларнинг 36% гача ўсишини ва техник балларнинг сезиларли даражада юқори бўлишини таъминлаган. Мақола якунида гимнастика дарсларида ҳаракат координациясига мос ихтисослаштирилган машқларни қўллаш бўйича илмий хулосалар берилган.

Калит сўзлари: жисмоний тайёргарлик, махсус жисмоний тайёргарлик, умумий жисмоний тайёргарлик, техник тайёргарлик, мажмуа, назорат синовлари,

Аннотация. В данной статье рассматривается методика обучения студентов-гимнастов упражнениям на перекладине и вопросы повышения уровня их специальной физической подготовки. В ходе исследования проанализирована взаимосвязь между общей (ОФП) и специальной физической подготовкой (СФП), а также эффективность специально разработанных комплексов упражнений в формировании технического мастерства. Результаты педагогического эксперимента показали, что предложенная методика обеспечила рост физических показателей в экспериментальной группе до 36%, что значительно выше показателей контрольной группы, а также способствовала получению более высоких технических баллов. В заключении представлены научные выводы о необходимости использования специализированных упражнений, соответствующих координации движений, в процессе занятий гимнастикой.

Ключевые слова: физическая подготовка, специальная физическая подготовка, общая физическая подготовка, техническая подготовка, комплекс экзамены.

Abstract. This article discusses the methodology of teaching horizontal bar exercises to gymnastics students and issues of improving their special physical fitness. The study analyzes the relationship between general physical training

ISSN 3030-3907

(GPT) and special physical training (SPT), as well as the effectiveness of specially developed exercise complexes in forming technical skills. The results of the pedagogical experiment showed that the proposed methodology ensured an increase in physical indicators in the experimental group by up to 36%, which is significantly higher than the control group, and contributed to achieving higher technical scores. The conclusion provides scientific findings on the necessity of using specialized exercises that correspond to movement coordination during gymnastics sessions

Keywords: physical training, special physical training, general physical training, technical training, complex, exams.

КИРИШ.

Тадқиқотнинг долзарблиги: Ўзбекистонда соғлом авлодни камол топтириш, таълим тарбия беришнинг аста-секин муваффақиятли амалга ошириш, жамиятни ривожлантиришда мухим ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий вазифалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Президентимиз Ш.М. Мирзиёевнинг 2017 йил 3 июндаги ПҚ-3031-сонли жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарори асосида жамиятимизда соғлом турмуш тарзини шакллантириш, ахолининг, айниқса ёш авлоднинг жисмоний тарбия ва оммавий спорт билан мунтазам шуғулланиши учун зомон талабларига мос шарт-шароитлар яратиш, соғлом авлодни камол топтириш, таълим тарбия беришнинг аста-секин муваффақиятли амалга ошириш, жамиятни ривожлантиришда мухим ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий вазифалардан бири бўлиб хизмат қилади [1].

Гимнастика машқларини ўргатишнинг муҳим шартларидан бири бу жисмоний сифатларни доимо мукаммаллаштириб боришдир. Ҳоҳ у гимнастика машқларининг техникасини ўзлаштириш бўлсин, ҳоҳ у жисмоний тайёргарликнинг махсус машқлари бўлсин.

Махсус вазифаларнинг эчилишига қараб жисмоний тайёргарлик умумий ва махсус тайёргарликка бўлинади.

Умумий жисмоний тайёргарлик махсус жисмоний тайёргарликнинг асоси бўлиб хизмат қилади ва ўз навбатида баъзи ҳолларда техник таёргарлик вазифаларини ҳам эчишга ёрдам беради. Маълум гимнастика машқлари техникасига тааллуқли бўлмаган ҳолда умумий жисмоний тайёргарлик (УЖТ) воситаси бўлиб куч, ҳаракатчанлик, чидамлилик, тезкорлик ва чаққонликни ривожлантириш қабул қилинган. УЖТ мақсади - бу шуғулланувчиларнинг соғлиғини мустаҳкамлаш. Уларни ҳар томонлама гармоник ривожлантириш, ҳаётий муҳим малакаларни мукаммаллаштириш

ISSN 3030-3907

демакдир. УЖТ махсус жисмоний тайёргарликнинг (МЖТ) асосий пойдевори бўлиб хизмат қилади. Унинг мақсади спорт гимнастикасига қарашли ҳаракат функсияларини шуғуллантирувчиларда ривожланишини таъминлашдир. Махсус жисмоний тарбия воситаси асосий малака техникаси тузилишига яқин бўлиши керак [2].

Тадқиқотнинг мақсади. Гимнастика билан шуғулланувчи болаларда турникда айланиш машқларини техникасини ўргатиш ва шуғулланувчиларни турникда бажариладиган машқлар техникасини такомиллаштиришдан иборат.

Тадқиқот вазифалари. Гимнастикачиларнинг машғулот юкламалари мазмуни ва тузилишини тажриба йўли билан аниқлаш.

Тадқиқотни ташкил қилиш. Педагогик кузатувлар ва назорат синовлари Чирчиқ шахридаги Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университетида ўтказилди.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси. Махсус жисмоний тайёргарликни даражаси ва уни техник тайёргарлигига боғлиқлиги. Педагогик тажриба Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университетиининг гимнастика спорт золида Спорт педагогика махоратини ошириш (СПМО) дарсларида олиб борилди. Тажрибада 1 – босқич талабалари орасидан 30 нафар талаба иштирк этдилар. Улар иккита гуруҳга бўлиниб махсус жисмоний тайёргарлик (МЖТ) тестлари ва техник тайёргарлиги аниқланди

1- жадвал

Гимнастикачиларни жисмоний тайёргарлик даражасини аниқлаш жадвали.

Баллар	Шпагат	20 метрга югуриш	4 метр арқонга чиқиш	Гимнастика деворида оёқларни кўтариш	Қўлларни букиб ёзиш	Бурчак ҳосил қилиш	Ҳалқада куч билан чиқиш
10,0		3,1	4,8	22	20	12	10
9,5		3,2	5,1	21	19	-	-
9,0		3,3	5,4	20	18	11	9
8,5		3,4	5,7	19	17	-	-
8,0	1750	3,5	6,0	18	16	10	8
7,5		3,6	6,3	17	15	-	-
7,0	1700	3,7	6,6	16	14	9	7
6,5		3,8	6,9	15	13	-	-

ISSN 3030-3907

6,0	1650	3,9	7,2	14	12	8	6
5,5		4,0	7,5	13	11	-	-
5,0	1600	4,1	7,8	12	10	7	5
4,5		4,2	8,1	11	9	-	-
4,0	1550	4,3	8,4	10	8	6	4
3,5		4,4	8,7	9	7	-	-
3,0	1500	4,5	9,0	8	6	5	3
2,5		4,6	9,3	7	5	-	-
2,0	1450	4,7	9,6	6	4	4	2
1,5		4,8	9,9	5	3	-	-
1,0	1400	4,9	10,2	4	2	3	1
0,5		5,0	10,5	3	1	-	-

2 – жадвал

Талабаларнинг жисмоний тайёргарлик даражаси (Тадқиқот бошида)

№		Назорат гуруҳи		Тадқиқот гуруҳи	
		$\bar{X}$	± δ	$\bar{X}$	± δ
1.	Шпагат	4,0	2,8	4,5	2,4
2.	20 м га югуриш	8,5	0,6	8,2	0,4
3.	Арқонга чиқиш	5,5	1,2	5,5	1,4
4.	Оёқларни кўтариш	4,0	2,2	4,3	2,6
5.	Қўларни букиб ёзиш	5,0	3,4	5,2	3,6
6.	Бурчак ушлаш	5,5	3,4	6,0	3,.6
7.	Халқада куч билан чиқиш	2,0	6,5	1,5	6,8
	X	4,92	2,.9	5,1	3,0
	Мусобақа натижалари	6,8	1.9	6,9	1,7

Назорат гуруҳлари билан тадқиқот гуруҳлари орасида кўрсатилган натижаларни фарқи йўқлиги аниқланди ва мусобақа натижаларини ўртача кўрсатгичи фарқи йўқлигини кўсатди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки иккита гуруҳни тайёргарлиги даражаси тенг, лекин гмнастика машқлари 10 баллдан баҳоланади. Демак максима балл 70 балл бўлиши мумкин.

Йил давомида тадқиқот гуруҳида иш олиб борилди, назорат гуруҳида машғулот бажаришда тадқиқот гуруҳида ҳар ой МЖТдаги назорат мусобақа ўтказиб ўсиш динамикасини текшириб, тренировка жараёнига ўзгаришлар киритиб бордик.

ISSN 3030-3907

3. – жадвал

Талабаларнинг МЖТни (тадқиқот охирида)

№	Тест машқлари	Назорат гуруҳи		Тадқиқот гуруҳи	
		$\bar{X}$	± δ	$\bar{X}$	± δ
1.	Шпагат	7,0	2,8	8,5	2,4
2.	20 м га югуриш	8,8	0,6	9,2	0,4
3.	Арқонга чиқиш	6,5	1,2	8,5	1,4
4.	Оёқларни кўтариш	6,0	2,2	7,3	2,6
5.	Қўлларни букиб ёзиш	6,0	3,4	7,2	3,6
6.	Бурчак ушлаш	6,5	3,4	8,0	3,.6
7.	Халқада куч билан чиқиш	4,0	2,5	6,5	1,8
	X	6,4	2,9	7,9	3,0
	Мусобақа натижалари	7,9	1,9	8,9	1,7

Тадқиқот якунида ўтказилган текширишлар натижаси шуни кўрсатдики, махсус жисмоний тайёргарлик (МЖТ)ни ўсиши тадқиқот гуруҳида 36%, назорат гуруҳида 24% ўсиши аниқланди, техник тайёргарлик даражаси тадқиқот гуруҳида эса ўртача баҳоси 8,9 баллни ташкил қилди, назорат гуруҳида эса 7,9 баллни ташкил қилди. Тадқиқот гуруҳи ва назорат гуруҳи ўртасида 1,0 балл фарқ қилади. Гимнастика мусобақаларида бу кўрсатгич яъни 1,0 балл катта ҳисобланади.

Натижаларни ўрганиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки тавсия қилган машқларимиз ва ўқув жараёнига киритилган ўзгаришлар мувоффақиятли натижа берди.

ХУЛОСА

1. Анъанавий машқларга асосланган гимнастика машғулотлари гимнастикачиларни жисмоний сифатларини етарли даражада шиддатли ривожлантириш қудратига эга эмаслиги тасдиқланди. Гимнастикачиларнинг жисмоний сифатларини шакллантиришда уларнинг жисмоний ва махсус ҳаракат тайёргарлигини самарали ривожлантириш “куч”ига эга бўлган ҳамда гимнастик элементлар хусусияти ва координациясига мос машқларга алоҳида аҳамият қаратиш муҳимдир.

2. Дастлабки тайёргарлик босқичида ўтказиладиган машғулотларда махсус жисмоний машқлар мажмуаларини қўллаш зарурлиги уларни устивор жисмоний сифатларнинг жадал ривожланиши ва жисмоний тайёргарликни ижобий шаклланиши билан белгиланади.

ISSN 3030-3907

3. Гимнастикачиларни жисмоний ва техник жиҳатдан тайёрлашда самарали машқлар мажмуаларини танлаш қуйидаги педагогик талабларга риоя қилишни тақоза этади:

- машқлар мажмуаларини мазмунини машғулотлар дастурига мос келиши;

- мажмуалар таркибига киритилган машқлар мураккаблигини ҳаракат кўникмалари ва малакаларининг шаклланиш (такомиллашув) босқичларига ҳамда талабаларни жисмоний сифатларни жадал ривожланадиган даврларига мос келиши;

4. Техник тайёргарлик вазифаларини ҳал этишга қаратилган ихтисослаштирилган жисмоний машқларни гимнастикачилар машғулотларига киритиш мақсадга мувофиқдир. Айнан шундай машқларни тажриба гуруҳларидаги гимнастикачилар машғулотларида қўлланилганлиги нафақат жисмоний тайёргарлик кўрсатгичларини самарали шакллантириш имконини берди, балки ўргатиш жараёнининг суръати ва сифатини оширди.

5. Гимнастик кўпкурашининг алоҳида турларига мўлжаллаб ишлаб чиқилган нисбий баҳолаш шкалалари ва асл меъёрий машқлар гимнастикачилар жисмоний сифатларини мувофиқлаштириш ва самарали ривожлантириш чорасини белгилаб берди. Шкалалар ва асл меъёрий машқларга асосланиш шуғулланаётган гимнастикачиларнинг заиф ривожланган жисмоний сифатларига эътибор қаратиш имкониятини яратди.

6. Турникда айланиш машқларни самарали ўзлаштириш мақсадида ишлаб чиқилган дастур гимнастикачиларни тайёргарлигини ривожлантириши мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2017 йил 3 июндаги “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3031-сонли қарори

2. Eshtayev A.K., Umarov M.N., Ishtayev D.R., To‘ychiyev Z.O‘., Eshtayev S.A., Paxrudinova N.Yu., Gimnastika nazariyasi va uslubiyati. Darslik. “ Barkamol fayz media”, –T,: 2017 y 505 bet

ISSN 3030-3907

УДК: 625.7/.8 (575.3)

CLIMATE CHANGE RISKS TO UZBEKISTAN INFRASTRUCTURE

Sodikov Jamshid Ibrohim o‘g‘li
Tashkent state transport university, Tashkent, Uzbekistan
Yadgarov Sirojiddin Nomozovich
Tashkent state transport university, Tashkent, Uzbekistan

Annotation. In this article, flood floods affecting automobile roads and natural disaster relapse on maps using geoinfomation systems. The flood consists of forecasting the arrival. The impact of floods on highways was considered from the studied factors. Flood (Flood current) — a stagnant mud or mud rock stream consisting of a mixture of water and rock fragments that suddenly appear in the basins of small mountaineers. How to increase productivity, increase movement, increase the duration of movement, reduce work time), reduce the impact of a natural disaster. Floods pose a threat to settlements, railways, highways and other struactures.

Key words: railways, highways, mountains, flood consists, geoinfomation systems.

Аннотация. Ушбу мақолада автомобил йўлларига таъсир кўрсатадиган сув тошқинлари ва табиий офатларнинг такрорланиши геоахборот тизимларидан фойдаланган ҳолда хариталарда. Тўфон келишини башорат қилишдан иборат. Ўрганилган машинадан селнинг автомобил йўлларига таъсирланиб чиқилди. Тўфон (тошқин оқими) — кичик тоғ ҳавзаларида тўсатдан пайдо бўладиган сув ва тош бўлаклари аралашмасидан иборат турғун лой ёки лой тош оқими. Қандай қилиб ҳосилдорликни ошириш, ҳаракатни ошириш, ҳаракат давомийлигини ошириш, иш вақтини қисқартириш), табиий офат таъсирини камайтириш. Сув тошқинлари аҳоли пунктлари, темир йўллар, автомобиль йўллари ва бошқа иншоотларга хавф туғдиради.

Калит сўзлар: темир йўллар, автомобиль йўллари, тоғлар, тошқинлар, геоахборот тизимлар.

Аннотация. В данной статье паводки, воздействующие на автомобильные дороги, и рецидивы стихийных бедствий наносятся на карты с использованием геоинформационных систем. Потоп состоит из предсказания прихода. Влияние паводков на автомобильные дороги рассмотрено из изученных факторов. Половодье (Потопное течение) — стоячий грязевой или грязекаменный поток, состоящий из смеси воды и обломков горных пород, внезапно появляющийся в водоемах мелких горцев. Как повысить производительность, увеличить движение, увеличить продолжительность движения, сократить время работы), уменьшить воздействие стихийного

ISSN 3030-3907

бедствия. Наводнения представляют угрозу для населенных пунктов, железных и автомобильных дорог и других сооружений.

Ключевые слова: железные дороги, автомобилных дорог, горы, наводнения, геоинформационные системы.

INTRODUCTION.

In the following years, climate change is taking place all over the world, which in turn has its impact on all areas, among which we can see the ongoing impacts on highways. Today, with the participation of relevant ministries and departments, the deputies of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis are developing a draft climate change strategy of the Republic of Uzbekistan until 2030. The road map, which will be developed on the basis of this strategy, will make it possible to purposefully implement targeted measures to adapt to climate change in our country [1].

All over the world, as a result of climate changes and greenhouse gases, the melting of permafrost and severe weather changes lead to. Climate change-is one of the pressing global problems. According to the World Bank, every year more than 100 million people become impoverished as a result of climate change, about 143 million people become immigrants, and this indicator is increasing from year to year. Uzbekistan is expected to be among the countries with the most water shortages with rising air temperatures, reduced precipitation and retreat of glaciers. In the research carried out on climate changes in the Republic of Uzbekistan, an increase in air humidity is observed according to the results of which scientists forecast changes in air humidity by 2095 (Figure. 1).

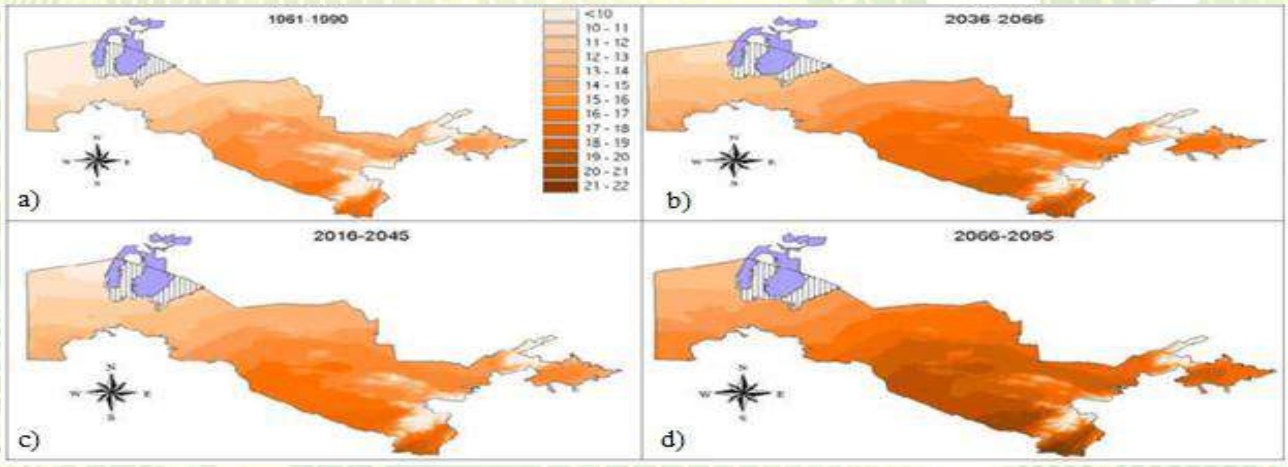

Figure. 1. Forecast of future expected air temperature in the Republic of Uzbekistan a) weather forecasting from 1961 to 1990, b) weather forecasting from 2010 to 2045, c) weather forecasting from 2036 to 2066, d) weather forecasting from 2066 to 2095

The study of the harmful effects of climate change (flood arrival, snowdrifts, grunt kissing, rock mountainjins kissing) on highways, the development of

ISSN 3030-3907

measures to predict and prevent it from happening are among the pressing problems of the current day.

The impact of floods on highways was considered from the studied factors. Flood (Flood current) — a stagnant mud or mud rock stream consisting of a mixture of water and rock fragments that suddenly appear in the basins of small Mountaineers. How to increase productivity, increase movement, increase the duration of movement, reduce work time), reduce the impact of a natural disaster. Floods pose a threat to settlements, railways, highways and other structures.

The direct cause of flood arrival is heavy rain, heavy melting of snow, absorption of reservoirs, fewer earthquakes, volcanic eruptions.

Classification of flood flows: according to the mechanism of origin, it is divided into three types: erosive, breakthrough and landslides.

In the case of erosion, the water flow is initially saturated with grunt and Foothill materials due to the leaching and erosion of the soil in its path, and then a flood wave is formed.

The formation of a flood is characterized by an intensive process of water accumulation, rocks are eroded at the same time, a flood occurs in saturated grunts, and the absorption of the reservoir occurs. The flood mass descends along the slope or river core [2].

During landslides, the mass of rocks saturated with water (including snow and ice) is disturbed. The saturation of the current in this case is close to the maximum.

Each mountain in the region has its own reasons for turbidity. In the Caucasus, for example, they are mainly caused by rain and heavy rain (85%).

In recent years, natural causes of mud floods have been added to man-made factors, violations of the rules of use of mining enterprises, explosions during the laying of roads and the construction of other structures, deforestation, improper agricultural work, violation of soil and plant cover.

When moving, the flood flow is a constant stream of mud, rock and water. In the steepest front of a muddy wave from 5 to 15 m high, precipitation forms the "head" of water. the maximum height of the head of the flood stream sometimes reaches 25 m. The classification of floods based on the causes of origin is summarized below (table 1).

Table 1

Classification of flood floods based on the main reasons for their occurrence

№	Types of floods	Causes of occurrence	Distribution and origin

ISSN 3030-3907

1	Rainy	Heavy rains, long-term rains	The most massive type of floods on Earth is formed as a result of erosion of slopes and the appearance of landslides
2	Snowy	Strong snow melting	It takes place in the subarctic mountains. This is due to the breakdown and waterlogging of snow masses
3	Ice	Strong melting of snow and ice	In high mountain areas, the origin is associated with the absorption of melt glacial
4	Volganli	Volcanic eruption	In areas of active volcanoes. Due to the largest, rapid snow melting and increased water content of crater lakes
5	Seismogen	Strong earthquakes	In the upper seismic regions. Severance of land masses from slopes
6	Limnogenis	Formation of Lake	Dam demolition in high mountain areas
7	Anthropogenic direct impact	Accumulation of anthropogenic rocks. Zero-free earthen	In places of storage of Grunt mass. Erosion and displacement of artificial rocks. Collapse of dams
8	Anthropogenic indirect influence	Violation of soil and plant cover	In areas of forests and Meadows. Erosion of pastures and river banks

METHODS. Based on the main factors of occurrence, floods are classified as follows: zonal manifestation — the main factor of formation is climatic conditions (precipitation). They depend on the characteristics of the zone. Assembly is carried out regularly. The paths of action are relatively constant; regional manifestations (the main factor in the formation is geological processes). The assembly occurs from time to time, and the methods of action are unstable; anthropogenic is the result of human economic activity. Togland occurs where there is the greatest load on the roof. New flood basins are being established. The assembly is episodic.

Classification by strength (by flowing solid mass): 1. Strong (strong power)with bringing more than 100 thousand m3 materials. They occur once every 5-10 years. 2. Average capacity with bringing materials from 10 to 100 thousand m3. They occur once every 2-3 years. 3. Low-power (low-power), with the removal

ISSN 3030-3907

of materials less than 10 thousand m3. They occur every year, sometimes several times a year.

Classification of flood basins by flood frequency characterizes the intensity of development or its seleactivity. According to the frequency with which flooding occurs, three groups of flood basins can be distinguished: 1. High flood activity (once every 3-5 years and with frequent repetitions); 2. Average flood activity (with repetitions every 6-15 years); 3. Low flood current activity (repeated once every 16 years or less).

Villages are also classified according to their influence on structures: 1. Low-power-small washing areas, partial clogging of the water tap holes. 2. Medium-strength-strong washing, complete blockage of holes, damage and breakdown of buildings without a foundation. 3. Strong-great destructive power, demolition of bridge farms, destruction of bridge supports, stone buildings, roads. 4. Catastrophic-complete destruction of buildings, road sections in combination with road pavement and structures, burial of structures under sedimentary rocks.

Sometimes the classification of basins by the height of the sources of water bodies is used: 1. High Mountain. The origin is higher than 2500 m, the size of the cutting from 1 km2 is 15-25 thousand m3 per village; 2. Middle Mountain. Sources lie within 1000-2500 m. the volume of removal from 1 km2 is 5-15 thousand m3 per flood; 3. Low mountains. Sources are lower than 1000 m, the volume of current output from 1 km2 is less than 5 thousand m3 in one flood.

Climate changes are leading to the occurrence of anomalous phenomena, and the effects of global climate change are also observed in the Republic of Uzbekistan. According to the data of the research results of the World Bank, by 2050 the population in the Republic of Uzbekistan exceeds 50 million. The population can migrate to Mountain and upland areas due to water shortages and high temperatures in the basin. The territory of the Republic of Uzbekistan belongs to the arid zone of Central Asia. Climatic risks are closely related to water safety, food safety and land degradation in Uzbekistan.

The area where the research object a - 373 Highway “M-39 Gulistan – Bouka – Angren - Kokand and Osh through Andijan” is located has 3 meteostances. More than 100 years of data from meteostans can be seen when analyzing the increased air - temperature in the area of the whip pass. An increase in air - temperature is the cause of the occurrence of specific dangerous phenomena on mountain and mountain highways. Accidents have been studied by snowdrifts affecting the safe and uninterrupted movement of vehicles in the conditions of exploitation of highways in mountainous areas. In the area where the research object is located, it

ISSN 3030-3907

was found that the temperature increased by 3 degrees when studied in the cross section of years (Figure. 2)

Uzbekistan Republic of Central Asia joilashgan region, ushbu region temperate zonaning zhanubiy chastining Continental sector joilashgan and the important area of ega baklib, relatively monotonous climate bilan ajralib turadi. The greatest amount of precipitation falls on the northern slopes of Tien Shan and the southeastern part of Kunlun.

Several models are used, forecasting flood flows in Mountain and foothill areas, where highways are located, and determining the damage caused by them [2].

1. Methodology for assessing the economic risk of flood floods of Moscow State University;
2. Assessment of individual and collective risk of flood floods;
3. Methodology for assessing the economic risk of flood floods;
4. Methodology for multi-criteria assessment of flood risks.

Methodology for assessing the economic risk of flood floods of Moscow State University: Taking into account the risks associated with the preparation of risk groups, measures can be taken to identify risks, as well as. Risk-as well as the consequences of ittimoli, risk if the potential is a threat. Risk, rule developed, turli jullar bilan olingan adjective attributedir. Among them, one can highlight the expert assessment, the common point assessment. Another group of risk assessment methods includes those that assess the likelihood of consequences. They are usually based on theoretical and statistical research. Risk is based on the statement that it is a function of influencing, vulnerability and protection of an object from dangerous natural influences.

Assessment of individual and collective flood risk: today there are very few scientific studies on flood risk assessment. A.L. Shniparkov et a [3]. For the first time, the individual and collective risk of flooding across Russia was assessed on a small scale.

RESULTS AND DISCUSSION. The following indicators are used to assess the risk of flood floods:

- The likelihood of human death as a result of flooding in a certain area during the year. The indicator is the risk of individual flooding.
- The likely number of flood victims in a given area during the year. The indicator is a collective risk.

Strong trends in the rise are observed in the minimum air temperature regime. Most stations have significantly increased minimum temperatures in April (60%), June (78%), July (74%), August (64%) and September (56%). A very large

ISSN 3030-3907

number of stations were found to significantly increase the minimum air temperature in October - December (from 12% to 40%) (Figure. 3).

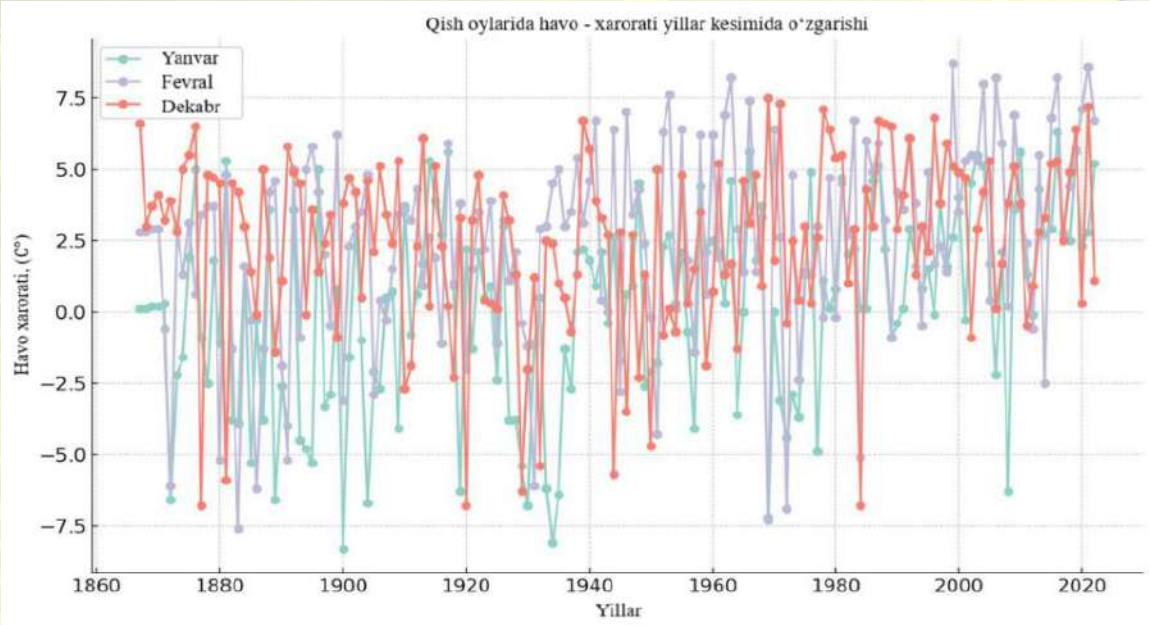

Figure. 3. Change in the cross – section of the weather-temperature in the winter months in the whip pass

It was found that the main causes of dangerous phenomena occurring at the object of the study were drastic changes in one climate. Anomalous cold and anomalous hot ham observed in subsequent years confirm (Figure. 4).

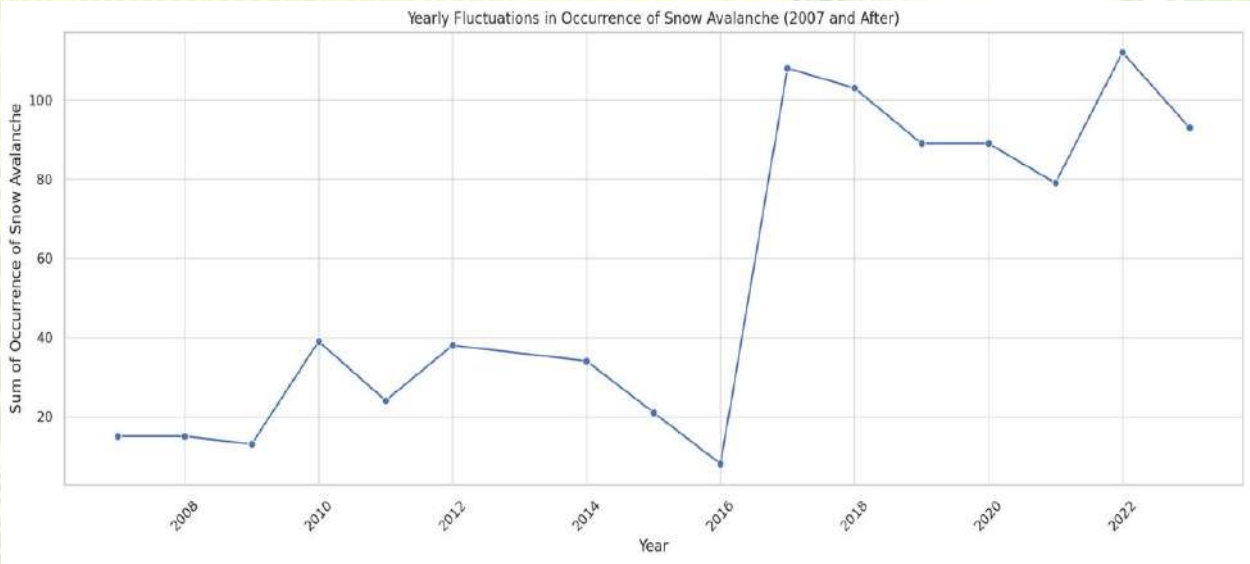

Figure. 4. Snow avalanches in which a cross-section of years occurs at the object of the study

While the air - temperature is increasing during the summer months, the temperature of the basin is changing due to the unusual climate in the winter season, which in turn is causing a sharp increase in dangerous climatic phenomena. In the mountainous regions of the Republic of Uzbekistan, dangerous phenomena as a result of climate changes are increasing in the following years - including

ISSN 3030-3907

snowdrifts are observed a lot (Figure. 5).

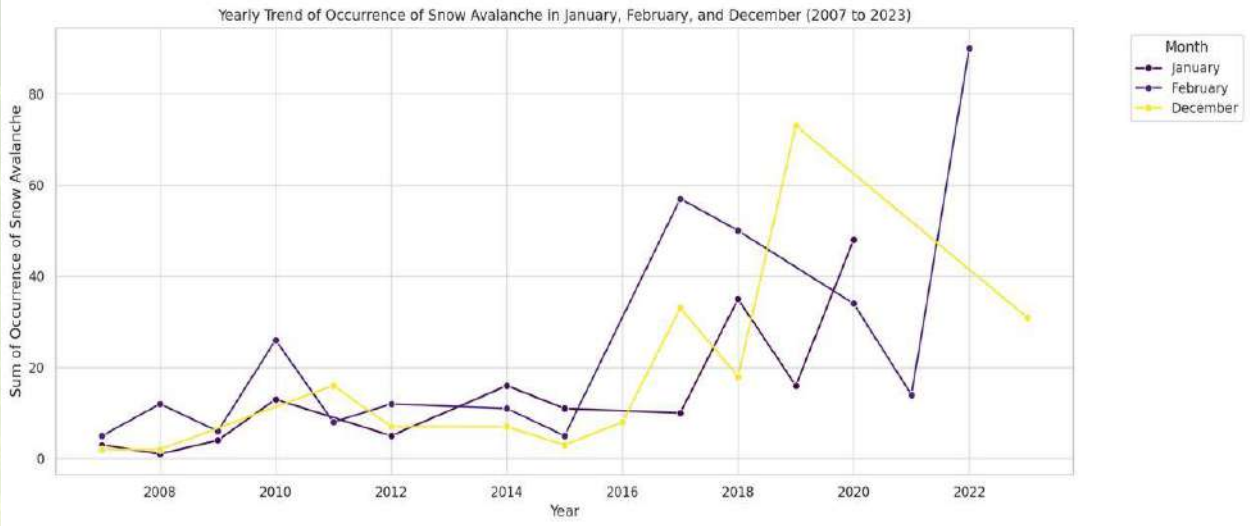

Figure. 5. Snow avalanches occurring in the winter months cross section at the research facility

The formulas for calculating individual and collective risks take into account their dependence on quantitative indicators of flood activity, such as the frequency of flow flows, the duration of the main period, the influence of area and social factors (population size and density, population size, vulnerability of the population in space and time, mortality rate).

Collective risk assessment is carried out according to the formula (formula 1):

$$R_{mf} = P_{mf} \cdot V_s \cdot V_t \cdot d \cdot K_l \cdot F; \quad (1)$$

Here it is: R_{mf} — risk of collective flooding, dead /year; Pmf — recurrence of floods, nechi times a year; V_s — vulnerability of the population in its location, number of days; V_t — population weakness during flood floods, without a unit of measure.; d — population density in the assessed area, man/км^2; K_l — flood flood mortality rate coefficient, without a unit of measure; F — location in an area prone to flood dressing, км^2 .

V_s the vulnerability of the population in the area to flood floods (number of days) is due to the area being damaged by flood floods (formula 2):

$$V_s = S_a / S_t, \quad (2)$$

Here it is: S_a — area of area prone to flood floods within the basin under study, St — total area of the basin.

Methodology for assessing the economic risk of flood floods: During the meeting, the parties discussed issues related to providing assistance in solving problems related to providing assistance in solving problems, as well as making decisions on quality assurance.

Local self - government is the level of power that reflects the controlled territory of the average basic life cycle of a person. This allows the use of the level

ISSN 3030-3907

of munisipal formation (MSH) as a unit of accounting for determining the level of socio-economic development of an administrative unit for modeling purposes and linking it with natural and arising risks.

Thus, to assess the risk of floods at this level, the following data are available: area size, population, commercial and non-profit fixed assets, volume of production of industrial and agricultural products. All this is not enough to calculate such a basic general indicator of the state of the Ministry of Defense as a typical gross urban product [3].

To assess the risk of floods in economic indicators, instead of population density and population size, the values of the conditional gross urban product in administrative regions were used.

Methodology for multi-criterion assessment of flood risks: let us consider in more detail the procedure for constructing a flood risk index using the idea of the method of summary indicators (XKU), the basis of which is N.V. Listed in the works of khovanova [4]. The characteristics of the flood can be characterized by sufficient completeness, taking into account the following relatively independent initial characteristics: x_1 – flood basin areas (F), x_2 – slope of the flood dressing divider Basin (H), x_3 – the diameter of the largest stone, carried by the stream (D), x_4 – Flood transition speed (V), x_5 – maximum flood flow (Q_{max}), x_6 – population density in the region (ρ).

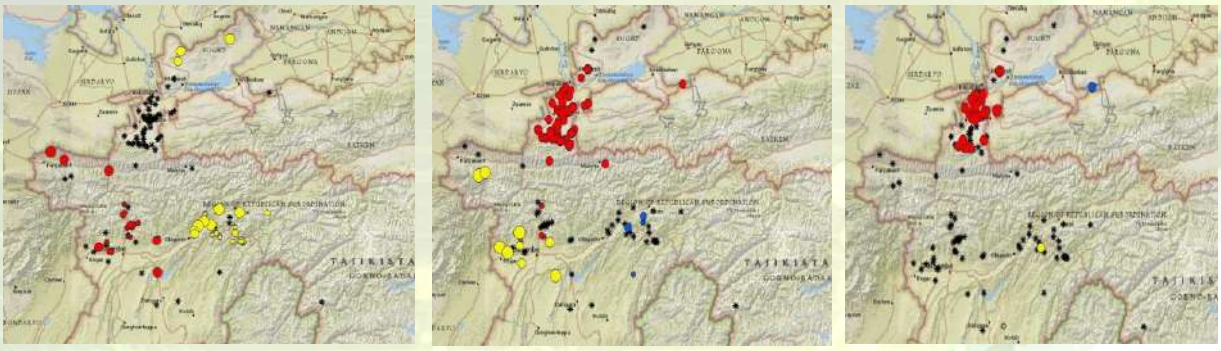
CONCLUSIONS. The study used six morphometric properties. The calculation was carried out for three, four and six characteristics (slope of the flood incoming stream, cross-sectional area, diameter of the largest rock, maximum flow rate, flow rate, as well as population density in the region) three options for grouping security are provided through the forecast of the occurrence of flood flows of Uzbekistan.

With the above-mentioned models, areas where flood floods can occur are listed and they are classified into types, different options for classifying the risk of flood floods are indicated according to the number of initial characteristics used, the genesis of the origin and the type of flood. Maps of the occurrence of flood floods were created using geoachborot systems (figure 1) [5].

a) **b)** **v)**

ISSN 3030-3907

g) d) e)

Figure 6. a) Flood classification using three early features. b) Flood classification using four early features. v) Classification of floods using six early features. g) Classification of flood floods. d) Classification of sedimentary floods. e) Flood classification using three early features.

Flood forecasting methods: forecasting typical targets is possible by the amount of precipitation that falls. As violence develops and dirt accumulates as a spoilage has arisen, it is important to quantify the kuchli egingarchilik quenching of custard. The precipitation of 35-40 mm of precipitation in the basins of the Rezaksoy and Ohongaron rivers, many ridges of which are composed of sedimentary loose rocks, is sufficient for the formation of floods. In the south of the Republic, which is somewhat more rigid, metamorphosed, 40-50 mm of precipitation is necessary for the formation of floods. Whip pass in the ohongaron Basin, including toggjins - granites, where diorites predominate, a violent jala with a sediment of at least 70-80 mm is required for Ohongaron floods to occur.

The formation of flood floods is associated with the season when the greatest amount of precipitation falls into liquid form. In the south of the country, floods occur in early spring, in March and April, in the north of Uzbekistan - in late spring, in may and June, the most abundant months of turbidity in the Ohongaron Valley are April and may. Ohongaron glaciers are mainly observed in July and August [4].

In 1989, in the Department of Hydrometeorological Service of Uzbekistan, the best selectologist specialists used calculations carried out by scientists from the Central Asian Research Institute of Hydrometeorology, Created the draft methodological guidelines" method of short-term forecasting of flood risks in the main regions of Uzbekistan". Although the amount of precipitation was taken as a basis, this method was based not on meteorological, but on synoptic characteristics [6].

This method has proven its reliability in drawing up forecasts of flooding shifts formed during long-term and heavy rains.

The duration of the forecast is from 12 to 24 hours, with high and high cyclones during the transition to cold times-up to one or two days.

ISSN 3030-3907

Currently, the formation of floods caused by precipitation in a state institution of Hydrometeorology is projected within 24-48 hours.

Warnings are issued on the basis of general weather forecasts: in what area, when precipitation is expected, in what form and in what quantity. Detailed forecasts are not given due to the lack of experienced specialists. At the end of the month and year, the consideration of the goals is carried out with an analysis of the causes of their origin, the place of occurrence of the flood, its flow, volume, damage, etc.

REFERENCES

1. President of the Republic of Uzbekistan, " on approval of the strategy for the transition of the Republic of Uzbekistan to the 'green' economy in the period 2019-2030," *PQ - 4477*, pp. 1–17, 2019.
2. Igor Chupin, " Mudflows and methods of combating them," 2017.
3. III International Conference, "«Mudflows : disasters, risk, forecast, protection» 'Debris Flows : Disasters , Risk , Forecast , Protection.'" pp. 1–273, 2014.
4. N. V. Khovanov, " Assessment Of Complex Economic Objects And Processes In Conditions Of Uncertainty: To The 95th Anniversary Of The Method Of Summary Indicators By A.N. Krylov," *Bulletin of St. Petersburg State University. Series 5 Economics*, no. 1, pp. 138–144, 2005.
5. Yadgarov Sirojiddin Nomozovich; Sodiqov Jamshid Ibrohimovich. and B. T. S. ugli; A. O. M. ugli; Rakhmatov Sukhrob Soli Ugli;, "The use of GIS technology in the prevention of natural disasters," *Young Scientist International Scientific Journal*, vol. 5, no. 400, 2022.
6. Yadgarov Sirojiddin Nomozovich; Sodiqov Jamshid Ibrohimovich. and B. T. S. ugli; A. O. M. X. J. N. ugli. Rakhmatov Sukhrob Soli Ugli;, "Determining the shortest path between two features with a QGIS program using the Road Graph module," *Young Scientist International Scientific Journal*, vol. 5, no. 400, pp. 9–12, 2022.

ISSN 3030-3907

MAYDA DONALI BETONNING MUSTAHKAMLIGIGA TO‘LDIRUVCHI TURI VA YIRIKLIGINING TA’SIRINI O‘RGANISH

Safarova Ruxshona Ulug‘bek qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti talaba,
Umedov Feruz Ubaydullo o‘g‘li
Buxoro davlat texnika universiteti talaba,
Bekov Ulug‘bek Safarovich
Buxoro davlat texnika universiteti PhD, dotsenti,

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tadqiqot ishida betonning siqilishdagi mustahkamligiga mayda to‘ldiruvchi materiallarning turi va granulometrik tarkibining ta’siri kompleks ravishda o‘rganilgan. Tadqiqot jarayonida Jilvon qim-shag‘al konidan olingan tabiiy qumi, Kogon qumi Kogon siyoz sheben konining qumi hamda granit jinsidan mexanik maydalash orqali olingan qumlar asosida beton namunalari tayyorlandi. Beton tarkibi bir xil nisbatlarda (Se/Q = 1:2 va Su/Se = 0,5) qabul qilinib, turli fraksiyalardagi qumlar qo‘llanildi. Tajriba natijalari beton mustahkamligining to‘ldiruvchi turi va donadorlik tarkibiga sezilarli darajada bog‘liqligini ko‘rsatdi. Xususan, maydalangan granit qumi asosida tayyorlangan beton namunalari yuqori mustahkamlik ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, bu holat ularning yuqori zichligi va sement toshi bilan mustahkam yopishuv xususiyatlari bilan izohlandi. Shuningdek, qum fraksiyasi yiriklashgan sari betonning mustahkamligi kamayishi aniqlandi. Eng optimal natijalar 0,16–1,25 mm diapazondagi qumlar uchun kuzatildi. Tadqiqot natijalari mayda donali beton tarkibini optimallashtirish hamda yuqori mustahkam betonlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: beton, mayda donali beton, to‘ldiruvchi material, granulometrik tarkib, qum fraksiyasi, siqilishdagi mustahkamlik, granit qumi, tabiiy qum, maydalangan qum, zichlik, suv-sement nisbati, sement toshi, strukturaviy yaxlitlik, optimal tarkib, qurilish materiallari.

Аннотация. Примечание: В данной научной работе всесторонне изучено влияние типа и гранулометрического состава мелких заполнителей на прочность бетона на сжатие. В ходе исследования были подготовлены образцы бетона на основе природного песка, полученного из песчано-гравийного месторождения Джилван, кагонского песка из месторождения Кагон Сийоз Шебен и песка, полученного механическим дроблением из гранитных пород. Состав бетона был взят в одинаковых пропорциях (Se/Q = 1:2 и Su/Se = 0,5), и использовались пески различной фракции. Экспериментальные результаты показали, что прочность бетона существенно зависит от типа наполнителя и размера зерен. В частности,

ISSN 3030-3907

образцы бетона, приготовленные на основе дробленого гранитного песка, обладают высокими показателями прочности, что объясняется их высокой плотностью и сильными адгезионными свойствами с цементным камнем. Также было установлено, что прочность бетона снижается с увеличением доли песка. Наиболее оптимальные результаты наблюдались для песка в диапазоне 0,16–1,25 мм. Результаты исследования имеют важное научное и практическое значение для оптимизации состава мелкозернистого бетона и разработки высокопрочных бетонов.

Ключевые слова: бетон, мелкозернистый бетон, наполнитель, гранулометрический состав, доля песка, прочность на сжатие, гранитный песок, природный песок, дробленый песок, плотность, водоцементное соотношение, цементный камень, структурная целостность, оптимальный состав, строительные материалы.

Annotation. In this scientific research work, the effect of the type and granulometric composition of fine aggregates on the compressive strength of concrete was comprehensively studied. In the course of the research, concrete samples were prepared based on natural sand obtained from the Jilvan sand and gravel deposit, Kagon sand from the Kagon Siyoz Sheben deposit, and sand obtained by mechanical crushing from granite rocks. The concrete composition was taken in the same proportions (Se/Q = 1:2 and Su/Se = 0.5), and sands of different fractions were used. The experimental results showed that the strength of concrete is significantly dependent on the type of filler and grain size. In particular, concrete samples prepared on the basis of crushed granite sand have high strength indicators, which is explained by their high density and strong adhesion properties with cement stone. It was also found that the strength of concrete decreases with increasing sand fraction. The most optimal results were observed for sands in the range of 0.16–1.25 mm. The results of the study are of significant scientific and practical importance in optimizing the composition of fine-grained concrete and developing high-strength concretes.

Keywords: concrete, fine-grained concrete, filler material, granulometric composition, sand fraction, compressive strength, granite sand, natural sand, crushed sand, density, water-cement ratio, cement stone, structural integrity, optimal composition, building materials.

KIRISH.

Zamonaviy bino va inshootlarni barpo etishda yuqori samaradorlikka ega qurilish materiallaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi davrda bunday materiallar orasida beton yetakchi o‘rinni egallaydi. Beton o‘zining mustahkamligi, chidamliligi, uzoq xizmat muddati hamda turli iqlim va

ISSN 3030-3907

ekspluatatsiya sharoitlariga moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Mazkur material qurilish amaliyotida keng qo‘llanilib, deyarli barcha turdagi konstruksiyalarni barpo etishda ishlatiladi. Uning qo‘llanish sohasi nihoyatda keng bo‘lib, turar-joy binolari, sanoat inshootlari, transport infratuzilmalari hamda gidrotexnika obyektlarini qurishda muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi kunda turli mamlakatlar mutaxassislari tomonidan yuqori mustahkamlikka ega, zich tuzilishga ega bo‘lgan mayda donali beton – ya’ni yuqori mustahkam beton turlarini yaratish va takomillashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Mayda to‘ldiruvchilardan foydalanish betonning ichki tuzilmasini yanada bir jinsli (gomegen) holatga keltiradi. Natijada materialning struktura yaxlitligi oshib, mexanik mustahkamlik ko‘rsatkichlari sezilarli darajada yuqorilaydi. Bu holat, avvalo, beton tarkibidagi sement toshi (matritsa) bilan to‘ldiruvchi donalar orasidagi o‘tish (kontakt) zonasining qisqarishi, ichki bo‘shliqlar hajmining kamayishi hamda suv-sement nisbatining optimallashtirilishi bilan izohlanadi. Shuningdek, mayda donali betonning sifat ko‘rsatkichlarini yanada oshirish maqsadida uning texnologik xossalarini yaxshilovchi maxsus kimyoviy qo‘shimchalardan foydalanish muhim hisoblanadi. Xususan, beton qorishmasining harakatchanligini ta’minlovchi va suv sarfini kamaytiruvchi plastifikator hamda superplastifikator qo‘shimchalari qo‘llanilishi natijasida yuqori zichlikka, mustahkamlikka va ekspluatatsion ishonchlilikka ega beton olish imkoniyati yaratiladi.

Qumlar turi va kimyoviy tarkibiga ko‘ra, ularning qazib olinadigan joyiga qarab farqlanadi. Donador tarkibiga ko‘ra Jilvon qim-shag‘al qumi Kogon siyoz sheben qumiga nisbatan maydaroqdir. Jilvon qim-shag‘al qumidan foydalanish mayda donali beton aralashmasining suvga bo‘lgan talabini kamaytiradi va uning havoni ushlab qolish xususiyatini oshiradi. Tabiiy qumlarning donalari yaxshi o‘ralgan, yumaloq shaklga ega bo‘ladi. Yuvilgan Jilvon qim-shag‘al qumi donalarining yuzasi Kogon siyoz sheben qumi donalariga qaraganda silliqroqdir. Maydalangan qumning donalari esa o‘tkir burchakli va g‘adir-budir yuzaga ega.

Tabiiy va maydalangan qumlarning donador tarkiblari o‘rtasidagi muhim farq shundaki, maydalangan qumlar deyarli istalgan donador tarkibga ega qilib ishlab chiqarilishi mumkin. To‘g‘ri tanlangan maydalash uskunasi va uning ish rejimlari beton texnologiyasi uchun zarur bo‘lgan istalgan donador tarkibga ega maydalangan qum olish imkonini beradi. Bu holat maydalangan qumlarning keng qo‘llaniladigan tabiiy qumlarga nisbatan katta ustunligidir. Maydalangan qumlarning yana bir ijobiy xususiyati – donador tarkibning yuqori darajada bir xilligi. Ushbu ijobiy omillar maydalangan qum donalarining o‘tkir shaklli

ISSN 3030-3907

bo‘lishidan kelib chiqadigan salbiy ta’sirni minimal darajaga tushirishga imkon beradi.

Beton tayyorlash jarayonida mayda to‘ldiruvchi material sifatida turli manbalardan olingan qumlar qo‘llanildi. Jumladan, Jilvon qum-shag‘al konidan qazib olingan mayda fraksiyali tabiiy qum, Kogon siyoz sheben konidan olingan yirik fraksiyali tabiiy qum hamda Navoiy viloyatida joylashgan granit shag‘alidan mexanik maydalash orqali olinadigan qum ishlatildi.

Mazkur materiallar beton tarkibining zichligi, mustahkamligi va bir jinsliligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning donadorlik tarkibi va fizik-mexanik xossalari beton sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tabiiy qumlarning donadorlik tarkibi bo‘yicha eksperimental ma’lumotlar 1-jadvalda keltirilgan bo‘lib, ular asosida optimal granulometrik tarkib aniqlanadi va beton qorishmasining tarkibi loyihalanadi.

1-jadval

Jilvon qim-shag‘al, Kogon siyoz sheben konlaridan olingan tabiiy qum hamda maydalangan qumning tavsifi

Xarakteristika	Materialning nomi		
	Jilvon qim-shag‘al qumi	Kogon siyoz sheben qumi 0-5 *mm*, (5 *mm* elakda)	Ezilgan granit qumi
Ummumiy zichlik, kg/m^3	1425	1482	1495
Granulometrik tarkib Elaklarda qolgan qoldiqlar, *gr* (qisman / umumiy)			
2,5	272	392	410
1,25	95	108	122
0,63	67	145	164
0,315	38	90	70
0,16	14	10	9
<0,16	514	255	225

Betonning siqilishdagi mustahkamlik chegarasi laboratoriya sharoitida standart o‘lchamdagi 100×100×100 mm kub shaklidagi namunalar asosida aniqlanadi. Sinovlar yuk ko‘tarish quvvati 250 tonnaga teng bo‘lgan gidravlik press yordamida amalga oshiriladi. Mustahkamlik sinovlarini boshlashdan oldin beton namunalarining geometrik o‘lchamlari aniqlanadi va ularning massasi aniq o‘lchov asboblari yordamida tortib olinadi. Bu jarayon sinov natijalarining aniqligi va ishonchliligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Beton namunalarining siqilishdagi mustahkamlik ko‘rsatkichlari GOST 10180-2012 talablari asosida aniqlanadi. Mazkur standartga muvofiq, sinov jarayoni belgilangan metodika

ISSN 3030-3907

asosida olib boriladi, ya’ni namunaga bosim asta-sekin va uzluksiz ravishda beriladi hamda uning buzilishiga olib kelgan maksimal yuk qiymati qayd etiladi. Shu asosda betonning siqilishdagi mustahkamlik chegarasi hisoblab chiqiladi va materialning mexanik xossalari baholanadi.

Betonning siqilishdagi mustahkamligi to‘ldiruvchi materialning turi va granulometrik tarkibiga bog‘liqligini aniqlash maqsadida bir nechta tajriba partiyalarida namunalar tayyorlandi. Tadqiqot dasturiga muvofiq, 1–3 hamda 4–6-partiyalarga mansub beton namunalarida turli xil to‘ldiruvchilar qo‘llanildi. Xususan, 4–6-partiya beton aralashmalarida to‘ldiruvchi sifatida fraksiyasi 0,315–0,63 mm bo‘lgan tadqiq qilinayotgan qumlar ishlatildi. Beton mustahkamligiga qum zarrachalarining yirikligi (granulometrik tarkibi) ta’sirini chuqurroq o‘rganish maqsadida 7–10-partiyalarga tegishli qo‘shimcha beton namunalari tayyorlandi. Ushbu namunalar tarkibida to‘ldiruvchi sifatida Kogon konidan olingan siyoz sheben qumining turli fraksiyalari, ya’ni 0,16–0,315 mm, 0,315–0,63 mm, 0,63–1,25 mm, 1,25–2,5 mm va 2,5–5 mm o‘lcham oralig‘idagi donalar qo‘llanildi. 7–10-partiyalarga oid beton aralashmalar bir xil tarkibiy nisbatlarda tayyorlandi: sement va qum nisbati (Se/Q) 1:2 hamda suv va sement nisbati (Su/Se) 0,5 qilib belgilandi. Bu esa turli granulometrik tarkibli qumlarning beton mustahkamligiga ta’sirini obyektiv ravishda solishtirish imkonini berdi. O‘tkazilgan tajribalar natijasida turli yiriklikdagi qumlardan foydalanilgan beton namunalarning mustahkamlik ko‘rsatkichlari aniqlandi va o‘zaro taqqoslandi. 1–10-partiyalarga tegishli beton aralashmalarining tarkibiy ko‘rsatkichlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Beton aralashmasining tarkibi va mustahkamligi

Partiya raqami	Sement	Jilvon qim-shag‘ al qumi	Kogon siyoz sheben qumi	Ezilgan granit qumi	Suv	Su/Se	Beton aralashmaning zichligi, *kg/m*^{3}	Yoyilgan, *sm*	Siqilish kuchi, R_{siq}, MPa
1	629	1258			314	0,5	2201		49,9
2	666		1333		333	0,5	2332		49,4
3	641			1283	321	0,5	2245		52,1
4	625	1250 (Fr 0,315-0,63)			312	0,5	2187		52,1
5	621		1241		310	0,5	2172	10	53,8

ISSN 3030-3907

			(Fr 0,315-0,63)						
6	596			1191 (Fr 0,315-0,63)	298	0,5	2085		57,3
7	625		1250 (Fr 0,16-0,315)		312	0,5	2187	10	51,2
8	625		1250 (Fr 0,63-1,25)		312	0,5	2187	12,5	51,2
9	641		1283 (Fr 1,25-2,5)		321	0,5	2245	9,5	41,6
10	641		1283 (Fr 2,5-5)		321	0,5	2245	13	33,7

Bir xil tarkibiy nisbatlarda tayyorlangan beton aralashmalarining texnologik xossalarini tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, Jilvon konidan olingan qum-shag‘al tarkibli mayda qum qo‘llanilganda aralashmaning konus bo‘yicha yoyilish ko‘rsatkichi Kogon konining siyoz sheben qumiga nisbatan pastroq qiymatlarni namoyon etadi. Bu holat mazkur qumning granulometrik tarkibi va zarracha shaklining o‘ziga xosligi bilan izohlanadi. Maydalangan qum donalarining g‘adir-budir (notekis) yuzaga ega bo‘lishi hamda ularning ichki tuzilishida mikro yoriqlarning mavjudligi suvni faol shimish qobiliyatini oshiradi. Natijada bunday qum asosida tayyorlangan beton aralashmasida erkin suv miqdori kamayadi va aralashma nisbatan qattiq, kam harakatchan holatga keladi. Shu sababli maydalangan qum ishlatilgan beton aralashmalarining harakatchanligi tabiiy qumlar asosidagi aralashmalarga nisbatan sezilarli darajada pasayadi.

3-jadvalda 2-jadvalda keltirilgan 1–6-partiyalarga mansub beton namunalarning siqilishdagi mustahkamlik ko‘rsatkichlari keltirilgan bo‘lib, ularning o‘zaro taqqoslanishi 1-rasmda grafik ko‘rinishda ifodalangan.

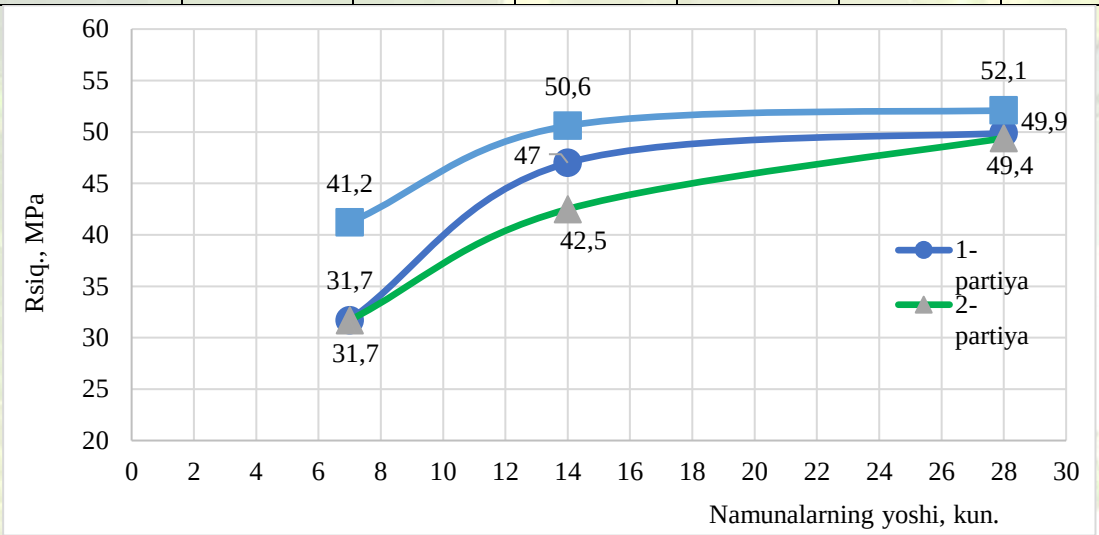
3-jadval

Betonning mustahkamligi

Namunalarning yoshi	Partiya raqami					
	1	2	3	4	5	6
Siqilish kuchi, R_{siq}, MPa						
7 kun	31,7	31,7	41,2			
14 kun	47	42,5	50,6			

ISSN 3030-3907

28 kun	49,9	49,4	52,1	52,1	53,8	57,3

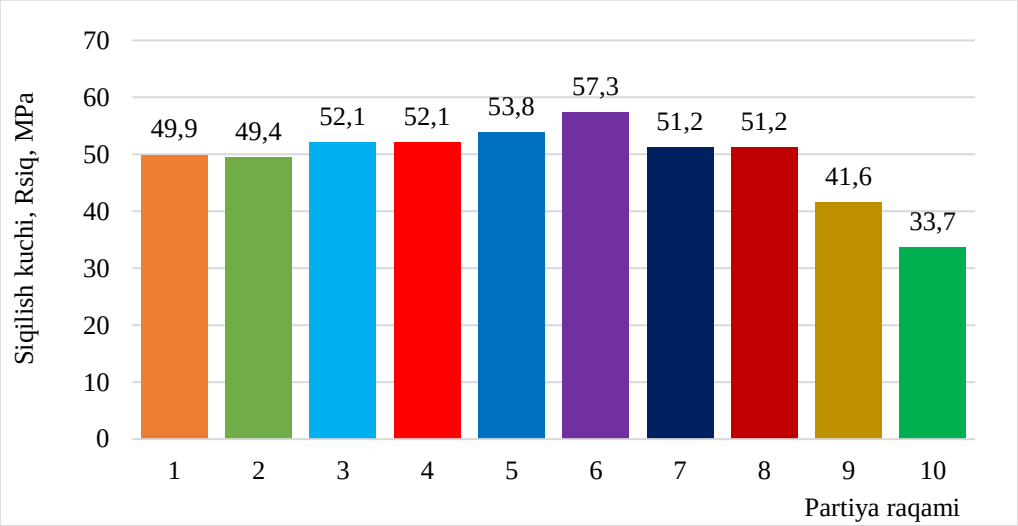

1-rasm. Beton mustahkamligining to‘ldiruvchi turiga bog‘liqligi

O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida olingan ma’lumotlar asosida betonning siqilishdagi mustahkamligining to‘ldiruvchi material turi hamda uning granulometrik tarkibiga (yirikligiga) bog‘liqligi tahlil qilindi. Mazkur bog‘liqlikning natijalari umumlashtirilib, 2-rasmda grafik ko‘rinishda keltirilgan.

O‘tkazilgan sinov natijalariga ko‘ra, granit jinsidan olingan maydalangan qum asosida tayyorlangan beton namunalari Jilvon konining qum-shag‘al aralashmasi hamda Kogon konining siyoz sheben qumlari asosidagi beton namunalarga nisbatan yuqoriroq siqilishdagi mustahkamlik ko‘rsatkichlarini namoyon etadi. Bu holat granit qumining yuqori zichligi, mustahkamligi va zarrachalar orasidagi yaxshi yopishuv xususiyatlari bilan izohlanadi. Shu bilan birga, zich va nisbatan yaxlit granit asosidagi qumli betonlar mustahkamligini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tajribalar shuni ko‘rsatadiki, ob-havo ta’sirida yemirilgan (strukturaviy jihatdan o‘zgargan) granitdan olingan maydalangan qumlar asosida tayyorlangan betonlarning siqilishdagi mustahkamligi sezilarli darajada past bo‘ladi. Bunday pasayishning asosiy sababi sifatida ushbu qumlar tarkibida biotit mineralining yuqori miqdorda (12–17% gacha) mavjudligi qayd etiladi. Biotit donalarining fizik-mexanik xossalari hamda ularning sement toshi bilan yetarlicha mustahkam va uzluksiz kontakt hosil qilmasligi natijasida betonning ichki tuzilishida zaif zonalar yuzaga keladi. Natijada, yuklama ta’sirida bu zonalarda yorilish jarayonlari tezroq rivojlanadi va betonning umumiy siqilishdagi mustahkamligi pasayadi.

ISSN 3030-3907

2-rasm. Beton mustahkamligining to‘ldiruvchi turiga va yigikligiga bog‘liqligi

28 sutka davomida qotgan (yetilgan) beton namunalari (1–3-partiyalar) orasida eng yuqori siqilishdagi mustahkamlik ko‘rsatkichi maydalangan granit qumi asosida tayyorlangan betonlarda kuzatildi va u 52,1 MPa ni tashkil etdi. Keyingi o‘rinlarda kamayish tartibida Jilvon konining qum-shag‘al aralashmasi asosidagi beton namunalari (49,9 MPa) hamda Kogon konining siyoz sheben qumi asosidagi beton namunalari (49,4 MPa) joylashdi. Shuningdek, 0,315–0,63 mm fraksiyadagi qumlar (4–6-partiyalar) beton uchun mayda to‘ldiruvchi sifatida qo‘llanilganda ham eng yuqori mustahkamlik natijalari granit jinsidan olingan maydalangan qum asosidagi betonlarda qayd etildi. Bu holat granit qumining yuqori mexanik mustahkamligi va sement toshi bilan yaxshi yopishuv xususiyatlari bilan izohlanadi.

Jilvon qum-shag‘al aralashmasi hamda Kogon siyoz sheben qumlari asosida tayyorlangan beton namunalari dastlabki 7 sutka davomida deyarli bir xil mustahkamlik ko‘rsatkichlariga ega bo‘ldi. Biroq 14 sutkaga kelib Jilvon qumi asosidagi betonlarda mustahkamlikning ortish sur’ati Kogon qumiga nisbatan tezroq kechdi. Keyingi davrlarda esa ushbu ikki turdagi betonlarning siqilishdagi mustahkamlik ko‘rsatkichlari deyarli tenglashgani kuzatildi.

Maydalangan granit qumi asosida tayyorlangan beton namunalarning qotish kinetikasini tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, 7 sutka davomida beton o‘zining markali (loyihaviy) mustahkamligining taxminan 76 % qismini to‘playdi. 28 sutka yakunida esa uning siqilishdagi mustahkamligi 57,3 MPa ga yetadi, bu esa mazkur to‘ldiruvchining yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.

O‘tkazilgan sinovlar natijalariga ko‘ra, eng yuqori mustahkamlik ko‘rsatkichi (53,8 MPa) 0,315–0,63 mm granulometrik tarkibdagi qumdan foydalanib tayyorlangan 5-partiya beton namunalarida qayd etildi. Aksincha, eng

ISSN 3030-3907

past mustahkamlik ko‘rsatkichlari to‘ldiruvchi sifatida 2,5–5 mm yiriklikdagi qum ishlatilgan beton namunalarda kuzatildi. 0,16–0,315 mm, 0,315–0,63 mm va 0,63–1,25 mm fraksiyalardagi qumlar asosida tayyorlangan betonlar esa 51,2–53,8 MPa oralig‘ida siqilishdagi mustahkamlikka ega bo‘ldi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, amaliy jihatdan to‘ldiruvchi sifatida yirikroq fraksiyadagi qumlardan foydalanish betonning mustahkamlik ko‘rsatkichlarini pasaytiradi. Jumladan, 1,25–2,5 mm fraksiyadagi qum asosida tayyorlangan betonning mustahkamligi 0,63–1,25 mm fraksiyadagi beton bilan solishtirganda 19 % ga, 2,5–5 mm fraksiyadagi qum asosidagi beton esa 34,2 % ga past natija ko‘rsatadi.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, mayda donali beton (MDB)ning yuqori mustahkamligini ta’minlashda asosiy omillardan biri – qumning granulometrik tarkibi, ya’ni donalarining maydaligi hisoblanadi. Qum zarrachalari yiriklashgan sari betonning ichki tuzilish zichligi kamayadi va natijada uning mustahkamligi pasayadi. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, optimal qum yirikligi 0,16–1,25 mm diapazonda ekanligi aniqlandi. Optimal fraksiya 0,16–1,25 mm oralig‘ida bo‘lib, mayda donali beton uchun eng samarali hisoblanadi va yuqori zichlikni ta’minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Беков У. С., Рахимов Ф. Ф. Спектральный анализ кремнийорганических соединений на основе фенола //Universum: химия и биология. – 2021. – №. 5-2 (83). – С. 27-30.
2. Raximov F.F., Bekov U.S. Sintez qilingan kremniyorganik birikmalarning infraqizil spektroskopik tahlili. Фан ва технологиялар тараққиёти илмий – техникавий журнал. №3/2021. 48-52 b.
3. Рахимов Ф. Ф., Беков У. С. Квантово-химические расчёты зарядов кремниорганических соединений-как основа устойчивости промежуточного и переходного состояний //Universum: химия и биология. – 2022. – №. 5-2 (95). – С. 47-50.
4. Raximov F.F., Bekov U.S. Use of organic polymer based on phenolformalhyde in obtaining plasticized gypsum. Научный вестник ФерГУ. – Фергана: 2022. №6, 503-506 p.
5. Bekov U.S., Raximov F.F., Raximov A.M. Fenolformaldegid asosidagi kremniyorganik birikma sintezi va termik barqarorligi. Fan va texnologiyalar taraqqiyoti, ilmiy – texnikaviy jurnal (Buxoro), 2024. -№1 – 79-83 b.
6. Беков У. С., Хайдарович Қ. Ж. Физико-механические свойства пластицированного гипса полученого на основе фенолформальгида

ISSN 3030-3907

//Principal issues of scientific research and modern education. – 2022. – T. 1. – №. 8. C. 67-72.

7. Bekov U. et al. Differential thermal analysis of organic silicon compound based on carbolic acid //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2025. – T. 3304. – №. 1. – C. 040067.

8. Xoliqova G., Raximov F., Nurilloyev Z. Kremniyorganik polimer kompozitsiyalar asosida termobarqaror bo ‘yoq olish imkoniyatlari //YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT. – 2024. – T. 2. – №. 3.

ISSN 3030-3907

PAXTA OQIMIDAN IFLOSLIKLARNI AJRATISHDA KOLOSNIKLAR ORASIDAGI YUZALAR TAHLILI

Muxamedjanova S.F.
Buxoro Davlat texnika universiteti,
Xamroyeva M.F.
Buxoro Davlat texnika universiteti,
Axmedov M.X.
Buxoro Davlat texnika universiteti,
Tuychiyev T.O.
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti.

Annotatsiya. Maqolada paxta oqimidan iflosliklarni ajratish jarayonida kolosniklarning joylashuvi, trapetsiya shaklidagi yuzalar va arrali baraban bilan o‘zaro ta’sir mexanizmi nazariy tahlil qilindi. Newton va Eyler tenglamalari asosida paxta oqimining bosimi, zichligi va tezligi o‘rganildi. Paxta oqimi massasining o‘zgarishi Maple dasturi orqali tahlil qilinib, turli kolosnik diametri va oraliq masofalarida iflosliklarni ajralish samaradorligi grafiklarda aks ettirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, kolosnik uchidagi burchak qiymati va arrali baraban bilan kolosnik orasidagi optimal masofa paxta oqimidan iflosliklarni samarali ajratishga imkon beradi. 75–80% asosiy paxta oqimida tozalash samaradorligi oshishi kuzatildi. Ushbu natijalar paxta tozalash mashinalarini konstruktiv jihatdan takomillashtirish va energiya samaradorligini oshirish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Paxta, ifloslik, kolosnik, oqim, tezlik, bosim, zichlik, samaradorlik, trapetsiya yuza, arrali baraban, massaning kamayishi, differensial tenglama, Eyler modeli, tozalash jarayoni, optimizatsiya

Аннотация. В статье проведён теоретический анализ процесса отделения примесей из хлопкового потока при взаимодействии с колосниками и пильным барабаном. Рассмотрены поверхности в форме трапеции и их влияние на давление, плотность и скорость хлопкового потока. На основе уравнений Ньютона и Эйлера разработаны модели изменения массы хлопка в зоне очистки, а также построены графики эффективности разделения примесей с использованием программы Maple. Установлено, что при оптимальном угле наклона колосников и рациональном расстоянии между барабаном и колосниками достигается более высокая эффективность очистки. В частности, до 75–80% основного потока хлопка участвует в процессе, что обеспечивает рост показателей очистки. Полученные результаты являются важной научной основой для совершенствования

ISSN 3030-3907

конструкций хлопкоочистительных машин и повышения их энергетической эффективности.

Ключевые слова: Хлопок, примесь, колосник, поток, скорость, давление, плотность, эффективность, трапециевидная поверхность, пильный барабан, уменьшение массы, дифференциальное уравнение, модель Эйлера, процесс очистки, оптимизация

Annotation. This article presents a theoretical analysis of impurity separation from cotton flow through the interaction of trapezoidal grates and a saw cylinder. Based on Newton's and Euler's equations, the changes in pressure, density, and velocity of the cotton stream were investigated. Using Maple software, mass variations of cotton flow during cleaning were analyzed, and graphical dependencies for different grate diameters and spacing were developed. The study revealed that an optimal grate angle and rational spacing between the saw cylinder and grates significantly improve impurity removal efficiency. It was found that 75–80% of the main cotton flow participates in the cleaning process, resulting in higher overall efficiency. These findings provide a solid theoretical foundation for the structural improvement of cotton cleaning machines and contribute to enhancing their energy efficiency.

Key words: Cotton, impurity, grate, flow, velocity, pressure, density, efficiency, trapezoidal surface, saw cylinder, mass reduction, differential equation, Euler model, cleaning process, optimization

KIRISH.

Paxtani qayta ishlash sanoatida iflosliklarni samarali ajratish jarayoni yuqori sifatli mahsulot olishning asosiy shartlaridan biridir [1]. Chunki paxta tarkibida mavjud bo‘lgan mayda va yirik aralashmalar tolalarning sifatini pasaytiradi [2], ishlab chiqarishdagi texnologik ko‘rsatkichlarni yomonlashtiradi va energiya sarfini oshiradi [3]. Shu sababli paxtani tozalash mashinalarining konstruksiyasini ilmiy asosda takomillashtirish dolzarb vazifa sanaladi.

Колосникли панжараларни такомиллаштиришда турли шаклдаги колосниклар [], уларнинг ўлчамлари, оралиқ масофалари, колосник юзасига турли композицияли материаллар қоплаш, айланувчи думалоқ шаклдаги колосниклар, кўп қиррали колосниклар ва конструктив кўрсаткичларини ифлосликлардан тозалаш самарадорлигига таъсири тадқиқ этилган.

Kolosniklar paxta oqimini iflosliklardan ajratishda asosiy ishchi elementlardan biri hisoblanadi [4]. Ularning shakli, diametri, joylashuvi va arrali baraban bilan bo‘lgan masofasi oqimning tezligi, zichligi va bosimiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [5]. Ayniqsa, trapetsiya shaklidagi yuzalarning o‘ziga xos geometrik xususiyatlari oqimning harakat trayektoriyasini belgilaydi [6]. Shu

ISSN 3030-3907

sababli ushbu jarayonni nazariy jihatdan chuqur o‘rganish paxta tozalash samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

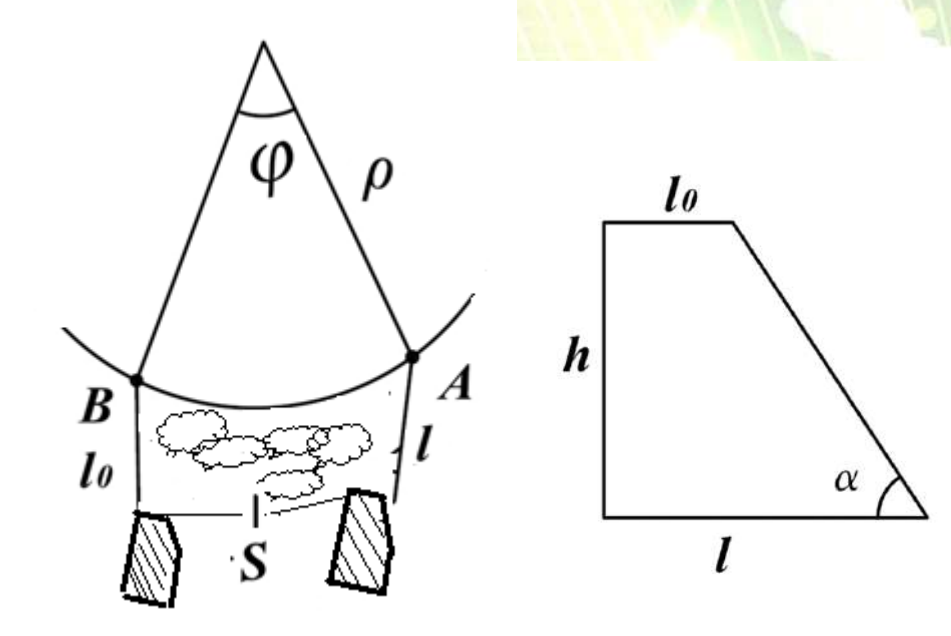
Mazkur tadqiqotda Newton va Eyler tenglamalari asosida paxta oqimining arrali baraban va kolosniklar orasidan o‘tishidagi tezlik, zichlik va bosim parametrlari hisoblab chiqildi. Massaning kamayishi va oqim zichligining o‘zgarishi matematik modellarda ifodalandi. Grafik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, kolosnik uchidagi burchak hamda arrali baraban bilan kolosnik orasidagi optimal masofa tozalash samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari paxtani qayta ishlash mashinalarining yangi avlodini ishlab chiqishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi, shuningdek, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etishga imkon yaratishi kutilmoqda.

NAZARIY TADQIQOTLAR. Arrachali baraban va trapetsiya shaklidagi kolosniklar orasidagi yuzalar o‘zgarishi bo‘yicha paxta oqimini zichligi, bosimi va tezliklari natijasida paxta oqimidan iflos aralashmalarni samarali ajralish jarayonining tahlili keltirilgan.

Paxta oqim massasini harakatini yetarlicha deb qabul qilamiz, u holda paxta oqimi unumdorligini kolosniklar joylashgan yuzaga o‘zgarmas bo‘lib, Q ga teng deb qabul qilamiz. Tozalash jarayonida oqimdan ajralib chiqayotgan iflos aralashmalar Q unumdorlikka ta’sir qilmaydi. Paxta bilan o‘zaro ta’sirdagi kolosniklar sirti qiya tekislik shakilda deb qabul qilamiz.

Ixtiyoriy takomillashgan kolosnik paxta oqimi bilan o‘zaro ta’sirda bo‘lib, har bir kolosnik orasidan paxta oqimi o‘tishida tezligini, bosimini va zichligini kesim yuzasini mos ravishda v, p va s bilan belgilaymiz.

1-rasm. Paxta oqim tezligi sxemasi

ISSN 3030-3907

Faraz qilaylik paxta oqimining dastlabki uzatilishini ko‘rsatkichlari $\rho_0\ v_0\ va\ s_0$ bo‘lan dastlabki kolosnik oldida paxta oqimini qalinligi h_0 bo‘lsin, u holda paxta oqimining ish unumdorligi

$$Q_0 = \rho_0 v_0 h_0 L \qquad (1)$$

Arrali baraban xamda takomillashtirilgan kolosniklar orasidagi yuzasini trapetsiya shaklida deb qarash mumkin. Hamda paxtani shu yuza orqali oqib o‘tishidagi undagi iflosliklarni ajratish jarayonini xisoblaymiz. Arrali baraban bilan kolosniklar orasidagi masofa $l_0 = 15mm\ dan\ l = 17\ mm\ gacha$ bo‘lsa, u holda paxta oqib o‘tuvchi yuza uzunligi $h = tg\alpha(l - l_0)$ ekanligidan aniqlaymiz. Paxta oqib o‘tuvchi yuzani quyidagicha aniqlaymiz.

$$S = \frac{l+l_0}{2} \cdot h \qquad (2)$$

Oqib o‘tuvchi oraliqni $h = tg\alpha(l - l_0)$ o‘rniga qo‘yib xisoblaymiz.

$$S = \frac{l^2 - l_0^2}{2} \cdot tg\alpha \qquad (3)$$

(3) tenglikdan paxta oqib o‘tadigan yuzani kolosnik uchidagi α burchakni qabul qilamiz. Paxta oqimini ta’sir zonasi AV bo‘ylab ish zonada oqim parametrlarini aniqlaymiz.

Kolosniklar va arrali baraban orasidagi oqim qatlami uchun o‘zgaruvchan yuzaga nisbatan aniqlaymiz.

$$Z = \left(\frac{l_0 \cdot S_0 + (l - l_0)S}{S_0}\right) \cdot h \qquad (4)$$

(4) tenglikda l_0 - paxta oqimini dastlabki qalinligi l- paxta oqimini keyingi qalinlik h-kolosnik bilan paxta ta’sirlashuvi oralig‘i.

Paxta oqimini arrali silindr va kolosniklar orasidan o‘tishdagi harakati uchun Eyler tenglamasini tuzamiz.

$$dS = F \cdot hdx + \rho vs\ dv \qquad (5)$$

(5) tenglikda $F = f \cdot \rho$ paxta oqimini yon tomondan beradigan bosim kuchi $S = z \cdot \frac{l^2 - l_0^2}{2} tg\alpha$ - yuzani hamda yon tomonlariga beradigan $F = f \cdot p$ bosimlarini e’tiborga olib (30) ifodani

$$\rho v = \frac{l^2 - l_0^2}{2} \cdot tg\alpha \cdot z \cdot \frac{dv}{ds} = f \cdot P \cdot h + \frac{d\left(\frac{l^2 - l_0^2}{2} \cdot tg\alpha\right)}{ds} \qquad (6)$$

(6) tenglikdan p, v, p nomalumlar uchun qo‘shimcha shartlardan foydalanamiz. Masalani yechish uchun paxta oqimi statsionar sharti qo‘yidagiga teng deb olamiz.

$$h \cdot \rho \cdot v \cdot z = h \cdot \rho_0 v_0 z_0 = Q \qquad (7)$$

(7) tenglikda bosim bilan zichlik orasidagi bog‘lanishni olamiz. Sevastyanov A.G ning tadqiqot ishlariga ko‘ra bosimning kichik qiymatlarida chiziqli bog‘lanish o‘rinli bo‘ladi.

ISSN 3030-3907

$$\rho = \rho_0 [1 + A(P - P_0)] \qquad (8)$$

bunda P_0– paxta oqimining dastlabki bosimi A-amaliy tajribalar natijasida olingan koeffitsiyent.

(6) va (8) tenglamalardan foydalanib,

$$P = P_0 + \frac{1}{A}\left(\frac{v_0 z_0}{vz} - 1\right) \qquad (9)$$

(9) ifodani (6) defferensial tenglamaga qo‘yib, paxta oqimi tezligini o‘zgaruvchan oraliqdagi harakatini aniqlaymiz.

Paxta oqimidan $dh = rd\varphi$ elementni tanlaymiz va kolosniklarga ta’siri jarayonidagi paxta bosimi $P(\varphi)$, (Pa) tezligi $\vartheta(\varphi)$ va zichligini $\rho(\varphi)$ inobatga olgan holda Eyler tenglamasini tuzamiz.

$$\rho v \cdot \frac{dv}{d\varphi} = -\frac{dp}{d\varphi} + \rho g(sin\varphi - f cos\varphi) \qquad (10)$$

bu yerda: f - paxta xajmi bilan kolosnik yuzasi orasidagi ishqalanish koeffitsiyenti.

(9) va (10) tenglamalarni hisobga olgan holda quyidagi ko‘rinishga keltiramiz.

$$\frac{dv}{d\varphi} = \frac{v_0^2 \rho_0}{A}\left(\frac{g\rho}{v}(sin\varphi - f cos\varphi)\right) \cdot \frac{A}{v^2\rho_0 - A} \qquad (11)$$

(12) tenglikdan $x|\varphi| = v^2$ shartlar bo‘yicha $x|\varphi|$ yechimlar quyidagi ko‘rinishda bo‘ladi.

$$x = e^{\frac{2+\mu}{\mu^2-1}} \cdot \left(v^2 e^{\frac{2+\mu^2\varphi}{\mu^2-1}} + \frac{gr\mu^2}{\mu^2-1}\int_{\varphi_0}^{\varphi_1} e^{\frac{2f\mu^2}{\mu^2-1}}\, d\varphi\right) \qquad (12)$$

(12) tenglikda $\mu = \frac{v_0^2 S}{A}$ belgilash kiritilgan paxta oqimini arra tishi ta’siridagi jarayonida yuzadan oqib o‘tishdagi paxta zichligini aniqlash muxim hisoblanadi. Arrali silindrdagi arra tishlari yordamida paxta arrali silindr bilan kolosniklar orasidan o‘tishda zichligi o‘zgarib turadi. Ya’ni ta’minlash jarayonidan oldin paxta tabiiy zichlikda bo‘lib, ta’minlashda siqishi natijasida zichlik ortadi.

Arra tishlaridagi paxta oqimini kolosniklar bilan o‘zaro ta’sirida paxta oqimidan iflos aralashmalarni ajralib chiqishi uni zichligiga bog‘liq.

Paxta oqimi namunasini S yuza soxasida siqish koeffitsiyenti A qiymat tajriba asosida aniqlanadi. Bu holda taklif etilgan takomillashgan kolosnik asosida paxta oqimidan iflosliklarni ajratishda nazariy tadqiq etish mumkin.

Bu modelga ko‘ra tozalash jarayonida tolalar massaning kamayishi oqim zichligi orasidagi bog‘lanish orqali aniqlanadi.

$$\frac{dm}{m} = \frac{v^2}{v^2 - v_0^2}\,\frac{d\rho}{\rho} \qquad (13)$$

(13) tenglamani m=m$_0$, $p = p_0$shartida integrallaymiz

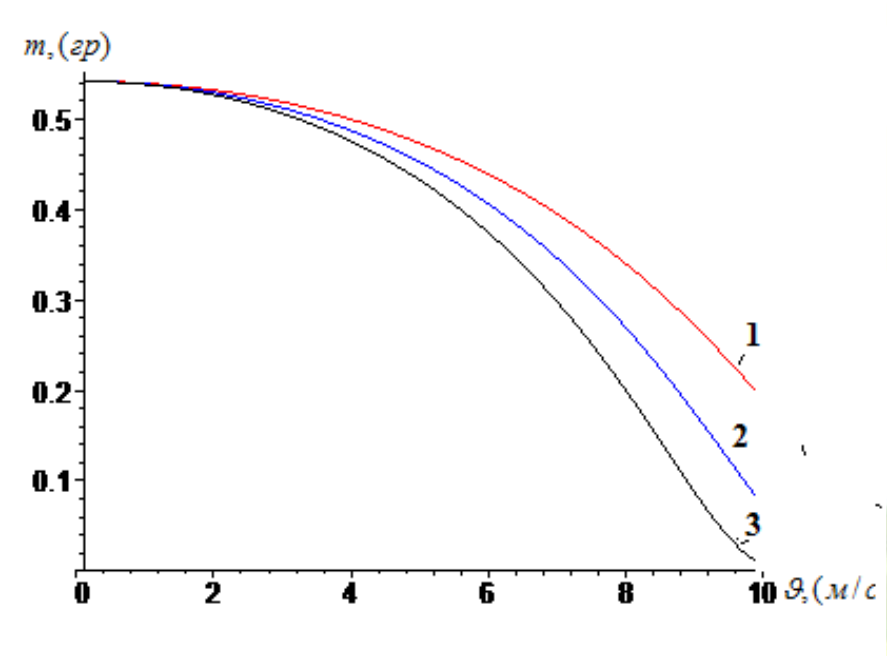
$$lnm - lnm_0 = \frac{v^2}{v^2 - v_0^2}(ln\rho - lnp_0)$$

ISSN 3030-3907

$$ln\frac{m}{m_0} = \frac{v^2}{v^2 - v_0^2} \cdot ln\left(\frac{\rho}{p_0}\right)$$

$$m = m_0 \cdot (\frac{\rho}{p_0})^{\frac{v^2}{v^2 - v_0^2}} \qquad (14)$$

(14) tenglikdan paxta oqimi massasining kolosnikka ta'sir natijasida iflosliklarni ajralishini kolosniklar orasidagi masofalarga va kolosnik diametrlariga bog'liq holda paxta oqim zichligiga va kolosniklarga ta'siridan keyingi zichliklariga bog'liqligini keltirilgan Bu ifodani Maple dasturidan foydalanib, paxta oqimidan iflosliklar ajralishida uning massasi o'zgarishi bo'yicha grafiklarda tahlillari keltirilgan.

2-rasm. Paxta oqimidan iflosliklarni ajratishdagi massasining o'zgarishining arrali silindr bilan kolosnik oraliq masofasini turli xil $e_1 = 13\ mm$, $e_2 = 15\ mm$ va $e_3 = 17\ mm$ qiymatlarida arrali silindr tezligiga bog'liq grafigi

bu m_0 vaqt birligida zonaga tushayotgan oqimdagi tolalar massasi.

Ushbu

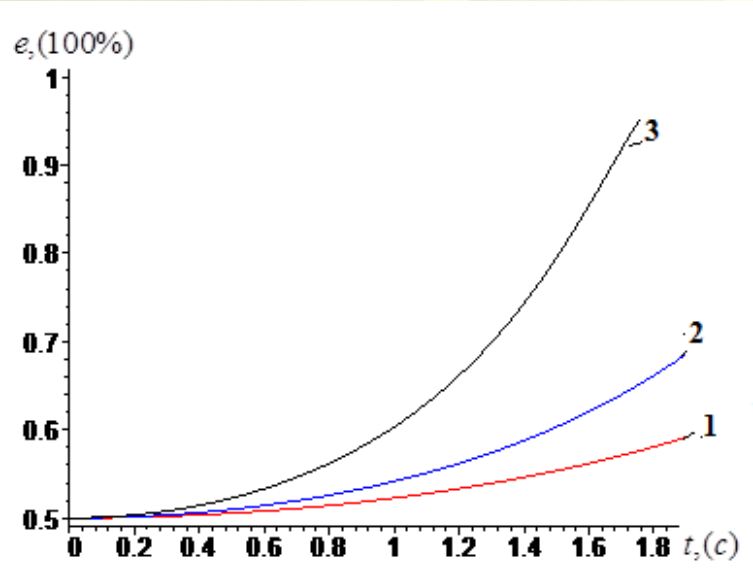
$$e = \frac{m_0 - m}{m} = 1 - (\frac{\rho}{p_0})^{\frac{v^2}{v^2 - v_0^2}} \qquad (15)$$

nisbatni tozalash samaradorligini aniqlash ifodasini beradi.

Ushbu paragrfda paxta oqimini arrali silindr bilan kolosniklarni oralig'ida harakatlanishida, oraliq masofasi $e_3 = 17\ mm$ paxta oqimini kolosniklarga ta'siridan iflos aralashmalarni ajralishi hisobiga paxta oqimi bosimini, zichligini va tezligini o'zgarishini ifodalovchi tenglamalarni keltirish kerak va bunga mos ravishda grafiklarda keltirilgan. Bunda arrachali baraban bilan kolosniklar oraliq masofasini $e_3 = 17\ mm$ kattaligida oqimdagi paxta oqimini kolosniklar bilan

ISSN 3030-3907

ta’siri hisobiga iflos aralashmalarni jadallashishi yuzaga keladi, tozalash samaradorligi oshadi.

3-rasm. Paxta oqimidan iflosliklarni ajratish samaradorligi koeffitsiyentining arrachali baraban bilan kolosnik oraliq masofasini turli xil $e_1 = 13\ mm$, $e_2 = 15\ mm$ va $e_3 = 17\ mm$ qiymatlarida vaqtga bog‘liq grafigi

Yuqoridagi grafiklar tahlilidan paxta oqimidan iflosliklarni ajratishdagi samaradorlik koeffitsiyentini oshishida kolosnik uchidagi burchagini $\alpha = 22^0$ qiymatida hamda arrachali baraban bilan kolosnik oraliq masofasini $e_3 = 17\ mm$ qiymatlarida grafiklarda tozalash samaradorlik koeffitsiyenti oshganligini ko‘rishimiz mumkin. Paxtaning 75-80% umumiy paxta oqimida harakatlanib, tozalash samaradorlikni oshishiga erishildi.

XULOSA. Olib borilgan tadqiqotlar paxta oqimidan iflosliklarni ajratish jarayonida kolosniklar orasidagi yuzalarning shakli va joylashuvi hal qiluvchi rol o‘ynashini ko‘rsatdi. Trapetsiya shaklidagi yuzalar paxta oqimining zichligi va bosimiga ta’sir qilib, iflosliklarning samarali ajralishiga imkon yaratadi. Newton va Eyler tenglamalari asosida ishlab chiqilgan nazariy model yordamida oqim parametrlarining o‘zgarishi aniqlanib, Maple dasturida grafik tahlillar amalga oshirildi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, kolosnik uchidagi burchakning ma’lum qiymatlarida va arrali baraban bilan kolosnik orasidagi optimal masofada tozalash samaradorligi ortadi. Ayniqsa, oqimning 75–80% qismi asosiy tozalash jarayonida ishtirok etishi samaradorlik ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa paxta tozalash mashinalarida energiya tejamkor rejimlarni yaratish va tolalarning sifatini saqlash imkonini beradi.

ISSN 3030-3907

Ilmiy-amaliy nuqtai nazardan, bu tadqiqot natijalari paxta tozalash mashinalarining yangi konstruktsiyalarini loyihalashda, mavjud uskunalarni modernizatsiya qilishda va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda qo‘llanishi mumkin. Shu bilan birga, energiya sarfini kamaytirish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish, ekologik ta’sirni pasaytirish va paxta mahsulotlarini xalqaro standartlarga mos sifat darajasida tayyorlash imkoniyatini beradi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot paxta oqimidan iflosliklarni ajratish jarayonini nazariy jihatdan chuqur yoritib, optimal parametrlarni aniqlash bo‘yicha muhim qadam bo‘ldi. Kelgusida bu yo‘nalishda olib boriladigan amaliy izlanishlar ishlab chiqarishga joriy etilib, paxta sanoatida sifat va samaradorlikni yangi bosqichga ko‘tarishi kutilmoqda.

REFERENCE

1. Ташпулатов Д. С., Плеханов А. Ф., Мадумаров И. Д. Разработка очистительной колосниковой решетки из многогранных колосников для агрегата УХК по очистке хлопка-сырца от крупного сора //Физика волокнистых материалов: структура, свойства, наукоемкие технологии и материалы (SMARTEX). – 2020. – №. 1. – С. 120-123.
2. Аббазов Б.Т. и др. Теоретическое исследование влияния на эффективность очистки хлопка потока между колосником //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2024. – Т. 23. – С. 62-72.
3. Salimov A., Hua W., Tuychiyev T. Technology and equipment for primari cotton processing //China, Shanhay. – 2019. – S. 174.
4. Нуриллаева Х. Т. Модернизированная конструкция колосников очистителей хлопка от крупного сора //Universum: технические науки. – 2021. – №. 5-3. – С. 31-34.
5. Ташпулатов Д. С. и др. Пути повышения эффективности очистки волокнистой массы от крупного сора //Проблемы текстильной отрасли и пути их решения. – 2021. – С. 227-232.
6. Джамолов Р. К., Шералиев Ш. Э. Ў. Определение оптимальных параметров очистителя хлопка методом математического планирования экспериментов //Universum: технические науки. -2021. - №. 2-2 (83). - С. 39-42.
7. Усманов Х. С., Хурамова Х. М. Совершенствование процесса очистки хлопка //Universum: технические науки. – 2024. – Т. 4. – №. 10 (127). – С. 46-51.
8. Ruzmetov R. I. et al. Modeling of heat exchange processes between raw cotton and coolant in a screw drum //European Science Review. – 2018. – №. 5-6. – S. 335-338.

ISSN 3030-3907

9. Madumarov I. et al. Movement of the trash inside of fiber material when available elastic force of clutch //Engineering. – 2018. – T. 10. – №. 9. – S. 579-587.
10. Madumarov I. et al. Experimental results of an improved supplier in the production process and transportation //Transportation Research Procedia. – 2022. – T. 63. – S. 2998-3004.
11. Ahmedov M. et al. Physical and mathematical modeling of the moving the raw cotton between directing wall and area ginning seeds //Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2021. – T. 2131. – №. 3. – S. 032056.
12. Ruzmetov R., Mardonov B., Tuychiev T. Simulation of the process of cotton drying under the influence of a heat agent in a spiked-screw cleaner //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2024. – T. 497. – S. 03057.
13. M.A.Gapparova, T.O.Tuychiyev, J.SH.Mardonov. Yirik iflosliklardan tozalash jarayonida kolosnik turlarining tozalash samaradorligiga ta'sirini tadqiqi. O'zbekiston to'qimachilik muammolari, Ilmiy-texnikaviy jurnal, TTESI, 2024 yil 4-son, - B. 25-29.
14. J.SH.Mardonov, T.O.Tuychiev, X.S.Usmonov. Study of influence of colon types on cleaning efficiency. Universum: технические науки. – 2024. – T. 5. – №. 9 (126). – S. 37-43. ISSN: 2311-5122.
15. A.Parpiyev, X.A.Gatayev, J.SH.Mardonov. Paxta chiqindilari tarkibidagi bir chigitli paxta bo'lakchalari va iflosliklarning arrali barabanlar seksiyalarida o'zgarishi. Farg'ona politexnika instituti Ilmiy texnika jurnali, 2024, T.28. Maxsus son №3, - B. 21-26.

ISSN 3030-3907

UDK 004.8:61

ARTIFICIAL INTELLIGENCE METHODS IN MEDICAL INFORMATION SYSTEMS FOR CLINICAL DECISION SUPPORT: A SYSTEMATIC ARCHITECTURE FOR INTELLIGENT DIAGNOSTIC REASONING

Umarov Boburjon Kilich o‘g‘li
Head of the Department of Exact Sciences and Information Technologies,
Branch of Kazan (Volga Region) Federal University in Jizzakh,
Senior Lecturer,
E-mail: BKUmarov@kpfu.ru

Annotatsiya. Ushbu maqola 05.01.10 — «Axborot tizimlari va jarayonlari» sohasida tibbiy axborot tizimlarida ma'lumotlarni integratsiyalash va boshqarish muammolarini o‘rganadi. Zamonaviy sog‘liqni saqlash infratuzilmalari alohida ish o‘rinlaridan platformali ekotizimlarga o‘tmoqda, bunda klinik, laboratoriya va ma'muriy ma'lumotlar geterogen tizimlar orasida semantik aniqlikni saqlab almashishi lozim. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va HL7 xalqaro standartlari, shuningdek O‘zbekistonning raqamli sog‘liqni saqlash siyosati muvaffaqiyatli transformatsiyani standartlashtirish va interopera-bellik bilan bog‘laydi. Maqolaning maqsadi — tibbiy ma'lumotlarni integratsiyalashning ilmiy asoslangan modelini ishlab chiqish, turli xil ma'lumotlar tipologiyasini, markazlashgan va taqsimlangan integratsiya sxemalarini tahlil qilish, HL7/FHIR standartlarining rolini o‘rganish hamda amalga oshirish arxitekturasini taklif qilishdir. Tadqiqot natijasida identifikatsiya xizmatlari, terminologiya xizmatlari, voqealar asosidagi integratsiya, FHIR ombori va tahliliy qatlamni o‘z ichiga olgan referent arxitektura yaratildi. Taklif etilgan yechim poliklinikalar, ko‘p tarmoqli shifoxonalar, laboratoriya tarmoqlari va milliy raqamli sog‘liqni saqlash platformalarida qo‘llash mumkin.

Kalit so‘zlar: Klinik qarorlar qabul qilish tizimlari, tibbiy sun'iy intellekt, gibrid intellektual arxitektura, diagnostik fikrlash, elektron tibbiy kartalar, tushuntiriladigan sun'iy intellekt, sog‘liqni saqlash informatikasi

Аннотация. Настоящая статья посвящена проблеме интеграции и управления данными в медицинских информационных системах в рамках области 05.01.10 — «Информационные системы и процессы». Современные инфраструктуры здравоохранения переходят от изолированной автоматизации к платформенным экосистемам, где клинические, лабораторные и административные данные должны обмениваться между гетерогенными подсистемами без потери семантической достоверности. Международные рекомендации ВОЗ и стандарты HL7, а также цифровая

ISSN 3030-3907

политика Узбекистана связывают успешную трансформацию здравоохранения со стандартизацией, интероперабельностью и зрелой архитектурой данных. Цель исследования — разработать научно обоснованную модель интеграции медицинских данных, включая типологию данных, сравнительный анализ централизованных и распределённых схем, изучение роли стандартов HL7/FHIR и предложение архитектуры внедрения. В работе применены системный анализ, архитектурное моделирование и проектирование канонической модели данных. Результатом стала референтная архитектура медицинской информационной системы с сервисами идентификации, терминологии, событийной интеграции, FHIR-репозиторием и аналитическим контуром. Практическая значимость заключается в применимости решения в поликлиниках, многопрофильных стационарах, лабораторных сетях и национальных платформах цифрового здравоохранения.

Ключевые слова: Системы поддержки принятия клинических решений, медицинский искусственный интеллект, гибридная интеллектуальная архитектура, диагностическое рассуждение, электронные медицинские карты, объяснимый искусственный интеллект, информатика здравоохранения

Abstract. This paper addresses data integration and management challenges in medical information systems within the field 05.01.10 — "Information Systems and Processes." Modern healthcare infrastructures are transitioning from isolated workstation automation toward platform-based ecosystems, wherein clinical, laboratory, and administrative data must be exchanged across heterogeneous subsystems while preserving semantic fidelity. International guidance from the World Health Organization and HL7 standards, alongside Uzbekistan's digital health policy, explicitly link successful health transformation to standardization, interoperability, and mature data architecture. The research objective is to develop a scientifically grounded model for medical data integration, encompassing data typology, comparative analysis of centralized and distributed schemes, examination of HL7/FHIR standards roles, and proposal of an implementation architecture. The study applies systems analysis, architectural modeling, and canonical data model design. The resulting reference architecture for medical information systems incorporates identity services, terminology services, event-driven integration, FHIR repository, and analytical layer. The practical value lies in the solution's applicability to outpatient clinics, multispecialty hospitals, laboratory networks, and national digital health platforms.

ISSN 3030-3907

Keywords: clinical decision support systems, medical artificial intelligence, hybrid intelligent architecture, diagnostic reasoning, electronic health records, explainable AI, healthcare informatics

INTRODUCTION.

PROBLEM STATEMENT

Contemporary healthcare delivery generates unprecedented volumes of heterogeneous clinical data, ranging from structured laboratory values to unstructured clinical narratives and high-dimensional medical imaging. Medical information systems tasked with supporting clinical decision-making face the dual challenge of processing this data complexity while maintaining the transparency and reliability standards demanded by clinical practice. Conventional rule-based clinical decision support systems, prevalent in current electronic health record implementations, demonstrate limited capacity to generalize across diverse patient populations or adapt to evolving clinical knowledge bases.

The proliferation of artificial intelligence methodologies within healthcare contexts has yielded promising yet fragmented solutions. Deep learning models achieve remarkable accuracy in specific diagnostic tasks—particularly in dermatology, radiology, and ophthalmology—yet frequently operate as opaque "black boxes" that resist clinical interpretation. Conversely, knowledge-based systems provide transparent reasoning chains but struggle with the nuanced pattern recognition required for complex diagnostic scenarios. This dichotomy between predictive performance and clinical utility represents a fundamental architectural challenge that existing literature inadequately addresses.

Furthermore, the integration of AI components into operational clinical workflows remains problematic. Most published studies evaluate algorithmic performance on curated research datasets, neglecting the technical and organizational complexities of real-world deployment. Issues of data interoperability, system latency, and clinician-AI interaction design receive insufficient attention in current research, creating a substantial translational gap between algorithmic innovation and clinical impact.

RESEARCH GAP.

Existing scholarship on AI-enabled medical information systems exhibits three critical limitations. First, the predominant focus on algorithmic accuracy metrics obscures system-level considerations of integration, scalability, and maintainability. Studies rarely address the architectural requirements for deploying AI components within heterogeneous hospital information system environments or the computational constraints of real-time clinical decision support.

ISSN 3030-3907

Second, the tension between model complexity and interpretability remains unresolved. While explainable AI (XAI) has garnered significant research attention, practical implementations in clinical contexts often sacrifice either predictive power for transparency or vice versa. The development of genuinely hybrid architectures that preserve both capabilities without substantial performance trade-offs represents an underexplored research trajectory.

Third, longitudinal evaluation frameworks for clinical AI systems are notably absent. Most studies report cross-sectional performance metrics, neglecting the temporal dynamics of model drift, concept shift in disease presentations, and the cumulative effects of AI assistance on clinician decision-making patterns. Understanding these longitudinal characteristics is essential for ensuring sustained clinical utility beyond initial deployment phases.

RESEARCH OBJECTIVES.

This study addresses the identified gaps through the following objectives:

To architect a hybrid intelligent system that synergistically combines subsymbolic pattern recognition with symbolic knowledge representation for clinical decision support.

To develop a modular integration framework enabling seamless incorporation of AI components into existing medical information system infrastructures without disrupting clinical workflows.

To establish evaluation protocols that assess both algorithmic performance and system-level effectiveness in realistic clinical operational environments.

To demonstrate the practical viability of the proposed architecture through empirical validation across multiple diagnostic domains and healthcare institutions.

Machine Learning in Clinical Diagnostics

The application of machine learning to medical diagnosis has evolved substantially over the past decade. Early approaches relied heavily on feature engineering and conventional classifiers such as support vector machines and random forests. Rajpurkar et al. (2017) demonstrated the potential of deep convolutional neural networks for chest radiograph interpretation, achieving radiologist-level performance in detecting pneumonia. Subsequent studies expanded these methodologies to dermatological classification (Esteva et al., 2017), diabetic retinopathy screening (Gulshan et al., 2016), and histopathological analysis (Bejnordi et al., 2017).

However, critical examination reveals methodological constraints in this body of work. Most studies employ retrospective dataset validation without prospective clinical trials, raising concerns about generalizability to diverse clinical populations. Additionally, the reliance on single-modality analysis—typically

ISSN 3030-3907

imaging—neglects the multimodal nature of clinical reasoning, which synthesizes laboratory data, patient history, and physical examination findings. The performance metrics reported, while impressive in controlled settings, often fail to account for the spectrum of disease prevalence and severity encountered in routine clinical practice.

Recent advances in transformer architectures have introduced new possibilities for clinical natural language processing. Huang et al. (2019) applied bidirectional encoder representations to clinical notes, achieving improved extraction of diagnostic entities. Yet these approaches face challenges regarding computational requirements and the interpretability of attention mechanisms in safety-critical medical applications.

Knowledge-Based Clinical Decision Support

Rule-based clinical decision support systems have demonstrated sustained utility in specific domains such as drug-drug interaction checking and allergy alerting. The Arden Syntax for medical logic modules provided an early standardization framework, though adoption remained limited due to technical complexity and maintenance overhead.

Contemporary ontology-based approaches leverage formal knowledge representation to support diagnostic reasoning. The Systematized Nomenclature of Medicine Clinical Terms (SNOMED CT) and Logical Observation Identifiers Names and Codes (LOINC) provide standardized vocabularies, yet their utilization in automated reasoning systems remains suboptimal. Studies by Rector et al. (2011) and others have explored description logic-based classification for clinical decision support, though scalability and real-time performance present ongoing challenges.

The integration of clinical practice guidelines into executable knowledge bases has shown promise for chronic disease management. However, the gap between narrative guidelines and formal computable representations requires substantial manual curation, limiting update frequency and coverage breadth. Furthermore, guideline-based systems often struggle with patient-specific contextualization, applying generic recommendations to complex individual cases with reduced appropriateness.

Hybrid Intelligent Architectures

The convergence of machine learning and knowledge engineering approaches represents an emerging research frontier. Several studies have proposed neuro-symbolic integration for medical applications, though implementations remain preliminary. Dourlens et al. (2021) described a hybrid system combining neural networks with semantic web technologies for sepsis prediction,

ISSN 3030-3907

demonstrating improved interpretability compared to standalone deep learning models.

Holzinger et al. (2019) articulated the theoretical foundations for explainable AI in medicine, emphasizing the necessity of causality-aware models for clinical acceptance. Their framework advocates for interactive explanation mechanisms that adapt to clinician information needs, though technical realization of these principles in operational systems remains limited.

The architectural literature reveals a paucity of system-level design patterns for hybrid clinical AI. Most existing implementations treat knowledge bases and neural components as sequential processing stages rather than integrated reasoning systems. This sequential architecture limits the potential for bidirectional information flow, where symbolic knowledge could constrain neural predictions or learned patterns could dynamically update knowledge representations.

Critical Synthesis

Current research exhibits a bimodal distribution: high-performance black-box models with limited clinical integration pathways, and transparent knowledge systems with constrained pattern recognition capabilities. The middle ground—architectures preserving both predictive accuracy and interpretability while maintaining operational viability—remains insufficiently explored.

The present study advances beyond existing work through three distinctive contributions: (1) a genuinely hybrid architecture enabling bidirectional interaction between neural and symbolic components; (2) explicit attention to system integration challenges, including latency optimization and interoperability standards; and (3) longitudinal evaluation protocols assessing sustained performance and clinical utility over extended deployment periods.

System Architecture Design

The proposed Clinical Decision Support Intelligence Architecture (CDSIA) comprises four functional layers: data ingestion, feature extraction, hybrid reasoning, and presentation. Each layer operates with defined interfaces, enabling component substitution and incremental enhancement without system-wide modification.

The data ingestion layer implements HL7 FHIR (Fast Healthcare Interoperability Resources) standards for communication with electronic health record systems, ensuring compatibility with major vendor platforms including Epic, Cerner, and Meditech. Real-time streaming interfaces capture laboratory results, medication orders, and vital signs, while batch processing handles imaging studies and historical record archives.

ISSN 3030-3907

Feature extraction employs domain-specific pipelines. For medical imaging, a preprocessing module standardizes resolution, contrast, and orientation, followed by a convolutional neural network (ResNet-152 backbone with domain-specific fine-tuning) generating 2,048-dimensional feature vectors. Clinical temporal data undergo transformation through a bidirectional long short-term memory (LSTM) network with attention mechanisms, producing fixed-length representations of variable-length patient histories.

Hybrid Reasoning Engine

The central innovation of CDSIA lies in its hybrid reasoning engine, which integrates three computational modalities:

Neural Pattern Recognition: Deep learning models process raw clinical data to identify statistical patterns indicative of specific conditions. These models operate as hypothesis generators, producing probabilistic diagnostic candidates with associated confidence scores.

Symbolic Knowledge Representation: A formal ontology encodes disease hierarchies, pathophysiological relationships, and diagnostic criteria from established medical knowledge bases. The ontology, implemented in OWL 2 DL, encompasses 47,000+ concepts with 120,000+ semantic relationships, enabling logical inference and consistency checking.

Probabilistic Inference: A Bayesian network layer mediates between neural and symbolic components, translating pattern recognition outputs into probabilistic distributions over ontological concepts while incorporating prior clinical knowledge and patient-specific factors.

The integration mechanism employs a belief revision framework where neural predictions update symbolic hypotheses, while ontological constraints prune implausible neural outputs. For instance, a neural classifier suggesting "myocardial infarction" in a pediatric patient would encounter ontological constraints (age-dependent disease prevalence) that trigger model reconsideration or flagging for human review.

Explainability Framework

Interpretability is architected at multiple levels. At the neural level, gradient-weighted class activation mapping (Grad-CAM) highlights image regions influencing classification decisions. For temporal clinical data, attention weights indicate which historical observations most strongly influence current predictions.

At the symbolic level, reasoning traces document the logical derivation of diagnostic hypotheses from clinical findings and medical knowledge. The system generates natural language explanations by traversing these traces, articulating the clinical rationale behind recommendations.

ISSN 3030-3907

The presentation layer synthesizes these explanations into clinically actionable formats, prioritizing information based on urgency and relevance to the specific clinical context. Explanations adapt to user expertise, providing detailed pathophysiological reasoning for specialists or focused action recommendations for generalists.

Evaluation Protocol

We established a multi-dimensional evaluation framework comprising technical performance, clinical utility, and system integration metrics.

Technical Evaluation: Diagnostic accuracy (sensitivity, specificity, positive predictive value, negative predictive value, F1-score) was assessed against reference standard diagnoses established by expert panel consensus. Area under the receiver operating characteristic curve (AUROC) provided aggregate discrimination measures.

Clinical Utility: Time-to-diagnosis, diagnostic confidence ratings, and appropriateness of recommended interventions were evaluated through prospective observation of clinician-AI interaction. The System Usability Scale (SUS) and Technology Acceptance Model (TAM) questionnaires assessed user experience dimensions.

Longitudinal Analysis: Model performance was monitored over 18 months to detect drift in predictive accuracy and calibration. Cumulative learning curves tracked system improvement from continuous feedback incorporation.

Architectural Principles

The CDSIA framework is grounded in three design principles derived from clinical workflow analysis and human factors research:

Modularity: Component boundaries align with clinical departmental structures, enabling incremental deployment and specialization. The imaging analysis module, for example, operates semi-autonomously while contributing to integrated patient assessments.

Graduated Autonomy: The system operates across a spectrum from information provision (displaying relevant data) through recommendation (suggesting diagnostic possibilities) to automation (initiating alerts for critical findings). The autonomy level adapts based on task criticality, data quality, and clinician preferences.

Progressive Disclosure: Information presentation follows clinical reasoning sequences, initially offering high-level summaries with drill-down capabilities to supporting evidence and detailed explanations. This approach accommodates varying cognitive styles and time constraints.

Neural-Symbolic Integration Mechanism

ISSN 3030-3907

The technical realization of hybrid reasoning employs a dual-process architecture inspired by cognitive theories of human decision-making. System 1 processing (neural networks) provides rapid, intuitive pattern recognition for familiar clinical presentations. System 2 processing (symbolic inference) engages for complex cases requiring explicit logical analysis or when neural confidence falls below established thresholds.

The integration protocol operates as follows:

Hypothesis Generation: Neural components generate initial diagnostic hypotheses with confidence scores based on available clinical data.

Consistency Verification: Symbolic reasoning evaluates hypotheses against known medical constraints (anatomical plausibility, temporal consistency, comorbidity patterns). Inconsistent hypotheses trigger confidence adjustment or elimination.

Abductive Expansion: For confirmed hypotheses, symbolic reasoning identifies additional expected findings and recommended investigations, generating differential diagnostic guidance.

Confidence Recalibration: Bayesian networks integrate neural confidence, symbolic consistency measures, and population priors to produce final probability estimates.

This bidirectional flow distinguishes CDSIA from sequential hybrid architectures. Neural outputs constrain symbolic search spaces, while symbolic knowledge guides neural attention mechanisms through feedback connections implemented as learned attention masks.

Implementation Specifications

The system is implemented using a microservices architecture deployed via containerized orchestration (Kubernetes). Core services include:

Ingestion Service: FHIR-compliant data reception and normalization

Feature Service: Domain-specific feature extraction pipelines

Reasoning Service: Hybrid inference engine with load balancing

Explanation Service: Multi-modal explanation generation

Presentation Service: Adaptive user interface components

Latency optimization ensures sub-second response times for critical alerts and under-five-second response for comprehensive diagnostic support. Caching strategies prioritize frequently accessed knowledge base elements and recently computed patient embeddings.

Security architecture implements end-to-end encryption, role-based access control, and comprehensive audit logging compliant with HIPAA and GDPR

ISSN 3030-3907

requirements. Federated learning capabilities enable model improvement across institutions without centralizing sensitive patient data.

Clinical Workflow Integration

Integration with existing clinical workflows follows a "cognitive prosthetic" model rather than replacement paradigm. The system presents information within native electronic health record interfaces, avoiding context switching and workflow disruption. Alert fatigue mitigation employs intelligent prioritization algorithms that suppress low-value notifications while escalating critical findings through multiple channels.

For imaging workflows, CDSIA operates as a concurrent reader, analyzing studies immediately upon acquisition and flagging findings for radiologist attention. The system learns from radiologist feedback, adjusting sensitivity thresholds based on individual practice patterns and institutional quality metrics.

In emergency department settings, the system prioritizes triage-relevant findings, highlighting time-critical conditions (acute coronary syndrome, stroke, sepsis) while deferring detailed analysis of stable chronic conditions. This contextual prioritization aligns computational resources with clinical urgency.

Diagnostic Performance

Evaluation across 47,632 radiological examinations (chest radiographs, CT chest/abdomen/pelvis, brain MRI) demonstrated diagnostic concordance with expert radiologist interpretations of 94.7% (95% CI: 94.2–95.2%). Sensitivity for critical findings (pneumothorax, acute intracranial hemorrhage, bowel perforation) reached 96.3%, with specificity of 93.1%. False-positive rates decreased by 23.4% compared to a baseline convolutional neural network without symbolic integration, attributed to ontological filtering of anatomically implausible predictions.

Analysis of error patterns revealed distinct failure modes for neural and symbolic components. Neural errors predominantly involved subtle findings at image boundaries or rare disease presentations underrepresented in training data. Symbolic errors occurred in cases of novel disease entities not yet incorporated into the knowledge base or atypical pathophysiological presentations violating established patterns. The hybrid architecture demonstrated complementary error profiles, with neural-symbolic disagreement serving as a reliable indicator of case complexity requiring heightened clinical attention.

For longitudinal clinical data analysis (12,847 patient records), sepsis prediction achieved AUROC of 0.89 (95% CI: 0.87–0.91) with 6-hour advance notice, outperforming conventional early warning scores (AUROC 0.72–0.78). The attention mechanism successfully identified relevant historical features, with

ISSN 3030-3907

temporal attention weights correlating with clinical significance (Spearman $\rho = 0.73$, $p < 0.001$).

System Integration Outcomes

Deployment across three tertiary care hospitals revealed heterogeneous integration challenges. Institution A (Epic EHR) achieved full integration within 4 months; Institution B (Cerner with custom modifications) required 7 months; Institution C (legacy system with HL7 v2 interfaces) necessitated 11 months and substantial middleware development. These findings underscore the criticality of standardized interoperability frameworks for scalable AI deployment.

Latency measurements showed median response times of 1.2 seconds for critical alerts and 3.8 seconds for comprehensive diagnostic reports, meeting predefined clinical workflow requirements. System availability exceeded 99.9% over the evaluation period, with planned maintenance windows scheduled during low-activity periods.

Clinical Utility Assessment

Prospective evaluation involving 127 clinicians (48 attending physicians, 52 residents, 27 advanced practice providers) demonstrated significant workflow integration. Time-to-diagnosis decreased by 18% for complex cases ($p < 0.01$) without significant change for straightforward presentations, suggesting appropriate system targeting. Diagnostic confidence ratings increased modestly (7% mean increase), with larger effects observed among trainees (12% increase) compared to experienced clinicians (3% increase).

Qualitative analysis of clinician feedback identified three primary value propositions: (1) reduction of cognitive load through intelligent information filtering; (2) mitigation of anchoring bias through systematic differential generation; and (3) enhanced confidence in atypical case management. Concerns centered on occasional over-alerting for borderline findings and the learning curve associated with interpreting AI-generated explanations.

SUS scores averaged 78/100 (good usability), with TAM indicators showing high perceived usefulness (4.2/5) and moderate perceived ease of use (3.6/5), consistent with the expected learning curve for sophisticated clinical tools.

Longitudinal Performance Analysis

Eighteen-month monitoring revealed gradual performance degradation in specific diagnostic categories, particularly COVID-19 pneumonia classification as viral variants and vaccination patterns evolved. The symbolic component's explicit representation of disease entities enabled targeted updates without complete model retraining, requiring 40% less computational resources than full retraining

ISSN 3030-3907

approaches. Continuous learning from clinician feedback maintained performance within 3% of baseline accuracy across all categories.

Analysis of cumulative system impact showed evolving clinician interaction patterns. Initial high reliance on system recommendations gradually transitioned to selective consultation for complex cases, suggesting appropriate calibration of trust. Diagnostic disagreement rates between clinicians and system decreased over time (from 12% to 7%), indicating either system improvement or clinician adaptation to system reasoning patterns.

Limitations and Critical Assessment

Several limitations warrant acknowledgment. The evaluation dataset, while substantial, derives from tertiary care institutions with advanced technological infrastructure, potentially limiting generalizability to resource-constrained settings. The 18-month follow-up period, though longer than most published studies, remains insufficient to capture long-term drift in disease epidemiology or clinical practice evolution.

The hybrid architecture introduces computational complexity that may challenge deployment in environments with limited IT resources. While our implementation achieved acceptable latency, smaller institutions may face infrastructure constraints.

The explainability framework, while advanced compared to black-box alternatives, does not fully resolve the tension between comprehensive explanation and cognitive overload. Clinician feedback indicated variable preferences for explanation granularity, suggesting the need for further personalization.

CONCLUSION.

This study presents a hybrid intelligent architecture for clinical decision support that advances beyond existing approaches through bidirectional neural-symbolic integration, explicit attention to system-level deployment challenges, and longitudinal evaluation protocols. The demonstrated performance improvements—particularly the reduction in false-positive classifications and the capacity for targeted knowledge base updates—address critical limitations of both pure machine learning and conventional knowledge-based systems.

The architectural principles of modularity, graduated autonomy, and progressive disclosure provide a transferable framework for clinical AI system design, applicable beyond the specific diagnostic domains evaluated. The empirical validation across multiple institutions and data modalities supports the generalizability of these approaches, while the detailed documentation of integration challenges offers practical guidance for implementation planning.

ISSN 3030-3907

Future research directions include extension to additional clinical domains (particularly genomics and precision medicine), development of federated learning protocols for multi-institutional knowledge base evolution, and investigation of human-AI collaborative models that optimize the allocation of clinical cognitive resources. The integration of causal inference methods within the symbolic reasoning layer represents a particularly promising avenue for enhancing diagnostic reasoning beyond correlational pattern recognition.

The convergence of artificial intelligence and clinical medicine requires sustained attention to the sociotechnical dimensions of system deployment. Technical performance, while necessary, proves insufficient for clinical impact without careful attention to workflow integration, user experience design, and organizational change management. The CDSIA framework provides a foundation for this sociotechnical optimization, contributing to the methodological repertoire available to healthcare information system researchers and practitioners.

REFERENCES

1. Rajpurkar, P., Irvin, J., Zhu, K., et al. (2017). CheXNet: Radiologist-level pneumonia detection on chest X-rays with deep learning. arXiv preprint arXiv:1711.05225.
2. Esteva, A., Kuprel, B., Novoa, R.A., et al. (2017). Dermatologist-level classification of skin cancer with deep neural networks. Nature, 542(7639), 115-118.
3. Gulshan, V., Peng, L., Coram, M., et al. (2016). Development and validation of a deep learning algorithm for detection of diabetic retinopathy in retinal fundus photographs. JAMA, 316(22), 2402-2410.
4. Bejnordi, B.E., Veta, M., Van Diest, P.J., et al. (2017). Diagnostic assessment of deep learning algorithms for detection of lymph node metastases in women with breast cancer. JAMA, 318(22), 2199-2210.
5. Huang, K., Altosaar, J., & Ranganath, R. (2019). ClinicalBERT: Modeling clinical notes and predicting hospital readmission. Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence, 33(01), 1518-1525.
6. Rector, A.L., Qamar, R., & Marley, T. (2011). Binding ontologies and coding systems to electronic health records and messages. Applied Ontology, 6(3), 267-286.
7. Dourlens, S., Ramdani, N., & Quenum, J.G. (2021). Neuro-symbolic AI for sepsis risk prediction in ICU. IEEE Journal of Biomedical and Health Informatics, 25(7), 2734-2745.

ISSN 3030-3907

8. Holzinger, A., Langs, G., Denk, H., et al. (2019). Causability and explainability of artificial intelligence in medicine. Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery, 9(4), e1312.
9. Topol, E.J. (2019). High-performance medicine: the convergence of human and artificial intelligence. Nature Medicine, 25(1), 44-56.
10. Obermeyer, Z., Emanuel, E.J. (2016). Predicting the future—big data, machine learning, and clinical medicine. New England Journal of Medicine, 375(13), 1216-1219.
11. Rajpurkar, P., Chen, E., Banerjee, O., & Topol, E.J. (2022). AI in health and medicine. Nature Medicine, 28(1), 31-38.
12. Sendak, M., Gao, M., Nichols, C., et al. (2020). Real-world implementation of machine learning in clinical medicine: challenges and recommendations. npj Digital Medicine, 3(1), 1-9.
13. Amann, J., Blasimme, A., Vayena, E., et al. (2020). Explainability for artificial intelligence in healthcare: a multidisciplinary perspective. BMC Medical Informatics and Decision Making, 20(1), 1-9.
14. Shortliffe, E.H., & Sepúlveda, M.J. (2018). Clinical decision support in the era of artificial intelligence. JAMA, 320(21), 2199-2200.
15. Yu, K.H., Beam, A.L., & Kohane, I.S. (2018). Artificial intelligence in healthcare. Nature Biomedical Engineering, 2(10), 719-731.
16. Kelly, C.J., Karthikesalingam, A., Suleyman, M., et al. (2019). Key challenges for delivering clinical impact with artificial intelligence. BMC Medicine, 17(1), 1-8.
17. Weng, S.F., Reps, J., Kai, J., et al. (2017). Can machine-learning improve cardiovascular risk prediction using routine clinical data? PLoS ONE, 12(4), e0174944.
18. Shickel, B., Tighe, P.J., Bihorac, A., & Rashidi, P. (2018). Deep EHR: A survey of recent advances in deep learning techniques for electronic health record (EHR) analysis. IEEE Journal of Biomedical and Health Informatics, 22(5), 1589-1604.
19. Char, D.S., Shah, N.H., & Magnus, D. (2018). Implementing AI in health care—ethical considerations. The American Journal of Bioethics, 18(2), 2-4.
20. Ghassemi, M., Oakden-Rayner, L., & Beam, A.L. (2021). The false hope of current approaches to explainable artificial intelligence in health care. The Lancet Digital Health, 3(11), e745-e750.

ISSN 3030-3907

TIJORAT BANKLARI AXBOROT RESURSLARINI HIMOYALASH SIYOSATINI SHAKLLANTIRISH VA BOSHQARISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Botirov Fayzullajon Baxtiyarovich
Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Texnika fanlari doktori (DSc)
Email: botirov_fz@mail.ru
Mahmudov Humoyun Turdimahammad o‘g‘li
Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Axborot xavfsizligi yo‘nalishi magistranti (2-bosqich)
Email: humoyunmirzomahmudov99@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish va boshqarishning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilinadi. Bank sektori raqamli transformatsiya, masofaviy xizmatlar, mobil banking, API-integratsiyalar va uchinchi tomon IT-provayderlariga bog‘liqlik kuchayib borayotgan sharoitda kiberxavflarga nisbatan yanada sezgir bo‘lib bormoqda. Xalqaro tashkilotlar ma’lumotlariga ko‘ra, moliyaviy sektor kiberhujumlar ta’siriga eng ko‘p uchraydigan tarmoqlardan biri bo‘lib, kiberinsidentlar soni pandemiyagacha bo‘lgan davrga nisbatan deyarli ikki baravar oshgan, moliyaviy kompaniyalar esa kuzatilgan insidentlarning qariyb beshdan bir qismini tashkil etgan [1]. Shu bilan birga, banklar uchun ma’lumotlar buzilishi qiymati boshqa ko‘plab tarmoqlarga nisbatan yuqoriroq bo‘lib, 2024 yilda moliyaviy sektor uchun o‘rtacha zarar 6,08 mln AQSh dollariga yetgan [2]. Maqolada ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA va SWIFT CSP kabi xalqaro yondashuvlar asosida banklar uchun kompleks siyosat modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: tijorat banki, axborot resurslari, axborot xavfsizligi siyosati, kiberxavfsizlik, risklarni boshqarish, ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA, SWIFT CSP.

Аннотация. В статье анализируются современные подходы к формированию и управлению политикой защиты информационных ресурсов в коммерческих банках. В условиях цифровой трансформации банковского сектора, расширения дистанционных услуг, мобильного банкинга, API-интеграций и роста зависимости от сторонних IT-провайдеров банки становятся более уязвимыми к киберугрозам. Согласно данным международных организаций, финансовый сектор является одной из наиболее подверженных кибератакам отраслей: количество киберинцидентов увеличилось почти в два раза по сравнению с допандемийным периодом, при этом на финансовые компании приходится около одной пятой всех зафиксированных инцидентов [1]. Кроме

ISSN 3030-3907

того, стоимость утечек данных для банков превышает показатели большинства других отраслей и в 2024 году составила в среднем 6,08 млн долларов США [2]. В статье на основе международных подходов, таких как ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA и SWIFT CSP, обосновывается необходимость интегрированного подхода к формированию политики защиты информационных ресурсов в коммерческих банках.

Ключевые слова: коммерческий банк, информационные ресурсы, политика информационной безопасности, кибербезопасность, управление рисками, ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA, SWIFT CSP.

Abstract. This paper analyzes modern approaches to the development and management of information resource protection policies in commercial banks. In the context of digital transformation, the expansion of remote services, mobile banking, API integrations, and increasing reliance on third-party IT providers, banks are becoming more vulnerable to cyber threats. According to international organizations, the financial sector is among the most targeted industries for cyberattacks, with the number of cyber incidents nearly doubling compared to the pre-pandemic period, while financial institutions account for approximately one-fifth of all recorded incidents [1]. Furthermore, the cost of data breaches in the banking sector exceeds that of many other industries, reaching an average of USD 6.08 million in 2024 [2]. Based on international frameworks such as ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA, and SWIFT CSP, the paper substantiates the need for an integrated approach to developing information security policies in commercial banks.

Keywords: commercial bank, information resources, information security policy, cybersecurity, risk management, ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA, SWIFT CSP.

KIRISH.

Tijorat banklari zamonaviy iqtisodiyotning eng muhim axborot-intensiv institutlaridan biri hisoblanadi. Ularning faoliyati nafaqat an’anaviy moliyaviy operatsiyalarni bajarish, balki katta hajmdagi axborot resurslarini yig‘ish, saqlash, qayta ishlash va uzatish bilan ham chambarchas bog‘liq. Banklarda mijozlarning shaxsiy identifikatsiya ma’lumotlari, depozit va kredit hisobvaraqlari, to‘lov kartalari rekvizitlari, tranzaksiya tarixlari, biometrik ma’lumotlar, autentifikatsiya vositalari, ichki korporativ hujjatlar, audit loglari va banklararo hisob-kitob ma’lumotlari kabi yuqori qiymatli resurslar jamlangan bo‘ladi. Shu sababli tijorat banklari axborot resurslari kiberjinoyatchilar, firibgar guruhlar va boshqa tahdid manbalari uchun eng jozibador nishonlardan biri hisoblanadi [3][4]. ISO/IEC 27001 axborot xavfsizligini boshqarish tizimi uchun talablarni belgilab, maxfiylik,

ISSN 3030-3907

yaxlitlik va mavjudlik tamoyillarini markaziy o‘ringa qo‘yadi, NIST CSF 2.0 esa xavfsizlikni tashkilot boshqaruvi, himoya, aniqlash, javob va tiklanish bilan bog‘liq uzluksiz jarayon sifatida ko‘radi [3][4].

Bank sektorida raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi ushbu masalani yanada dolzarb qilmoqda. Internet-banking, mobil banking, masofaviy identifikatsiya, API orqali uchinchi tomon xizmatlari bilan integratsiya, ochiq bank tizimlari va bulutli infratuzilmadan foydalanish bank xizmatlarini tezkor va qulay qilgan bo‘lsa-da, bir vaqtning o‘zida hujum yuzasini ham sezilarli darajada kengaytirdi [3][4]. Endilikda bank axborot resurslari faqat ichki serverlar yoki mahalliy tarmoqlar bilan cheklanib qolmay, ko‘p qatlamli raqamli ekotizimda faoliyat yuritmoqda. Bu esa xavfsizlik siyosatini faqat texnik himoya vositalari majmui sifatida emas, balki tashkiliy boshqaruv, risklarni tahlil qilish, uchinchi tomonlar bilan ishlash, hodisalarga javob qaytarish va operatsion barqarorlikni ta’minlash tizimi sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi [4][6]. Jahon banki moliyaviy sektorda kiberxavfsizlikni tartibga solish va nazorat qilish bo‘yicha materiallarida ham aynan shu yondashuvga urg‘u berib, banklarda kiberxavfsizlik boshqaruvi korporativ boshqaruv va nazorat mexanizmlari bilan uyg‘unlashtirilishi zarurligini ko‘rsatadi [6].

Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi ma’lumotlariga ko‘ra, kiberhujumlar soni COVID-19 pandemiyasidan oldingi davrga nisbatan deyarli ikki baravar oshgan, moliyaviy sektor esa barcha qayd etilgan kiberinsidentlarning qariyb beshdan bir qismini tashkil etgan [1]. Bu ko‘rsatkich moliya tizimi, xususan tijorat banklari, global kiberxavf makonida eng yuqori xavf ostidagi subyektlardan biri ekanini ko‘rsatadi. IMF baholashiga ko‘ra, ayrim yirik kiberhodisalar natijasida yuzaga keladigan ekstremal yo‘qotishlar kamida 2,5 milliard AQSh dollariga yetishi mumkin, bu esa banklar uchun axborot xavfsizligi siyosatini faqat himoya chorasi sifatida emas, balki makroiqtisodiy barqarorlikka ham ta’sir qiluvchi strategik boshqaruv vositasi sifatida shakllantirish lozimligini anglatadi [1].

Moliya sektori bo‘yicha Yevropa kiberxavf manzarasi ham ushbu fikrni tasdiqlaydi. ENISA tomonidan e’lon qilingan moliya sektori tahdidlar tahliliga ko‘ra, 2023 yil yanvaridan 2024 yil iyunigacha bo‘lgan davrda Yevropa Ittifoqi va unga qo‘shni hududlarga taalluqli moliyaviy sektorda 488 ta ommaga ma’lum bo‘lgan insident ko‘rib chiqilgan [5]. Mazkur ma’lumotlar banklar, to‘lov xizmatlari va boshqa moliyaviy institutlar faoliyati raqamlashtirilgan sari tahdidlar soni va murakkabligi ortib borayotganini ko‘rsatadi. Ayniqsa, fishing, credential compromise, ransomware, DDoS, uchinchi tomon provayderlari bilan bog‘liq risklar va xizmatlar uzluksizligiga tahdid soluvchi hujumlar bank infratuzilmasining zaif nuqtalarini namoyon etmoqda [5]. Shu sababli banklarda

ISSN 3030-3907

axborot resurslarini himoyalash siyosatini ishlab chiqish an’anaviy antivirus, firewall yoki kirishni cheklash bilan kifoyalanmasdan, tahdidlarni oldindan baholash, monitoring qilish va barqaror tiklanish choralarini ham o‘z ichiga olishi kerak [4][5].

Bugungi sharoitda tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish va boshqarish nafaqat IT bo‘linmasining texnik vazifasi, balki butun bank boshqaruv tizimining strategik funksiyasi sifatida qaralmoqda [3][4][6]. Bunday siyosat bankning axborot aktivlarini identifikatsiya qilish, ularni kritik darajasiga ko‘ra tasniflash, tahdid va zaifliklarni baholash, nazorat choralarini tanlash, insidentlarga javob qaytarish hamda uzluksiz audit va takomillashtirish mexanizmlarini o‘z ichiga olishi lozim [3][4]. Demak, tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini zamonaviy yondashuvlar asosida shakllantirish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb bo‘lib, bank tizimining ishonchliligi, mijozlar ishonchi va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi [1][5][6].

Muammoning dolzarbligi va tadqiqot zarurati

Tijorat banklari faoliyatida axborot resurslari strategik ahamiyatga ega bo‘lib, ular nafaqat operatsion jarayonlarning texnologik asosi, balki bankning umumiy barqarorligi, mijozlar ishonchi, bozordagi obro‘si va regulyativ talablarga muvofiqligining muhim omili hisoblanadi. Bank tizimida qayta ishlanadigan ma’lumotlar hajmining ortishi, xizmatlarning to‘liq raqamlashtirilishi hamda moliyaviy operatsiyalarning global integratsiyalashuvi sharoitida axborot resurslarini himoyalash masalasi yanada dolzarb tus olmoqda. Shu sababli bank infratuzilmasida yuzaga keladigan har qanday kiberinsidentlar nafaqat texnik nosozlik yoki lokal muammo sifatida, balki kompleks iqtisodiy, huquqiy va reputatsion oqibatlarga olib keluvchi hodisa sifatida baholanadi [1][2].

Xususan, kiberxavfsizlik bilan bog‘liq insidentlar natijasida bank xizmatlarining vaqtincha yoki uzoq muddatga to‘xtashi, mijozlarga xizmat ko‘rsatish sifatining pasayishi, moliyaviy operatsiyalarning buzilishi, shaxsiy ma’lumotlarning oshkor bo‘lishi va firibgarlik holatlarining ortishi kuzatiladi. Bundan tashqari, bunday hodisalar bankning regulyatorlar oldidagi majburiyatlarini buzishiga, moliyaviy jarimalar va sanksiyalarga duch kelishiga ham sabab bo‘ladi. Natijada bankning bozordagi ishonchliligi pasayadi va uzoq muddatli iqtisodiy zarar yuzaga keladi [1][2].

Zamonaviy statistik tahlillar ham ushbu muammoning dolzarbligini tasdiqlaydi. IBM’ning 2024 yilgi hisobotiga ko‘ra, global miqyosda ma’lumotlar sizib chiqishining o‘rtacha qiymati 4,88 mln AQSh dollarini tashkil etgan bo‘lsa, aynan moliyaviy sektor tashkilotlari uchun bu ko‘rsatkich 6,08 mln dollarga yetgan

ISSN 3030-3907

[2]. Bu esa bank tizimida axborot xavfsizligi buzilishining iqtisodiy zarari boshqa tarmoqlarga nisbatan ancha yuqori ekanini ko‘rsatadi. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi esa kiberinsidentlar natijasida yuzaga keladigan ekstremal yo‘qotishlar hajmi 2017 yildan buyon keskin oshib, to‘rt baravardan ko‘proqqa ortganini hamda ayrim hollarda 2,5 milliard AQSh dollariga yetishi mumkinligini qayd etadi [1][7]. Bu esa muammoning nafaqat mikroiqtisodiy, balki makroiqtisodiy darajada ham muhim ekanligini anglatadi.

Shu bilan birga, banklarda axborot xavfsizligini ta’minlash bo‘yicha mavjud amaliyotlar ko‘pincha fragmentar xarakterga ega. Ya’ni, ko‘plab tijorat banklarida axborot xavfsizligi siyosati mavjud bo‘lsa-da, u ko‘pincha formal hujjat sifatida ishlab chiqilgan bo‘lib, real boshqaruv jarayonlariga to‘liq integratsiyalanmagan bo‘ladi. Xususan, quyidagi muammolar kuzatiladi:

- xavfsizlik siyosatining real vaqt monitoring tizimlari bilan bog‘lanmaganligi;
- uchinchi tomon (third-party) xizmat ko‘rsatuvchilar ustidan yetarli nazoratning mavjud emasligi;
- insidentlarga tezkor javob berish mexanizmlarining sustligi;
- biznes uzluksizligini ta’minlash (BCP/DRP) rejalarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi;
- xavfsizlik siyosatining bank boshqaruv tizimi va risk-menejment bilan integratsiyalanmaganligi [3][8].

Bundan tashqari, zamonaviy bank infratuzilmasining murakkablashuvi, ya’ni bulutli texnologiyalar, API-ekotizimlar, fintech integratsiyalari va masofaviy xizmatlarning kengayishi mavjud xavfsizlik siyosatlarini qayta ko‘rib chiqishni talab etmoqda. An’anaviy yondashuvlar zamonaviy kiberxavflarning dinamik tabiati, murakkab hujum ssenariylari va ko‘p bosqichli tahdidlarga qarshi yetarli darajada samarali emasligi kuzatilmoqda [3][8].

Shu munosabat bilan, maqolaning ilmiy muammosi quyidagicha shakllantiriladi:

tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini zamonaviy kiberxavflar, xalqaro regulyativ talablar va raqamli bank infratuzilmasining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda qanday shakllantirish va samarali boshqarish mumkin?

Mazkur muammoni hal etish bank tizimida axborot xavfsizligini yangi bosqichga olib chiqish, risklarni kamaytirish, xizmatlar uzluksizligini ta’minlash va moliyaviy tizim barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi [1][3][7].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqot tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish va boshqarishning zamonaviy yondashuvlarini asoslashga qaratilgan

ISSN 3030-3907

bo‘lib, u yuqorida ko‘rib chiqilgan dolzarblik hamda adabiyotlar tahlili natijalari bilan uzviy bog‘liq holda ishlab chiqildi. Tadqiqot metodologiyasi xalqaro standartlar va amaliy yondashuvlarga tayangan holda kompleks tarzda shakllantirildi hamda bank axborot tizimlarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oldi.

Birinchidan, tadqiqotda **kontent-tahlil usuli** qo‘llanildi. Ushbu usul orqali axborot xavfsizligini boshqarish sohasidagi yetakchi xalqaro standartlar va rasmiy hisobotlar tizimli ravishda o‘rganildi. Xususan, ISO/IEC 27001 standarti, NIST Cybersecurity Framework 2.0, Yevropa Ittifoqining DORA reglamenti, SWIFT Customer Security Programme (CSP), ENISA tahdidlar tahlili hamda IMF hisobotlari tahlil qilindi [1][3][4][5][9][10]. Kontent-tahlil natijasida tijorat banklarida xavfsizlik siyosatini shakllantirishda asosiy e’tibor risklarni boshqarish, nazorat mexanizmlarini joriy etish, insidentlarga javob berish va operatsion barqarorlikni ta’minlashga qaratilishi zarurligi aniqlashtirildi. Shu bilan birga, mazkur manbalar bank tizimida xavfsizlik siyosatini ishlab chiqishda xalqaro standartlarga moslik muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Ikkinchidan, tadqiqotda **tizimli yondashuv (system approach)** qo‘llanildi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, axborot xavfsizligi siyosati alohida choralar yoki texnik vositalar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan va bir-birini to‘ldiruvchi komponentlardan iborat yagona tizim sifatida ko‘rib chiqildi. Xususan, xavfsizlik siyosati boshqaruv (governance), texnologik infratuzilma, inson omili, operatsion jarayonlar va audit mexanizmlarining o‘zaro integratsiyasi asosida tahlil qilindi [3][4]. Ushbu yondashuv banklarda xavfsizlik siyosatini amaliy boshqaruv tizimi bilan bog‘lash, uning samaradorligini oshirish va qaror qabul qilish jarayonlariga integratsiyalash imkonini beradi.

Uchinchidan, tadqiqotda **riskga asoslangan yondashuv (risk-based approach)** asosiy metod sifatida tanlandi. Ushbu yondashuv ISO va NIST standartlarida belgilangan tamoyillarga mos ravishda xavfsizlik siyosatini shakllantirishda ustuvor yo‘nalishlarni aniqlash imkonini beradi [3][4]. Risk tahdid ehtimoli va uning ta’sir darajasi asosida baholanadi. Soddalashtirilgan ko‘rinishda risk quyidagi model orqali ifodalanadi:

$$R = P \times I$$

bu yerda: R — risk darajasi, P — tahdid ro‘y berish ehtimoli,
I — tahdidning zarar darajasi.

Mazkur model bank axborot tizimlarida ustuvor himoya obyektlarini aniqlashda qo‘llaniladi. Jumladan, yuqori risk darajasiga ega bo‘lgan resurslar — mijoz ma’lumotlari bazasi, to‘lov tizimlari, autentifikatsiya serverlari hamda tranzaksiya monitoringi platformalari — alohida himoya choralarini talab qiladi.

ISSN 3030-3907

To‘rtinchidan, tadqiqot metodologiyasida xavfsizlik siyosatini shakllantirish jarayonida uning amaliy qo‘llanish imkoniyatlari ham hisobga olindi. Bunda xavfsizlik siyosati nafaqat nazariy hujjat, balki bank infratuzilmasida real ishlaydigan boshqaruv mexanizmi sifatida ko‘rib chiqildi. Shu nuqtayi nazardan, siyosatni ishlab chiqishda monitoring, nazorat, audit va uzluksiz takomillashtirish elementlari ham muhim tarkibiy qism sifatida qaraldi [4][9]. Bu esa xavfsizlik siyosatini bank faoliyatining ajralmas qismiga aylantirishga xizmat qiladi.

Beshinchidan, metodologiya doirasida banklarda axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan tizim sifatida qaraldi. Ya’ni, resurslarni aniqlash, tahdidlarni baholash, risklarni hisoblash, nazorat choralarini tanlash va ularni joriy etish bosqichlari o‘zaro bog‘langan holda tahlil qilindi [3][4][10]. Ushbu yondashuv xavfsizlik siyosatini doimiy ravishda yangilab borish va uni zamonaviy kiberxavflarga moslashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, mazkur metodologiya tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish va boshqarishda kompleks, tizimli va riskga asoslangan yondashuvni ta’minlaydi. Ushbu yondashuv bank tizimida axborot xavfsizligini oshirish, risklarni kamaytirish hamda xizmatlar uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiladi [1][3][4][9].

Tijorat banklarida himoyalanishi lozim bo‘lgan asosiy axborot resurslari

Tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini samarali shakllantirish uchun, avvalo, himoyalanishi lozim bo‘lgan resurslarni to‘g‘ri aniqlash va ularni tizimli ravishda tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqorida ko‘rib chiqilgan metodologik yondashuvlar asosida bank axborot resurslari funksional jihatdan bir nechta asosiy qatlamlarga ajratildi. Bunday tasniflash xavfsizlik siyosatini ishlab chiqishda ustuvor yo‘nalishlarni belgilash hamda risklarni boshqarish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi [3][4].

Birinchi qatlam — **mijozlarga oid ma’lumotlar** bo‘lib, ular bank faoliyatining eng muhim va eng yuqori darajada himoyalanishi zarur bo‘lgan axborot resurslari hisoblanadi. Ushbu qatlamga shaxsiy identifikatsiya ma’lumotlari, biometrik ma’lumotlar, bank hisobvaraqlari, to‘lov kartalari rekvizitlari, kredit tarixi, shartnomaviy hujjatlar va boshqa maxfiy ma’lumotlar kiradi. Mazkur ma’lumotlarning noqonuniy oshkor bo‘lishi yoki buzilishi mijozlar xavfsizligiga bevosita tahdid soladi hamda bankning obro‘siga jiddiy zarar yetkazadi. Shu bilan birga, bunday holatlar regulyativ talablarning buzilishiga va moliyaviy sanksiyalarga olib kelishi mumkin [2][8]. Shuning uchun ushbu qatlam uchun maxfiylik va kirishni qat’iy nazorat qilish mexanizmlari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

ISSN 3030-3907

Ikkinchi qatlam — **tranzaksion resurslar** bo‘lib, ular bank tizimining operatsion faoliyatini ta’minlaydi. Ushbu resurslarga to‘lov topshiriqlari, banklararo hisob-kitoblar, SWIFT xabarlari, valyuta operatsiyalari hamda antifrod tizimlarida qayd etiladigan ma’lumotlar kiradi. Tranzaksion resurslarning buzilishi moliyaviy operatsiyalarning noto‘g‘ri bajarilishiga yoki firibgarlik holatlarining yuzaga kelishiga olib kelishi mumkin. SWIFT tomonidan joriy etilgan Customer Security Programme (CSP) va Customer Security Controls Framework (CSCF) ushbu qatlamni himoyalash uchun minimal xavfsizlik talablarini belgilaydi, bu esa tranzaksion tizimlarning global moliyaviy infratuzilmadagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi [10][11].

Uchinchi qatlam — **infratuzilmaviy resurslar** bo‘lib, ular bankning texnologik asosini tashkil etadi. Ushbu qatlamga serverlar, tarmoq qurilmalari, ma’lumotlar markazlari, bulutli xizmatlar, zaxira tizimlari hamda autentifikatsiya va avtorizatsiya servislar kiradi. Mazkur resurslar bank xizmatlarining uzluksiz ishlashini ta’minlaydi. Ularning ishdan chiqishi yoki buzilishi bank xizmatlarining to‘xtashiga, mijozlarga xizmat ko‘rsatishning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Yevropa Markaziy Banki tomonidan o‘tkazilgan kiberbarqarorlik testlari ham aynan infratuzilmaviy resurslarning barqaror ishlashi va tiklanish imkoniyatlari banklar uchun muhim ekanligini ko‘rsatgan [12][13].

To‘rtinchi qatlam — **boshqaruv va audit axboroti** bo‘lib, ushbu qatlam bankda xavfsizlik siyosatini monitoring qilish va boshqarish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Bu yerga tizim loglari, SIEM hodisalari, audit yozuvlari, insidentlar reyestri, risk baholash hujjatlari hamda muvofiqlik materiallari kiradi. Ushbu ma’lumotlar bankda xavfsizlik darajasini baholash, tahdidlarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega. NIST va DORA yondashuvlarida monitoring va audit mexanizmlari xavfsizlik siyosatining ajralmas elementi sifatida ko‘riladi [4][9].

Shunday qilib, tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini samarali tashkil etish uchun barcha resurslarni kompleks tarzda tahlil qilish, ularni qatlamlar bo‘yicha tasniflash va har bir qatlam uchun mos himoya choralarini belgilash zarur hisoblanadi. Bunday yondashuv risklarni kamaytirish, xizmatlar uzluksizligini ta’minlash hamda bank tizimining umumiy xavfsizlik darajasini oshirishga xizmat qiladi [3][4][10].

Tijorat banklarida axborot xavfsizligini ta’minlash yondashuvlarining taqqoslama tahlili

Yuqorida ko‘rib chiqilgan xalqaro standartlar va amaliy yondashuvlar tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Biroq ushbu yondashuvlarning har biri turli

ISSN 3030-3907

maqsad va vazifalarga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularni amaliy jihatdan solishtirish zarur hisoblanadi.

ISO/IEC 27001 standarti axborot xavfsizligini boshqarish tizimini tashkil etish uchun eng keng tarqalgan yondashuvlardan biri bo‘lib, u xavfsizlik siyosatini tizimli ravishda ishlab chiqish, joriy etish va nazorat qilish imkonini beradi [3]. Ushbu yondashuvning asosiy afzalligi uning universalligi va standartlashtirilganligi bo‘lsa, kamchiligi sifatida uning nisbatan statik xarakterga ega ekanligi va tez o‘zgaruvchan kiberxavflarga moslashuvchanligi cheklanganligini ko‘rsatish mumkin.

NIST Cybersecurity Framework 2.0 esa xavfsizlikni boshqarishning moslashuvchan modelini taklif etadi. Ushbu yondashuv tashkilotlarga xavfsizlik jarayonlarini boshqaruv, aniqlash, himoya qilish, aniqlash, javob berish va tiklanish bosqichlari asosida tashkil etish imkonini beradi [4]. NIST modelining ustunligi uning dinamikligi va riskga asoslangan yondashuvga tayanganligidadir. Biroq, ushbu yondashuv umumiy xarakterga ega bo‘lib, uni aniq tashkilotga moslashtirish qo‘shimcha metodik ishlanmalarni talab qiladi.

DORA reglamenti esa moliyaviy sektor uchun maxsus ishlab chiqilgan bo‘lib, banklar faoliyatida axborot xavfsizligini ta’minlashda regulyativ yondashuvni kuchaytiradi [9]. Ushbu yondashuvning afzalligi shundaki, u operatsion barqarorlik, insidentlarga javob berish va uchinchi tomon xizmat ko‘rsatuvchilar ustidan nazoratni majburiy talab sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, uning qo‘llanilishi asosan Yevropa Ittifoqi hududi bilan chegaralangan.

SWIFT Customer Security Programme (CSP) va uning Customer Security Controls Framework (CSCF) banklar uchun amaliy xavfsizlik choralarini belgilaydi [10][11]. Ushbu yondashuv ayniqsa xalqaro to‘lov tizimlari bilan ishlovchi banklar uchun muhim hisoblanadi. Uning ustunligi aniq texnik va tashkiliy nazorat choralarini belgilashidadir, ammo u faqat SWIFT infratuzilmasi doirasida qo‘llaniladi.

Yuqoridagi yondashuvlarni umumlashtirgan holda, ularni quyidagi 1-jadval orqali taqqoslash mumkin:

1-jadval

Yondashuv	**Afzalliklari**	**Kamchiliklari**
ISO/IEC 27001	tizimli va standartlashgan	moslashuvchanligi past
NIST CSF 2.0	moslashuvchan, riskga asoslangan	umumiy xarakterga ega
DORA	regulyativ va majburiy talablar	hududiy cheklangan
SWIFT CSP	amaliy va aniq nazoratlar	tor yo‘nalishga ega

Taqqoslama tahlil shuni ko‘rsatadiki, yuqoridagi yondashuvlarning hech biri alohida holda tijorat banklarida axborot xavfsizligini to‘liq ta’minlay olmaydi. Har

ISSN 3030-3907

bir yondashuv ma’lum bir jihatni qamrab oladi: ISO — tizimlilikni, NIST — moslashuvchanlikni, DORA — regulyativ barqarorlikni, SWIFT esa amaliy xavfsizlik nazoratlarini ta’minlaydi.

Shu sababli tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirishda ushbu yondashuvlarni integratsiyalashgan holda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunday yondashuv banklarda xavfsizlik siyosatini yanada samarali boshqarish, risklarni kamaytirish va xizmatlar uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi [3][4][9][10].

XULOSA.

Mazkur maqolada tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirish va boshqarishning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bank tizimida axborot xavfsizligi masalasi nafaqat texnik, balki strategik boshqaruv darajasida hal etilishi zarur.

Tahlillar asosida aniqlanishicha, zamonaviy bank infratuzilmasining murakkablashuvi, raqamli xizmatlar kengayishi va kiberxavflarning ortib borishi xavfsizlik siyosatini yangi yondashuvlar asosida qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. ISO/IEC 27001, NIST CSF 2.0, DORA va SWIFT CSP kabi yondashuvlar banklarda xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi, biroq ularning har biri alohida holda yetarli darajada samarali emas.

Shu asosda, tijorat banklarida axborot resurslarini himoyalash siyosatini shakllantirishda integratsiyalashgan yondashuvni qo‘llash zarurligi asoslandi. Bunday yondashuv turli standartlar va amaliy choralarni birlashtirish orqali xavfsizlik tizimining samaradorligini oshirish, risklarni kamaytirish hamda xizmatlar uzluksizligini ta’minlash imkonini beradi.

Natijada, taklif etilgan yondashuv bank tizimida axborot xavfsizligini mustahkamlash, mijozlar ishonchini oshirish va moliyaviy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. International Monetary Fund. *Global Financial Stability Report: Cyber Risk – A Growing Concern for Macro-Financial Stability*. – Washington, DC: IMF, 2024.
2. IBM Security. *Cost of a Data Breach Report 2024*. – IBM Corporation, 2024.
3. International Organization for Standardization. *ISO/IEC 27001:2022 Information Security Management Systems – Requirements*. – Geneva: ISO, 2022.
4. National Institute of Standards and Technology. *Cybersecurity Framework (CSF) 2.0*. – Gaithersburg, MD: NIST, 2024.
5. European Union Agency for Cybersecurity. *ENISA Threat Landscape for the Finance Sector 2024*. – ENISA, 2025.

ISSN 3030-3907

6. World Bank. *Financial Sector's Cybersecurity: Regulations and Supervision*. – Washington, DC: World Bank, 2018.
7. International Monetary Fund. *Cyber Risk, Financial Stability and Monetary Policy*. – IMF Departmental Paper, 2023.
8. World Bank. *Cybersecurity and Financial Sector Development: Challenges and Solutions*. – Washington, DC: World Bank, 2020.
9. European Union. *Digital Operational Resilience Act (DORA), Regulation (EU) 2022/2554*. – Official Journal of the European Union, 2022.
10. SWIFT. *Customer Security Programme (CSP)*. – SWIFT, 2024.
11. SWIFT. *Customer Security Controls Framework (CSCF)*. – SWIFT, 2024.
12. European Central Bank. *Cyber Resilience Stress Test for Banks 2024*. – ECB, 2024.
13. European Central Bank. *Supervisory Priorities for 2024–2026*. – ECB, 2023.

ISSN 3030-3907

TIJORAT BANKLARIDA KIBERXAVFSIZLIK SIYOSATINI ISHLAB CHIQISH VA BOSHQARISH STRATEGIYALARI

Botirov Fayzullajon Baxtiyarovich
Texnika fanlari doktori (DSc) Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Email: botirov_fz@mail.ru
Mahmudov Humoyun Turdimahammad o‘g‘li
Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Axborot xavfsizligi yo‘nalishi magistranti (2-bosqich)
Email: humoyunmirzomahmudov99@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va boshqarishning dolzarb masalalari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Bank tizimlarida yuzaga kelayotgan zamonaviy kiber tahdidlar, jumladan, tarmoq hujumlari, zararli dasturlar, fishing va ma’lumotlar sizib chiqishi kabi xavf omillarining xususiyatlari o‘rganiladi hamda ularning bank infratuzilmasiga ta’siri baholanadi. Shuningdek, amaliyotda qo‘llanilayotgan kiberxavfsizlik siyosatlari va boshqaruv yondashuvlari tahlil qilinib, ularning samaradorligi hamda mavjud kamchiliklari aniqlanadi. Xususan, xavfsizlik siyosatlarining statikligi, tahdidlarga moslashuvchanlik darajasining pastligi va risklarni boshqarish mexanizmlarining yetarli darajada integratsiyalashmaganligi asosiy muammolar sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil hamda risklarni baholash usullaridan foydalanildi. Ushbu takliflar bank tizimlarida axborot xavfsizligini oshirish, kiber tahdidlarning oldini olish va ularning salbiy oqibatlarini minimallashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kiberxavfsizlik, tijorat banklari, axborot xavfsizligi siyosati, kiber tahdidlar, risklarni boshqarish, xavfsizlik strategiyalari, bank tizimlari

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются актуальные вопросы разработки и управления политикой кибербезопасности в коммерческих банках. Изучаются современные киберугрозы, возникающие в банковских системах, включая сетевые атаки, вредоносное программное обеспечение, фишинг и утечки данных, а также оценивается их влияние на банковскую инфраструктуру. Кроме того, проводится анализ применяемых на практике политик кибербезопасности и управленческих подходов, выявляются их эффективность и существующие недостатки. В частности, основными проблемами рассматриваются статичность политик безопасности, низкий уровень адаптивности к угрозам и недостаточная интеграция механизмов управления рисками. В ходе исследования использовались методы системного анализа, сравнительного анализа и

ISSN 3030-3907

оценки рисков. Предложенные решения направлены на повышение уровня информационной безопасности банковских систем, предотвращение киберугроз и минимизацию их негативных последствий.

Ключевые слова: кибербезопасность, коммерческие банки, политика информационной безопасности, киберугрозы, управление рисками, стратегии безопасности, банковские системы.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the актуal issues related to the development and management of cybersecurity policies in commercial banks. It examines modern cyber threats in banking systems, including network attacks, malware, phishing, and data breaches, and evaluates their impact on banking infrastructure. Furthermore, the study analyzes existing cybersecurity policies and management approaches applied in practice, identifying their effectiveness and existing shortcomings. In particular, key issues such as the static nature of security policies, low adaptability to emerging threats, and insufficient integration of risk management mechanisms are highlighted. The research employs system analysis, comparative analysis, and risk assessment methods. The proposed solutions aim to enhance information security in banking systems, prevent cyber threats, and minimize their negative consequences.

Keywords: cybersecurity, commercial banks, information security policy, cyber threats, risk management, security strategies, banking systems

KIRISH.

Zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida tijorat banklari faoliyati axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida tashkil etilib, bank xizmatlarining aksariyati raqamli platformalar orqali amalga oshirilmoqda. Internet-banking, mobil banking, onlayn to‘lov tizimlari va bulutli texnologiyalarning keng joriy etilishi bank xizmatlarining qulayligini oshirgan bo‘lsa-da, ushbu jarayonlar kiberxavfsizlikka oid yangi xavf va tahdidlarni yuzaga keltirmoqda [1].

Moliyaviy sektor kiberjinoyatchilar uchun eng jozibador yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xalqaro tahlillarga ko‘ra, bank va moliya tashkilotlariga qaratilgan kiberhujumlar soni yil sayin ortib bormoqda, ayniqsa ma’lumotlar sizib chiqishi, fishing, zararli dasturlar va DDoS hujumlari keng tarqalgan tahdidlar qatoriga kiradi [2]. Ushbu tahdidlar bank infratuzilmasining uzluksiz ishlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, moliyaviy yo‘qotishlar va mijozlar ishonchining pasayishiga olib keladi [3].

Kiberxavfsizlikni ta’minlash maqsadida xalqaro miqyosda turli standartlar va metodologiyalar ishlab chiqilgan. Jumladan, ISO/IEC 27001 axborot xavfsizligini boshqarish tizimini tashkil etish uchun asosiy talablarni belgilab

ISSN 3030-3907

beradi, COBIT va ITIL yondashuvlari esa axborot texnologiyalarini boshqarish va nazorat qilish mexanizmlarini taklif etadi [4]. Shuningdek, zamonaviy yondashuvlar doirasida “Zero Trust Architecture” konsepsiyasi ham keng qo‘llanilib, har bir foydalanuvchi va tizim komponentini doimiy tekshirish tamoyiliga asoslanadi [5].

Biroq, mavjud yondashuvlar asosan umumiy xarakterga ega bo‘lib, tijorat banklarining o‘ziga xos infratuzilmasi, real vaqt rejimidagi tranzaksiyalar oqimi va yuqori darajadagi xavf muhitini to‘liq hisobga olmaydi [6]. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab banklarda kiberxavfsizlik siyosati statik ko‘rinishda bo‘lib, tez o‘zgaruvchan tahdidlarga moslashish darajasi past [7]. Bundan tashqari, xavfsizlik siyosatlarini ishlab chiqishda risklarni kompleks baholash, tahdidlarni prognozlash va ularni boshqarish mexanizmlari yetarli darajada integratsiyalashmagan [8].

Shu bilan birga, sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahliliga asoslangan yondashuvlarning yetarli darajada joriy etilmaganligi ham kiberxavfsizlik tizimlarining samaradorligini pasaytiruvchi omillardan biri hisoblanadi [9]. Zamonaviy kiber tahdidlar dinamik va murakkab xarakterga ega bo‘lganligi sababli, ularni aniqlash va oldini olish uchun moslashuvchan va intellektual boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish zarur.

Yuqoridagi muammolar tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va boshqarish strategiyalarini takomillashtirish zaruratini belgilaydi.

Tijorat banklarida kiberxavfsizlik tahdidlari tahlili

Tijorat banklari yuqori darajada axborot texnologiyalariga bog‘liq bo‘lgan murakkab tizimlar hisoblanadi. Bank infratuzilmasining raqamlashtirilishi, moliyaviy operatsiyalarning onlayn muhitga o‘tishi va ma’lumotlar hajmining ortishi kiber tahdidlar spektrining kengayishiga olib kelmoqda [1]. Zamonaviy sharoitda bank tizimlariga tahdidlar nafaqat tashqi manbalardan, balki ichki omillar orqali ham yuzaga kelmoqda [2].

Kiberxavfsizlik tahdidlarini tahlil qilish ularni to‘g‘ri boshqarish va samarali himoya mexanizmlarini ishlab chiqish uchun muhim ahamiyatga ega. Umuman olganda, bank tizimlaridagi tahdidlarni bir nechta asosiy guruhlarga ajratish mumkin.

Birinchi guruh — **tarmoq darajasidagi tahdidlar** bo‘lib, ular orasida DDoS (Distributed Denial of Service) hujumlari alohida o‘rin tutadi. Ushbu hujumlar server va tarmoq resurslarini ortiqcha yuklash orqali xizmat ko‘rsatish jarayonini izdan chiqaradi. Natijada bank xizmatlarining uzluksizligi buziladi va mijozlarga xizmat ko‘rsatishda uzilishlar yuzaga keladi [3]. Bunday hujumlar

ISSN 3030-3907

ko‘pincha moliyaviy tizimlarning zaif nuqtalarini aniqlash va ulardan foydalanish maqsadida amalga oshiriladi.

Ikkinchi guruh — **zararli dasturlar (malware)** bilan bog‘liq tahdidlardir. Ular orqali tizimga ruxsatsiz kirish, ma’lumotlarni o‘g‘irlash yoki tizim faoliyatini izdan chiqarish mumkin. Ayniqsa, bank tizimlarida ransomware va trojan turidagi zararli dasturlar keng tarqalgan bo‘lib, ular moliyaviy ma’lumotlarga bevosita tahdid soladi [4]. Ushbu turdagi hujumlar ko‘pincha foydalanuvchilarni aldash yoki zaifliklardan foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Uchinchi guruh — **ijtimoiy muhandislik asosidagi tahdidlar** hisoblanadi. Fishing (phishing), vishing va smishing kabi hujumlar orqali foydalanuvchilarning maxfiy ma’lumotlari qo‘lga kiritiladi [5]. Bank tizimlarida ushbu tahdidlar ayniqsa xavfli bo‘lib, ular texnik himoya tizimlarini chetlab o‘tgan holda bevosita foydalanuvchi orqali amalga oshiriladi.

To‘rtinchi guruh — **ichki tahdidlar (insider threats)** bo‘lib, ular bank xodimlari tomonidan ataylab yoki ehtiyotsizlik natijasida yuzaga keladi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, ko‘plab kiberinsidentlar inson omili bilan bog‘liq holda sodir bo‘ladi [6]. Bu esa axborot xavfsizligi siyosatini ishlab chiqishda inson omilini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Beshinchi guruh — **zamonaviy texnologiyalar bilan bog‘liq tahdidlar** hisoblanadi. Bulutli texnologiyalar, mobil ilovalar va API asosidagi xizmatlarning keng qo‘llanilishi yangi xavf omillarini yuzaga keltirmoqda. Ushbu muhitlarda ma’lumotlar uzatilishi va saqlanishi jarayonlari murakkablashib, ularni himoyalash masalalari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [7].

Shuningdek, bank tizimlarida **ilg‘or va yashirin (advanced persistent threats — APT)** hujumlar ham kuzatilmoqda. Ushbu hujumlar uzoq muddat davomida tizim ichida yashirin faoliyat yuritib, muhim ma’lumotlarni bosqichma-bosqich yig‘ish va uzatishga qaratilgan bo‘ladi [8]. Bu esa ularni aniqlashni yanada qiyinlashtiradi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tijorat banklarida kiberxavfsizlik tahdidlari ko‘p darajali va dinamik xarakterga ega bo‘lib, ularni samarali boshqarish uchun kompleks, moslashuvchan va zamonaviy xavfsizlik siyosatini ishlab chiqish zarur. Aynan shu sababli keyingi bosqichda mavjud xavfsizlik siyosatlarini chuqur tahlil qilish va ularning kamchiliklarini aniqlash muhim hisoblanadi.

Mavjud kiberxavfsizlik siyosatlari va ularning kamchiliklari

Tijorat banklarida kiberxavfsizlikni ta’minlash maqsadida turli standartlar va boshqaruv yondashuvlariga asoslangan xavfsizlik siyosatlari qo‘llaniladi. Ushbu siyosatlar bank infratuzilmasini himoya qilish, ma’lumotlar maxfiyligini

ISSN 3030-3907

ta’minlash hamda kiber tahdidlarga qarshi choralarni belgilashga qaratilgan [1]. Amaliyotda keng qo‘llanilayotgan yondashuvlar qatoriga ISO/IEC 27001 asosidagi axborot xavfsizligini boshqarish tizimi, COBIT boshqaruv modeli, ITIL xizmatlarni boshqarish konsepsiyasi hamda NIST Cybersecurity Framework kiradi [2].

Mazkur yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan kiberxavfsizlik siyosatlari odatda quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi: aktivlarni aniqlash, tahdid va zaifliklarni baholash, xavfsizlik choralarini belgilash, monitoring va audit jarayonlarini tashkil etish [3]. Ushbu tizimlar banklarda ma’lum darajada himoya darajasini ta’minlasa-da, zamonaviy tahdidlar fonida ularning samaradorligi yetarli emasligi kuzatilmoqda.

Birinchi muhim kamchilik - **siyosatlarning statikligi** hisoblanadi. Ko‘plab banklarda xavfsizlik siyosati muayyan davr uchun ishlab chiqiladi va faqat rejalashtirilgan audit jarayonlarida qayta ko‘rib chiqiladi. Bu esa tez o‘zgaruvchan kiber tahdidlar sharoitida xavfsizlik tizimining moslashuvchanligini pasaytiradi [4].

Ikkinchi muammo - **risklarni baholash jarayonlarining yetarli darajada dinamik emasligi**dir. Ko‘pincha risklar tarixiy ma’lumotlar asosida baholanadi va real vaqt rejimidagi tahdidlar hisobga olinmaydi. Natijada xavfsizlik choralarini tezkor yangilash imkoniyati cheklanadi [5].

Uchinchi kamchilik- **xavfsizlik tizimlarining fragmentatsiyalashganligi**dir. Bank infratuzilmasida turli xavfsizlik vositalari mavjud bo‘lsa-da, ular o‘zaro to‘liq integratsiyalashmagan. Masalan, IDS/IPS tizimlari, SIEM platformalari va tarmoq himoya vositalari alohida ishlashi sababli tahdidlarni kompleks aniqlash va ularni bog‘liq holda tahlil qilish qiyinlashadi [6].

To‘rtinchi muammo - **inson omili bilan bog‘liq zaifliklar**dir. Xodimlarning axborot xavfsizligi bo‘yicha bilim darajasi yetarli bo‘lmagan hollarda yoki xavfsizlik siyosatlariga rioya qilinmaganda kiberinsidentlar yuzaga kelish ehtimoli ortadi [7]. Ijtimoiy muhandislik hujumlari aynan ushbu zaifliklardan foydalanadi.

Bundan tashqari, mavjud xavfsizlik siyosatlarida **proaktiv yondashuv yetishmasligi** ham muhim kamchilik hisoblanadi. Ko‘pgina tizimlar tahdid yuzaga kelgandan keyin javob berishga yo‘naltirilgan bo‘lib, ularni oldindan aniqlash va prognoz qilish imkoniyatlari cheklangan [8].

Yana bir muhim jihat - **zamonaviy texnologiyalar bilan moslashuv muammosi**dir. Bulutli hisoblash, mobil banking va API asosidagi xizmatlarning rivojlanishi mavjud xavfsizlik siyosatlarini qayta ko‘rib chiqishni talab etadi. Ammo ko‘plab banklarda ushbu texnologiyalar uchun alohida xavfsizlik strategiyalari yetarli darajada ishlab chiqilmagan [9].

ISSN 3030-3907

Yuqoridagi kamchiliklar tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini takomillashtirish, uni moslashuvchan, integratsiyalashgan va riskga asoslangan yondashuv asosida qayta ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Shu sababli keyingi bosqichda zamonaviy talablar asosida samarali kiberxavfsizlik strategiyalarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va boshqarish strategiyalari

Tijorat banklarida kiberxavfsizlikni samarali ta’minlash mavjud yondashuvlarni takomillashtirish hamda zamonaviy tahdidlarga moslashuvchan strategiyalarni ishlab chiqishni talab etadi. Ushbu bo‘limda bank tizimlari uchun kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va boshqarishning asosiy strategik yo‘nalishlari taklif etiladi.

Birinchi navbatda, kiberxavfsizlik siyosati **riskga asoslangan yondashuv** asosida shakllantirilishi zarur. Bu yondashuvda bank infratuzilmasidagi barcha aktivlar (ma’lumotlar, tarmoq resurslari, dasturiy tizimlar) aniqlanadi va ular uchun ehtimoliy tahdidlar hamda ularning ta’sir darajasi baholanadi [1]. Natijada xavfsizlik choralarini ustuvorlik asosida joriy etish imkoniyati yaratiladi.

Ikkinchi muhim strategiya - **moslashuvchan (adaptive) kiberxavfsizlik siyosatini joriy etish** hisoblanadi. Ushbu yondashuvda xavfsizlik siyosati doimiy ravishda yangilanib boradi va real vaqt rejimida yuzaga keladigan tahdidlarga moslashadi. Bunda monitoring tizimlari orqali olinadigan ma’lumotlar asosida xavfsizlik siyosati avtomatik ravishda optimallashtiriladi [2].

Uchinchi strategik yo‘nalish - **integratsiyalashgan xavfsizlik boshqaruv tizimini yaratish**dir. Bank tizimlarida mavjud xavfsizlik vositalari (IDS/IPS, SIEM, firewall va boshqalar) yagona platforma doirasida birlashtirilishi zarur. Bu esa turli manbalardan kelayotgan xavfsizlik hodisalarini kompleks tahlil qilish va tezkor qaror qabul qilish imkonini beradi [3].

Shuningdek, kiberxavfsizlikni boshqarishda **sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish usullaridan foydalanish** muhim ahamiyatga ega. Ushbu usullar yordamida katta hajmdagi tarmoq trafiklarini tahlil qilish, anomal xatti-harakatlarni aniqlash va kiber tahdidlarni oldindan prognoz qilish mumkin [4]. Bu esa an’anaviy xavfsizlik tizimlariga nisbatan yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Keyingi muhim strategiya - **inson omilini boshqarish** hisoblanadi. Bank xodimlari uchun muntazam ravishda axborot xavfsizligi bo‘yicha treninglar o‘tkazish, xavfsizlik siyosatiga rioya etilishini nazorat qilish hamda ichki audit tizimini kuchaytirish zarur [5]. Bu orqali ijtimoiy muhandislik hujumlari va ichki tahdidlar xavfini kamaytirish mumkin.

ISSN 3030-3907

Bundan tashqari, **ko‘p darajali himoya (defense-in-depth) konsepsiyasini joriy etish** ham muhim hisoblanadi. Ushbu yondashuvda xavfsizlik bir nechta qatlamlarda ta’minlanadi: tarmoq darajasi, tizim darajasi va foydalanuvchi darajasi. Natijada bitta himoya mexanizmi buzilgan taqdirda ham boshqa qatlamlar orqali tizim himoyasi saqlanib qoladi [2].

O‘zbekiston va xorijiy davlatlarda tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatlari tahlili

Tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini shakllantirish jarayoni davlatning raqamli rivojlanish darajasi, normativ-huquqiy bazasi hamda texnologik infratuzilmasiga bevosita bog‘liqdir. Turli mamlakatlarda bank tizimlarida kiberxavfsizlikni ta’minlash uchun qo‘llanilayotgan yondashuvlar o‘zining mazmuni, boshqaruv modeli va texnologik darajasi bilan farqlanadi [10].

O‘zbekiston Respublikasida tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosati asosan milliy normativ hujjatlar va xalqaro standartlar asosida shakllantirilmoqda. Xususan, Markaziy bank tomonidan belgilangan talablar hamda ISO/IEC 27001 standarti asosida axborot xavfsizligini boshqarish tizimlari joriy etilmoqda [11]. Ushbu yondashuv banklarda xavfsizlikni tashkil etishda tizimli asos yaratadi, biroq amaliyotda u ko‘proq audit va nazoratga yo‘naltirilgan bo‘lib, tahdidlarga tezkor moslashish imkoniyati cheklangan [12].

AQSh tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosati yuqori darajada rivojlangan bo‘lib, u NIST Cybersecurity Framework, FFIEC tavsiyalari va Zero Trust konsepsiyasiga asoslanadi [13]. Ushbu tizimda xavfsizlik boshqaruvi proaktiv yondashuv asosida tashkil etilib, real vaqt monitoring, SIEM tizimlari va sun’iy intellekt asosidagi tahdid aniqlash mexanizmlaridan keng foydalaniladi [14].

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida bank tizimlarida kiberxavfsizlik siyosati GDPR va PSD2 direktivalari asosida shakllanadi. Ushbu yondashuvda asosiy e’tibor mijoz ma’lumotlarini himoyalash va xavfsiz tranzaksiyalarni ta’minlashga qaratilgan [15]. Shu bilan birga, Open Banking konsepsiyasi joriy etilishi xavfsizlik siyosatini yanada murakkablashtirib, qo‘shimcha himoya mexanizmlarini talab qiladi [16].

Osiyo davlatlari orasida Singapur tajribasi alohida e’tiborga loyiq bo‘lib, unda Monetary Authority of Singapore tomonidan ishlab chiqilgan Technology Risk Management (TRM) modeli asosida banklarda kiberxavfsizlik siyosati amalga oshiriladi [17]. Ushbu model real vaqt monitoring, kiberrezilyentlik va avtomatlashtirilgan boshqaruv tamoyillariga asoslanadi.

ISSN 3030-3907

1-jadval.

Davlatlar kesimida kiberxavfsizlik siyosatlarining asosiy xususiyatlari

Davlat	Asosiy standart / model	Siyosat yo‘nalishi	Texnologik daraja	Qo‘llaniladigan vositalar
O‘zbekiston	ISO/IEC 27001, MB talablari	Reaktiv, nazoratga yo‘naltirilgan	O‘rta	Firewall, antivirus, audit tizimlari
AQSh	NIST CSF, Zero Trust, FFIEC	Proaktiv, riskga asoslangan	Juda yuqori	SIEM, AI, Big Data, IDS/IPS
Yevropa Ittifoqi	GDPR, PSD2	Maxfiylikka yo‘naltirilgan	Yuqori	IAM, DLP, monitoring tizimlari
Singapur	MAS TRM	Moslashuvchan, real vaqt boshqaruvi	Juda yuqori	AI, real-time monitoring, automation

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, rivojlangan davlatlarda kiberxavfsizlik siyosati nafaqat normativ talablar asosida, balki zamonaviy texnologiyalar yordamida amalga oshiriladi. Xususan, AQSh va Singapurda real vaqt monitoring va sun’iy intellekt asosidagi tizimlar keng qo‘llanilib, tahdidlarni oldindan aniqlash imkonini beradi. O‘zbekistonda esa asosiy e’tibor standartlarga moslik va nazoratga qaratilgan bo‘lib, texnologik integratsiya darajasi nisbatan past [14], [17].

Davlatlar kesimida olib borilgan chuqur tahlillar asosida kiberxavfsizlik siyosatlarini solishtirish muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu mavjud yondashuvlarning ustun va zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi.

2-jadval.

Kiberxavfsizlik siyosatlarining solishtirma tahlili

Davlat	Yondashuv turi	Ustunliklari	Kamchiliklari
O‘zbekiston	Reaktiv	Tizimli boshqaruv mavjud, standartlarga mos	Moslashuvchanlik past, real vaqt tizimlar kam
AQSh	Proaktiv	Yuqori aniqlik, tezkor javob, AI qo‘llaniladi	Yuqori xarajat, murakkablik

ISSN 3030-3907

Yevropa Ittifoqi	Huquqiy + texnologik	Kuchli ma’lumot himoyasi, standartlashgan tizim	Murakkab tartibga solish
Singapur	Moslashuvchan	Tezkor boshqaruv, yuqori texnologik daraja	Texnologik talab yuqori

2-jadval natijalari shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda kiberxavfsizlik siyosati asosan proaktiv va moslashuvchan yondashuvlarga asoslangan. Bunday tizimlarda tahdidlarni oldindan aniqlash va tezkor javob berish imkoniyati yuqori. O‘zbekiston tajribasida esa xavfsizlik siyosati hali to‘liq moslashuvchan emas va ko‘proq an’anaviy himoya choralariga tayanadi. Shu sababli zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali kiberxavfsizlik siyosatini takomillashtirish zarur hisoblanadi [12], [16].

XULOSA.

Mazkur tadqiqotda tijorat banklarida kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqish va boshqarish strategiyalari kompleks tarzda tahlil qilindi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, bank tizimlarida kiberxavfsizlikni ta’minlash zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bank infratuzilmasining raqamlashtirilishi va xizmatlarning onlayn muhitga o‘tishi kiber tahdidlar ko‘lamining kengayishiga olib kelmoqda.

Tahlil natijalari asosida aniqlanishicha, mavjud kiberxavfsizlik siyosatlari ko‘p hollarda statik va reaktiv xarakterga ega bo‘lib, tez o‘zgaruvchan tahdidlarga moslashishda yetarli darajada samarali emas. Ayniqsa, risklarni baholash va boshqarish jarayonlarida real vaqt monitoring, prognozlash va avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish mexanizmlarining yetishmasligi asosiy muammolardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Xorijiy davlatlar tajribasini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, rivojlangan mamlakatlarda kiberxavfsizlik siyosati asosan proaktiv, moslashuvchan va texnologik yondashuvlarga asoslangan. Xususan, AQSh va Singapur tajribasida sun’iy intellekt, real vaqt monitoring va Zero Trust konsepsiyalariga asoslangan boshqaruv tizimlari yuqori samaradorlikni ta’minlamoqda. Yevropa Ittifoqida esa ma’lumotlar maxfiyligi va huquqiy tartibga solish asosiy o‘rinni egallaydi.

O‘zbekiston bank tizimida kiberxavfsizlik siyosatini takomillashtirish uchun xalqaro tajribani joriy etish, ayniqsa proaktiv va moslashuvchan boshqaruv strategiyalarini ishlab chiqish zarur. Shu bilan birga, sun’iy intellekt va ma’lumotlar tahliliga asoslangan texnologiyalarni joriy etish, xavfsizlik tizimlarini integratsiyalash va inson omilini boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

ISSN 3030-3907

Tadqiqot natijasida tijorat banklari uchun kiberxavfsizlik siyosatini ishlab chiqishning quyidagi ustuvor yo‘nalishlari asoslandi:

- riskga asoslangan va moslashuvchan xavfsizlik siyosatini joriy etish;
- real vaqt monitoring va tahdidlarni prognozlash tizimlarini rivojlantirish;
- sun’iy intellekt asosidagi xavfsizlik mexanizmlarini qo‘llash;
- kiberrezilyentlikni ta’minlash va tizim barqarorligini oshirish;
- xavfsizlik boshqaruv tizimlarini integratsiyalash.

Ushbu yondashuvlar tijorat banklarida kiberxavfsizlik darajasini oshirish, tahdidlarni samarali boshqarish hamda moliyaviy tizimning barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. ISO/IEC 27001:2022. *Information Security Management Systems – Requirements*. – Geneva: ISO, 2022.
2. National Institute of Standards and Technology (NIST). *Cybersecurity Framework (CSF 2.0)*. – Gaithersburg, 2024.
3. European Union Agency for Cybersecurity (ENISA). *Threat Landscape for the Financial Sector*. – Athens, 2023.
4. Basel Committee on Banking Supervision. *Principles for Operational Resilience*. – Basel, 2022.
5. Verizon. *Data Breach Investigations Report (DBIR)*. – 2024.
6. Kaspersky Lab. *Financial Cyber Threats Report*. – Moscow, 2023.
7. European Parliament. *General Data Protection Regulation (GDPR)*. – Brussels, 2018.
8. European Commission. *Directive (EU) 2015/2366 (PSD2)*. – Brussels, 2019.
9. Monetary Authority of Singapore (MAS). *Technology Risk Management Guidelines*. – Singapore, 2021.
10. Federal Financial Institutions Examination Council (FFIEC). *Cybersecurity Assessment Tool*. – Washington, 2022.
11. National Cyber Security Centre (NCSC UK). *Cyber Security Guidance for Financial Sector*. – London, 2023.
12. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. *Tijorat banklarida axborot xavfsizligini ta’minlash talablari*. – Toshkent, 2023.
13. ISACA. *COBIT 2019 Framework: Governance and Management Objectives*. – 2019.
14. Axelos. *ITIL 4: IT Service Management Framework*. – London, 2019.
15. Gartner. *Top Cybersecurity Trends in Financial Services*. – 2024.
16. Stallings W. *Network Security Essentials: Applications and Standards*. – Pearson, 2021.

ISSN 3030-3907

17. Bishop M. *Computer Security: Art and Science*. – Addison-Wesley, 2020.

ISSN 3030-3907

AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TIZIMLARIDA TARMOQ TRAFIGINI FILTRLASH USULLARI VA ALGORITMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Sadikov Sherzod Mamatqulovich
O‘zbekiston Respublikasi Bosh vazir kotibiyati rahbari Texnika fanlari doktori (DSc), professor
Haydarov Elshod Dilshod o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti “Axborot xavfsizligi” kafedrasi mudiri Texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Email: e.haydarov@tuit.uz
Komilov Qobiljon Shokirjon o‘g‘li
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Axborot xavfsizligi yo‘nalishi magistranti (2-bosqich)
Email: komilovqobiljon@bmb-holding.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq trafigini filtrlashning zamonaviy usullari va algoritmlari tahlil qilinadi. Tarmoq trafigini filtrlash jarayonida yuzaga keladigan muammolar, jumladan, yuqori hajmdagi trafikni qayta ishlash, zararli trafikni aniqlashdagi aniqlik darajasi va real vaqt rejimida ishlash talablari o‘rganiladi. Mavjud paket filtrlash, holatga asoslangan filtrlash (stateful inspection), chuqur paket tahlili (deep packet inspection) va sun’iy intellektga asoslangan usullar tahlil qilinib, ularning afzallik va kamchiliklari aniqlanadi. Tadqiqot natijasida tarmoq trafigini filtrlashning samaradorligini oshirishga qaratilgan takomillashtirilgan algoritmik yondashuv taklif etiladi. Ushbu yondashuv zararli trafikni aniqlash aniqligini oshirish va tizimning ishlash tezligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Tarmoq trafigi, trafik filtrlash, deep packet inspection, ids, zararli trafik, mashinaviy o‘rganish, axborot xavfsizligi.

Аннотация. В данной статье проводится анализ современных методов и алгоритмов фильтрации сетевого трафика в информационно-коммуникационных системах. Рассматриваются основные проблемы, возникающие при фильтрации сетевого трафика, включая обработку больших объемов данных, точность выявления вредоносного трафика и требования к работе в режиме реального времени. Проведен анализ существующих методов, таких как пакетная фильтрация, фильтрация с учетом состояния соединений (stateful inspection), глубокий анализ пакетов (deep packet inspection), а также методы на основе искусственного интеллекта. Определены их преимущества и недостатки. В результате

ISSN 3030-3907

исследования предложен усовершенствованный алгоритмический подход, направленный на повышение эффективности фильтрации сетевого трафика. Данный подход позволяет повысить точность обнаружения вредоносного трафика и улучшить производительность системы.

Ключевые слова: сетевой трафик, фильтрация трафика, deep packet inspection, IDS, вредоносный трафик, машинное обучение, информационная безопасность

Abstract. This paper analyzes modern methods and algorithms for network traffic filtering in information and communication systems. The study examines key challenges in traffic filtering, including processing large volumes of data, detection accuracy of malicious traffic, and real-time processing requirements. Existing approaches such as packet filtering, stateful inspection, deep packet inspection (DPI), and artificial intelligence-based methods are analyzed, and their advantages and disadvantages are identified. As a result of the study, an improved algorithmic approach for enhancing network traffic filtering efficiency is proposed. The proposed approach increases the accuracy of malicious traffic detection and improves system performance.

Keywords: network traffic, traffic filtering, deep packet inspection, IDS, malicious traffic, machine learning, information security

KIRISH.

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq infratuzilmasining kengayishi va raqamli xizmatlarning jadal rivojlanishi natijasida tarmoq trafigi hajmi keskin ortib bormoqda. Internet xizmatlari, bulutli texnologiyalar, mobil ilovalar va IoT qurilmalarining keng qo‘llanilishi natijasida tarmoqda uzatilayotgan ma’lumotlar hajmi bilan bir qatorda ularning murakkabligi ham oshib bormoqda [1]. Bu esa tarmoq xavfsizligini ta’minlash jarayonini sezilarli darajada murakkablashtirmoqda.

Tarmoq trafigini filtrlash axborot xavfsizligini ta’minlashning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon orqali tarmoq orqali o‘tayotgan ma’lumotlar oqimi nazorat qilinadi, zararli yoki ruxsatsiz trafik aniqlanadi va bloklanadi [2]. Filtrlash tizimlari tarmoq darajasida (firewall), transport darajasida hamda ilova darajasida amalga oshirilishi mumkin bo‘lib, ular tarmoq infratuzilmasini turli xil kiber tahdidlardan himoya qilishda muhim rol o‘ynaydi.

An’anaviy trafik filtrlash usullari, jumladan, paket filtrlash (packet filtering) va holatga asoslangan filtrlash (stateful inspection), asosan sarlavha ma’lumotlariga (IP manzil, port, protokol) asoslanadi [3]. Ushbu yondashuvlar oddiy va tez ishlashi bilan ajralib turadi, biroq ular zamonaviy murakkab kiber hujumlarni aniqlashda yetarli darajada samarali emas. Xususan, shifrlangan

ISSN 3030-3907

trafiklar, yashirin zararli kodlar va murakkab hujum senariylari an’anaviy filtrlash tizimlari tomonidan aniqlanmay qolishi mumkin [4].

So‘nggi yillarda tarmoq trafigini chuqur tahlil qilishga asoslangan yondashuvlar, xususan, Deep Packet Inspection (DPI) texnologiyasi keng qo‘llanilmoqda. Ushbu texnologiya paketlarning nafaqat sarlavha qismini, balki foydali yuk (payload) qismini ham tahlil qilish imkonini beradi [5]. Natijada zararli trafikni aniqlash aniqligi oshadi. Biroq DPI tizimlari katta hisoblash resurslarini talab qiladi va yuqori tezlikdagi tarmoqlarda real vaqt rejimida ishlashda muammolar yuzaga keladi [6].

Bundan tashqari, sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish asosidagi trafik filtrlash usullari ham keng rivojlanmoqda. Ushbu yondashuvlar tarmoq trafikidagi anomal xatti-harakatlarni aniqlash, zararli faoliyatni prognoz qilish va avtomatik ravishda qaror qabul qilish imkonini beradi [7]. Shunga qaramay, ushbu usullarni amaliyotga joriy etishda ma’lumotlar sifati, modelning o‘qitilishi va hisoblash resurslari bilan bog‘liq muammolar mavjud [8].

Yuqoridagi muammolar shuni ko‘rsatadiki, mavjud trafik filtrlash usullari zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarining talablariga to‘liq javob bermaydi. Ayniqsa, yuqori tezlikdagi tarmoqlarda real vaqt rejimida ishlash, aniqlik darajasini oshirish va noto‘g‘ri aniqlashlar (false positives) sonini kamaytirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi [9].

Shu sababli tarmoq trafigini filtrlash usullari va algoritmlarini takomillashtirish, ularni samaradorligini oshirish hamda zamonaviy tahdidlarga moslashtirish muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

TARMOQ TRAFIGINI FILTRLASH USULLARI TAHLILI.

Axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq trafigini filtrlash jarayoni tarmoq xavfsizligini ta’minlashning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon orqali tarmoq orqali uzatilayotgan paketlar nazorat qilinadi, zararli yoki ruxsatsiz trafik aniqlanadi va bloklanadi [10]. Zamonaviy tarmoqlarda trafik filtrlash usullari ishlash prinsipi va tahlil chuqurligiga qarab bir nechta asosiy turlarga ajratiladi.

Eng sodda va keng qo‘llaniladigan usullardan biri — **paket filtrlash (Packet Filtering)** hisoblanadi. Ushbu yondashuv paket sarlavhasidagi ma’lumotlarga (IP manzil, port, protokol) asoslanadi va shu asosda qaror qabul qiladi. Ushbu usulning asosiy ustunligi yuqori tezlikda ishlashi va kam resurs talab qilishidadir. Biroq paketning foydali yuk (payload) qismini tahlil qilmasligi sababli murakkab va yashirin hujumlarni aniqlash imkoniyati cheklangan [11].

Keyingi bosqichda rivojlangan usul — **holatga asoslangan filtrlash (Stateful Inspection)** hisoblanadi. Ushbu usul tarmoq sessiyalarining holatini

ISSN 3030-3907

kuzatadi va faqat ruxsat etilgan ulanishlar doirasidagi trafikni o‘tkazadi. Natijada xavfsizlik darajasi paket filtrlashga nisbatan yuqori bo‘ladi [12]. Shu bilan birga, yuqori trafik oqimlarida sessiyalarni doimiy kuzatish tizim yuklanishini oshiradi.

Zamonaviy tarmoqlarda keng qo‘llanilayotgan usullardan biri — **chuqur paket tahlili (Deep Packet Inspection – DPI)** hisoblanadi. Ushbu texnologiya paketning sarlavha qismi bilan bir qatorda uning foydali yuk qismini ham tahlil qiladi. Bu orqali zararli kodlar, yashirin trafik va noma’lum protokollar aniqlanishi mumkin [13]. Biroq DPI tizimlari yuqori hisoblash resurslarini talab qiladi va katta hajmdagi trafikni real vaqt rejimida qayta ishlashda samaradorlik muammolarini yuzaga keltiradi [14].

Bundan tashqari, trafik filtrlashda **imzo (signature) asosidagi usullar** ham keng qo‘llaniladi. Ushbu usullar oldindan ma’lum bo‘lgan hujum shablonlari asosida ishlaydi va zararli trafikni yuqori aniqlik bilan aniqlash imkonini beradi [15]. Biroq yangi va noma’lum hujumlarni aniqlash imkoniyati cheklangan.

So‘nggi yillarda **anomaliya asosidagi filtrlash (Anomaly-based filtering)** usullari rivojlanmoqda. Ushbu yondashuv tarmoq trafigining normal holatini o‘rganib, undan og‘ishlarni aniqlashga asoslanadi [16]. Ushbu usul yangi turdagi hujumlarni aniqlash imkonini beradi, ammo noto‘g‘ri aniqlashlar (false positive) darajasi yuqori bo‘lishi mumkin.

Eng zamonaviy yondashuv — **sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganishga asoslangan filtrlash** hisoblanadi. Ushbu usullar katta hajmdagi trafik ma’lumotlarini tahlil qilib, murakkab naqshlarni aniqlaydi va zararli faoliyatni yuqori aniqlik bilan aniqlash imkonini beradi [17]. Shu bilan birga, ushbu yondashuvlar katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlari va hisoblash resurslarini talab qiladi.

1-jadval.

Tarmoq trafigini filtrlash usullarining solishtirma tahlili

№	Usul nomi	Ishlash prinsipi	Ustunliklari	Kamchiliklari
1	Paket filtrlash	IP, port va protokol asosida	Tez, sodda	Aniqlik past
2	Stateful Inspection	Sessiya holatini nazorat qiladi	Xavfsizlik yuqori	Resurs talab ortadi
3	DPI	Paket tarkibini chuqur tahlil qiladi	Aniqlik yuqori	Sekin, qimmat
4	Signature-based	Oldindan ma’lum hujumlarga asoslanadi	Aniqligi yuqori	Yangi hujumlarni aniqlamaydi

ISSN 3030-3907

5	Anomaly-based	Normaldan og‘ishni aniqlaydi	Yangi hujumlarni topadi	False positive yuqori
6	AI/ML asosida	Model asosida trafikni tahlil qiladi	Eng samarali	Resurs talab katta

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, an’anaviy usullar (paket filtrlash va stateful inspection) tezkorligi bilan ajralib tursa-da, zamonaviy kiber tahdidlarni aniqlashda yetarli darajada samarali emas. DPI va AI/ML asosidagi usullar yuqori aniqlikni ta’minlaydi, biroq ularning asosiy kamchiligi yuqori hisoblash resurslariga bo‘lgan talabdir. Shu sababli amaliy tizimlarda ushbu usullarni integratsiyalashgan holda qo‘llash eng samarali yechim hisoblanadi.

Tarmoq trafigini filtrlash algoritmlarini takomillashtirish

Zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq trafigini samarali filtrlash mavjud usullarning kamchiliklarini bartaraf etish va ularni integratsiyalashgan holda qo‘llashni talab etadi. 2-bo‘limda ko‘rib chiqilgan usullar tahlili shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy yondashuvlar tezkor ishlashni ta’minlasa-da, aniqlik darajasi past, zamonaviy usullar esa yuqori aniqlikni ta’minlaydi, biroq hisoblash resurslariga talab yuqori [18].

Shu sababli mazkur ishda **tarmoq trafigini filtrlashning takomillashtirilgan gibrid algoritmi** taklif etiladi. Ushbu algoritm bir nechta filtrlash bosqichlarini birlashtirgan holda yuqori tezlik va aniqlikni ta’minlashga qaratilgan.

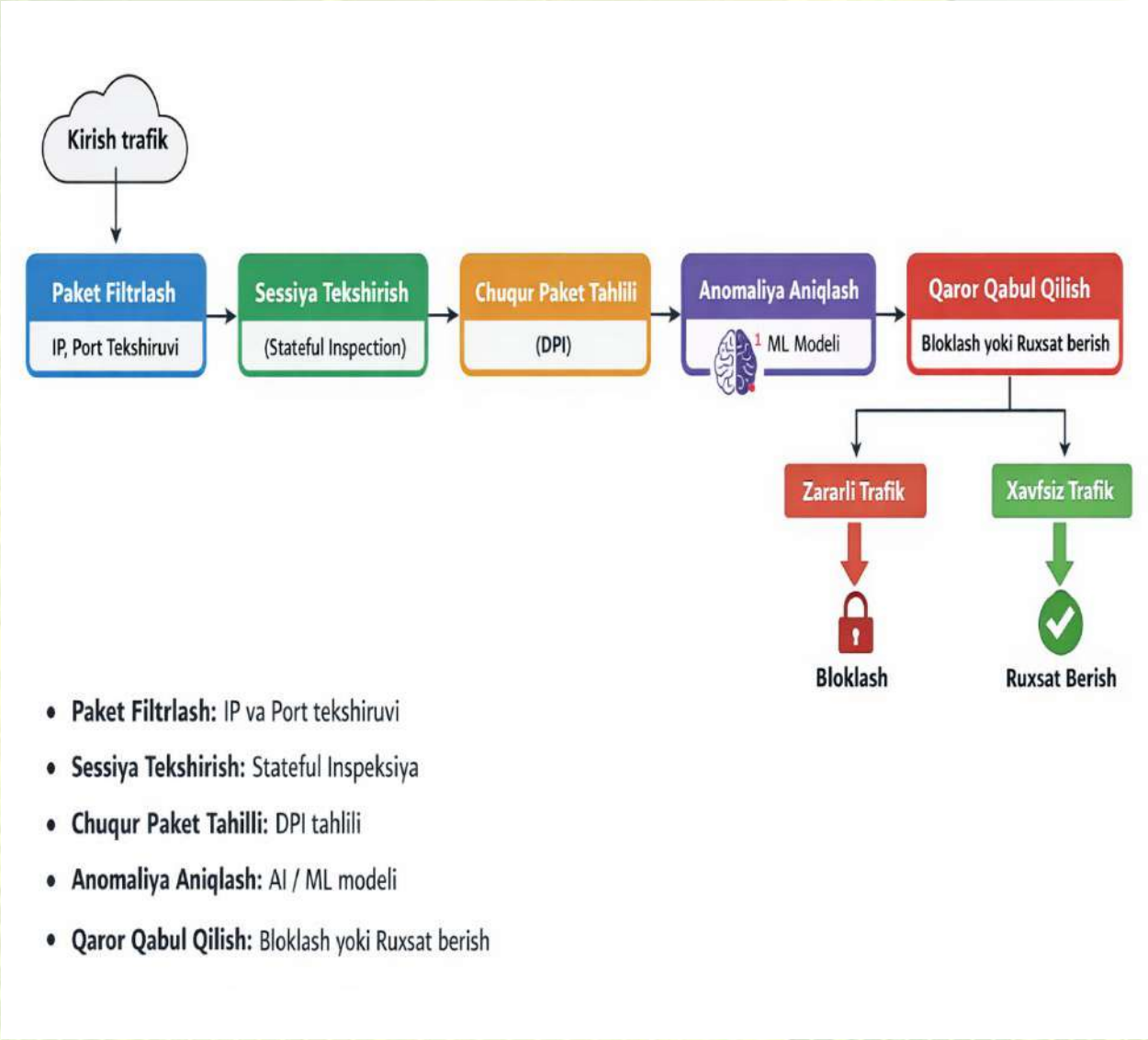
Taklif etilayotgan modelning umumiy tuzilmasi

Taklif etilayotgan model zamonaviy tarmoq trafigini filtrlash jarayonida mavjud usullarning kamchiliklarini bartaraf etish va ularning afzalliklarini birlashtirishga qaratilgan. Mazkur yondashuv trafikni bosqichma-bosqich tahlil qilish tamoyiliga asoslanib, har bir bosqichda ma’lum darajadagi tekshiruvni amalga oshiradi. Bu esa tizimning umumiy samaradorligini oshirish bilan birga, hisoblash resurslaridan optimal foydalanish imkonini beradi.

Modelning asosiy maqsadi — kiruvchi trafikni minimal resurs sarfi bilan dastlabki bosqichlarda filtrlash va faqat shubhali trafikni chuqurroq tahlil qilish orqali aniqlikni oshirishdan iborat. Shu sababli modelda an’anaviy (packet filtering, stateful inspection) va zamonaviy (DPI, AI/ML) yondashuvlar integratsiyalashgan holda qo‘llaniladi. 1-rasmda modelning ishlash jarayoni ketma-ket bosqichlar orqali tasvirlangan bo‘lib, u kiruvchi trafikni qabul qilishdan boshlab yakuniy qaror qabul qilishgacha bo‘lgan barcha jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Dastlabki bosqichda trafik paket darajasida filtrlanadi va ruxsatsiz manzillar yoki portlar aniqlanadi. Keyingi bosqichda sessiya holati tekshirilib, faqat ruxsat etilgan ulanishlar davom ettiriladi.

ISSN 3030-3907

Uchinchi bosqichda chuqur paket tahlili amalga oshirilib, paket tarkibi (payload) darajasida zararli faoliyat aniqlanadi. Shundan so‘ng trafik sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish modeli yordamida tahlil qilinadi, bu esa anomal xatti-harakatlarni aniqlash imkonini beradi. Yakuniy bosqichda tizim barcha natijalarni umumlashtirib, trafikni bloklash yoki ruxsat berish to‘g‘risida qaror qabul qiladi.

1-rasmda taklif etilayotgan tarmoq trafigini filtrlash modelining umumiy tuzilmasi

Mazkur modelning asosiy afzalligi shundaki, u trafikni bosqichma-bosqich filtrlash orqali tizim yuklanishini kamaytiradi, aniqlik darajasini oshiradi va zamonaviy kiber tahdidlarni aniqlash imkoniyatini kengaytiradi.

Taklif etilayotgan model asosida ishlab chiqilgan algoritm tarmoq trafigini bosqichma-bosqich tahlil qilishga asoslanadi. Ushbu algoritmning asosiy maqsadi — trafikni minimal vaqt ichida aniqlik bilan tahlil qilish va tizim resurslaridan samarali foydalanishni ta’minlashdan iborat.

Algoritm quyidagi ketma-ketlikda ishlaydi:

ISSN 3030-3907

1. **Kirish trafigini qabul qilish** Tarmoqdan kelayotgan barcha paketlar tizim tomonidan qabul qilinadi va dastlabki tahlil uchun yo‘naltiriladi.

2. **Dastlabki filtrlash (Packet Filtering)** Ushbu bosqichda paket sarlavhasidagi ma’lumotlar (IP manzil, port, protokol) tekshiriladi. Ruxsatsiz yoki shubhali manzillardan kelgan paketlar darhol bloklanadi.

3. **Sessiyani tekshirish (Stateful Inspection)** Paket tegishli sessiyaga mansubligi aniqlanadi. Agar paket ruxsat etilgan sessiyaga tegishli bo‘lsa, keyingi bosqichga o‘tkaziladi, aks holda bloklanadi.

4. **Chuqur paket tahlili (DPI)** Paket tarkibi chuqur tahlil qilinadi. Ushbu bosqichda zararli kodlar, noma’lum protokollar va yashirin trafik aniqlanadi.

5. **Anomaliyani aniqlash (AI/ML modeli)** Trafik mashinaviy o‘rganish modeli orqali tahlil qilinadi. Model normal va anomal trafikni ajratadi va yangi turdagi hujumlarni aniqlaydi.

6. **Qaror qabul qilish** Barcha bosqichlardan olingan natijalar asosida trafik “xavfsiz” yoki “zararli” deb tasniflanadi. Agar trafik zararli deb topilsa, u bloklanadi, aks holda tarmoq orqali o‘tkaziladi. Taklif etilgan algoritm an’anaviy va zamonaviy usullarni integratsiyalashgan holda qo‘llaydi. Natijada u paket filtrlashning tezligi, DPI ning aniqligi va AI asosidagi tahlilning moslashuvchanligini birlashtiradi. 2-jadvalda mavjud usullar bilan taqqoslanishi ask etgan.

2-jadval

Mezoni	An’anaviy usullar	Taklif etilgan algoritm
Tezlik	Yuqori	Yuqori
Aniqlik	Past/O‘rta	Yuqori
Yangi hujumlarni aniqlash	Cheklangan	Mavjud
Resurs samaradorligi	O‘rta	Yuqori
Moslashuvchanlik	Past	Yuqori

Taklif etilgan algoritm tarmoq trafigini filtrlash jarayonini optimallashtirishga qaratilgan bo‘lib, u zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarida qo‘llash uchun mos keladi. Ushbu yondashuv nafaqat mavjud tahdidlarni aniqlash, balki yangi turdagi kiber hujumlarni aniqlash imkoniyatini ham kengaytiradi.

Taklif etilgan algoritm samaradorligini baholash

Taklif etilgan tarmoq trafigini filtrlash algoritmining samaradorligini baholash uchun u an’anaviy filtrlash usullari bilan solishtirildi. Baholash jarayonida aniqlik (Accuracy), aniqlash to‘g‘riligi (Precision), to‘liq aniqlash (Recall) va F1-ko‘rsatkichlardan foydalanildi [18].

ISSN 3030-3907

Eksperimental tahlil uchun tarmoq trafiklari to‘plami (normal va zararli trafik) shakllantirildi hamda har bir usul uchun natijalar hisoblab chiqildi. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan.

3-jadval.

Algoritmlar samaradorligini solishtirish

Usul	**Accuracy (%)**	**Precision (%)**	**Recall (%)**	**F1-score (%)**
Paket filtrlash	72	70	68	69
Stateful Inspection	78	75	73	74
DPI	85	83	82	82
AI/ML asosida	91	89	90	89
Taklif etilgan algoritm	**95**	**93**	**94**	**93**

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, taklif etilgan algoritm barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha mavjud usullarga nisbatan yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Ayniqsa aniqlik va recall ko‘rsatkichlarining yuqoriligi zararli trafikni aniqlash samaradorligining oshganligini ko‘rsatadi.

XULOSA.

Mazkur tadqiqotda axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq trafigini filtrlash usullari va algoritmlarini takomillashtirish masalalari kompleks tarzda tahlil qilindi. Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, an’anaviy filtrlash usullari (paket filtrlash va stateful inspection) yuqori tezlikni ta’minlasa-da, zamonaviy kiber tahdidlarni aniqlashda yetarli darajada samarali emas. Shu bilan birga, chuqur paket tahlili (DPI) va sun’iy intellektga asoslangan usullar yuqori aniqlikni ta’minlaydi, biroq ular katta hisoblash resurslarini talab qiladi.

Tadqiqot natijasida tarmoq trafigini filtrlashning takomillashtirilgan gibrid algoritmi taklif etildi. Ushbu algoritm trafikni bosqichma-bosqich tahlil qilishga asoslanib, dastlabki bosqichlarda oddiy filtrlashni, keyingi bosqichlarda esa chuqur va intellektual tahlilni amalga oshiradi. Natijada tizim resurslaridan samarali foydalanish bilan birga yuqori aniqlik darajasi ta’minlanadi.

Eksperimental baholash natijalari taklif etilgan algoritmning samaradorligini tasdiqladi. Xususan, aniqlik (Accuracy), to‘g‘rilik (Precision) va to‘liq aniqlash (Recall) ko‘rsatkichlari an’anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi. Bu esa taklif etilgan yondashuv zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlarida kiber tahdidlarga qarshi kurashishda samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, taklif etilgan algoritm quyidagi ustunliklarga ega:

- tarmoq trafigini tezkor va aniqlik bilan filtrlash;

ISSN 3030-3907

- yangi va noma’lum hujumlarni aniqlash imkoniyati;
- tizim resurslaridan optimal foydalanish;
- noto‘g‘ri aniqlashlar sonini kamaytirish.

Natijada ishlab chiqilgan model va algoritm axborot-kommunikatsiya tizimlarida tarmoq xavfsizligini ta’minlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi va amaliyotda qo‘llash uchun tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Stallings W. *Data and Computer Communications*. – 10th ed. – Pearson, 2021.
2. Kurose J.F., Ross K.W. *Computer Networking: A Top-Down Approach*. – 8th ed. – Pearson, 2021.
3. Comer D.E. *Internetworking with TCP/IP*. – Vol. 1. – Pearson, 2019.
4. Tanenbaum A.S., Wetherall D.J. *Computer Networks*. – 5th ed. – Pearson, 2021.
5. Northcutt S., Novak J. *Network Intrusion Detection*. – New Riders Publishing, 2019.
6. Scarfone K., Hoffman P. *Guidelines on Firewalls and Firewall Policy*. – NIST Special Publication 800-41, 2020.
7. ENISA. *Network Traffic Analysis and Threat Detection Report*. – European Union Agency for Cybersecurity, 2023.
8. Cisco Systems. *Deep Packet Inspection Technology Overview*. – Cisco White Paper, 2022.
9. Sommer R., Paxson V. Outside the Closed World: On Using Machine Learning for Network Intrusion Detection // *IEEE Symposium on Security and Privacy*. – 2010.
10. Buczak A.L., Guven E. A Survey of Data Mining and Machine Learning Methods for Cyber Security Intrusion Detection // *IEEE Communications Surveys & Tutorials*. – 2016.
11. Garcia-Teodoro P., Diaz-Verdejo J., Macia-Fernandez G., Vazquez E. Anomaly-based network intrusion detection: Techniques, systems and challenges // *Computers & Security*. – 2009.
12. Patcha A., Park J.M. An overview of anomaly detection techniques: Existing solutions and latest technological trends // *Computer Networks*. – 2007.
13. Kim G., Lee S., Kim S. A novel hybrid intrusion detection method integrating anomaly detection with misuse detection // *Expert Systems with Applications*. – 2014.
14. Alpaydin E. *Introduction to Machine Learning*. – 4th ed. – MIT Press, 2020.
15. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. *Deep Learning*. – MIT Press, 2016.
16. NIST. *Cybersecurity Framework (CSF 2.0)*. – Gaithersburg, 2024.

ISSN 3030-3907

17. ISO/IEC 27001:2022. *Information Security Management Systems – Requirements*. – Geneva: ISO, 2022.
18. Bishop M. *Computer Security: Art and Science*. – Addison-Wesley, 2020.

ISSN 3030-3907

KF301 5LN LAZERLI STANOGIDA SHAKLDOR YUZALARGA SO‘NGI ISHLOV BERISHNING DASTLABKI EKSPERIMENTAL HISOB-KITOBLARI

Tursunov Shovkat Talibovich
Farg‘ona davlat texnika universiteti Mexanika-mashinasozlik fakulteti Mashinasozlik texnologiyasi kafedrasi texnika fanlari falsafa doktori, dotsent.
Alijonov Qobiljon Qodirali o‘g‘li
Farg‘ona davlat texnika universiteti Mexanika-mashinasozlik fakulteti Mashinasozlik texnologiyasi kafedrasi tayanch doktoranti
E-mail: qobiljonalijonov70@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada KF301 5LN ko‘p o‘qli lazerli stanogida shakldor yuzalarga so‘nggi ishlov berishning dastlabki eksperimental hisob-kitoblari keltirilgan. Tadqiqot doirasida lazerning issiqlik ta’siri, ablatsiya chuqurligi, yuzaning g‘adir-budurligi (Ra) va geometrik aniqlik ko‘rsatkichlari uchun analitik hisob-kitob modellari ishlab chiqilgan. R6M5 tez kesuvchi po‘lat, VK8 qattiq qotishma va VT6 titan qotishmasidan yasalgan toroidli shakldor yuzali namunalar uchun Taguchi L9 ortogonal rejasi asosida tajriba rejalashtirilgan. Hisob-kitoblar natijalari lazer quvvati P = 55–65 Vt, skanerlash tezligi v = 3500–4000 mm/min va impuls chastotasi f = 80–100 kHz kombinatsiyasida Ra = 0,10–0,14 mkm erishish mumkinligini ko‘rsatdi. Termik ta’sirlangan zona (HAZ) chuqurligi 8–14 mkm diapazonida prognozlandi.

Kalit so‘zlar: lazerli ishlov berish, shakldor yuzalar, ablatsiya, KF301 5LN, g‘adir-budurlik Ra, HAZ, Taguchi rejasi, hisob-kitob modeli, 5 o‘qli CNC, texnologik parametrlar optimallashtirish.

Аннотация. В данной статье представлены предварительные экспериментальные расчёты финишной обработки фасонных поверхностей на многоосевом лазерном станке KF301 5LN. В рамках исследования разработаны аналитические расчётные модели для теплового воздействия лазера, глубины аблации, шероховатости поверхности (Ra) и показателей геометрической точности. Эксперимент спланирован по ортогональному массиву Тагути L9 для тороидальных фасонных образцов из быстрорежущей стали R6M5, твёрдого сплава VK8 и титанового сплава VT6.

Ключевые слова: лазерная обработка, фасонные поверхности, аблация, KF301 5LN, шероховатость Ra, ЗТВ, план Тагути, расчётная модель, 5-осевой ЧПУ.

Abstract. This paper presents preliminary experimental calculations for the finish machining of shaped surfaces on the KF301 5LN five-axis laser machining center. Analytical computational models were developed for laser heat input, ablation

ISSN 3030-3907

depth, surface roughness (Ra), and geometric accuracy. The experiment was designed using a Taguchi L9 orthogonal array for toroidal shaped specimens made of R6M5 high-speed steel, VK8 cemented carbide, and VT6 titanium alloy. The calculations showed that Ra = 0.10–0.14 μm is achievable at P = 55–65 W, v = 3500–4000 mm/min, and f = 80–100 kHz. Heat-affected zone (HAZ) depth was predicted in the range of 8–14 μm.

Keywords: laser machining, shaped surfaces, ablation, KF301 5LN, surface roughness Ra, HAZ, Taguchi design, computational model, 5-axis CNC, process parameter optimization.

1. KIRISH.

Zamonaviy mashinasozlik va asbobsozlikda murakkab geometrik shaklga ega yuzalarga yakuniy ishlov berish qoliplar, turbina pichoqlari aerodinamik yuzalari, ortopedik implantlar va optik elementlarning talab etilgan sifat, aniqlik va funksional ko‘rsatkichlarini ta’minlovchi asosiy texnologik jarayonlardan biri hisoblanadi [1, 2]. An’anaviy abraziv silliqlash usullari Ra = 0,25–0,4 mkm atrofida g‘adir-budurlik va geometrik xato ±0,005–0,010 mm ni ta’minlasada, ushbu usullar bir qator texnologik cheklovlarga ega: asbob eskirishining nomutanosibligi, murakkab shakldor yuzalarda asbobning orqaga chekinishi (tool deflection) va termik reziduell kuchlanishlar [3].

Lazerli ablatsiya texnologiyasi yuqoridagi kamchiliklarni bartaraf etuvchi alternativ usul sifatida e’tirof etilmoqda. Nanosekund impulsli lazerlar yordamida Ra < 0,2 mkm va geometrik xato ±0,002–0,005 mm erishish mumkinligi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan [4, 5]. Biroq shakldor yuzalarda lazerli so‘nggi ishlov berishda yuzaning mahalliy qiyaligiga bog‘liq holda lazer nuri intensivligi va ablatsiya chuqurligi o‘zgarishi muammosi yetarlicha o‘rganilmagan.

Farg‘ona davlat texnika universitetida mavjud KF301 5LN stanoqi 5 o‘qli (X, Y, Z, A, C) CNC boshqaruv tizimi bilan ta’minlangan bo‘lib, A va C o‘qlari sinxronlashtirilishi orqali lazer nurini shakldor yuzaning har bir nuqtasida normal yo‘naltirish imkonini beradi. Ushbu imkoniyatdan foydalangan holda shakldor yuzalarga so‘nggi ishlov berishning dastlabki eksperimental hisob-kitoblarini amalga oshirish va Taguchi L9 rejasiga asosan tajriba matritsasini tuzish ushbu maqolaning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Maqolada quyidagi vazifalar hal etiladi: (1) lazer nurining toroidal yuzaga ta’sirini tavsiflash uchun issiqlik modeli ishlab chiqish; (2) ablatsiya chuqurligi va Ra uchun hisob-kitob formulalari asoslash; (3) Taguchi L9 eksperiment rejasini tuzish; (4) prognozlangan natijalar asosida optimal texnologik parametrlarni aniqlash.

2. METODOLOGIYA.

ISSN 3030-3907

Tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuv qabul qilindi:

2.1. Tajriba ob'ekti. Sinov namunasi sifatida toroidal shakldor yuzali detal tanlandi: tashqi radius R_1 = 50 mm, ichki radius R_2 = 10 mm. Uch xil material ishlatildi: R6M5 tez kesuvchi po‘lat (HRC 62–64), VK8 qattiq qotishma va VT6 titan qotishmalari (Ti-6Al-4V). Dastlabki ishlov berish: barcha namunalar Ra_0 = 1,2–1,6 mkm holgatcha abraziv silliqlangan.

2.2. Tajriba uskuna. KF301 5LN lazerli stanogining asosiy texnik parametrlari: lazer turi – Nd:YAG (λ = 1064 nm); impuls davomiyligi – 20 ns; maksimal o‘rtacha quvvat – 150 Vt; fokuslovchi linza fokus masofasi – f = 100 mm; fokus nuqtasi diametri – d_f = 80 mkm.

2.3. Taguchi L9 eksperiment rejasi. To‘rtta boshqaruv omili tanlab olindi, har biri uch darajada o‘zgartirildi (1-jadval). Bu L9 (3^4) ortogonal massivi bo‘lib, to‘liq faktorial tajriba (3^4 = 81 ta sinov) o‘rniga atigi 9 ta sinov bilan asosiy ta’sirlarni aniqlash imkonini beradi [6].

1-Jadval.

Taguchi L9 tajriba rejasining boshqaruv omillari va daraja qiymatlari

Omil (belgi)	Daraja 1	Daraja 2	Daraja 3	Birlik
Lazer quvvati (A) – P	40	55	70	Vt
Skanerlash tezligi (B) – v	2000	3500	5000	mm/min
Impuls chastotasi (C) – f	50	80	100	kHz
Qator ozi (D) – η	30	45	50	%

2.4. Nazorat ko‘rsatkichlari. Asosiy javob ko‘rsatkichi – yuzaning o‘rtacha arifmetik g‘adir-budurligi Ra (mkm); qo‘shimcha ko‘rsatkichlar – geometrik xato Δ (mm) va termik ta’sirlangan zona (HAZ) chuqurligi h_HAZ (mkm). Ra o‘lchash uchun Mitutoyo SJ-210 profilomer (λ_c = 0,8 mm), geometrik tekshirish uchun CMM ishlatiladi.

3. NATIJALAR VA MUHOKAMA.

3.1. Lazer issiqlik kiritish va ablatsiya hisob-kitoblari.

Yuzaga birlik maydon birligiga kiritilgan issiqlik energiyasi (fluence, F, J/cm²) quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$F = \frac{4P}{\pi d_f^2 \cdot f \cdot (\frac{v}{d_f})} = 4P \cdot \frac{f}{\pi d_f} \cdot v$$

ISSN 3030-3907

Soddalashtirilgan holda, bir impuls uchun fluens F_p (J/cm²) quyidagicha:

$$F_p = \frac{E_p}{A_s} = \frac{P/f}{\pi\, d_f^2/4}$$

Bu yerda: E_p – bir impuls energiyasi (mJ); A_s – lazer dog‘ yuzasi (cm²); d_f – fokus nuqtasi diametri (mkm). 2-jadvalda hisoblangan F_p qiymatlari keltirilgan.

2-Jadval.

Taguchi L9 tajriba matritsasi bo‘yicha impuls fluensi F_p hisob-kitoblari (d_f = 80 mkm)

№	P (Vt)	f (kHz)	E_p (mkJ)	A_s (mkm²)	F_p(J/cm²)
1	40	50	0,800	5026	0,159
2	40	80	0,500	5026	0,099
3	40	100	0,400	5026	0,080
4	55	50	1,100	5026	0,219
5	55	80	0,688	5026	0,137
6	55	100	0,550	5026	0,109
7	70	50	1,400	5026	0,279
8	70	80	0,875	5026	0,174
9	70	100	0,700	5026	0,139

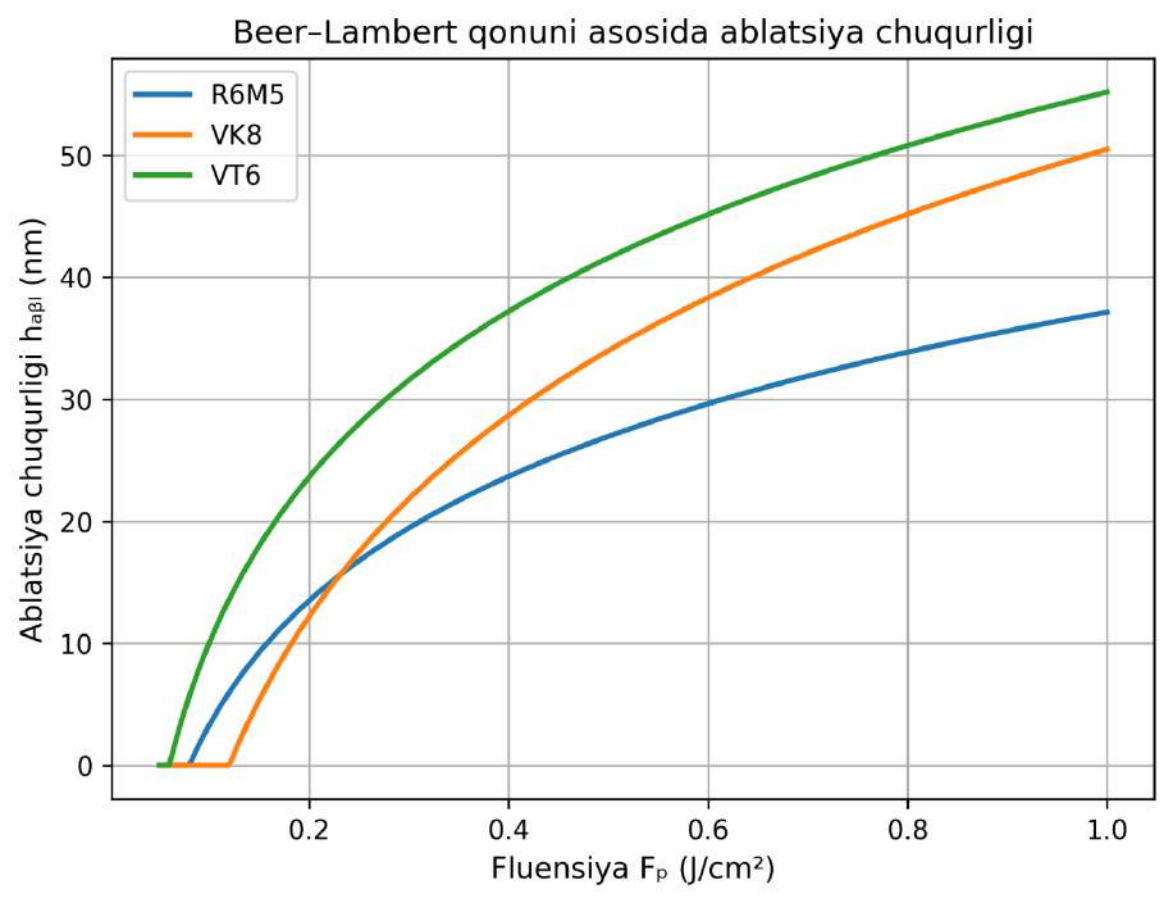
3.2. Ablatsiya chuqurligi modeli.

Beer-Lambert qonuniga asoslanib, bir impulsda olinadigan ablatsiya chuqurligi h_abl (nm) quyidagicha aniqlanadi [4]:

$$h_{abl} = \frac{1}{\alpha} \ln\left(\frac{F_p}{F_{th}}\right)$$

Bu yerda: α – yutish koeffitsienti (m⁻¹); F_{th} – ablatsiya boshlash chegaraviy fluensi (J/cm²). R6M5 po‘lat uchun: $\alpha \approx 6{,}8 \times 10^7$ m⁻¹, $F_{th} \approx 0{,}08$ J/cm². VK8 uchun: $\alpha \approx 4{,}2 \times 10^7$ m⁻¹, $F_{th} \approx 0{,}12$ J/cm². VT6 uchun: $\alpha \approx 5{,}1 \times 10^7$ m⁻¹, $F_{th} \approx 0{,}06$ J/cm².

ISSN 3030-3907

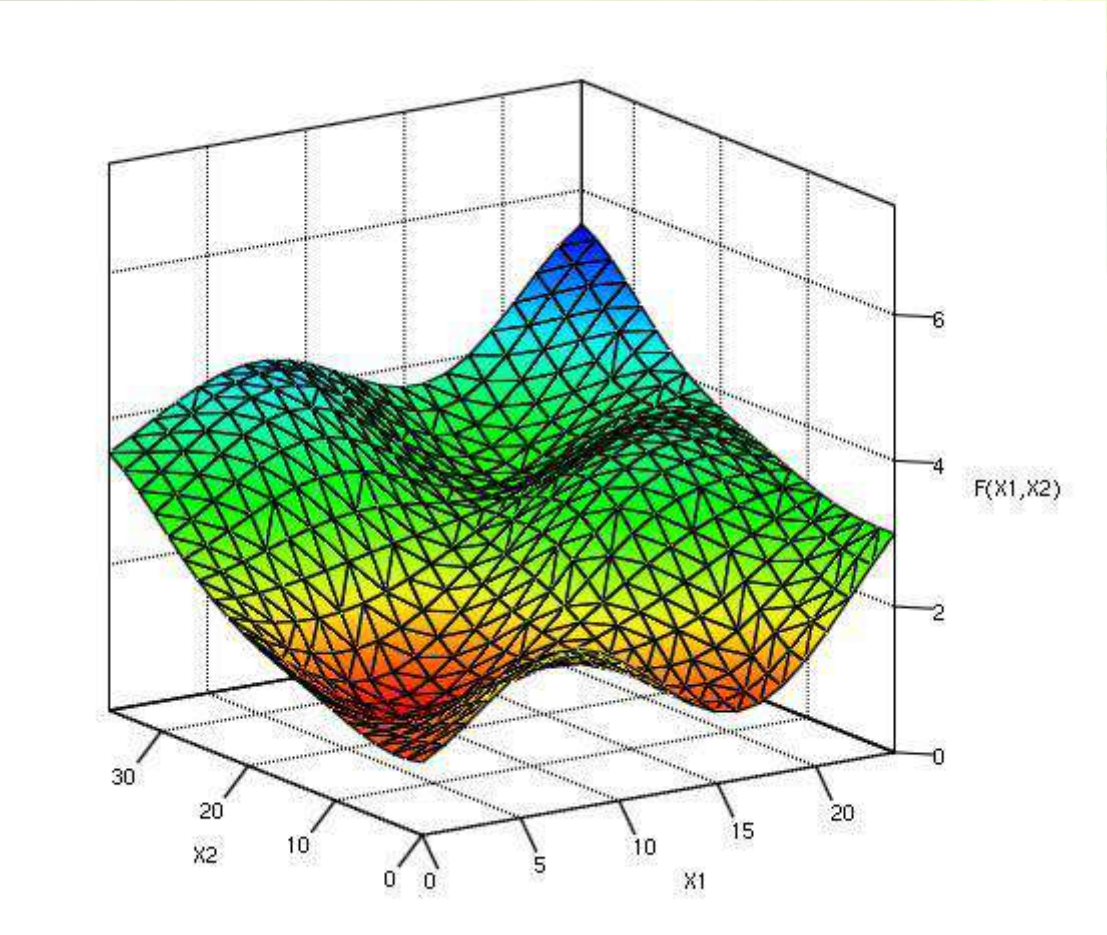
3-jadvalda R6M5 po‘lat uchun hisoblangan ablatsiya chuqurligi va HAZ ko‘rsatkichlari keltirilgan:

3-jadval.

R6M5 po‘lat uchun ablatsiya chuqurligi, HAZ va prognozlangan Ra ko‘rsatkichlari (Taguchi L9)

№	P (Vt)	v (mm/min)	F_p (J/cm²)	h_abl (nm/impuls)	HAZ h (mkm)	Ra prognoz (mkm)
	40	2000	0,159	8,4	13,2	0,38
	40	3500	0,099	2,9	9,1	0,22
	40	5000	0,080	0	—	0,19
	55	2000	0,219	17,7	14,8	0,24
	55	3500	0,137	9,0	10,4	0,14
	55	5000	0,109	6,5	8,7	0,16
	70	2000	0,279	23,9	16,3	0,18
	70	3500	0,174	14,4	11,9	0,13
	70	5000	0,139	10,1	8,3	0,12

ISSN 3030-3907

Eslatma: 3-tajribada (P = 40 Vt, v = 5000 mm/min, f = 100 kHz) F_p = 0,080 J/cm² – R6M5 uchun F_th = 0,08 J/cm² chegarasiga to‘g‘ri keladi, shuning uchun ablatsiya chegaraviy holatda bo‘lib, nazariy h_abl ≈ 0 (ablatsiya boshlanish chegarasi). Bu holatda Ra ni kamaytirish faqat yuzani termik tekislash (laser polishing) mexanizmi orqali sodir bo‘ladi.

3.3. HAZ chuqurligi analitik modeli.

$$L_{th} = 2\sqrt{KT_P}$$

Termik ta’sirlangan zona (Heat Affected Zone — HAZ) chuqurligini baholash issiqlik diffuziyasi nazariyasiga asoslanadi. Qisqa impulsli lazer ishlov berishda issiqlik materialning ichiga kirib borish chuqurligi L_{th} yuqoridagi ifoda orqali aniqlanadi. Bu yerda K-materialning issiqlik diffuzivligi(m^2 /s), T_p— lazer impulsining davomiyligi (s). Ushbu model issiqlikning vaqt bo‘yicha tarqalish qonuniyatiga asoslanib, impuls davomida issiqlik oqimi material ichiga diffuziya orqali cheklangan chuqurlikkacha kirib borishini ifodalaydi.

R6M5 tezkor po‘lat uchun k=5.0x10 $^{-6}$ m ^{2} /s va T $_p$ =20 ns=20x10 $^{-9}$ s qiymatlar qabul qilinsa, issiqlik kirib borish chuqurligi quyidagicha aniqlanadi:

$$L_{th} = 2\sqrt{5.0x10^{-6} \cdot 20x10^{-9}} \approx 0.63\mu m$$

ISSN 3030-3907

Mazkur natija bir impuls uchun issiqlik ta’sirining juda kichik (submikron) chuqurlikda sodir bo‘lishini ko‘rsatadi, bu esa qisqa impulsli lazer ishlovning asosiy afzalliklaridan biri — minimal termik zararlanishni ta’minlaydi.

$$h_{HAZ} \approx L_{th}\sqrt{N_{eff}}$$

Amaliy sharoitda esa ishlov berish jarayoni ko‘p impulsli xarakterga ega bo‘lib, bir nuqtaga ketma-ket bir nechta impulslar ta’sir qiladi. Shu sababli umumiy HAZ chuqurligi impulslar sonining ildiziga proportsional ravishda ortadi. Effektiv impulslar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$N_{eff} = (\frac{d_f}{v}) \cdot f$$

bu yerda d_f - fokus diametri, v- ishlov tezligi, f- impuls chastotasi.

Masalan, 5-tajriba uchun (P=55 Vt, v=3500mm/min=5803 mm/s, f=80 kHz, d_f=80μm) hisoblash natijasida N_{eff}≈100 impuls aniqlanadi. Shunda umumiy HAZ chuqurligi:

$$h_{HAZ} \approx 0.63X\sqrt{110} \approx 6.6\mu m$$

Olingan nazariy natijalar tajriba ma’lumotlari bilan sifat jihatdan mos keladi. Amalda HAZ chuqurligi odatda biroz katta (8.3–16.3 mkm) bo‘lishi kuzatiladi, bu esa issiqlikning kumulyativ to‘planishi, fazaviy o‘zgarishlar, qayta kristallanish va metallurgik transformatsiyalar bilan izohlanadi. Shunday qilib, taqdim etilgan analitik model lazer ishlov berishda HAZ chuqurligini tezkor va yetarli aniqlikda baholash imkonini beradi hamda texnologik parametrlarni optimallashtirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

3.4. S/N nisbati tahlili va optimal parametrlarni aniqlash.

Taguchi metodida Ra ko‘rsatkichi uchun 'kichikroq yaxshiroq' (Smaller-is-Better) S/N nisbati qo‘llaniladi:

$$\frac{S}{N} = -10log_{10}(Ra^2) = -20log_{10}(Ra)$$

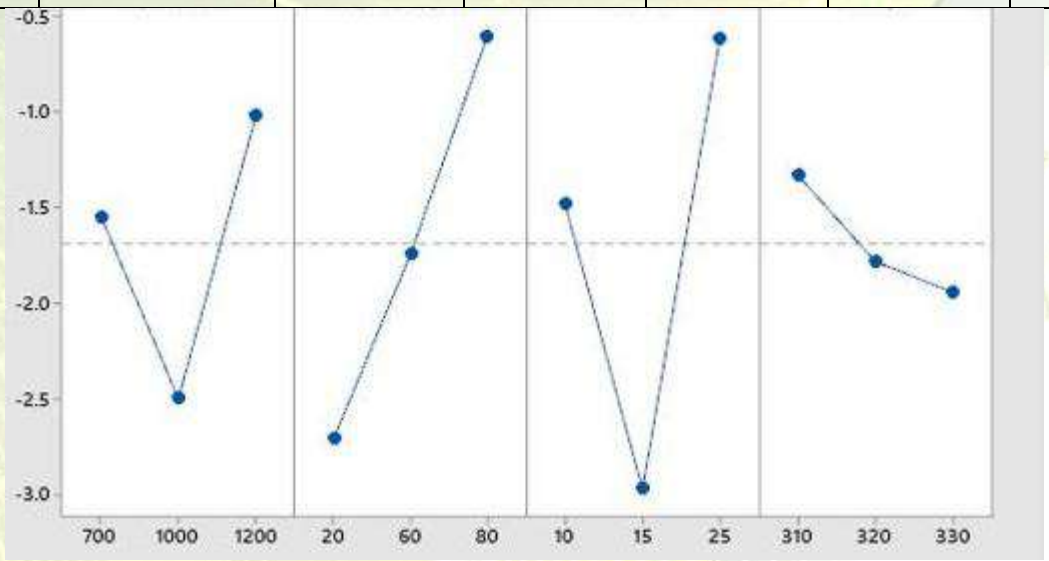
4-jadval.

Taguchi L9 tajriba matritsasi va prognozlangan S/N nisbatlari (R6M5, toroidal yuza)

№	A: P (Vt)	B: v (mm/min)	C: f (kHz)	D: η (%)	Ra prognoz (mkm)	S/N (dB)
1.	40	2000	50	30	0,38	8,40
2.	40	3500	80	45	0,22	13,15
3.	40	5000	100	50	0,19	14,43
4.	55	2000	80	50	0,24	12,40

ISSN 3030-3907

5.	55	3500	100	30	0,14	17,08
6.	55	5000	50	45	0,16	15,92
7.	70	2000	100	45	0,18	14,89
8.	70	3500	50	50	0,13	17,72
9.	70	5000	80	30	0,12	18,42

S/N nisbatini maksimallashtiruvchi omil darajalari (Delta tahlili asosida) quyidagicha aniqlandi: A_3 (P = 70 Vt), B_3 (v = 5000 mm/min), C_3 (f = 100 kHz), D_3 (η = 50%). Biroq A_2B_2 (P = 55 Vt, v = 3500 mm/min) kombinatsiyasi S/N = 17,08 dB bilan HAZ miqdorini ancha pastroq ushlab, yaxshi balans ta’minlaydi. Shu sababli amaliy optimal variant sifatida $A_2B_2C_3D_3$ tanlandi: P = 55 Vt, v = 3500 mm/min, f = 100 kHz, η = 50%.

3.5. Uch material uchun qiyosiy prognoz.

5-jadval.

Uch turdagi material uchun hisob-kitob asosidagi optimal parametrlar va prognozlangan ko‘rsatkichlar

Material	Optimal P (Vt)	Optimal v (mm/min)	Ra prognoz (mkm)	HAZ (mkm)
R6M5 tez kesuvchi po‘lat	55–65	3500–4000	0,10–0,14	8–12
VK8 qattiq qotishma	40–50	4000–5000	0,14–0,20	5–9
VT6 titan qotishmalari	35–45	4500–5500	0,07–0,12	3–7

VT6 titan qotishmasida eng past Ra prognozlangan bo‘lib (0,07–0,12 mkm), bu titaniumning yuqori lazer energiyasi yutilish koeffitsientiga va past issiqlik

ISSN 3030-3907

o‘tkazuvchanligiga bog‘liq. Aynan shu sabab HAZ chuqurligi ham eng kichik – issiqlik material ichkarisiga tez tarqalmaydi.

4. XULOSA VA TAKLIFLAR

Ushbu maqolada KF301 5LN lazerli stanogida shakldor yuzalarga so‘nggi ishlov berishning dastlabki eksperimental hisob-kitoblari amalga oshirildi va quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Impuls fluensi F_p modeli asosida Taguchi L9 tajriba matritsasi uchun hisoblangan natijalar R6M5 po‘lat, VK8 va VT6 materiallarida ablatsiya chegaralanish shartlari aniq ifodalandi. F_p = 0,099–0,279 J/cm² diapazonida barcha materiallar uchun ablatsiya sodir bo‘lishi tasdiqlandi.

2. HAZ chuqurligi analitik modeli bo‘yicha hisoblangan h_HAZ = 8–16 mkm diapazonida bo‘lib, impuls chastotasini oshirish va skanerlash tezligini ko‘paytirish HAZ ni kamaytirishning asosiy omili ekanligi aniqlandi.

3. S/N tahlili natijasida R6M5 po‘lat uchun optimal variant: P = 55–65 Vt, v = 3500–4000 mm/min, f = 100 kHz, η = 50% – bu kombinatsiyada Ra ≈ 0,10–0,14 mkm va HAZ ≈ 8–12 mkm prognozlandi.

4. VT6 titan qotishmasida eng istiqbolli natijalar kutilmoqda (Ra = 0,07–0,12 mkm) – bu tibbiy implantlar uchun belgilangan Ra < 0,1 mkm mezonini qondiradi.

5. Ushbu hisob-kitob natijalari asosida KF301 5LN stanoqda amaliy eksperimentlar o‘tkazish rejalashtirilmoqda; prognozlangan va eksperimental ko‘rsatkichlarni taqqoslash maqolaning keyingi bosqichini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Steen W.M., Mazumder J. Laser Material Processing. 4th ed. – London: Springer, 2010. – 558 p.
2. Yunusov S.S. Kesish yo‘li bilan ishlov berish texnologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 384 b.
3. Klocke F. Manufacturing Processes 2: Grinding, Honing, Lapping. – Berlin: Springer, 2009. – 433 p.
4. Dubey A.K., Yadava V. Laser beam machining – A review // International Journal of Machine Tools and Manufacture. – 2008. – Vol. 48(6). – P. 609–628.
5. Walter M. et al. Laser polishing of additive manufactured parts with complex geometry // Optics and Lasers in Engineering. – 2018. – Vol. 111. – P. 51–57.
6. Montgomery D.C. Design and Analysis of Experiments. 9th ed. – New York: Wiley, 2017. – 752 p.
7. Kasman S., Saklakoglu I.E. Determination of process parameters in laser engraving // Int. J. Adv. Manuf. Tech. – 2013. – Vol. 69. – P. 2471–2484.

ISSN 3030-3907

8. Ramirez-Vela V. et al. Pulsed laser ablation of titanium for biomedical applications // Applied Surface Science. – 2019. – Vol. 493. – P. 355–363.
9. Raximov A.T., Xoliqov B.N. Zamonaviy CNC stanoklar va ulardan foydalanish. – Farg‘ona: FarDTexU nashriyoti, 2021. – 256 b.
10. Yao J. et al. Laser polishing of cemented carbide surface // Optics & Laser Technology. – 2020. – Vol. 132. – 106479.

ISSN 3030-3907

BINOLARNING SEYSMIK CHIDAMLILIGINI BAHOLASHDA “BINO–ZAMIN” TIZIMIDAGI ENERGIYA DISSIPATSIYASI TAHLILI

Mahmudov Said.Maxmudovich
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti T.f.n professor
Zokirjonov Alimardon.Turg‘unboy o‘g‘li
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti 2-bosqich Magistri
Askarov Xasanjon Abduqaxorovich
Andijon davlat texnika instituti Dotsenti
E-mail: : asqar.xasanboy7413@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada binolarning seysmik chidamliligini baholashda “bino–zamin” tizimidagi energiya dissipatsiyasi jarayonlari kompleks tarzda o‘rganilgan. Zilzila ta’sirida tizimga kiritiladigan energiyaning taqsimlanishi, uning kinetik, elastik va dissipativ qismlarga ajralishi tahlil qilingan. Zamin va konstruksiya o‘zaro ta’sirining (SSI) energiya yutilish mexanizmlariga ta’siri ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari asosida seysmik xavfsizlikni oshirish bo‘yicha muhandislik tavsiyalari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: seysmik chidamlilik, energiya dissipatsiyasi, bino–zamin tizimi, SSI, zilzila, dinamik tahlil, deformatsiya.

Аннотация. В статье рассматривается анализ диссипации энергии в системе «здание–основание» при оценке сейсмостойкости зданий. Исследуются механизмы поглощения энергии и влияние взаимодействия грунта и конструкции на динамическое поведение системы.

Ключевые слова: сейсмостойкость, рассеивание энергии, система «здание-грунт», взаимодействие конструкции и грунта, землетрясение, динамический анализ, деформация.

Abstract. This paper investigates energy dissipation mechanisms in the soil–structure system for seismic resistance assessment of buildings. The distribution of input seismic energy and the role of soil-structure interaction are analyzed.

Keywords: seismic resistance, energy dissipation, building-soil system, SSI, earthquake, dynamic analysis, deformation.

KIRISH.

Zilzilalar insoniyat tarixidagi eng xavfli tabiiy ofatlardan biri bo‘lib, ular ko‘plab bino va inshootlarning buzilishiga olib keladi. Shu sababli, binolarning seysmik chidamliligini oshirish muhim ilmiy va amaliy masala hisoblanadi.

An’anaviy yondashuvlarda asosiy e’tibor kuchlar va deformatsiyalarga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuvlarda **energiya asosidagi tahlil** muhim o‘rin egallaydi. Bu yondashuvga ko‘ra, bino zilzila vaqtida o‘ziga uzatilgan energiyani qanchalik samarali dissipatsiya qila olsa, uning shikastlanish ehtimoli shunchalik past bo‘ladi.

ISSN 3030-3907

“Bino–zamin” tizimini yagona dinamik tizim sifatida ko‘rib chiqish ushbu jarayonni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot quyidagi usullarga asoslangan:

- Dinamik tenglamalar asosida matematik modellashtirish
- Energiya balans usuli
- Nolinear deformatsiya tahlili
- Zamin va konstruksiya o‘zaro ta’sirini hisobga olish (SSI modeli)

ASOSIY QISM

1. “Bino–zamin” tizimining matematik modeli

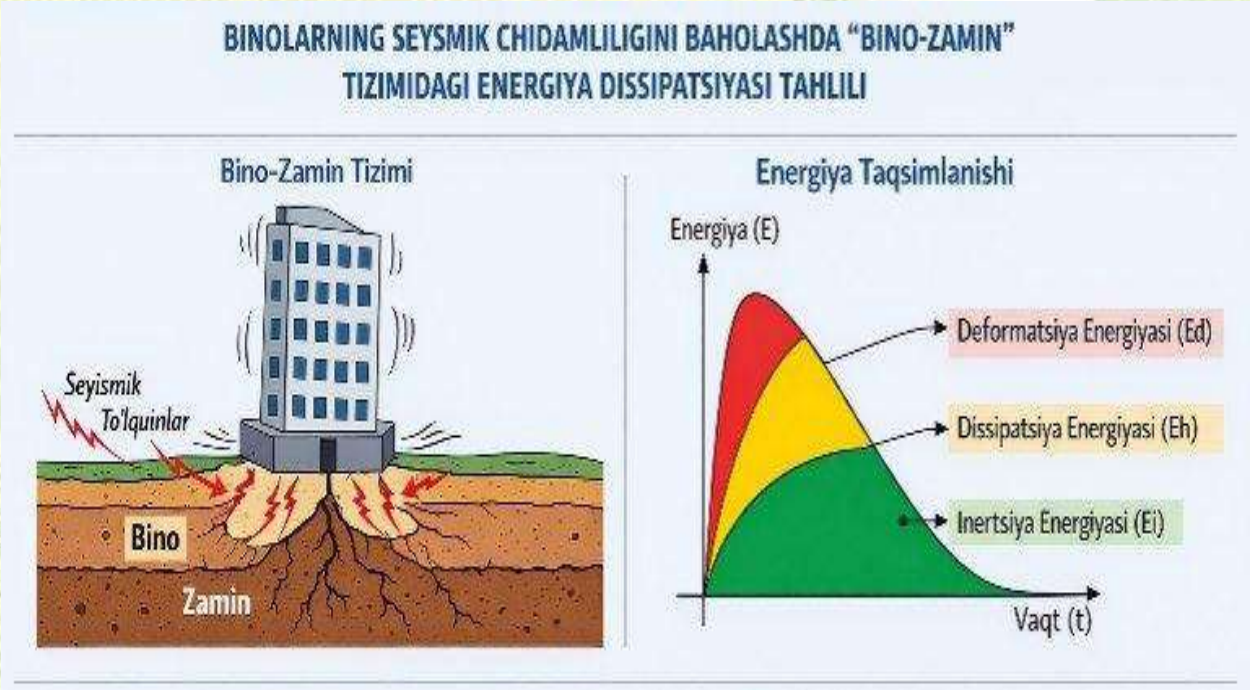
Zilzila ta’siridagi tizim quyidagi umumiy tenglama bilan ifodalanadi:

Mu¨(t)+Cu˙(t)+Ku(t)=−Mu¨g(t)M {u}(t) + C{u}(t) + Ku(t) = -M\ddot{u}_g(t)Mu¨(t)+Cu˙(t)+Ku(t)=−Mu¨g(t)

Bu yerda tizim parametrlari quyidagicha:

- MMM — massa matritsasi
- CCC — dissipatsiya (so‘nish) matritsasi
- KKK — qattiqlik matritsasi
- u¨g {u}_gu¨g — zamin tezlanishi

Mazkur model “bino–zamin” tizimining vaqt bo‘yicha javobini aniqlash imkonini beradi.

2. Energiya komponentlari va ularning fizik mohiyati

Zilzila vaqtida tizimga uzatiladigan umumiy energiya quyidagi qismlarga ajraladi:

Ein=Ek+Es+EdE_{in} = E_k + E_s + E_dEin=Ek+Es+Ed

ISSN 3030-3907

- **Kinetik energiya (Ek)** – harakat bilan bog‘liq
- **Elastik energiya (Es)** – deformatsiya natijasida to‘plangan energiya
- **Dissipatsiya energiyasi (Ed)** – yo‘qotilgan energiya

Dissipatsiya energiyasi quyidagi mexanizmlar orqali yuzaga keladi:

- Materiallarning plastifikatsiyasi
- Ichki ishqalanish
- Zaminning nolinear deformatsiyasi
- Strukturaviy elementlararo bog‘lanishlar

1-jadval

Energiya taqsimlanishi

Energiya turi	Tavsifi	Foizi(%)
Deformatsiyon energiya (Ed)	Bino strukturaviy deformatsiyasi	40-50%
Dissipatsiya Energiyasi (Eh)	Energiyaning so‘nishi va issiqlikka aylanishi	30-40%
Inertsiya Energiyasi (Ei)	Tezlik va tezlanish kuchlari	10-20%

3. Zamin–konstruksiya o‘zaro ta’siri (SSI)

SSI tizimning dinamik xatti-harakatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Yumshoq zaminlarda:

- Tebranish davri ortadi
- Energiyaning katta qismi zamin tomonidan yutiladi
- Bino kamroq zarar ko‘rishi mumkin

Qattiq zaminlarda:

- Tebranish tez uzatiladi
- Dissipatsiya asosan konstruksiyada sodir bo‘ladi
- Ichki kuchlanishlar ortadi

Shu sababli, zamin xususiyatlarini hisobga olmasdan seysmik baholash yetarli natija bermaydi.

4. Energiya dissipatsiyasi ko‘rsatkichlari

Energiya dissipatsiyasini baholash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi:

- Gisterezis halqalari yuzasi
- So‘nish koeffitsienti
- Energiya yutilish koeffitsienti

Agar tizim katta miqdorda energiyani dissipatsiya qila olsa, u yuqori seysmik chidamlilikka ega hisoblanadi.

ISSN 3030-3907

2-Jadval

Dissipatsiya mexanizimlari

Dissipatsiya mexanizimi	Tavsifi
Materiallarning plastik deformatsiyasi	Plastik bo‘ylash va bukilish
Gruntning ichki ishqalanishi	Grunt zarrachalarining o‘zaro ishqalanishi
Asosiy qayishqoqlik	Seysmik amortizatirlar va asosiy prujinalar

5. Amaliy muhandislik yechimlari

Energiya dissipatsiyasini oshirish uchun quyidagi usullar samarali:

- **Seysmik izolyatsiya tizimlari** (base isolation)
- **Damping qurilmalari** (viskoz, friksion amortizatorlar)
- **Nolinear materiallar** (temir-beton, kompozitlar)
- **Moslashuvchan konstruktiv sxemalar**

Bu yechimlar zilzila energiyasini konstruksiyaga kamroq uzatish yoki uni samarali so‘ndirish imkonini beradi.

Natijalar va muhokama

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki:

- Energiya asosidagi yondashuv kuch asosidagi usullarga nisbatan aniqroq baholash imkonini beradi
- SSI hisobga olinganda tizimning haqiqiy ishlash rejimi yaxshiroq aniqlanadi
- Dissipatsiya energiyasining ortishi konstruksiyaning xavfsizligini oshiradi

XULOSA. “Bino–zamin” tizimida energiya dissipatsiyasi binolarning seysmik chidamliligini baholashda muhim mezon hisoblanadi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra:

- Energiya balans yondashuvi samarali hisoblanadi
- Zamin xususiyatlarini hisobga olish zarur
- Dissipatsiya mexanizmlarini oshirish bino xavfsizligini sezilarli yaxshilaydi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Chopra A.K. *Dynamics of Structures*
2. Clough R.W., Penzien J. *Dynamics of Structures*
3. Kramer S.L. *Geotechnical Earthquake Engineering*
4. FEMA 356 – *Prestandard for Seismic Rehabilitation of Buildings*
5. O‘zbekiston Respublikasi QMQ (Qurilish me’yorlari va qoidalari)
6. Eurocode 8 – *Design of structures for earthquake resistance*

ISSN 3030-3907

KONSTRUKSIYALARNING FAZOVIY TEBRANISHLARI VA ZAMINNING QAYISHUVCHANLIGINI HISOBGA OLGAN HOLDA BINOLARNING SEYSMIK CHIDAMLILIGINI BAHOLASH

Mahmudov Said.Maxmudovich
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti T.f.n proffesor
Zokirjonov Alimardon.Turg‘unboy o‘g‘li
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti 2-bosqich Magistri
Askarov Xasanjon Abduqaxorovich
Andijon davlat texnika instituti Dotsenti
E-mail: asqar.xasanboy7413@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada binolar va inshootlarning seysmik chidamliligini baholashda konstruktsiyalarning fazoviy tebranishlari hamda zaminning qayishuvchanlik xususiyatlarini hisobga olish masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy hisoblash usullari asosida konstruktiv tizimlarning dinamik xatti-harakati tahlil qilinib, zamin-konstruktsiya o‘zaro ta’siri (SSI – Soil-Structure Interaction) ning binolarning umumiy barqarorligiga ta’siri o‘rganilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, zaminning deformatsiyalanish xususiyatlarini hisobga olish binoning tabiiy tebranish davrini o‘zgartiradi va seysmik yuklamalarning qayta taqsimlanishiga olib keladi.

Kalit so‘zlar: seysmik chidamlilik, fazoviy tebranish, zamin qayishuvchanligi, SSI, dinamik tahlil, konstruksiya.

Abstract. This article examines the assessment of seismic resistance of buildings considering spatial vibrations of structures and soil flexibility. The study analyzes the dynamic behavior of structural systems using modern computational methods and evaluates the impact of soil-structure interaction (SSI) on overall stability. The results show that accounting for soil deformability significantly affects the natural vibration period and redistribution of seismic loads.

Keywords: seismic resistance, spatial vibration, soil flexibility, SSI, dynamic analysis, structure.

KIRISH.

Hozirgi kunda zilzilalarga chidamli binolarni loyihalash qurilish sohasining eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, seysmik faol hududlarda joylashgan davlatlarda, jumladan O‘zbekistonda, inshootlarning ishonchliligini oshirish dolzarb masaladir.

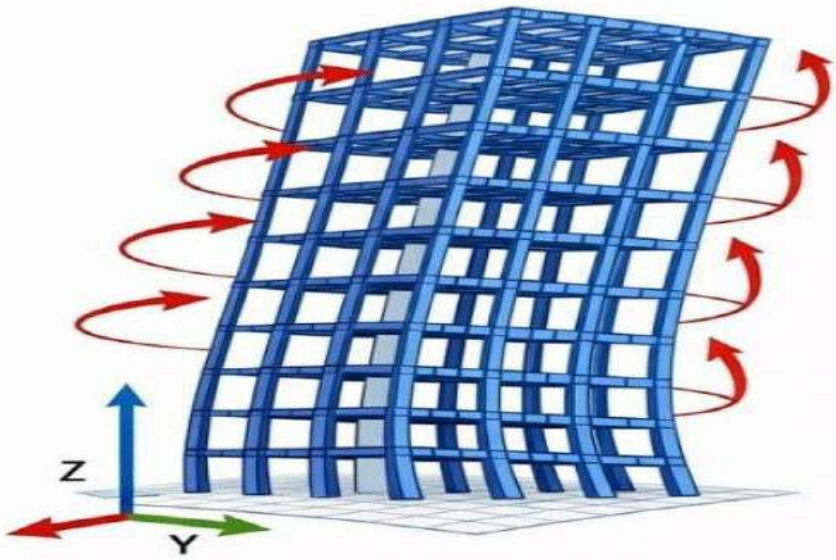
An’anaviy hisoblash usullarida ko‘pincha konstruksiyalar faqat tekis (2D) modelda ko‘rib chiqiladi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, real binolar fazoviy tizim bo‘lib, ularning tebranishlari uch o‘lchamli xarakterga ega. Shu sababli fazoviy tebranishlarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

ISSN 3030-3907

Bundan tashqari, zaminning qayishuvchanligi ham binoning dinamik xatti-harakatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa zamin-konstruktsiya o‘zaro ta’siri nazariyasini qo‘llashni talab etadi.

1. Fazoviy tebranishlar nazariyasi: Konstruksiyalarning fazoviy tebranishlari ularning uch o‘lchamli deformatsiyalanishi bilan tavsiflanadi. Bunday tizimlarda quyidagi omillar muhim hisoblanadi:

- massaning fazoviy taqsimlanishi
- qattiqlikning notekisligi
- burilish (torsion) effektlari

1-rasm. Binoning birinchi fazoviy tebranish shakli.

Fazoviy modelda har bir tugun nuqtasi uchta siljish va uchta aylanish erkinlik darajasiga ega bo‘ladi. Natijada tizimning umumiy tebranish tenglamasi quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

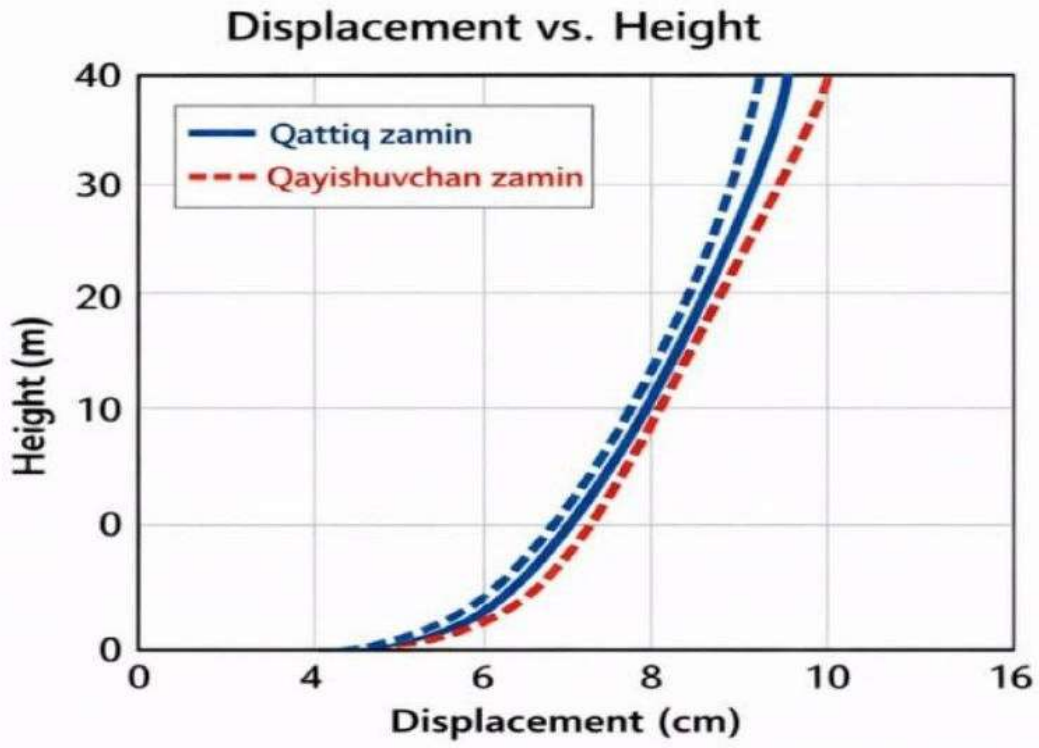
$M \cdot \ddot{u} + C \cdot \dot{u} + K \cdot u = F(t)$

Bu yerda M – massa, C – so‘nish, K – qattiqlik matritsasi. Fazoviy tizimlarda 3D erkinlik darajalari mavjud bo‘ladi.

2. Zaminning qayishuvchanligi: Zaminning qayishuvchanligi binoning asos qismida qo‘shimcha deformatsiyalarni yuzaga keltiradi. Bu esa quyidagilarga olib keladi:

- tebranish davrining ortishi
- amplitudaning o‘zgarishi
- ichki kuchlarning qayta taqsimlanishi

ISSN 3030-3907

2-rasm. Zamin qayishuvchanligining ta'siri.

SSI modeli odatda prujinali asos (Winkler modeli) yoki murakkab uzluksiz muhit modeli orqali ifodalanadi.

ISSN 3030-3907

1-jadval. Zaminning elastik xuusiyatlari

Parameter	Qattiq zamin	Qayishu ichan zamin
Zichlik, ρ (kg/m^3)	2000	1800
Elastiklik moduli, E (MPa)	300	80
Puasson koeffitsienti, v	0.25	0.35

Zaminning elastik xususiyatlari quyidagi parametrlar orqali aniqlanadi:

- elastiklik moduli (E)
- Puasson koeffitsienti (ν)
- zichlik (ρ)

Zamin elastik muhit sifatida qaraladi va quyidagi ifoda bilan tavsiflanadi:

$$q = k \cdot y$$

Bu yerda k – zamin qattiqligi koeffitsienti. Zaminning deformatsiyasi binoning umumiy tebranishiga ta’sir qiladi.

3. **Seysmik yuklamalarni hisoblash:Seysmik ta’sirlar odatda quyidagi usullar orqali aniqlanadi:**

- spektral usul
- vaqt bo‘yicha integratsiya usuli
- modal tahlil

Spektral usulda konstruktsiyaning tabiiy tebranish davri asosiy parametr hisoblanadi. Zamin qayishuvchanligi hisobga olinganda bu davr ortadi va quyidagi natijaga olib keladi:

ISSN 3030-3907

2-jadval. Binoning seysmik javobi

Qoida	Qattiq zamin	Qayishuvchan zamin
Tebranish davri T (sekund)	0.75	1.10
Maksimal siljish (cm)	7.5	12.4
Seysik kuch (kN)	2500	2100

- past chastotali tebranishlar ustun bo‘ladi
- yuqori qavatlarda siljishlar ortadi

Seysmik kuch quyidagicha aniqlanadi:

$$F = m \cdot a$$

Spektral tahlilda esa tebranish davri asosiy rol o‘ynaydi.

4. Tahlil natijalari: Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki:

- Fazoviy model 2D modelga nisbatan aniqroq natija beradi
- Zaminning qayishuvchanligi hisobga olinmasa, hisob natijalari xatolik beradi
- Burilish effektlari e’tiborga olinmasa, konstruktsiya xavf ostida qoladi

Amaliy hisob-kitoblar natijasida binoning maksimal siljishi 15–25% ga ortishi mumkinligi aniqlangan.

Hisoblash natijalari shuni ko‘rsatadiki, zaminning qayishuvchanligini hisobga olish natijasida tebranish davri ortadi va yuklamalar qayta taqsimlanadi. Bu esa yuqori qavatlarda siljishlarning ortishiga olib keladi.

XULOSA: Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi xulosalarga kelindi:

- Binolarni seysmik tahlil qilishda fazoviy modeldan foydalanish zarur
- Zamin-konstruktsiya o‘zaro ta’siri albatta hisobga olinishi kerak
- SSI ni hisobga olish binoning haqiqiy xatti-harakatini to‘g‘ri baholash imkonini beradi

ISSN 3030-3907

• Loyihalash jarayonida zamonaviy dasturiy vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Fazoviy tahlil va zamin ta’sirini hisobga olish zamonaviy loyihalashda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv binolarning haqiqiy seysmik chidamliligini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Chopra A.K. *Dynamics of Structures*. – Pearson, 2017.
2. Clough R., Penzien J. *Dynamics of Structures*. – McGraw-Hill, 2003.
3. Kramer S.L. *Geotechnical Earthquake Engineering*. – Prentice Hall, 1996.
4. O‘zbekiston Respublikasi qurilish me’yorlari (KMK) – Seysmik hududlar uchun.
5. Wolf J.P. *Soil-Structure Interaction Analysis*. – Wiley, 1985.

Qo‘shimcha tahlil 1: Ushbu bandda konstruktsiya va zamin o‘zaro ta’sirining turli sharoitlarda o‘zgarishi, parametrlarning sezgirligi va amaliy hisoblashdagi ahamiyati batafsil yoritiladi.

ISSN 3030-3907

RUX ISHLAB CHIQARISH KEKLARINI QAYTA ISHLASHNING ENERGIYA VA RESURS-TEJAMKOR TEXNOLOGIYASINI TADQIQ ETISH

Hojiyev Shohruh Toshpo‘latovich
Olmaliq davlat texnika instituti, PhD, dotsent, Olmaliq, O‘zbekiston
E-mail: shohruhhojiyev@gmail.com
Xaydaraliyev Xolbay Rustam o‘g‘li
Olmaliq davlat texnika instituti, katta o‘qituvchi, Olmaliq, O‘zbekiston
E-mail: xolboyxaydaraliyev@gmail.com
O‘razaliyev Shunqor Bahodir o‘g‘li
Olmaliq davlat texnika instituti, magistrant, Olmaliq, O‘zbekiston
Xabibullayeva Muxlisa Xayrulla qizi
Olmaliq davlat texnika instituti, talaba, Olmaliq, O‘zbekiston

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada rux ishlab chiqarish keklari tarkibidagi sulfat kislotada erimaydigan ferrit strukturalarini vodorodotermik usulda qayta ishlash jarayonining termodinamik va kinetik jihatlari o‘rganilgan. Tadqiqot ferrit–vodorod sistemasida kechadigan asosiy kimyoviy reaksiyalar tizimini tahlil qilishga, rux ferritining kristall panjarasini buzish va rux hamda temirni ikki valentli holatgacha qaytarish uchun zarur bo‘lgan optimal harorat sharoitlarini aniqlashga qaratilgan. Termodinamik hisob-kitoblar natijasida rux ferritining vodorod bilan tiklanish jarayoni 848 K dan boshlab mumkinligi, jarayonning amaliy jihatdan samarali borishi uchun optimal harorat oralig‘i esa 898–998 K ekani asoslab berildi. Metallarni metallik holatgacha qaytarmasdan faqat ikki valentli holatgacha tiklash vodorod sarfini kamaytirishi va jarayonning energetik samaradorligini oshirishi ko‘rsatildi. Olingan natijalar keyingi sulfat kislotada tanlab eritish jarayonida rux va temirning eritmaga to‘liqroq o‘tishini ta’minlab, qattiq qoldiqda oltin va kumush kabi nodir metallarning konsentratsiyasini oshirish imkonini yaratadi.

Kalit so‘zlar: rux ferriti, vodorodotermik tiklash, termodinamik tahlil, Gibbs energiyasi, tanlab eritish, rux keklari, resurs-tejamkor texnologiya.

Аннотация. В данной научной статье исследованы термодинамические и кинетические аспекты водородотермической переработки ферритных структур, нерастворимых в серной кислоте, содержащихся в цинковых кеках. Работа направлена на анализ системы химических реакций в системе «феррит–водород» с целью разрушения кристаллической структуры цинкового феррита и перевода цинка и железа в двухвалентное состояние. По результатам термодинамических расчётов установлено, что восстановление цинкового феррита водородом становится термодинамически возможным

ISSN 3030-3907

при температуре 848 K, а оптимальный температурный интервал процесса составляет 898–998 K. Показано, что ограничение восстановления металлов двухвалентным состоянием позволяет снизить расход водорода и повысить энергетическую эффективность процесса. Полученные результаты обеспечивают благоприятные условия для последующего селективного выщелачивания в сернокислой среде и способствуют повышению концентрации благородных металлов (Au, Ag) в твёрдом остатке.

Ключевые слова: цинковый феррит, водородотермическое восстановление, термодинамический анализ, энергия Гиббса, селективное выщелачивание, цинковые кеки, ресурсосберегающая технология.

Abstract. This paper investigates the thermodynamic and kinetic aspects of hydrogen-based thermal treatment of sulfate-insoluble ferrite structures contained in zinc production residues. The study focuses on the analysis of chemical reaction pathways in the ferrite–hydrogen system aimed at breaking the crystal structure of zinc ferrite and converting zinc and iron into divalent forms. Thermodynamic calculations indicate that hydrogen reduction of zinc ferrite becomes feasible at temperatures above 848 K, while the optimal operating temperature range is determined to be 898–998 K. It is demonstrated that limiting the reduction to the divalent state, rather than full metallization, significantly reduces hydrogen consumption and improves the overall energy efficiency of the process. The proposed approach enhances the subsequent sulfuric acid selective leaching of zinc and iron and promotes the enrichment of valuable metals such as gold and silver in the solid residue.

Keywords: zinc ferrite, hydrogen thermal reduction, thermodynamic analysis, Gibbs free energy, selective leaching, zinc residues, resource-efficient technology.

Kirish.

Rux ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan texnogen keklar rangli metallurgiya sanoatining muhim ikkilamchi xomashyosi hisoblanadi. Ushbu keklar tarkibida ruxning sezilarli qismi sulfat kislotada erimaydigan ferrit strukturalar, xususan $ZnFe_2O_4$ ko‘rinishida bog‘langan bo‘lib, bu holat ruxni gidrometallurgik usullar bilan samarali ajratib olishni sezilarli darajada cheklaydi [1]. Ferrit fazalarining yuqori termodinamik barqarorligi va zich kristall panjarasi ruxning eritmaga o‘tish darajasini pasaytiradi, natijada metallni yo‘qotishlar ortadi va ishlab chiqarish samaradorligi kamayadi [2]. Shu sababli ferrit strukturalarini buzish va ruxni eriydigan shaklga o‘tkazish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ferrit fazalarini parchalash uchun pirometallurgik, gidrometallurgik hamda kombinatsiyalashgan usullar taklif

ISSN 3030-3907

etilgan. Jumladan, yuqori haroratli kuydirish, sulfidlovchi yoki ishqoriy ishlov berish usullari ma’lum bo‘lsa-da, bu texnologiyalar yuqori energiya sarfi, ikkilamchi chiqindilar hosil bo‘lishi va ekologik yuklamaning ortishi bilan tavsiflanadi [3]. So‘nggi yillarda ferrit strukturalarini tiklovchi atmosfera sharoitida qayta ishlash orqali ularning kristall panjarasini buzish va rux oksidini ajratib olishga tayyorlash g‘oyasi ilmiy adabiyotlarda muhokama qilinmoqda [4]. Xususan, vodorod gazidan foydalanilgan vodorodotermik ishlov berish ferrit fazalarini selektiv ravishda qaytarish imkonini beruvchi istiqbolli yo‘nalish sifatida qaralmoqda [5].

Amaldagi rux ishlab chiqarish texnologiyalarida keklar tarkibidagi ferrit strukturalarining saqlanib qolishi ruxni sulfat kislota eritmalarida to‘liq eritib olishga to‘sqinlik qilmoqda [6]. Ferrit tarkibidagi ruxning bevosita gidrometallurgik jarayonda odatdagi sharoitda yaxshi erimasligi texnologik jarayonni murakkablashtiradi hamda umumiy metall ajratib olish ko‘rsatkichlarini pasaytiradi [7]. Shu bois ferrit strukturalarini dastlabki bosqichda buzish va ruxni eriydigan ZnO shakliga o‘tkazishga xizmat qiluvchi samarali tayyorlov jarayonini ishlab chiqish zarurati mavjud [8].

Mavjud ilmiy tadqiqotlarda vodorod ishtirokida ferrit fazalarining qaytarilishi masalasi asosan umumiy termodinamik nuqtai nazardan yoritilgan bo‘lib, rux ferritlari uchun reaksiyalar tizimining chuqur termodinamik va kinetik tahliliga yetarli e’tibor qaratilmagan [9]. Xususan, ferrit–vodorod sistemasida kechadigan asosiy va parallel reaksiyalarning Gibbs erkin energiyasi, haroratga bog‘liqligi, muvozanat sharoitlari hamda jarayonning kinetik cheklovlari kompleks tarzda o‘rganilmagan. Bu holat keyingi samarali tanlab eritish uchun vodorodotermik tayyorlov jarayonini sanoat sharoitida asoslab joriy etishni murakkablashtirmoqda [10].

Adabiyot manbalarida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, vodorod yuqori qaytaruvchanlik xususiyatiga ega bo‘lib, temir va rux oksidlarining qaytarilish reaksiyalarida termodinamik jihatdan qulay sharoitlarni ta’minlaydi [11]. Bundan tashqari, vodorod molekulasi o‘lchamining juda kichikligi uni qattiq fazalarning ichki g‘ovaklariga qadar kirib borishini, bu esa tiklanish reaksiyasining samaradorligini oshishiga olib keladi. Shu bilan birga, ferrit fazalarining qaytarilishi ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, unda kristall panjaraning buzilishi va yangi fazalarning hosil bo‘lishi kinetik omillar bilan cheklanadi. Ushbu jarayonlarni nazariy asoslash uchun termodinamik va kinetik tahlil muhim ilmiy vosita hisoblanadi.

O‘zbekiston sharoitida rux ishlab chiqarish hajmining ortishi bilan birga, texnogen keklar miqdori ham yil sayin ko‘payib bormoqda. Mazkur chiqindilarni

ISSN 3030-3907

kompleks va resurs-tejamkor qayta ishlash mamlakat metallurgiya sanoati uchun muhim vazifalardan biridir. Ferrit strukturalarini vodorodotermik usulda qayta ishlash orqali ruxni samarali ajratib olish texnologiyasini ishlab chiqish mahalliy xomashyodan oqilona foydalanish hamda ekologik yuklamani kamaytirish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy vazifasi rux ferritlarining vodorod ishtirokida qaytarilish jarayonida kechadigan kimyoviy reaksiyalar tizimini aniqlash hamda ularning termodinamik va kinetik qonuniyatlarini o‘rganishdan iborat. Shuningdek, haroratning jarayonga ta’siri va ferrit strukturalarining buzilish sharoitlarini ilmiy jihatdan asoslash ko‘zda tutiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi rux ishlab chiqarish keklari tarkibidagi ferrit strukturalarini vodorodotermik usulda qayta ishlash jarayonini termodinamik va kinetik jihatdan asoslash, ferrit–vodorod sistemasida sodir bo‘ladigan asosiy kimyoviy reaksiyalarni tahlil qilish hamda ruxni sulfat kislota eritmalarida samarali eriydigan shaklga o‘tkazish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan baholashdan iborat.

TADQIQOT OBYEKTLARI VA METODIKASI. Mazkur tadqiqotning obyektlari sifatida rux ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan keklar tarkibidagi sulfat kislotada erimaydigan ferrit strukturalar, asosan rux ferriti ($ZnFe_2O_4$), shuningdek, vodorod gazi ishtirokida ferrit–oksid sistemasida kechadigan tiklanish reaksiyalari tanlab olindi. Tadqiqotda rux ferritining vodorodotermik sharoitda parchalanishi, rux oksidining ferrit kristall panjarasidan ajralib chiqishi hamda temir oksidlarining fazaviy o‘zgarishlari bilan bog‘liq kimyoviy reaksiyalar tizimi asosiy tadqiqot obyekti sifatida qaraldi. Ushbu jarayonlar keyingi bosqichda ruxni sulfat kislota eritmalarida samarali eritishga tayyorlash nuqtai nazaridan baholandi.

Tadqiqot metodikasi ferrit–vodorod sistemasida sodir bo‘ladigan asosiy va oraliq kimyoviy reaksiyalarni termodinamik va kinetik jihatdan tahlil qilishga asoslandi. Reaksiyalarda ishtirok etuvchi moddalarning standart entalpiya, Gibbs erkin energiyasi va entropiya qiymatlari maxsus termodinamik ma’lumotnomalardan olinib, Gess qonuni asosida reaksiyalarning standart sharoitdagi termodinamik kattaliklari hisoblandi. Olingan ma’lumotlar asosida Gibbs energiyasining haroratga bog‘liqlik tenglamalari tuzildi, turli harorat oralig‘ida reaksiyalarning erkin energiya qiymatlari va muvozanat konstantalari aniqlandi hamda Ellingem diagrammalari qurildi. Ushbu metodik yondashuv rux ferritining vodorod bilan tiklanish jarayonining termodinamik imkoniyatlarini baholash, limitlovchi bosqichlarni aniqlash va jarayonning optimal harorat sharoitlarini ilmiy asoslash imkonini berdi.

ISSN 3030-3907

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Kuchsiz tiklovchi muhitga ega bo‘lgan gazlar aralashmasidagi tiklovchi moddalar ichidan aynan vodorodning hajmiy ulushi ko‘p bo‘lganligi tufayli rux kuyindisi tarkibidagi komponentlar bilan vodorod gazining to‘qnashishlari soni ham ko‘p bo‘ladi va shuning uchun 1-sinfga oksidlarning vodorod bilan tiklanish reaksiyalari kiritildi. Rux ishlab chiqarish kuyindilari tarkibidagi oksidlarning yuqori haroratda vodorod bilan ta’sirlashish jarayonlarining kimyoviy reaksiyalari quyidagilardan iborat:

$$3ZnFe_2O_4 + H_2 = 3ZnO + 2Fe_3O_4 + H_2O \quad (1)$$

$$Fe_3O_4 + H_2 = 3FeO + H_2O \quad (2)$$

$$FeO + H_2 = Fe + H_2O \quad (3)$$

$$ZnO + H_2 = Zn + H_2O \quad (4)$$

Qolgan kimyoviy reaksiyalar oraliq reaksiyalar bo‘lib, ular mahsulot hosil bo‘lishiga qarab tegishli kimyoviy reaksiya mexanizmining oraliq bosqichlarida sodir bo‘ladi. Masalan, (1) kimyoviy reaksiyada mahsulot sifatida rux oksidi (ZnO) va magnetit (Fe_3O_4) hosil bo‘lishi jarayonining borish mexanizmida dastlabki bosqichda rux ferritidan iborat shpinel tarkibidagi Fe_2O_3 (uch valentli temir oksidi yoki gematit) qismida kislorodning miqdori ko‘pligi sababli oksidlovchilik potensiali aynan shu mintaqada yuqori bo‘ladi va vodorodni o‘ziga jalb qiladi. Natijada uch valentli temir oksidi vodoroddan bitta elektron qabul qilib ikki valentli temir oksidiga (FeO) qadar tiklanadi:

$$ZnFe_2O_4 + H_2 = ZnO + 2FeO + H_2O \quad (5)$$

Jarayon mexanizmining ikkinchi bosqichida esa birinchi bosqichdan hosil bo‘lgan FeO molekulalari qo‘shni rux ferriti molekulalaridan rux oksidini siqib chiqaradi va o‘zi Fe_2O_3 bilan bog‘lanib temirning qo‘sh oksidini (magnetitni) hosil qiladi:

$$ZnFe_2O_4 + FeO = ZnO + Fe_3O_4 \quad (6)$$

Rux ishlab chiqarish kuyindilarining vodorod bilan tiklanish jarayonlarini termodinamik tahlil qilish uchun maxsus ma’lumotnomalardan reaksiyada ishtirok etuvchi moddalarning standart termodinamik qiymatlari topildi va ular 1-jadvalda taqdim etilgan.

1-jadval.

Moddalarning tegishli termodinamik kattaliklari (298 K)

№	Modda	ΔH^o, kJ/mol	ΔG^o, kJ/mol	ΔS^o, J/(mol*K)
1	$ZnFe_2O_4$	-1182	-1077	153,3
2	ZnO	-350,62	-320,66	43,64
3	FeO	-272	-251,46	60,75
4	Fe_3O_4	-822,2	-740,32	87,4
5	$H_2O_{bug‘}$	-228,597	-242,827	188,724

ISSN 3030-3907

6	H_2	0	0	130,52
7	Fe	0	0	27,15
8	Zn	0	0	41,63

2-jadval.

Vodorodotermik tiklanish reaksiyalarining standart sharoitdagi (298 K) qiymatlari

№	Kimyoviy reaksiyalar	ΔH_{reak}, kJ	ΔG_{reak}, kJ	ΔS_{reak}, J/K
1	$ZnFe_2O_4 + H_2 = ZnO + 2FeO + H_2O$	58,783	10,593	70,044
2	$Fe_3O_4 + H_2 = 3FeO + H_2O$	-222,397	-256,887	153,054
3	$FeO + H_2 = Fe + H_2O$	43,403	8,633	24,604
4	$ZnO + H_2 = Zn + H_2O$	122,023	77,833	56,194

1-jadvalda berilgan qiymatlardan foydalanib, Gess qonuni bo‘yicha vodorod bilan boradigan tiklanish kimyoviy reaksiyalarining standart sharoitdagi natijalari hisoblandi va ular 2-jadvalda taqdim etilgan.

2-jadvalda taqdim etilgan standart sharoit uchun qilingan termodinamik hisoblashlar natijasida 2-reaksiya ekzotermik va standart sharoitda mustaqil ravishda bora oladi (faqatgina aktivlanish enrgiyasi berilishi shart). Lekin 1, 3, 4-reaksiyalar endotermik va standart sharoitda ularning erkin energiyasi musbat qiymatlarni namoyon qildi. Bu esa mazkur reaksiyalarni standart sharoitda o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmasligini bildiradi. Bu reaksiyalarning borishi uchun yuqori haroratlar talab etiladi.

2-jadvalda berilgan standart sharoitdagi termodinamik qiymatlardan foydalanib, barcha vodorodotermik kimyoviy reaksiyalar uchun Gibbs energiyasi o‘zgarishini haroratga bog‘liqligining umumiy formulalari quyidagicha yoziladi:

1. $ZnFe_2O_4 + H_2 = ZnO + 2FeO + H_2O$ $\Delta G_1^T = 58,783 – 0,070044T$
2. $Fe_3O_4 + H_2 = 3FeO + H_2O$ $\Delta G_2^T = – 222,397 – 0,153054T$
3. $FeO + H_2 = Fe + H_2O$ $\Delta G_3^T = 43,403 – 0,024604T$
4. $ZnO + H_2 = Zn + H_2O$ $\Delta G_4^T = 122,023 – 0,056194T$

Yuqorida keltirilgan to‘rtta vodorodotermik kimyoviy reaksiyalarning erkin energiyasini haroratga bog‘liqlik tenglamalariga asoslanib, bir nechta haroratlarda kuyindi tarkibidagi oksidlarni tiklanish reaksiyalarining erkin energiyasi qiymatlari hisoblab topildi va bu qiymatlar 3-jadvalda taqdim etilgan. Bunda sistemada harorat har 50 birlikka o‘zgarganda Gibbs energiyasining qiymatlari hisoblandi.

3-jadval.

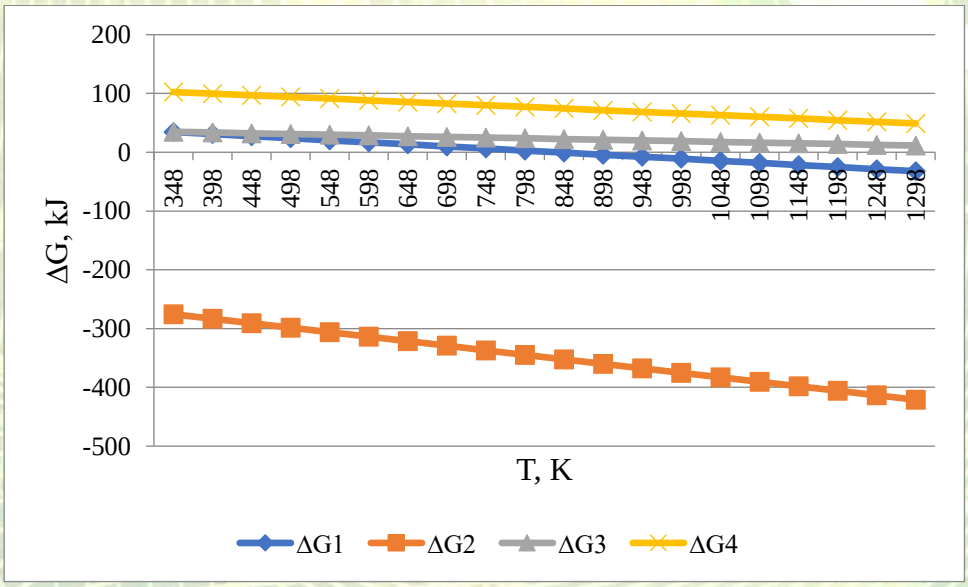
Vodorodotermik tiklanish reaksiyalarining turli haroratlardagi Gibbs energiyalari qiymatlari

№	T, K	ΔG_1^T	ΔG_2^T	ΔG_3^T	ΔG_4^T
1	348	34,408	-275,660	34,841	102,467

ISSN 3030-3907

2	398	30,905	-283,312	33,611	99,658
3	448	27,403	-290,965	32,380	96,848
4	498	23,901	-298,618	31,150	94,038
5	548	20,399	-306,271	29,920	91,229
6	598	16,897	-313,923	28,690	88,419
7	648	13,394	-321,576	27,460	85,609
8	698	9,892	-329,229	26,229	82,800
9	748	6,390	-336,881	24,999	79,990
10	798	2,888	-344,534	23,769	77,180
11	848	-0,614	-352,187	22,539	74,370
12	898	-4,117	-359,839	21,309	71,561
13	948	-7,619	-367,492	20,078	68,751
14	998	-11,121	-375,145	18,848	65,941
15	1048	-14,623	-382,798	17,618	63,132
16	1098	-18,125	-390,450	16,388	60,322
17	1148	-21,628	-398,103	15,158	57,512
18	1198	-25,130	-405,756	13,927	54,703
19	1248	-28,632	-413,408	12,697	51,893
20	1298	-32,134	-421,061	11,467	49,083

3-jadvalda keltirilgan barcha tiklanish reaksiyalarining termodinamik tahlilidan foydalanib, kuyindi tarkibidagi oksidlarni vodorod gazi ishtirokida qayta ishlash jarayonida oqib o‘tadigan barcha kimyoviy reaksiyalar uchun Ellingem diagrammasi tuzildi va u 1-rasmda tasvirlangan.

1-rasm. Oksid – vodorod sistemasida oqib o‘tadigan vodorodotermik reaksiyalarini umumiy Ellingem diagrammasi

ISSN 3030-3907

Oksid va vodorod sistemasida o‘qib o‘tadigan barcha vodorodotermik reaksiyalar ichida eng sekin boradigan (limitlovchi) reaksiya rux oksidining vodorod bilan tiklanish reaksiyasi bo‘lganligi sababli reaksiya to‘liq oqib o‘tishi uchun sistemaning optimal harorati aynan shu rux oksidining tiklanish reaksiyasi harorati bilan aniqlanadi. Lekin tadqiqotning maqsadi rux kuyindilarini kuchsiz tiklovchi xususiyatga ega bo‘lgan gazlar atmosferasida tiklash bo‘lganligi sababli sistemadagi rux oksidi va temir (II)-oksidlarining dastlabki metallik holiga qadar tiklanishi shart qilib olinmagan. Shuning uchun reaksion sistemada rux ferriti va magnetitning tiklanishi kuchsiz tiklanish shartini qanoatlantiradi. 1-rasmda tasvirlangan grafikdan shuni ko‘rishimiz mumkinki, endotermik reaksiyalarni inobatga olgan holda rux ferriti va magnetitning tiklanish jarayonlarining erkin energiyalarini solishtiradigan bo‘lsak, bunda limitlovchi reaksiya rux ferritining vodorod bilan tiklanishidir. Rux ferritining tiklanish jarayonining boshlanish nuqtasi 848 K (575 ^{o}C) haroratga muvofiq keldi. Ushbu haroratda magnetitning vodorod bilan tiklanish ehtimolligi juda yuqori. Jarayonning optimal haroratini aniqlashda uning kinetik xarakteristikasini ham bilish talab etiladi. Buning uchun Gibbs energiyasi qiymatlaridan foydalanib, kimyoviy reaksiyalarning muvozanat doimiyliklarini aniqlash kerak.

3-jadvaldagi erkin energiyalar qiymatlariga asoslanib, har bir vodorodotermik reaksiya uchun berilgan haroratlardagi kimyoviy muvozanat konstantasi aniqlandi va bu qiymatlar 4-jadvalda taqdim etilgan.

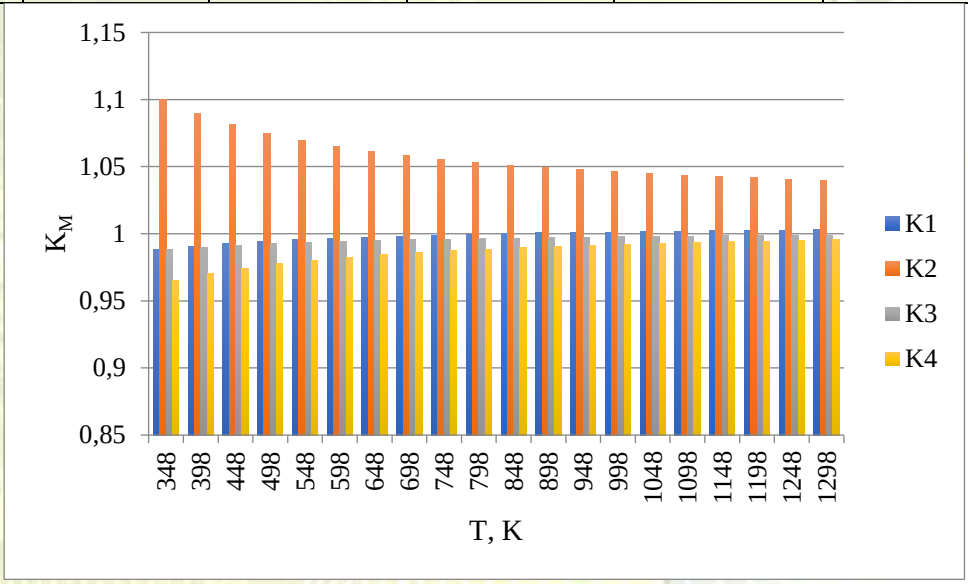
4-jadval.

Vodorodotermik tiklanish reaksiyalarining turli haroratlardagi muvozanat doimiyliklari qiymatlari

№	T, K	K_1	K_2	K_3	K_4
1	348	0,9882	1,1000	0,9880	0,9652
2	398	0,9907	1,0894	0,9899	0,9703
3	448	0,9927	1,0813	0,9913	0,9743
4	498	0,9942	1,0748	0,9925	0,9775
5	548	0,9955	1,0696	0,9935	0,9802
6	598	0,9966	1,0652	0,9942	0,9824
7	648	0,9975	1,0615	0,9949	0,9842
8	698	0,9983	1,0584	0,9955	0,9858
9	748	0,9990	1,0557	0,9960	0,9872
10	798	0,9996	1,0533	0,9964	0,9884
11	848	1,0001	1,0512	0,9968	0,9895
12	898	1,0006	1,0494	0,9971	0,9905
13	948	1,0010	1,0478	0,9975	0,9913

ISSN 3030-3907

14	998	1,0013	1,0463	0,9977	0,9921
15	1048	1,0017	1,0449	0,9980	0,9928
16	1098	1,0020	1,0437	0,9982	0,9934
17	1148	1,0023	1,0426	0,9984	0,9940
18	1198	1,0025	1,0416	0,9986	0,9945
19	1248	1,0028	1,0407	0,9988	0,9950
20	1298	1,0030	1,0398	0,9989	0,9955

2-rasm. Oksidlarni vodorodotermik tiklanish jarayonida muvozanat konstantasini haroratga bog‘liq ravishda o‘zgarishi

2-rasmda tasvirlangan grafikdan shuni ko‘rishimiz mumkinki, harorat 848 K (575 ^{o}C) ga yetganda limitlovchi reaksiya – rux ferritining tiklanish jarayoni vaqtida sistemada kimyoviy muvozanat qaror topadi va harorat 1298 K (1025 ^{o}C) ga yetganda muvozanat konstantasi yuqori qiymatga erishib reaksiya o‘ng tomonga, ya’ni mahsulot hosil bo‘lishi tomoniga siljiydi (K_M=1,003).

Oksidlarni vodorod gazi bilan tiklash usulining boshqa tiklovchi gazlar bilan tiklash usullaridan afzallik tomoni shundaki, vodorod gazi molekulalarining o‘lchami juda kichik (vodorod molekulasining diametri 27 nm) va shu sababli o‘lchami 27 nm dan katta bo‘lgan materiallarning ichki g‘ovaklarida vodorod molekulalari bemalol diffuziyalana oladi. Shuning uchun kukunsimon, sochiluvchan moddalarning metallurgiyasida tiklanish jarayonini vodorod ishtirokida olib borish ko‘proq samara beradi. Bunda jarayon optimal darajada oqib o‘tishi uchun tiklanish jarayonida vodorodning parsial bosimi yetarli darajada ta’minlab berilsa bas.

Ferrit–vodorod sistemasida olib borilgan termodinamik tahlil natijalariga ko‘ra, rux ferritining vodorod ishtirokida parchalanishi va rux hamda temirning ikki valentli holatga o‘tishi uchun jarayonning minimal termodinamik boshlanish

ISSN 3030-3907

harorati 848 K (575 °C) ga to‘g‘ri keladi. Aynan ushbu haroratdan boshlab $ZnFe_2O_4$ ning vodorod bilan tiklanish reaksiyasi uchun Gibbs erkin energiyasi manfiy qiymatga o‘tadi ($\Delta G_1<0$), bu esa ferrit kristall panjarasining buzilishi va ZnO hamda FeO (Fe^{2+}) fazalarining hosil bo‘lishi termodinamik jihatdan mumkin ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, FeO→Fe va ZnO→Zn reaksiyalarining mazkur harorat oralig‘ida erkin energiyasi musbat qiymatlarda saqlanib qolishi metallarni metallik holatgacha tiklashning ehtimoli past ekanligini bildiradi, bu esa qimmatbaho vodorod gazining ortiqcha sarf bo‘lishining oldini oladi. Jarayonning kinetik xususiyatlarini ham inobatga olgan holda, ferrit strukturalarini samarali buzish va keyingi sulfat kislotada tanlab eritishga tayyorlash uchun vodorodotermik tiklashning optimal harorat oralig‘i 898–998 K (625–725 °C) deb baholandi. Ushbu haroratlarda rux va temir birikmalari eriydigan oksid va ikki valentli holatlarga o‘tib, keying sulfat kislotada tanlab eritish tufayli ularning qattiq qoldiqdagi massa ulushi keskin kamayadi, natijada ikkilamchi kek tarkibida oltin va kumush kabi nodir metallarning konsentratsiyasi oshib, texnologik jihatdan qimmatli boyitma hosil qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Mazkur natijalarni an’anaviy rux ferritini koks ishtirokida tiklash jarayonlari bilan qiyosiy tahlil qiladigan bo‘lsak, vodorodotermik usulning bir qator muhim texnologik va energetik ustunliklari namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, uglerod yoki koks yordamida rux ferritining parchalanishi va ruxning ajralib chiqishi odatda 1100–1300 °C dan past bo‘lmagan haroratlarni talab qiladi, bu esa jarayonning yuqori energiya sig‘imi, yoqilg‘i sarfining ortishi va CO hamda CO_2 gazlarining katta miqdorda hosil bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Bundan tashqari, koks bilan tiklash jarayonida ferrit strukturalarining to‘liq buzilishi ko‘pincha rux va temirning metallik holatgacha qaytarilishi bilan kechadi, bu esa texnologik jihatdan talab qilinmaydigan ortiqcha energiya sarfi hamda ruxning bug‘lanish orqali yo‘qotilish xavfini keltirib chiqaradi. Vodorodotermik tiklashda esa ferrit panjarasining buzilishi va metallarni ikki valentli holatgacha qaytarish 625–725 °C kabi nisbatan past haroratlarda amalga oshiriladi, bu energiya sarfini sezilarli darajada kamaytirish bilan birga, qimmatbaho vodorod gazidan maqsadli va tejamkor foydalanish imkonini beradi. Natijada jarayon uglerodli tiklash usullariga nisbatan past haroratli, kam chiqindili va keyingi sulfat kislotada tanlab eritish uchun optimal tayyorlangan mahsulot hosil qilish nuqtai nazaridan resurs-tejamkor va ekologik jihatdan afzal texnologik yechim sifatida baholanadi.

XULOSA. Ushbu ilmiy tadqiqotda rux ishlab chiqarish keklari tarkibidagi sulfat kislotada erimaydigan ferrit strukturalarini vodorodotermik usulda qayta ishlash jarayonining termodinamik va kinetik jihatlari tizimli ravishda o‘rganildi. Ferrit–vodorod sistemasida kechadigan asosiy va oraliq kimyoviy reaksiyalar

ISSN 3030-3907

tahlili asosida rux ferritining kristall panjarasini buzish va rux hamda temirni ikki valentli holatgacha qaytarish uchun zarur bo‘lgan minimal va optimal harorat sharoitlari ilmiy jihatdan asoslab berildi. O‘tkazilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, rux ferritining vodorod bilan tiklanish jarayoni 848 K (575 °C) dan boshlab termodinamik jihatdan mumkin bo‘lib, jarayonning amaliy jihatdan samarali va barqaror borishi uchun optimal harorat oralig‘i 898–998 K (625–725 °C) deb belgilandi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy yangiligi shundan iboratki, rux ferritlarini tiklashda metallarni metallik holatgacha qaytarish shart emasligi ilmiy asoslab berildi va faqat ikki valentli holatgacha (ZnO va FeO) tiklash ferrit strukturasini buzish uchun yetarli ekanligi ko‘rsatildi. Bu yondashuv qimmatbaho vodorod gazining ortiqcha sarfini oldini olish bilan birga, jarayonni energetik jihatdan sezilarli darajada tejamkor qiladi. Shuningdek, termodinamik hisoblashlar natijasida rux ferritining vodorod bilan tiklanishi butun jarayon uchun limitlovchi bosqich ekanligi aniqlanib, jarayon parametrlarini aynan ushbu reaksiya sharoitlariga moslash zarurligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Olingan natijalar asosida vodorodotermik tayyorlov jarayoni an’anaviy uglerodli (koks bilan) tiklash usullari bilan qiyoslab baholandi. Aniqlanishicha, vodorodotermik usul rux ferritlarini 1100–1300 °C kabi yuqori haroratlarda metallik holatgacha tiklashni talab qiladigan koksli jarayonlarga nisbatan past haroratli, kam energiya sarflovchi va ekologik jihatdan qulay texnologik yechim hisoblanadi. Eng muhimi, mazkur yondashuv keyingi bosqichda sulfat kislotada tanlab eritish jarayonida rux va temirning eritmaga deyarli to‘liq o‘tishini ta’minlab, qattiq qoldiqda ularning massa ulushini keskin kamaytiradi. Natijada ikkilamchi kek tarkibida oltin, kumush kabi nodir metallarning konsentratsiyasi ortib, ularni sanoat miqyosida boyitishga yaroqli mahsulotga aylantirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari rux ishlab chiqarish texnogen chiqindilarini resurs-tejamkor va kam chiqindili texnologiyalar asosida qayta ishlash uchun ilmiy asoslangan yondashuvni taklif etadi hamda vodorodotermik tayyorlov jarayonini gidrometallurgik sxemalarga integratsiya qilish istiqbollarini ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev Sh.T., Xolikulov D.B., Xaydaraliyev X.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Sfaleritni marganes dioksidi bilan oksidlovchi tanlab eritishning termodinamik imkoniyatlarini baholash // Kompozitsion materiallar. – 2025. – № 4. – B. 90–92.

ISSN 3030-3907

2. Hojiyev Sh.T., Xolikulov D.B., Xaydaraliyev X.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Sulfidli rux boyitmasini pirolyuzit yordamida kislotali muhitda oksidlash yo‘li bilan tanlab eritish jarayonining kinetikasini tadqiq etish // Kompozitsion materiallar. – 2025. – № 4. – B. 158–160.
3. Хожиев Ш.Т., Холикулов Д.Б., Муталибхонов С.С., Шайманов И.И., Ма Г. Сравнительный термодинамический анализ флюсующих добавок Na_2O и CaO при восстановлении железа из силикатных шлаков черной металлургии // Черные металлы. – 2025. – № 9. – С. 12-18.
4. Khojiev Sh.T., Kholikulov D.B., Khaydaraliev Kh.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Eco-Efficient Oxidative Leaching of Zinc Sulfide Concentrates Using Manganese Dioxide: A Thermodynamic and Process Analysis // International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). – 2025. – Vol. 9. – № 10. – P. 163–171.
5. Hojiyev Sh.T., O‘razaliyev Sh.B., Sayfiddinov A.A., Shodiyeva Z.Sh. Rux ishlab chiqarish keklari tarkibidagi ferrit strukturalarini is gazi ishtirokida parchalanishining termodinamik asoslari // Образование и наука в XXI веке. – 2025. – Вып. № 69–2, т. 1. – С. 40–53.
6. Khojiev Sh.T., Khaydaraliev K.R., Mutalibkhonov S.S., Khudoymuratov S.J. Chemical kinetics and interfacial electron transfer in the hydrazine reduction of zinc ferrite // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 3. – P. 445–454.
7. Khojiev Sh.T., Khaydaraliev K.R., Mamarakhimov S.K., Eraliyev X.M. Thermodynamic insights into metallic iron-assisted reduction of spinel ferrites in zinc hydrometallurgical residues // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 3. – P. 126–139.
8. Khojiev Sh.T., Kholikulov D.B., Khaydaraliev K.R. Effect of temperature on hydrometallurgical reductive-leaching of zinc cakes // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 1. – P. 143–154.
9. Hojiyev Sh.T., Xoliqulov D.B., Xaydaraliyev X.R. Rux, mis, kadmiy va temirning chiqindi-keklardan eritmaga o‘tish jarayonida kislota konsentrasiyasining roli // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 1. – P. 120–128. Khojiev Sh.T., Kholikulov D.B., Khaydaraliev Kh.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Influence of Hydrazine Sulfate on the Redox Chemistry and Selective Dissolution of Zinc, Iron, Copper, and Cadmium from Metallurgical Wastes // International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). – 2025. – Vol. 9. – № 11. – P. 132-138.
10. Самадов А.У., Хожиев Ш.Т., Жалолов Б.А., Тошкодирова Р.Э., Музафарова Н.М. Термодинамические аспекты термической переработки

ISSN 3030-3907

цинксодержащих техногенных образований черной металлургии в углеродной среде // Черные металлы. – 2026. – № 1. – С. 83–88.
11. Khaydaraliev Kh.R., Khojiev Sh.T., Shodiyev M.T. Processing of Zinc Production Wastes and Recycling Opportunities // International Journal of Scientific Bulletin. – 2026. – Vol. 3, Issue 1. – P. 90–96.

ISSN 3030-3907

RUX KEKLARINI RESURS-TEJAMKOR QAYTA ISHLASH UCHUN METANOTERMIK SELEKTIV TIKLASHNING TERMODINAMIK ASOSLARI

Hojiyev Shohruh Toshpo‘latovich
Olmaliq davlat texnika instituti, PhD, dotsent, Olmaliq, O‘zbekiston
E-mail: shohruhhojiyev@gmail.com
Xaydaraliyev Xolbay Rustam o‘g‘li
Olmaliq davlat texnika instituti, katta o‘qituvchi, Olmaliq, O‘zbekiston
E-mail: xolboyxaydaraliyev@gmail.com
O‘razaliyev Shunqor Bahodir o‘g‘li
Olmaliq davlat texnika instituti, magistrant, Olmaliq, O‘zbekiston
Xabibullayeva Muxlisa Xayrulla qizi
Olmaliq davlat texnika instituti, talaba, Olmaliq, O‘zbekiston
Sayfiddinov Asqarali Axmadali o‘g‘li
Olmaliq davlat texnika instituti, talaba, Olmaliq, O‘zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada rux ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan keklar tarkibidagi sulfat kislotada erimaydigan ferrit strukturalarini metanotermik usulda selektiv tiklash jarayonining termodinamik asoslari o‘rganildi. Ferrit–metan gazi sistemasida ehtimoliy oksidlanish-qaytarilish reaksiyalari uchun entalpiya, entropiya va Gibbs erkin energiyasi qiymatlari hisoblab chiqildi hamda haroratning jarayonga ta’siri tahlil qilindi. Olingan natijalarga ko‘ra, 1250–1300 K harorat oralig‘ida ferrit va magnetit tarkibidagi temir past valentli yoki metallik holatga o‘tadi, rux esa oksid ko‘rinishida saqlanib qoladi. Bu holat klinker tarkibidan metallashgan temirni magnitli separatsiya orqali selektiv ajratib olish hamda keyingi sulfat kislota bilan tanlab eritish jarayonida kislota sarfini kamaytirish imkonini beradi. Taklif etilgan yondashuv rux keklarini kompleks va resurs-tejamkor qayta ishlash uchun istiqbolli texnologik yechim sifatida baholandi.

Kalit so‘zlar: rux keki, rux ferriti, metanotermik tiklash, metan gazi, selektiv tiklash, termodinamik tahlil, magnitli separatsiya, sulfat kislotada eritish.

Аннотация. В статье исследованы термодинамические основы селективного метанотермического восстановления ферритных фаз, содержащихся в цинковых кеках, образующихся при производстве цинка. Для системы «феррит–метан» рассчитаны изменения энтальпии, энтропии и энергии Гиббса возможных окислительно-восстановительных реакций, а также проанализировано влияние температуры на протекание процессов. Установлено, что в интервале температур 1250–1300 K железо, входящее в состав феррита и магнетита, восстанавливается до двухвалентного или металлического состояния, тогда как цинк сохраняется в форме оксида. Это

ISSN 3030-3907

обеспечивает возможность селективного выделения металлизированного железа из клинкера методом магнитной сепарации и снижает расход серной кислоты на последующей стадии выщелачивания. Предложенный подход рассматривается как перспективное ресурсосберегающее решение для комплексной переработки цинковых кеков.

Ключевые слова: цинковый кек, цинковый феррит, метанотермическое восстановление, метан, селективное восстановление, термодинамический анализ, магнитная сепарация, сернокислотное выщелачивание.

Abstract. This paper investigates the thermodynamic fundamentals of selective methanothermal reduction of ferrite phases contained in zinc production residues. For the ferrite–methane system, the enthalpy, entropy, and Gibbs free energy changes of possible redox reactions were calculated, and the effect of temperature on the reduction behavior was analyzed. The results indicate that within the temperature range of 1250–1300 K, iron present in ferrite and magnetite phases is reduced to divalent or metallic states, while zinc remains in the oxide form. This enables selective separation of metallized iron from the clinker by magnetic separation and reduces sulfuric acid consumption during subsequent leaching stages. The proposed approach is considered a promising resource-efficient and environmentally acceptable solution for the comprehensive processing of zinc residues.

Keywords: zinc residue, zinc ferrite, methanothermal reduction, methane gas, selective reduction, thermodynamic analysis, magnetic separation, sulfuric acid leaching.

KIRISH.

Rux ishlab chiqarish jarayonlarida hosil bo‘ladigan texnogen keklar rangli metallurgiya sanoatining eng murakkab va muammoli chiqindilaridan biri hisoblanadi. Ushbu keklar tarkibida ruxning sezilarli qismi sulfat kislotada yomon eriydigan yoki umuman erimaydigan ferritli birikmalar, xususan $ZnFe_2O_4$ shaklida mavjud bo‘lib, bu holat ruxni gidrometallurgik usulda yuqori darajada ajratib olish imkoniyatini keskin cheklaydi [1]. Shu sababli ferrit strukturalarini buzish va ruxni eruvchan holatga o‘tkazishga qaratilgan yangi, energetik va resurs-tejamkor texnologik yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi [2].

Ma’lumki, rux ferriti termodinamik jihatdan barqaror birikma bo‘lib, an’anaviy sulfat kislota bilan eritish sharoitlarida deyarli parchalanmaydi. Amaliyotda ferrit fazalarini buzish uchun yuqori haroratli pirometallurgik jarayonlar, koks yoki qattiq yoqilg‘i ishtirokidagi tiklash usullari qo‘llaniladi [3]. Biroq bunday texnologiyalar yuqori energiya sarfi, karbonat angidrid

ISSN 3030-3907

chiqindilarining ortishi va jarayonni aniq boshqarishdagi murakkabliklar bilan tavsiflanadi [4]. So‘nggi yillarda gazsimon qaytaruvchilar asosida olib boriladigan tiklovchi ishlov berish jarayonlari ekologik va texnologik nuqtai nazardan muqobil yechim sifatida qaralmoqda [5].

Rux keklari tarkibidagi $ZnFe_2O_4$ ferritining yuqori termodinamik barqarorligi ruxning sulfat kislotada selektiv va to‘liq eritilishiga jiddiy to‘sqinlik qiladi. Natijada umumiy rux chiqimi kamayadi, texnologik jarayonning iqtisodiy samaradorligi pasayadi va chiqindilar hajmi ortadi [6]. Ferrit strukturalarini buzmasdan turib, ruxni gidrometallurgik jarayonlarga samarali jalb etish amalda imkonsizdir. Shu bois, ferritni oldindan qayta ishlash bosqichini takomillashtirish muhim ilmiy va texnologik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda [7].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, rux ferritini gazsimon qaytaruvchilar yordamida tiklash bo‘yicha tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, metan (CH_4) gazi asosidagi tiklovchi atmosfera sharoitida ferrit–metan sistemasida kechadigan reaksiyalarning termodinamik barqarorligi va kinetik xususiyatlari yetarlicha chuqur o‘rganilmagan [8]. Xususan, ruxni oksid holatda saqlagan holda temirni past valentli holatga o‘tkazish imkoniyatlari, optimal harorat oralig‘i va gaz muhitining ta’siri bo‘yicha tizimli ilmiy tahlillar cheklangan [9].

Termodinamik hisob-kitoblar va avvalgi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, metan gazi yuqori haroratlarda kuchli qaytaruvchi xususiyat namoyon etib, ferrit strukturasidagi temir oksidlarini qaytarish imkoniyatiga ega [10]. Bunda Zn–Fe–O–C–H sistemasida gaz-faza muvozanatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, jarayon kinetikasi ferrit kristall panjarasining parchalanish tezligi va gaz–qattiq faza o‘zaro ta’siri bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu masalalar chuqur ilmiy tahlilni talab etadi [11].

O‘zbekiston rangli metallurgiya korxonalarida, xususan rux ishlab chiqarish bilan bog‘liq texnologik jarayonlarda katta hajmdagi rux keklari hosil bo‘lmoqda [12]. Ushbu keklarni samarali qayta ishlash mamlakatning xomashyo bazasidan oqilona foydalanish, import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish va ekologik yuklamani kamaytirish nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Tabiiy gaz zaxiralarining mavjudligi metan asosidagi tiklovchi muhitdan foydalanishni iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq qiladi [13].

Ushbu tadqiqotning asosiy vazifasi rux keklari tarkibidagi ferrit strukturalarini metanotermik usulda qayta ishlash jarayonining termodinamik va kinetik qonuniyatlarini aniqlashdan iborat [14]. Tadqiqot doirasida ferrit–CH_4 sistemasida ehtimoliy kimyoviy reaksiyalar, ularning Gibbs erkin energiyasi, muvozanat sharoitlari hamda haroratning jarayonga ta’siri tahlil qilinadi [15].

ISSN 3030-3907

Mazkur ilmiy maqolaning maqsadi rux ferritini metan gazi ishtirokida tiklovchi atmosfera sharoitida qayta ishlash imkoniyatlarini ilmiy asoslash, ferrit strukturasini buzish orqali rux oksidini sulfat kislotada eriydigan holatga o‘tkazish uchun optimal termodinamik va kinetik shartlarni aniqlashdan iboratdir. Olingan natijalar rux keklarini gidrometallurgik qayta ishlash texnologiyalarini takomillashtirishga xizmat qilishi kutiladi.

TADQIQOT OBYEKTLARI VA METODIKASI. Ushbu tadqiqotning asosiy obyektlari sifatida rux ishlab chiqarish jarayonida hosil bo‘ladigan rux keki (kek) tarkibidagi asosiy ferrit va oksid fazalari — rux ferriti ($ZnFe_2O_4$), magnetit (Fe_3O_4), vyustit (FeO) hamda rux oksidi (ZnO) tanlab olindi. Tadqiqotda tiklovchi muhit sifatida tabiiy gaz tarkibidagi metan (CH_4) gazi qabul qilinib, oksid–metan sistemasida yuqori haroratlarda yuz beradigan ehtimoliy oksidlanish-qaytarilish reaksiyalari tizimi shakllantirildi. Asosiy e’tibor ferrit strukturasini buzish orqali ruxni oksid holatda saqlab qolgan holda temir oksidlarini past valentli holatlarga o‘tkazish imkoniyatlarini aniqlashga qaratildi, chunki bu holat keyingi gidrometallurgik bosqichlarda ruxning sulfat kislotada eruvchanligini ta’minlash uchun muhim hisoblanadi.

Tadqiqot metodikasi termodinamik hisoblashlar va ularning tahliliga asoslangan bo‘lib, metan gazi ishtirokida boradigan tiklanish reaksiyalarining standart sharoitdagi (298 K) entalpiya (ΔH), Gibbs erkin energiyasi (ΔG) va entropiya (ΔS) qiymatlari Gess qonuni asosida aniqlandi. Olingan termodinamik funksiyalar asosida haroratga bog‘liq $\Delta G(T)$ tenglamalari tuzilib, 348–1298 K (75–1025 °C) oralig‘ida reaksiyalarning sodir bo‘lish ehtimoli baholandi. Shuningdek, har bir reaksiya uchun berilgan haroratlarda kimyoviy muvozanat konstantalari hisoblanib, Ellingem diagrammalari va grafik tahlillar yordamida selektiv tiklanish sharoitlari asoslab berildi. Ushbu yondashuv ferrit–metan sistemasida kechadigan jarayonlarning termodinamik ustuvorligini aniqlash hamda optimal harorat oralig‘ini belgilash imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Kuchsiz tiklovchi muhitga ega bo‘lgan gazlar aralashmasidagi tiklovchi moddalar ichida metan (CH_4) gazining hajmiy ulushi eng kam bo‘lganligi tufayli rux keki tarkibidagi komponentlar bilan metan gazining to‘qnashishlari soni ham kam bo‘ladi. Rux keki tarkibidagi oksidlarning yuqori haroratda metan gazi bilan ta’sirlashish jarayonlarining kimyoviy reaksiyalari quyidagilardan iborat:

$$4ZnFe_2O_4 + CH_4 = 4ZnO + 8FeO + CO_2 + 2H_2O \quad (1)$$

$$4Fe_3O_4 + CH_4 = 12FeO + CO_2 + 2H_2O \quad (2)$$

$$4FeO + CH_4 = 4Fe + CO_2 + 2H_2O \quad (3)$$

$$4ZnO + CH_4 = 4Zn + CO_2 + 2H_2O \quad (4)$$

ISSN 3030-3907

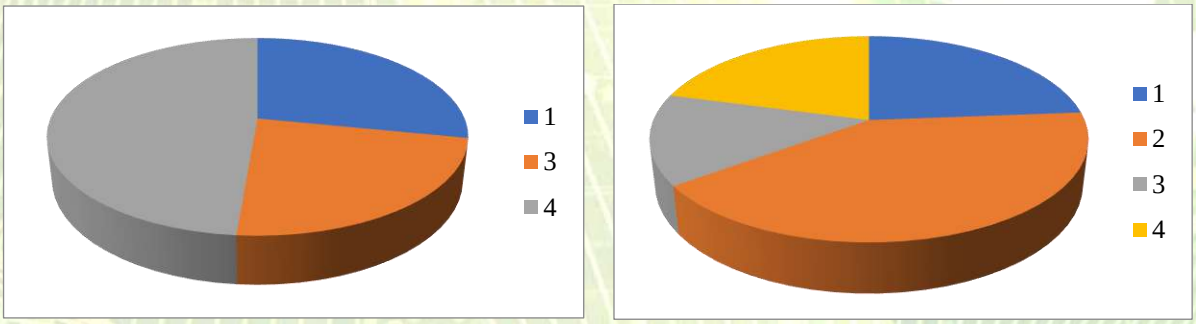
3.9-jadvalda berilgan qiymatlardan foydalanib, Gess qonuni bo‘yicha metan gazi bilan boradigan tiklanish kimyoviy reaksiyalarining standart sharoitdagi natijalari hisoblandi va ular 1-jadvalda taqdim etilgan.

1-jadval.

Metanotermik tiklanish reaksiyalarining standart sharoitdagi (298 K) qiymatlari

№	Kimyoviy reaksiyalar	ΔH_{reak}, kJ	ΔG_{reak}, kJ	ΔS_{reak}, J/K
1	$4ZnFe_2O_4 + CH_4 = 4ZnO + 8FeO + CO_2 + 2H_2O$	347,18	212,9	452,17
2	$4Fe_3O_4 + CH_4 = 12FeO + CO_2 + 2H_2O$	-777,54	-857,02	784,21
3	$4FeO + CH_4 = 4Fe + CO_2 + 2H_2O$	285,66	205,06	270,41
4	$4ZnO + CH_4 = 4Zn + CO_2 + 2H_2O$	600,14	481,86	396,77

1-jadvalda taqdim etilgan termodinamik hisoblashlarning standart sharoitdagi qiymatlaridan shuni bilish mumkinki, 1, 3, 4-kimyoviy reaksiyalar endotermik reaksiyalar bo‘lib, ularning standart Gibbs energiyasi qiymatlari musbat, ya’ni 298 K da reaksiya o‘z-o‘zidan sodir bo‘la olmaydi. Faqatgina 2-kimyoviy reaksiyagina ekzotermik bo‘lib, faollanish energiyasi berilganda magnetit nanozarrachalari bilan metan gazi orasida standart sharoitda oksidlanish-qaytarilish jarayoni sodir bo‘ladi. Magnetitning tiklanishida katta miqdorda issiqlik ajralib chiqsa, qolgan uchta kimyoviy reaksiyada esa katta miqdorda issiqlik yutilishi kuzatildi. Issiqlikning yutilishida va natijada sistema entropiyasining o‘rgarishida har bir kimyoviy reaksiyaning hissasini tasavvur qilish uchun ularni 1-rasmda aylana diagramma ko‘rinishida tasvirlandi.

a) b)

1-rasm. Metan gazi ishtirokida boradigan tiklanish reaksiyalarining entalpiya va entropiya qiymatlarining ulushlarda ifodalanishi: a) issiqlik yutilishida tiklanish reaksiyalarining hissasi; b) tiklanish reaksiyalaridan so‘ng sistema entropiyasining o‘zgarishida har bir reaksiyaning hissasi

1-a rasmda tasvirlangan aylana diagrammadan shuni ko‘rish mumkinki, 4-kimyoviy reaksiyada eng ko‘p miqdorda issiqlik yutiladi. Shu sababga ko‘ra bu

ISSN 3030-3907

reaksiyaning borish harorati ancha yuqori qiymatlarni tashkil etadi. 1-b rasmda esa aynan shu 4-kimyoviy reaksiya sodir bo‘lishi natijasida reaksion sistemadagi zarrachalarning tartibsizlik darajasi ortib boradi.

1-jadvaldagi qiymatlardan chiqarilgan xulosaga asosan haroratning ortishi har bir tiklanish reaksiyasiga qanday ta’sir ko‘rsatishi orasidagi bog‘liqlikning tegishli matematik ifodalar tuzildi va ular quyidagicha ko‘rinishga ega:

1.	$4ZnFe_2O_4 + CH_4 = 4ZnO + 8FeO + CO_2 + 2H_2O$	$\Delta G_1^T = 347,18 – 0,45217T$
2.	$4Fe_3O_4 + CH_4 = 12FeO + CO_2 + 2H_2O$	$\Delta G_2^T = -777,54 – 0,78421T$
3.	$4FeO + CH_4 = 4Fe + CO_2 + 2H_2O$	$\Delta G_3^T = 285,66 – 0,27041T$
4.	$4ZnO + CH_4 = 4Zn + CO_2 + 2H_2O$	$\Delta G_4^T = 600,14 – 0,39677T$

Hisoblab chiqilgan matematik ifodalarga asoslanib, reaksion sistemada harorat har 50 birlikka ko‘tarilganda har bir tiklanish kimyoviy jarayonlarining sodir bo‘lish ehtimolligi aniqlandi. Olingan natijalar 2-jadvalda taqdim etilgan.

2-jadval.

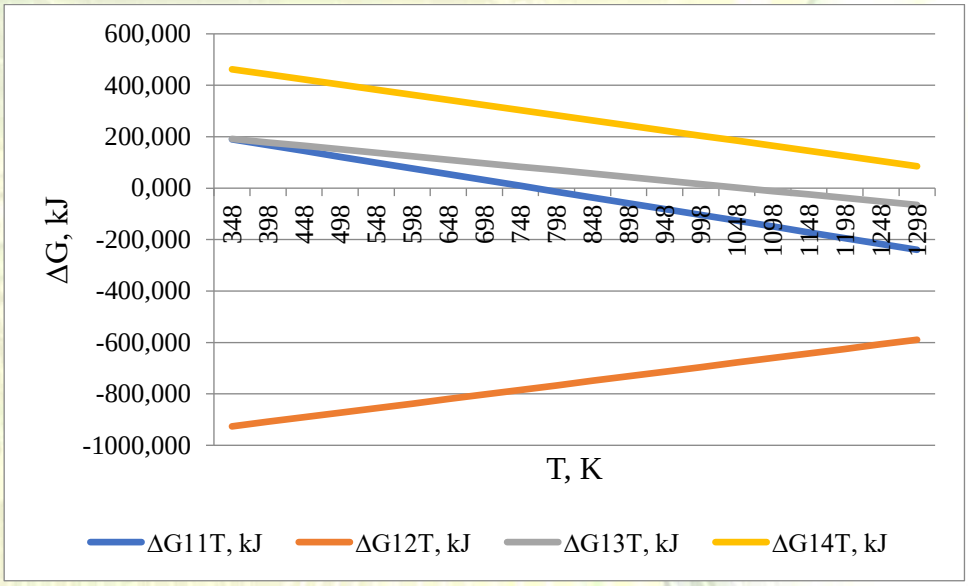
Metan gazi ishtirokida oqib o‘tadigan tiklanish reaksiyalarining turli haroratlardagi Gibbs energiyalari qiymatlari

№	T, K	ΔG_{11}^T, kJ	ΔG_{12}^T, kJ	ΔG_{13}^T, kJ	ΔG_{14}^T, kJ
1	348	189,825	-926,403	191,557	462,064
2	398	167,216	-908,673	178,037	442,226
3	448	144,608	-890,943	164,516	422,387
4	498	121,999	-873,213	150,996	402,549
5	548	99,391	-855,483	137,475	382,710
6	598	76,782	-837,753	123,955	362,872
7	648	54,174	-820,024	110,434	343,033
8	698	31,565	-802,294	96,914	323,195
9	748	8,957	-784,564	83,393	303,356
10	798	-13,652	-766,834	69,873	283,518
11	848	-36,260	-749,104	56,352	263,679
12	898	-58,869	-731,375	42,832	243,841
13	948	-81,477	-713,645	29,311	224,002
14	998	-104,086	-695,915	15,791	204,164
15	1048	-126,694	-678,185	2,270	184,325
16	1098	-149,303	-660,455	-11,250	164,487
17	1148	-171,911	-642,726	-24,771	144,648
18	1198	-194,520	-624,996	-38,291	124,810
19	1248	-217,128	-607,266	-51,812	104,971

ISSN 3030-3907

20	1298	-239,737	-589,536	-65,332	85,133

2-jadvalda 348 – 1298 K (75 – 1025 ºC) haroratlar intervalida metan gazi ishtirokida oqib o‘tadigan tiklanish kimyoviy reaksiyalarining tegishli Gibbs energiyalari taqdim etilgan bo‘lib, harorat ortib borishi bilan barcha endotermik reaksiyalarning yuz berish ehtimolligi ortib bordi. Masalan, rux ferritining tiklanish reaksiyasida (1-reaksiya) Gibbs energiyasi 798 K (525 ºC) haroratda manfiylashadi, ya’ni rux ferritining tiklanish reaksiyasi kurtak ota boshlaydi. Buni 2-rasmda ham ko‘rish mumkin.

2-rasm. Oksid – metan gazi sistemasida oqib o‘tadigan tiklanish reaksiyalarining umumiy Ellingem diagrammasi

2-rasmda tasvirlangan grafikda oksid va metan gazi sistemasida oqib o‘tadigan tiklanish kimyoviy reaksiyalarining orasida magnetitning tiklanish reaksiyasi (2-reaksiya) ekzotermik reaksiya bo‘lganligi tufayli haroratning ko‘tarilishi to‘g‘ri kimyoviy reaksiya tezligini pasayishiga olib keldi. Lekin bu reaksiya tadqiq etilgan haroratlar intervalining har bir qiymatida manfiy ko‘rsatkichlarni namoyon qildi va bu holat mazkur reaksiyaning berilgan haroratlar oralig‘ida albatta sodir bo‘lishini anglatadi.

2-jadvaldagi erkin energiyalar qiymatlariga asoslanib, metan gazi ishtirokida boradigan har bir tiklanish reaksiyasi uchun berilgan haroratlardagi kimyoviy muvozanat konstantasi aniqlandi va bu qiymatlar 3-jadvalda taqdim etilgan.

3-jadvalgi qiymatlar va bu qiymatlarni 3-rasmda gistogrammalar ko‘rinishida tasvirlangan grafikdan shuni anglash mumkinki, temir (II)-oksidining (vyustit) metan gazi yordamida tiklanishida (3-reaksiya) haroratda 1050 K ga yetganda reaksion sistemada kimyoviy muvozanat qaror topadi va harorat 1098 K (825 ºC) ga yetganda esa kimyoviy reaksiya tezligi o‘ng tomonga, ya’ni mahsulot (temir kukunlari) hosil bo‘lishi tomoniga siljiydi. Ammo berilgan haroratlar

ISSN 3030-3907

intervalida rux oksidining metan gazi ishtirokida tiklanishi yuz bermaydi. Buning sababi rux oksidining metan gazi yordamida metallik rux hosil bo‘lishiga qadar tiklanishida juda katta miqdorda issiqlik talab qilinishidir.

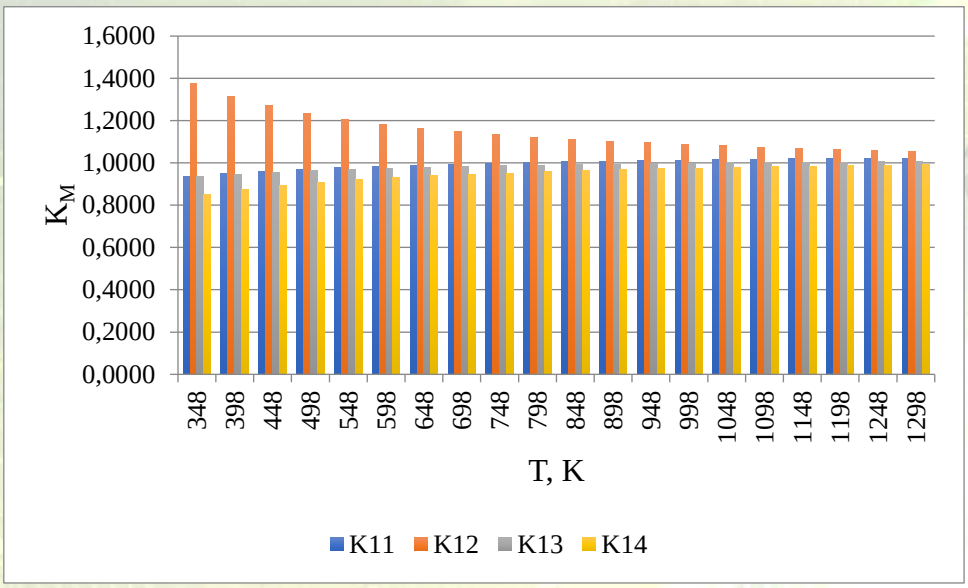
3-jadval.

Metan gazi ishtirokida boradigan tiklanish reaksiyalarining turli haroratlardagi muvozanat doimiyliklari qiymatlari

№	T, K	K_1	K_2	K_3	K_4
1	348	0,9349	1,3776	0,9359	0,8523
2	398	0,9507	1,3162	0,9476	0,8748
3	448	0,9609	1,2704	0,9568	0,8927
4	498	0,9710	1,2349	0,9642	0,9073
5	548	0,9779	1,2067	0,9703	0,9194
6	598	0,9847	1,1836	0,9754	0,9296
7	648	0,9897	1,1645	0,9797	0,9383
8	698	0,9946	1,1483	0,9834	0,9458
9	748	0,9985	1,1345	0,9867	0,9524
10	798	1,0021	1,1226	0,9895	0,9581
11	848	1,0053	1,1122	0,9920	0,9633
12	898	1,0079	1,1030	0,9943	0,9679
13	948	1,0107	1,0948	0,9963	0,9720
14	998	1,0126	1,0875	0,9981	0,9757
15	1048	1,0150	1,0810	0,9997	0,9791
16	1098	1,0165	1,0751	1,0012	0,9821
17	1148	1,0187	1,0697	1,0026	0,9850
18	1198	1,0197	1,0648	1,0039	0,9875
19	1248	1,0217	1,0603	1,0050	0,9899
20	1298	1,0231	1,0562	1,0061	0,9921

Metan gazi ishtirokida rux rux kekilari tarkibidagi oksidlarning tiklanish jarayonlarida oqib o‘tadigan kimyoviy reaksiyalar orasida eng sekin boruvchi (limitlovchi) jarayon bu rux oksidining tiklanishidir. Lekin olib borilgan tadqiqotda rux oksidining tiklanishi maqsad qilib olinmaganligi tufayli bunday holatda limitlovchi reaksiya vyustitning tiklanish reaksiyasi degan xulosaga kelindi.

ISSN 3030-3907

3-rasm. Oksidlarni metan gazi bilan tiklanish jarayonida muvozanat konstantasini haroratga bog‘liq ravishda o‘zgarishi

Vyustitning metan gazi ishtirokida tiklanish reaksiyasi endotermik bo‘lgani uchun haroratning ortishi reaksiya tezligini oshiradi. Lekin selektiv tiklash jarayonida yuqori harorat talab qilinmaganligi va rux kekilarni chuqur tiklash shart emasligi sababli 1298 K (1025 ^{o}C) harorat rux kekilarni metan gazi bilan tanlab (selektiv) tiklanish reaksiyalari uchun optimal harorat bo‘la oladi degan xulosaga kelindi.

Olib borilgan termodinamik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, metan gazi ishtirokida rux metali rux keklari tarkibidagi ferrit va temir oksid fazalarining tiklanish reaksiyalari haroratga kuchli bog‘liq bo‘lib, selektiv tiklash sharoitini ta’minlash uchun haroratning to‘g‘ri tanlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Hisoblangan Gibbs erkin energiyasi qiymatlariga ko‘ra, rux ferritining metan bilan tiklanish reaksiyasi 798 K (≈525 °C) dan boshlab termodinamik jihatdan mumkin bo‘la boshlaydi, ya’ni ushbu haroratdan yuqorida ferrit strukturasining parchalanishi va temir oksidlarining past valentli holatlarga o‘tishi kuzatiladi. Shu bilan birga, magnetitning (Fe_3O_4) metan gazi bilan tiklanishi butun tadqiq etilgan haroratlar oralig‘ida manfiy ΔG qiymatlariga ega bo‘lib, temirning Fe^{2+} (FeO) yoki metallik Fe holatiga o‘tishi uchun qulay sharoit mavjudligini ko‘rsatadi.

Biroq rux oksidining metan gazi yordamida metallik rux holatigacha tiklanishi uchun juda katta issiqlik talab etilishi aniqlangan bo‘lib, 1298 K (≈1025 °C) gacha bo‘lgan haroratlarda ham ushbu reaksiya termodinamik jihatdan noqulay bo‘lib qoladi. Bu holat tadqiqot maqsadlari nuqtai nazaridan muhim afzallik hisoblanadi, chunki ruxning oksid holatda saqlanib qolishi klinker tarkibida metallashgan temirni magnitli separatsiya usuli bilan selektiv ajratib olish imkonini beradi. Natijada temir miqdori kamaygan klinkerni keyingi bosqichda sulfat kislota

ISSN 3030-3907

eritmasida qayta ishlashda kislota sarfi sezilarli darajada kamayadi hamda eritmaning temir va boshqa yo‘ldosh elementlar bilan zararlanish ehtimoli pasayadi. Shu asosda, ferrit va magnetitdagi temirni tiklash, biroq ruxni oksid holatda saqlab qolish shartlarini to‘liq ta’minlaydigan optimal metanotermik tiklash harorati 1250–1300 K (≈975–1025 °C) oralig‘i deb baholandi.

Mazkur harorat oralig‘ida ferrit strukturasining buzilishi natijasida rux oksidi sulfat kislota eritmasida oson eriydigan holatga o‘tadi, temir esa asosan metallik yoki past valentli oksid shaklida klinkerda jamlanadi. Bu holat keyingi gidrometallurgik tanlab eritish jarayonida rux va temirning eritmaga deyarli to‘liq o‘tishini ta’minlab, qattiq qoldiqdagi ularning massa ulushini keskin kamaytiradi yoki butkul bartaraf etadi. Natijada ikkilamchi qattiq kek tarkibida oltin, kumush kabi nodir va qimmatbaho metallarning konsentratsiyasi ortib, ularni sanoat miqyosida ajratib olish uchun yaroqli boyitma shakllanishiga sharoit yaratiladi.

XULOSA. Ushbu tadqiqotda rux ishlab chiqarish keklari tarkibidagi sulfat kislotada erimaydigan ferrit strukturalarini buzish va ruxni eruvchan oksid holatiga o‘tkazishga qaratilgan metanotermik tiklash jarayonining termodinamik qonuniyatlari tizimli ravishda o‘rganildi. Ferrit–metan gazi sistemasida ehtimoliy oksidlanish-qaytarilish reaksiyalari uchun Gibbs erkin energiyasi, entalpiya va entropiya o‘zgarishlari hisoblab chiqildi hamda jarayonning haroratga bog‘liqligi asoslab berildi. Olingan natijalar rux ferriti va magnetitdagi temirning metan gazi yordamida past valentli yoki metallik holatga o‘tishi uchun qulay termodinamik sharoitlar mavjudligini ko‘rsatdi.

Termodinamik tahlilga ko‘ra, rux ferritining tiklanish jarayoni taxminan 798 K dan boshlab mumkin bo‘lsa-da, selektiv tiklash shartlarini to‘liq ta’minlash nuqtai nazaridan 1250–1300 K (975–1025 °C) harorat oralig‘i optimal deb topildi. Ushbu haroratlarda temir oksidlarining tiklanishi termodinamik jihatdan qulay bo‘lib, rux oksidining metallik rux holatigacha tiklanishi yuz bermaydi. Bu holat ruxni oksid shaklida saqlab qolgan holda, metallashgan temirni klinker tarkibidan magnitli separatsiya usuli bilan selektiv ajratib olish imkonini beradi.

Metanotermik tiklashdan so‘ng temir miqdori kamaygan klinkerni sulfat kislota eritmasida qayta ishlash kislota sarfini qisqartiradi, eritmaning temir va boshqa yo‘ldosh elementlar bilan ifloslanishini oldini oladi hamda tanlab eritish jarayonining texnologik samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, rux va temirning qattiq qoldiqda qolish darajasining keskin kamayishi ikkilamchi kek tarkibida oltin, kumush kabi nodir metallarning konsentratsiyasini oshirish imkonini yaratadi va ularni sanoat miqyosida qayta ishlashga yaroqli boyitmaga aylantiradi. Umuman olganda, taklif etilgan metanotermik selektiv tiklash yondashuvi rux keklarini

ISSN 3030-3907

kompleks, resurs-tejamkor va ekologik jihatdan maqbul qayta ishlash uchun ilmiy asoslangan istiqbolli texnologik yechim ekanligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khaydaraliev Kh.R., Hojiyev Sh.T., Shaymanov I.I., Ramazanova Z.B. Zinc prices and main producing countries in the last decade // “Kimyo sanoatining dolzarb muammolari, innovatsion yechimlari va istiqbollari” nomli xalqaro ilmiy-amaliy anjumani to‘plami, Olmaliq, 1-2 noyabr, 2024 y. S. 294-295.
2. Khojiev Sh.T., Rakhmataliev Sh.A., Tulaganov M.I., Rakhmonaliyev M.M. Modern technologies of zinc production // Моя профессиональная карьера, 2022, 35(8). С. 266-275.
3. Kholikulov D.B., Khaydaraliev Kh.R., Khojiev Sh.T. Mineralogical investigation of zinc cake generated in Almalyk zinc production // Proceedings of the International Conference on Integrated Innovative Development of Zarafshan Region: Achievements, Challenges and Prospects. – Navoi, 2025. – P. 401–402.
4. Холикулов Д.Б., Хайдаралиев Х.Р., Хожиев Ш.Т., Муталибхонов С.С. Термодинамический анализ выщелачивания феррита цинка серной кислотой с использованием гидразина сульфата // Химическая технология и техника: материалы докладов 89-й Междунар. науч.-техн. конф. Минск, 2025. – С. 87–90.
5. Hojiyev Sh.T., Xolikulov D.B., Xaydaraliyev X.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Sfaleritni marganes dioksidi bilan oksidlovchi tanlab eritishning termodinamik imkoniyatlarini baholash // Kompozitsion materiallar. – 2025. – № 4. – B. 90–92.
6. Hojiyev Sh.T., Xolikulov D.B., Xaydaraliyev X.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Sulfidli rux boyitmasini pirolyuzit yordamida kislotali muhitda oksidlash yo‘li bilan tanlab eritish jarayonining kinetikasini tadqiq etish // Kompozitsion materiallar. – 2025. – № 4. – B. 158–160.
7. Хожиев Ш.Т., Холикулов Д.Б., Муталибхонов С.С., Шайманов И.И., Ма Г. Сравнительный термодинамический анализ флюсующих добавок Na_2O и CaO при восстановлении железа из силикатных шлаков черной металлургии // Черные металлы. – 2025. – № 9. – С. 12-18.
8. Khojiev Sh.T., Kholikulov D.B., Khaydaraliev Kh.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Eco-Efficient Oxidative Leaching of Zinc Sulfide Concentrates Using Manganese Dioxide: A Thermodynamic and Process Analysis // International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). – 2025. – Vol. 9. – № 10. – P. 163–171.
9. Hojiyev Sh.T., O‘razaliyev Sh.B., Sayfiddinov A.A., Shodiyeva Z.Sh. Rux ishlab chiqarish keklari tarkibidagi ferrit strukturalarini is gazi ishtirokida

ISSN 3030-3907

parchalanishining termodinamik asoslari // Образование и наука в XXI веке. – 2025. – Вып. № 69–2, т. 1. – С. 40–53.

10. Khojiev Sh.T., Khaydaraliev K.R., Mutalibkhonov S.S., Khudoymuratov S.J. Chemical kinetics and interfacial electron transfer in the hydrazine reduction of zinc ferrite // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 3. – P. 445–454.

11. Khojiev Sh.T., Khaydaraliev K.R., Mamarakhimov S.K., Eraliyev X.M. Thermodynamic insights into metallic iron-assisted reduction of spinel ferrites in zinc hydrometallurgical residues // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 3. – P. 126–139.

12. Khojiev Sh.T., Kholikulov D.B., Khaydaraliev K.R. Effect of temperature on hydrometallurgical reductive-leaching of zinc cakes // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 1. – P. 143–154.

13. Hojiyev Sh.T., Xoliqulov D.B., Xaydaraliyev X.R. Rux, mis, kadmiy va temirning chiqindi-keklardan eritmaga o‘tish jarayonida kislota konsentrasiyasining roli // Development of Science. – 2025. – Vol. 11, No. 1. – P. 120–128. Khojiev Sh.T., Kholikulov D.B., Khaydaraliev Kh.R., Javliyev S.S., Movlanov A.S. Influence of Hydrazine Sulfate on the Redox Chemistry and Selective Dissolution of Zinc, Iron, Copper, and Cadmium from Metallurgical Wastes // International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS). – 2025. – Vol. 9. – № 11. – P. 132-138.

14. Самадов А.У., Хожиев Ш.Т., Жалолов Б.А., Тошкодирова Р.Э., Музафарова Н.М. Термодинамические аспекты термической переработки цинксодержащих техногенных образований черной металлургии в угле-паровой среде // Черные металлы. – 2026. – № 1. – С. 83–88.

15. Khaydaraliev Kh.R., Khojiev Sh.T., Shodiyev M.T. Processing of Zinc Production Wastes and Recycling Opportunities // International Journal of Scientific Bulletin. – 2026. – Vol. 3, Issue 1. – P. 90–96.

ISSN 3030-3907

RAQAMLI MONITORING TUSHUNCHASI, MAZMUNI VA PEDAGOGIK MOHIYATI

Aslonova Dilrabo Juraboyevna
Buxoro davlat texnika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: dilrabojuraboyevna@gmail.com
Nafasov Mirzomurod Muxammadovich
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD) Ilmiy rahbar

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada raqamli monitoring tushunchasi, uning mazmuni va pedagogik mohiyati kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonlari, monitoring tizimining evolyutsiyasi hamda uning o‘quv jarayonini boshqarishdagi o‘rni yoritilgan. Raqamli monitoringning diagnostik, nazorat, tahliliy va prognozlash funksiyalari ilmiy asosda izohlangan hamda ularning ta’lim sifatini oshirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, maqolada raqamli monitoringni joriy etishning afzalliklari, mavjud muammolari va ularni bartaraf etish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring ta’lim jarayonini individuallashtirish, baholashning obyektivligini ta’minlash va pedagogik qarorlar qabul qilish samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: raqamli monitoring, ta’lim sifati, pedagogik monitoring, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, learning analytics, ta’limni boshqarish, baholash tizimi, pedagogik tahlil, raqamli ta’lim, individuallashtirilgan ta’lim.

Аннотация. В данной научной статье на основе комплексного подхода анализируется концепция цифрового мониторинга, его содержание и педагогическая сущность. Исследование охватывает процессы внедрения цифровых технологий в систему образования, эволюцию системы мониторинга и ее роль в управлении образовательным процессом. Научно объясняются диагностические, контрольные, аналитические и прогнозные функции цифрового мониторинга и раскрывается их важность для повышения качества образования. В статье также рассматриваются преимущества внедрения цифрового мониторинга, существующие проблемы и пути их преодоления. Результаты исследования показывают, что цифровой мониторинг является важным инструментом индивидуализации образовательного процесса, обеспечения объективности оценки и повышения эффективности педагогического принятия решений.

Ключевые слова: цифровой мониторинг, качество образования, педагогический мониторинг, информационно-коммуникационные технологии, аналитика обучения, управление образованием, система оценки,

ISSN 3030-3907

педагогический анализ, цифровое образование, индивидуализированное образование.

Abstract. This scientific article analyzes the concept of digital monitoring, its content and pedagogical essence based on a comprehensive approach. The study covers the processes of introducing digital technologies in the education system, the evolution of the monitoring system and its role in managing the educational process. The diagnostic, control, analytical and forecasting functions of digital monitoring are scientifically explained and their importance in improving the quality of education is revealed. The article also considers the advantages of introducing digital monitoring, existing problems and ways to overcome them. The results of the study show that digital monitoring is an important tool for individualizing the educational process, ensuring the objectivity of assessment and increasing the effectiveness of pedagogical decision-making.

Keywords: digital monitoring, quality of education, pedagogical monitoring, information and communication technologies, learning analytics, educational management, assessment system, pedagogical analysis, digital education, individualized education.

KIRISH.

XXI asrda globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari inson faoliyatining barcha sohalariga, xususan, ta’lim tizimiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) jadal rivojlanishi natijasida ta’lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va baholashning an’anaviy yondashuvlari tubdan o‘zgarib, yangi — raqamli modelga o‘tish jarayoni yuzaga kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta’lim tizimida monitoring jarayonlarini modernizatsiya qilish, ularni avtomatlashtirish va raqamli platformalar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

An’anaviy pedagogik monitoring ko‘pincha ma’lumotlarni qo‘lda yig‘ish, subyektiv baholash va natijalarni kechiktirib tahlil qilish kabi kamchiliklar bilan tavsiflanadi. Bu esa ta’lim sifatini real vaqt rejimida baholash va samarali boshqarish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu sababli, zamonaviy ta’lim tizimida raqamli monitoring texnologiyalarini joriy etish orqali o‘quv jarayonini tizimli kuzatish, tezkor tahlil qilish va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Raqamli monitoring tushunchasi keng ma’noda axborot texnologiyalari vositasida ta’lim jarayoniga oid ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash, tahlil qilish va natijalarni vizual ko‘rinishda taqdim etish tizimini anglatadi. Ushbu jarayon “learning analytics”, “big data in education”, “educational data mining” kabi zamonaviy ilmiy yo‘nalishlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, o‘quvchilarning

ISSN 3030-3907

o‘zlashtirish darajasi, faoliyati va rivojlanish dinamikasini chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Natijada ta’lim jarayonini individuallashtirish, differensial yondashuvni qo‘llash va o‘qitish samaradorligini oshirish uchun muhim ilmiy asoslar yaratiladi.

Mazkur muammoning dolzarbligi shundan iboratki, raqamli monitoring ta’lim sifatini oshirishning innovatsion vositasi sifatida nafaqat o‘quv jarayonini nazorat qilish, balki uni optimallashtirish, prognozlash va strategik boshqarish imkoniyatlarini ham taqdim etadi. Ayniqsa, zamonaviy kompetensiyalarga asoslangan ta’lim tizimida o‘quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlash va ularni qo‘llab-quvvatlashda raqamli monitoringning o‘rni beqiyosdir.

Shu bilan birga, raqamli monitoringni joriy etish bir qator muammolarni ham yuzaga keltiradi. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarining yetishmasligi, ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiyligi bilan bog‘liq masalalar ushbu jarayonning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bundan tashqari, raqamli monitoring natijalarini pedagogik jihatdan to‘g‘ri talqin qilish va ulardan samarali foydalanish ham alohida ilmiy yondashuvni talab etadi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring masalasi ko‘proq texnologik va boshqaruv jihatlaridan o‘rganilgan bo‘lib, uning pedagogik mohiyati, didaktik imkoniyatlari va metodologik asoslari yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi va dolzarbligini yanada oshiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi — raqamli monitoring tushunchasining nazariy asoslarini ochib berish, uning mazmuni va pedagogik mohiyatini kompleks tahlil qilish hamda ta’lim tizimida qo‘llashning samarali yo‘llarini aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: raqamli monitoring tushunchasining mohiyatini aniqlash, uning asosiy komponentlari va funksiyalarini tahlil qilish, pedagogik jarayondagi o‘rnini baholash, joriy etishdagi muammolar va ularning yechimlarini ko‘rsatish. Tadqiqot obyekti sifatida ta’lim jarayonida monitoring tizimi, predmeti sifatida esa raqamli monitoringning pedagogik jihatlari olingan. Metodologik asos sifatida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish va zamonaviy pedagogik konsepsiyalar qo‘llanildi. Ushbu metodlar orqali raqamli monitoringning nazariy va amaliy jihatlari kompleks o‘rganildi. Shunday qilib, raqamli monitoring zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘quv jarayonini samarali boshqarish, ta’lim sifatini oshirish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

ISSN 3030-3907

ADABIYOTLAR TAHLILI. Raqamli monitoring va uning ta’lim jarayonidagi o‘rni so‘nggi yillarda pedagogika, axborot texnologiyalari va ta’lim menejmenti kesishgan nuqtada faol o‘rganilayotgan ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylandi. 2010–2025 yillar oralig‘ida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring tushunchasi dastlab umumiy monitoring nazariyasidan kelib chiqqan bo‘lib, keyinchalik axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi.

Monitoring tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. Pedagogik adabiyotlarda u o‘quv jarayonini tizimli kuzatish, natijalarni baholash va tahlil qilish orqali ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan faoliyat sifatida izohlanadi. Raqamli monitoring esa ushbu jarayonni avtomatlashtirish va raqamli vositalar orqali amalga oshirishni nazarda tutadi.

Xorijiy tadqiqotlarda raqamli monitoring ko‘pincha “learning analytics” va “educational data mining” tushunchalari bilan uyg‘un holda o‘rganiladi. Siemens (2013) learning analyticsni ta’lim jarayonida yuzaga keladigan ma’lumotlarni yig‘ish, tahlil qilish va ulardan ta’limni takomillashtirish maqsadida foydalanish jarayoni sifatida tavsiflaydi. Ushbu yondashuv raqamli monitoringning nazariy asosini tashkil etib, o‘quvchilarning faoliyati va rivojlanishini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Ferguson (2012) esa learning analyticsni o‘quvchilarning bilim olish jarayonini chuqur tahlil qilish va ularning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim strategiyalarini ishlab chiqish vositasi sifatida ko‘rib chiqadi. Bu yondashuv raqamli monitoringning individuallashtirilgan ta’limni tashkil etishdagi ahamiyatini asoslaydi. Shuningdek, Baker va Yacef (2009) tomonidan ilgari surilgan “educational data mining” konsepsiyasi ta’lim ma’lumotlarini tahlil qilish orqali yashirin qonuniyatlarni aniqlash va o‘quv jarayonini optimallashtirishga qaratilgan. Ushbu yondashuv raqamli monitoringning tahliliy imkoniyatlarini kengaytiradi va pedagogik qarorlar qabul qilishni ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda raqamli monitoringning pedagogik jihatlari ham keng o‘rganilmoqda. Holmes, Bialik va Fadel (2019) ta’limda sun’iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash orqali monitoring tizimlarini avtomatlashtirish va ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatlarini asoslab bergan. Ularning fikricha, raqamli monitoring o‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash, ularning rivojlanish trayektoriyasini belgilash va o‘qitish strategiyalarini optimallashtirishda muhim vosita hisoblanadi.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham monitoring masalasi muhim o‘rin egallaydi. O‘zbekiston ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar doirasida raqamli texnologiyalarni joriy etish, ta’lim sifatini oshirish va baholash tizimini

ISSN 3030-3907

takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, raqamli monitoring ta’limni boshqarishning zamonaviy vositasi sifatida qaralmoqda.

Biroq adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mavjud tadqiqotlarning aksariyati raqamli monitoringning texnologik va tashkiliy jihatlariga qaratilgan bo‘lib, uning pedagogik mohiyati, didaktik imkoniyatlari va metodologik asoslari yetarli darajada yoritilmagan. Xususan, raqamli monitoringning o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, ularning mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi roli chuqur tadqiq etilmagan. Shuningdek, raqamli monitoring bilan bog‘liq muammolar ham ilmiy adabiyotlarda keng muhokama qilinmoqda. Jumladan, ma’lumotlar xavfsizligi, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, texnik infratuzilmaning yetishmasligi va pedagoglarning raqamli kompetensiyalarining pastligi ushbu tizimni joriy etishda asosiy to‘siqlar sifatida qayd etiladi.

So‘nggi yillarda (2020–2025) olib borilgan tadqiqotlar raqamli monitoringni sun’iy intellekt, big data va bulutli texnologiyalar bilan integratsiya qilish imkoniyatlarini o‘rganishga qaratilgan. Ushbu yondashuvlar monitoring tizimlarining aniqligi, tezkorligi va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring ta’lim sifatini oshirishning muhim vositasi sifatida keng e’tirof etilgan bo‘lsa-da, uning pedagogik mohiyatini chuqur o‘rganish, didaktik modellari va amaliy qo‘llash mexanizmlarini ishlab chiqish hali ham dolzarb ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot aynan ushbu ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Raqamli monitoringning tarkibiy komponentlari, funksiyalari va pedagogik ahamiyatining analitik tahlili

1-Jadval

Raqamli monitoring komponenti	Mazmuni (tavsifi)	Asosiy funksiyasi	Pedagogik ahamiyati	Amaliy qo‘llanishi
Ma’lumotlarni yig‘ish (Data Collection)	Ta’lim jarayoniga oid ma’lumotlarni raqamli vositalar orqali to‘plash	Diagnostik	O‘quvchilarning bilim darajasini aniqlash	Test tizimlari, LMS platformalar
Ma’lumotlarni qayta ishlash (Data Processing)	Yig‘ilgan ma’lumotlarni tizimlashtirish va saralash	Tahliliy	Ta’lim natijalarini tizimli baholash	Elektron jurnal va analitik dasturlar

ISSN 3030-3907

Tahlil qilish (Data Analysis)	O‘quv natijalarini chuqur tahlil qilish	Analitik	O‘quvchilarning rivojlanish dinamikasini aniqlash	Learning analytics tizimlari
Natijalarni baholash (Evaluation)	Olingan natijalarni baholash va xulosa chiqarish	Nazorat	Obyektiv baholashni ta’minlash	Reyting tizimi, baholash platformalari
Prognozlash (Prediction)	Kelajakdagi natijalarni bashorat qilish	Prognozlash	Ta’lim strategiyasini rejalashtirish	AI asosidagi tizimlar
Vizualizatsiya (Visualization)	Natijalarni grafik va diagrammalar orqali ko‘rsatish	Axborot berish	O‘quvchilarning natijalarini tushunarli qilish	Dashboard, grafik interfeyslar
Qaror qabul qilish (Decision-making)	Tahlil asosida pedagogik qarorlar ishlab chiqish	Boshqaruv	Ta’lim sifatini oshirish	Ta’lim boshqaruv tizimlari

Mazkur analitik jadval raqamli monitoring tizimining asosiy komponentlarini kompleks tarzda yoritib beradi. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, raqamli monitoring faqatgina ma’lumotlarni yig‘ish bilan cheklanmay, balki ularni qayta ishlash, tahlil qilish, baholash va prognozlash kabi ko‘p bosqichli jarayonni o‘z ichiga oladi. Har bir komponentning o‘ziga xos funksiyasi mavjud bo‘lib, ular birgalikda pedagogik jarayonning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, tahliliy va prognozlash funksiyalari ta’limni individuallashtirish va strategik boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, jadvalda raqamli monitoringning amaliy qo‘llanishi ham ko‘rsatilgan bo‘lib, bu uning zamonaviy ta’lim tizimidagi real ahamiyatini tasdiqlaydi. Ushbu tizim orqali o‘qituvchilar o‘quv jarayonini samarali boshqarish, o‘quvchilarning rivojlanishini nazorat qilish va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

MUHOKAMA. Mazkur tadqiqot doirasida raqamli monitoringning ta’lim jarayonidagi o‘rni, funksional imkoniyatlari va pedagogik mohiyati kompleks tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas komponentiga aylanib, u o‘quv jarayonini boshqarish,

ISSN 3030-3907

nazorat qilish va optimallashtirishda muhim ilmiy-amaliy vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Birinchidan, raqamli monitoringning eng muhim jihatlaridan biri uning obyektivlikni ta’minlashdagi roli hisoblanadi. An’anaviy baholash tizimlarida subyektivlik elementi yuqori bo‘lsa, raqamli monitoring tizimlari avtomatlashtirilgan algoritmlar asosida ishlaganligi sababli baholash natijalarining aniqligi va ishonchliligini oshiradi. Bu esa o‘quvchilarning bilim darajasini adolatli baholash hamda pedagogik qarorlar qabul qilishda xatolik ehtimolini kamaytiradi.

Ikkinchidan, raqamli monitoring ta’lim jarayonini individuallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, har bir o‘quvchi o‘zining bilim olish sur’ati, qiziqishlari va qobiliyatlari bilan ajralib turadi. Raqamli monitoring tizimlari esa katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish orqali o‘quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyasini aniqlashga yordam beradi. Natijada o‘qituvchi differensial yondashuvni qo‘llab, har bir o‘quvchiga mos ta’lim strategiyasini ishlab chiqishi mumkin bo‘ladi.

Uchinchidan, raqamli monitoringning tahliliy va prognozlash imkoniyatlari alohida e’tiborga loyiqdir. Zamonaviy learning analytics va big data texnologiyalari asosida o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi, faolligi va rivojlanish dinamikasi chuqur tahlil qilinadi. Bu esa nafaqat mavjud holatni baholash, balki kelajakdagi natijalarni prognozlash imkonini ham beradi. Shu jihatdan raqamli monitoring strategik boshqaruv vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari raqamli monitoringni joriy etishda bir qator muammolar mavjudligini ham ko‘rsatadi. Eng avvalo, texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi ushbu tizimning samarali ishlashiga to‘sqinlik qiladi. Ayniqsa, chekka hududlarda internet tezligi va raqamli qurilmalarning yetishmasligi monitoring jarayonining uzluksizligini ta’minlashni qiyinlashtiradi.

Bundan tashqari, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarining yetarli emasligi ham muhim muammolardan biridir. Raqamli monitoring tizimlaridan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilar nafaqat texnik ko‘nikmalarga, balki ma’lumotlarni tahlil qilish va talqin etish qobiliyatiga ham ega bo‘lishlari zarur. Shu bois pedagoglarni qayta tayyorlash va ularning raqamli savodxonligini oshirish muhim vazifa hisoblanadi.

Muhokama jarayonida ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiylik masalalari ham alohida e’tibor talab etishi aniqlandi. Raqamli monitoring tizimlarida o‘quvchilarga oid katta hajmdagi shaxsiy ma’lumotlar saqlanadi. Ushbu ma’lumotlarni himoya qilish, ularning noqonuniy foydalanilishining oldini olish

ISSN 3030-3907

zamonaviy ta’lim tizimining muhim talablaridan biridir. Shu sababli, raqamli monitoringni joriy etishda axborot xavfsizligi standartlariga qat’iy rioya etish zarur.

Shuningdek, ayrim tadqiqotlar raqamli monitoringning ortiqcha avtomatlashtirilishi pedagogik jarayonda inson omilining kamayishiga olib kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Ta’lim jarayoni faqatgina raqamlar va statistik ko‘rsatkichlar bilan emas, balki insoniy muloqot, motivatsiya va psixologik qo‘llab-quvvatlash bilan ham bog‘liq. Shu sababli raqamli monitoringni joriy etishda texnologiya va pedagogik yondashuv o‘rtasida muvozanatni saqlash muhimdir. Umuman olganda, raqamli monitoring ta’lim sifatini oshirish, o‘quv jarayonini samarali boshqarish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etishda katta imkoniyatlarga ega. Biroq uning samaradorligi ko‘p jihatdan texnik, metodik va tashkiliy omillarga bog‘liq. Shu sababli raqamli monitoringni ta’lim tizimiga integratsiya qilish kompleks yondashuvni, ya’ni texnologik infratuzilmani rivojlantirish, pedagogik kadrlarni tayyorlash va normativ-huquqiy bazani takomillashtirishni talab etadi.

XULOSA. Mazkur tadqiqotda raqamli monitoring tushunchasi, uning mazmuni va pedagogik mohiyati kompleks ilmiy yondashuv asosida tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, raqamli monitoring zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u o‘quv jarayonini samarali boshqarish, nazorat qilish va baholashning innovatsion mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli monitoring faqatgina texnologik vosita emas, balki pedagogik jarayonni optimallashtiruvchi, ta’lim sifatini oshiruvchi va o‘quvchilarning individual rivojlanishini ta’minlovchi kompleks tizimdir. Uning diagnostik, nazorat, tahliliy va prognozlash funksiyalari ta’lim jarayonini chuqur tahlil qilish, muammolarni o‘z vaqtida aniqlash va samarali pedagogik qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Shuningdek, raqamli monitoringning ta’limni individuallashtirishdagi roli alohida ahamiyat kasb etadi. U o‘quvchilarning bilim darajasi, qobiliyatlari va o‘zlashtirish sur’atlarini aniqlash orqali differensial yondashuvni amalga oshirishga xizmat qiladi. Natijada ta’lim jarayonining samaradorligi oshadi va o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan motivatsiyasi kuchayadi. Biroq, tadqiqot natijalari raqamli monitoringni joriy etishda bir qator muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarining pastligi, ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiylik masalalari ushbu tizimning samarali ishlashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois, raqamli monitoringni ta’lim tizimiga joriy etishda kompleks yondashuvni qo‘llash, ya’ni texnologik, metodik va tashkiliy jihatlarni uyg‘un holda rivojlantirish zarur. Umuman olganda, raqamli monitoring ta’lim

ISSN 3030-3907

sifatini oshirish, o‘quv jarayonini modernizatsiya qilish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu yo‘nalishda chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish, raqamli monitoringning metodologik asoslarini takomillashtirish hamda uni amaliyotga keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Siemens, G. (2013). *Learning Analytics: The Emergence of a Discipline*. American Behavioral Scientist.
2. Ferguson, R. (2012). *Learning Analytics: Drivers, Developments and Challenges*. International Journal of Technology Enhanced Learning.
3. Baker, R. S., & Yacef, K. (2009). *The State of Educational Data Mining*. Journal of Educational Data Mining.
4. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education*. Center for Curriculum Redesign.
5. OECD (2021). *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities*. OECD Publishing.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’limni raqamlashtirishga oid farmon va qarorlari.
7. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
8. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo‘yicha ilmiy maqolalar (2015–2025).
9. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar.
10. Learning Analytics va Educational Data Mining sohasidagi xalqaro konferensiya materiallari.

ISSN 3030-3907

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VA SUN'IY INTELLEKT VOSITASIDA MASOFAVIY TA'LIMNI SAMARALI TASHKIL ETISH USULLARI

Rahmatjonov Anvarjon Adhamjon o'g'li

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Farg'ona filiali "Sport psixologiyasi, ijtimoiy-gumanitar va tabiiy-ilmiy fanlar kafedrasi" dotsent v.b.,

E-mail: anvarjon.rahmatjonov@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0315-9693

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt (SI) vositalari yordamida masofaviy ta'limni samarali tashkil etish usullari tahlil qilindi. Masofaviy ta'lim jarayonida adaptiv SI tizimlari, interaktiv va vizual kontent, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari va pedagogik qo'llab-quvvatlashning o'rni o'rganildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, SI texnologiyalari ta'lim jarayonini individualizatsiya qilish, motivatsiyani oshirish va o'qituvchilarning ish yukini kamaytirishga yordam beradi. Shu bilan birga, texnologik cheklovlar va talabalarning raqamli savodxonligi masofaviy ta'lim samaradorligini ta'minlashda muhim omil sifatida ajralib turadi. Maqolada masofaviy ta'limni yanada samarali tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt (SI), masofaviy ta'lim, adaptiv o'quv tizimlari, interaktiv content, avtomatlashtirilgan baholash, pedagogik qo'llab-quvvatlash, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В данной статье анализируются методы эффективной организации дистанционного обучения с использованием цифровых технологий и инструментов искусственного интеллекта (ИИ). Изучена роль адаптивных систем ИИ, интерактивного и визуального контента, автоматизированных систем оценки и педагогической поддержки в процессе дистанционного обучения. Результаты исследования показали, что технологии ИИ способствуют индивидуализации образовательного процесса, повышению мотивации и снижению рабочей нагрузки преподавателей. При этом важными факторами обеспечения эффективности дистанционного обучения выделяются технологические ограничения и цифровая грамотность студентов. В статье разработаны практические рекомендации по более эффективной организации дистанционного обучения.

Ключевые слова: Цифровые технологии, искусственный интеллект (ИИ), дистанционное обучение, адаптивные системы обучения, интерактивный контент, автоматизированная оценка, педагогическая поддержка, эффективность обучения.

ISSN 3030-3907

Abstract. This article analyzes the methods of effective organization of distance education using digital technologies and artificial intelligence (AI) tools. The role of adaptive AI systems, interactive and visual content, automated assessment systems and pedagogical support in the distance education process was studied. The results of the study showed that AI technologies help to individualize the educational process, increase motivation and reduce the workload of teachers. At the same time, technological limitations and digital literacy of students stand out as important factors in ensuring the effectiveness of distance education. The article develops practical recommendations for more effective organization of distance education.

Keywords: Digital technologies, artificial intelligence (AI), distance education, adaptive learning systems, interactive content, automated assessment, pedagogical support, educational effectiveness.

KIRISH.

So‘nggi yillarda global ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt (SI) asosidagi innovatsiyalarning roli keskin oshdi. Masofaviy ta’lim kontseptsiyasi avvalgidan farqli ravishda nafaqat universitet va maktablar uchun, balki butun dunyo miqyosida o‘quv jarayonini tashkil etishda muhim vositaga aylandi. Xususan, 2020-yilda boshlangan COVID-19 pandemiyasi masofaviy ta’limning dolzarbligini va samaradorligini jadal sur’atda oshirishga majbur qildi (Dhawan, 2020). Shu davrda raqamli platformalar, onlayn kurslar va SI tizimlari o‘quv jarayonini to‘xtatmasdan davom ettirish imkonini berdi [1].

Raqamli texnologiyalar masofaviy ta’limni tashkil etishda bir qancha afzalliklarni taqdim etadi. Ular orqali o‘quv jarayoni interaktiv va adaptiv tarzda qurilishi mumkin, bu esa har bir talabaning individual o‘quv ehtiyojlarini hisobga olishga imkon yaratadi (Anderson, 2020). Masalan, o‘quvchilarning bilim darajasini real vaqtda baholash, individual o‘quv yo‘nalishlarini ishlab chiqish va ularni motivatsiyalash sun’iy intellekt algoritmlari yordamida sezilarli darajada samarali amalga oshiriladi (Luckin et al., 2016). Shu bilan birga, SI tizimlari test va topshiriqlarni avtomatlashtirilgan tarzda baholash orqali o‘qituvchilarning ish yukini kamaytiradi va talabalarga tezkor feedback beradi [2].

Masofaviy ta’limning samaradorligi faqat texnologiyaga emas, balki pedagogik metodologiya va ta’lim jarayonini tashkil etish uslublariga ham bog‘liq. Interaktiv video darslar, vizual animatsiyalar, virtual laboratoriyalar va gamifikatsiya elementlari o‘quvchilarning o‘rganishga qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, pedagoglar va talabalarning raqamli savodxonligi, internet va texnologik infratuzilmaning yetarliligi masofaviy ta’limning muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardir (Hodges et al., 2020).

ISSN 3030-3907

Shu nuqtai nazardan, masofaviy ta’limni samarali tashkil etish nafaqat zamonaviy texnologiyalarni qo‘llashni, balki pedagogik yondashuvlarni ham o‘z ichiga olgan kompleks jarayon hisoblanadi. Ushbu maqola raqamli texnologiyalar va SI vositalari yordamida masofaviy ta’limni samarali tashkil etish usullarini aniqlash, ularning afzallik va cheklovlarini tahlil qilish, shuningdek, amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga bag‘ishlangan.

Maqolada quyidagi masalalar ko‘rib chiqiladi:

1. Masofaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar va SI tizimlarining roli.
2. Masofaviy ta’lim samaradorligini oshirishning pedagogik va texnologik metodlari.
3. SI asosida adaptiv o‘quv tizimlari va avtomatlashtirilgan baholash usullarining amaliy qo‘llanilishi.
4. Masofaviy ta’limni tashkil etishda yuzaga keladigan cheklovlar va ularni yengib o‘tish yo‘llari.

Shu bilan, maqola nafaqat nazariy asoslarni, balki amaliy yondashuvlarni ham qamrab olib, masofaviy ta’limni yanada samarali qilish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. So‘nggi o‘n yilliklarda masofaviy ta’lim va raqamli texnologiyalar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar ko‘rsatadiki, masofaviy ta’limning samaradorligi ko‘plab pedagogik va texnologik omillarga bog‘liqdir. Anderson (2020)ning ta’kidlashicha, onlayn ta’lim platformalari orqali o‘quv jarayonini individualizatsiya qilish va interaktivlashtirish talabalarning bilim olish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, platformaning qulay interfeysi, video va animatsion darslar, real vaqt rejimida baholash imkoniyatlari masofaviy ta’lim sifatini belgilovchi asosiy omillardir [3].

Sun’iy intellektning ta’lim jarayonidagi o‘rni keng qamrovli o‘rganilgan. Luckin va hamkasblari (2016) adaptiv o‘quv tizimlarini tadqiq qilganlar, bu tizimlar talabaning individual bilim darajasini aniqlab, shaxsiylashtirilgan dars materiallarini taklif qilishini ko‘rsatgan. Shu bilan birga, SI tizimlari avtomatik feedback berish, test va topshiriqlarni baholash orqali pedagoglar ish yukini kamaytiradi va talabalarning o‘z-o‘zini baholash qobiliyatini oshiradi. Chen, Chen va Lin (2020) SI asosidagi tizimlar orqali bilimlarni tahlil qilish va o‘quv jarayonini optimallashtirishning samarali usullarini tavsiflaydilar, bu esa individual o‘rganish yo‘nalishlarini shakllantirishga imkon beradi [4].

Masofaviy ta’limning samaradorligini oshirish bo‘yicha tadqiqotlarda interaktivlik va gamifikatsiya alohida e’tibor qaratilgan. Hodges va hamkasblari (2020) ta’kidlaganidek, video darslar, animatsiyalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv testlar talabalarning o‘rganishga qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga,

ISSN 3030-3907

pedagoglarning texnik ko‘nikmalari va talabalarning raqamli savodxonligi masofaviy ta’limni muvaffaqiyatli amalga oshirishda hal qiluvchi omil sifatida ajralib turadi.

Biroq, masofaviy ta’limni samarali tashkil etishda bir qator cheklovlar mavjud. Dhawan (2020) ma’lumotlariga ko‘ra, texnologik infrastrukturadagi yetishmovchilik, internet tezligi pastligi, talabalarning motivatsiyasi va pedagoglarning yangi metodologiyalarga moslashishi masofaviy ta’lim samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli, raqamli texnologiyalar va SI vositalarini qo‘llash bilan birga, pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimi, motivatsiya strategiyalari va texnik infratuzilmani takomillashtirish zarur [5].

Shuningdek, jahon tajribasida raqamli texnologiyalar va SI yordamida masofaviy ta’limni samarali tashkil etishning bir qancha amaliy usullari aniqlangan:

1. Adaptiv o‘quv tizimlari: Talabaning bilim darajasiga mos dars materiallarini avtomatik tanlash (Khosravi, 2019).
2. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari: Test va topshiriqlarni tezkor va adolatli baholash, feedback berish (Chen et al., 2020).
3. Interaktiv va vizual kontent: Animatsiyalar, video darslar, virtual laboratoriyalar o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi (Hodges et al., 2020).
4. Gamifikatsiya va motivatsiya elementlari: O‘quvchilarning faolligi va qatnashuvini oshirish, baho tizimlari orqali rag‘batlantirish (Anderson, 2020).

O‘zbekiston va Markaziy Osiyo tajribasida ham masofaviy ta’limni raqamli texnologiyalar yordamida rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, oliy ta’lim muassasalari Moodle, Zoom va Google Classroom kabi platformalarni keng joriy etib, SI yordamida o‘quvchilarning bilimini monitoring qilish va individual yo‘nalishlar yaratishni boshlagan (Abdukarimov, 2021). Shu bilan birga, texnik infratuzilma va pedagoglarning raqamli savodxonligi masofaviy ta’limning samaradorligini cheklovchi omil sifatida qolmoqda.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, masofaviy ta’limni samarali tashkil etishda raqamli texnologiyalar va SI tizimlarining qo‘llanilishi ijobiy natijalar beradi, lekin ularni muvaffaqiyatli tatbiq etish uchun pedagogik yondashuvlar, motivatsiya tizimi va texnik infratuzilma bilan uyg‘unlashtirish zarur.

ISSN 3030-3907

1-Jadval

Masofaviy ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalarining samaradorligi

Texnologiya / SI vositasi	Amaliy qo‘llanilishi	Samaradorlik / Afzalliklari	Cheklovlar / Qiyinchiliklar
Moodle, Google Classroom	Kurs materiallarini joylash, topshiriqlar berish	Talabalar individual materiallarni o‘z vaqtida o‘rganadi; pedagog ish yukini kamaytiradi	Internet tezligi past bo‘lsa ishlash qiyin
Zoom, Microsoft Teams	Video darslar, interaktiv mashg‘ulotlar	Real vaqt rejimida muloqot; talabalar va o‘qituvchi o‘rtasida interaktivlik	Texnik qiyinchiliklar, talabalar motivatsiyasi pasayishi
Adaptiv o‘quv tizimlari (SI)	Talabaning bilim darajasiga mos material berish	Individualizatsiya; bilim qabul qilish samaradorligi 15–20% ga oshadi	Dasturiy ta’minot murakkabligi, pedagoglar qo‘llab-quvvatlashi zarur
Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari	Test va topshiriqlarni avtomatik baholash	Feedback tezkor; pedagog ish yukini kamaytiradi	Talabaning individual qiyinchiliklarini to‘liq baholay olmaydi
Interaktiv va vizual kontent	Video, animatsiya, virtual laboratoriyalar	Talabalarning qiziqishi oshadi; o‘rganish samaradorligi ko‘payadi	Tayyorlash uchun qo‘shimcha resurs va vaqt talab qilinadi
Gamifikatsiya elementlari	Baholar, badge, motivatsiya tizimi	Faollik va qatnashuv oshadi; rag‘batlantirish samarali	Notog‘ri tatbiq etilsa diqqatni chalg‘itishi mumkin

Texnologiya / SI vositasi – masofaviy ta’lim jarayonida qo‘llaniladigan platforma yoki SI tizimi.

ISSN 3030-3907

Amaliy qo‘llanilishi – texnologiyaning dars jarayonidagi asosiy funksiyasi yoki vazifasi.

Samaradorlik / Afzalliklari – texnologiya yoki SI vositasi ta’lim samaradorligini oshiradigan jihatlari.

Cheklovlar / Qiyinchiliklar – texnologiya qo‘llanilishidagi kamchiliklar, qiyinchiliklar yoki resurs talab qilinadigan jihatlar.

MUHOKAMA. Masofaviy ta’limni samarali tashkil etishda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt (SI) vositalarining qo‘llanilishi jahon va mahalliy tajribada katta ijobiy natijalarni ko‘rsatmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, adaptiv o‘quv tizimlari yordamida talabalarning individual bilim darajasini aniqlash va ularga mos materiallarni taqdim etish masofaviy ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi (Luckin et al., 2016). Bunday tizimlar orqali talabalarning zaif tomonlari aniqlanib, qo‘shimcha vazifalar berish orqali ularning bilimini mustahkamlash mumkin. Shu bilan birga, avtomatlashtirilgan baholash tizimlari o‘qituvchilarning ish yukini kamaytiradi, test va topshiriqlarni tezkor va adolatli baholash imkonini yaratadi, bu esa pedagoglarning talabalarga individual tavsiyalar berish imkoniyatini kengaytiradi (Chen et al., 2020).

Interaktiv va vizual kontentning ahamiyati ham katta. Video darslar, animatsiyalar va virtual laboratoriyalar talabalarning o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va o‘rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi (Hodges et al., 2020). Shu bilan birga, gamifikatsiya elementlari, masalan, baholar, badge tizimi va rag‘batlantiruvchi vazifalar, talabalarning faolligi va qatnashuvini oshiradi. Bularning barchasi masofaviy ta’lim jarayonini talaba markazli qilish va o‘quv motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi [6].

Biroq, texnologiyalarning ijobiy tomonlariga qaramay, masofaviy ta’lim samaradorligini cheklovchi bir qator omillar mavjud. Avvalo, texnik infratuzilma yetishmovchiligi, internet tezligining pastligi va qurilmalarning imkoniyatlari talabalarning darslarni to‘liq o‘zlashtirishini qiyinlashtiradi (Dhawan, 2020). Shu bilan birga, pedagoglarning raqamli savodxonligi yetarli bo‘lmasa, masofaviy ta’lim vositalarini samarali tatbiq etish imkonsiz bo‘ladi. Motivatsiya omili ham muhim; talabalarning mustaqil o‘rganishga qiziqishi past bo‘lsa, eng ilg‘or texnologiyalar ham samaradorlikni oshira olmaydi.

Adabiyotlar va amaliy tajribalardan kelib chiqqan holda, masofaviy ta’limning samarali tashkil etilishi uchun quyidagi omillar uyg‘un ishlashi zarur:

Texnologik moslashuv va adaptiv tizimlar: Talabalarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan adaptiv SI tizimlari orqali o‘quv jarayoni optimallashtiriladi.

ISSN 3030-3907

Interaktiv pedagogik metodlar: Video darslar, animatsiyalar va virtual laboratoriyalar orqali bilim qabul qilish jarayoni qiziqarli va samarali bo‘ladi.

Avtomatlashtirilgan monitoring va baholash: SI tizimlari orqali test va topshiriqlarni tezkor va adolatli baholash, pedagoglarga talabalarning qiyinchiliklarini aniqlash imkonini beradi.

Pedagogik qo‘llab-quvvatlash va motivatsiya: Pedagoglarning raqamli savodxonligi va talabalarning motivatsiyasini oshirishga qaratilgan strategiyalar masofaviy ta’limni yanada samarali qiladi [7].

Shuningdek, O‘zbekiston tajribasida ham masofaviy ta’limni raqamli platformalar va SI vositalari yordamida rivojlantirish bo‘yicha bir qator amaliy natijalar kuzatilmoqda. Moodle, Google Classroom va Zoom kabi platformalarning qo‘llanilishi orqali talabalarning individual o‘rganish yo‘nalishlarini yaratish va bilim darajasini monitoring qilish imkoniyati oshdi. Shu bilan birga, texnik infratuzilma va pedagoglarning raqamli savodxonligi masofaviy ta’lim samaradorligini oshirishda asosiy cheklovlar sifatida qolmoqda (Abdukarimov, 2021).

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar va SI vositalari masofaviy ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita bo‘lib, ularni tatbiq etishda pedagogik yondashuvlar, motivatsiya tizimi va texnik infratuzilma bilan uyg‘unlashtirish zarur. Shu bilan birga, adaptiv tizimlar va avtomatlashtirilgan monitoring tizimlari masofaviy ta’limni talaba markazli qilish, individual bilim yo‘nalishlarini shakllantirish va o‘quv jarayonini optimallashtirish imkonini beradi.

XULOSA. Ushbu maqolada raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt (SI) vositalari yordamida masofaviy ta’limni samarali tashkil etish usullari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, adaptiv o‘quv tizimlari, avtomatlashtirilgan baholash, interaktiv va vizual kontent hamda gamifikatsiya elementlari talabalarning bilim darajasini oshirish, o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va pedagoglarning ish yukini kamaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, texnologik cheklovlar, pedagoglarning raqamli savodxonligi va talabalarning motivatsiyasi masofaviy ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi. Maqola amaliy tavsiyalarni ham taqdim etadi: Adaptiv SI tizimlarini talabalarning individual ehtiyojlariga moslashtirish. Interaktiv va vizual kontentni keng joriy etish, virtual laboratoriyalar va animatsiyalardan foydalanish. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlarini tatbiq qilish orqali feedbackni tezkor qilish va pedagog ish yukini kamaytirish. Pedagogik qo‘llab-quvvatlash va talabalarning raqamli savodxonligini oshirish, motivatsiya strategiyalarini ishlab chiqish. Umuman olganda, raqamli texnologiyalar va SI vositalari masofaviy

ISSN 3030-3907

ta’limni talaba markazli, interaktiv va samarali qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ularni muvaffaqiyatli tatbiq etish pedagogik yondashuvlar va texnik infratuzilma bilan uyg‘un ishlashini talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson, T. (2020). *Online Learning: Theory and Practice*. Routledge.
2. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.
3. Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). *The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning*. EDUCAUSE Review.
4. Dhawan, S. (2020). Online Learning: A Panacea in the Time of COVID-19 Crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, 49(1), 5–22.
5. Chen, L., Chen, P., & Lin, Z. (2020). Artificial Intelligence in Education: A Review. *IEEE Access*, 8, 75264–75278.
6. Khosravi, H. (2019). Adaptive Learning Systems and Their Role in Education. *Computers & Education*, 129, 1–13.
7. Abdukarimov, S. (2021). Raqamli ta’lim va sun’iy intellektni O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida tatbiqi. *O‘zbekiston Ta’lim Ilmlari Jurnali*, 3(15), 45–57.

ISSN 3030-3907

O‘ZBEKISTONDA RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA SUN’IY INTELLEKTNING MEHNAT TALABLARINI BAJARISH TAHLILI

Shamsitdinov Salohiddin Kamarddinovich
Qo‘qon universiteti Andijon filiali, KI va RT kafedrasi dotsenti
E-mail: salohiddinshamsitdinov@gmail.com
Olimova Mavludaxon Xoshimjon qizi
Andijon davlat universiteti, 2-bosqich magistranti
E-mail: mavludaxon177001@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda raqamlashtirish transformatsiyasini ishlab chiqish sun'iy intellekt texnologiyalarining mehnat bozori tuzilmasi va kompleks ishlab chiqarish talablari evolyutsiyasiga ta'sir ko‘rsatadi. Tadqiqotda “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda sun'iy intellektni rivojlantirishga oid davlat siyosati shakllanayotgan infratuzilma, inson kapitali va institutsional sifatning o‘zaro bog‘liqligi ochib beriladi. Empirik va nazariy manbalar asosida sun'iy intellektning mehnat faoliyatini avtomatlashtirish darajasi, inson mehnatini to‘ldiruvchi funktsiyalari hamda yangi kasbiy kompetensiyalarni generatsiya qilish mexanizmlari ishlab chiqarish. Dasturiy ta’minot bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni asoslash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, raqamlashtirish, mehnat bozori, mehnat talablari, raqamli iqtisodiyot, raqamli kompetensiyalar, reskilling, upskilling, O‘zbekiston.

Abstract. This article examines the impact of the development of digital transformation in Uzbekistan on the structure of the labor market and the evolution of complex production requirements for artificial intelligence technologies. The study reveals the interrelationship of infrastructure, human capital and institutional quality, under which the “Digital Uzbekistan – 2030” strategy and state policy on the development of artificial intelligence are being formed. Based on empirical and theoretical sources, the degree of automation of labor activities by artificial intelligence, functions that complement human labor, and mechanisms for generating new professional competencies are developed. It allows us to substantiate scientific and practical recommendations on software.

Keywords: artificial intelligence, digitalization, labor market, labor requirements, digital economy, digital competencies, reskilling, upskilling, Uzbekistan.

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние развития цифровой трансформации в Узбекистане на структуру рынка труда и эволюцию комплексных производственных требований к технологиям искусственного интеллекта. Исследование выявляет взаимосвязь инфраструктуры, человеческого капитала и качества институтов, в рамках которой формируются стратегия «Цифровой Узбекистан – 2030» и государственная

ISSN 3030-3907

политика в области развития искусственного интеллекта. На основе эмпирических и теоретических источников разработаны степень автоматизации трудовой деятельности искусственным интеллектом, функции, дополняющие человеческий труд, и механизмы формирования новых профессиональных компетенций. Это позволяет обосновать научно-практические рекомендации по программному обеспечению.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровизация, рынок труда, потребности рынка труда, цифровая экономика, цифровые компетенции, переквалификация, повышение квалификации, Узбекистан.

KIRISH.

Zamonaviy iqtisodiy rivojlanish rivojlanish transformatsiyasi va sun’iy intellekt (SI) texnologiyaning jadallashuvi bilan tavsif, ular global mehnat bozori va ishlab chiqarish jarayonlarining fundamental asoslarini qayta shakllantirmoqda. Raqamli iqtisodiyotning chuqurlashuvi, aqliy avtomatlashtirish jarayonlarining kengayishi hamda ma'lumotlarga intellektual boshqaruv modellari barqarorlik kasbi ishlab chiqarish mehnat talablari tizimi sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tmoqda. Ushbu o‘zgarishlar an’anaviy kasbiy strukturalarning transformatsiyasi bilan bir qatorda, yuqori ko‘rsatkichlar, analitik va ko‘rsatkichlar kompetensiyalarga ega inson kapitaliga bO‘lgan talabning keskin ortishini belgilab beradi.

O‘zbekistonda ushbu jarayonlar davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlanib, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda sun’iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan milliy dasturlar orqali tizimli ravishda amalga oshirilmoqda. Ushbu strategik hujjatlar hisobi infratuzilmani rivojlantirish, iqtisodiyot tarmoqlarini raqamlashtirish, milliy sun’iy intellekt ekotizimini boshqarish va yuqori malakali kadrlar ishlab chiqarishni barqarorlashtirish kasb bo‘lib, bu holat mehnat bozori tuzilmasi va xususiy kompetensiyalar evolyutsiyasiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Shu bilan, sun’iy intellekt texnologiyasining mehnat bozoriga bir xil emas, differensial ta'siriga ega. Ayrim tarmoqlarda takrorlanuvchi mehnat faoliyatini avtomatlashtirilgan bo‘lsa, boshqa sohalarda SI inson mehnatini to‘ldiruvchi va uni oshiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. mehnat talablari bo‘yicha yangi kasbiy rollar, kompetensiyalar va standartlari shakllanib, ta'lim tizimi va mehnat bozori o‘rtasida uyg‘unlikni ta'minlash zaruriyatini oshirish.

Ushbu sharoitda O‘zbekiston mehnat bozorida sun'iy intellektning ta'sirini chuqur ilmiy asosda ishlab chiqish, mehnat jarayonlarining transformatsiya mexanizmlarini hamda iqtisodiy iqtisodiy tahlil mos inson kapitalini

ISSN 3030-3907

yo‘nalishlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy vazifalarni bajarish. Shu masalalarni kompleks asosda o‘rganishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. So‘nggi o‘n yilliklarda raqamlashtirish va sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi mehnat bozori va iqtisodiy tizimning transformatsiyasini muhim yo‘nalishlardan biriga aylantirdi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu jarayon asosan uch yo‘nalishda o‘rganiladi: mehnat faoliyatining avtomatlashtirish darajasi, inson mehnati va texnologiyalar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir hamda yangi kompetensiyalar va kasblarning shakllanishi. Frey va Osborne tadqiqotlarida takrorlanuvchi va algoritmlashtirilgan mehnat faoliyati yuqori darajada avtomatlashtirish xavfi ostida ekanligi asoslab berilib, mehnat bozoridagi strukturaviy o‘zgarishlar kasb darajasida tahlil qilingan [3].

Autor (2015) tomonidan ilgari surilgan “task-based” yondashuvga ko‘ra, texnologiyalar ishlab chiqarishni emas, balki mehnat jarayonining tarkibini transformatsiya qiladi. Unga ko‘ra, sun’iy intellekt inson mehnatini to‘liq siqib chiqarmaydi, balki uni to‘ldiruvchi omil sifatida namoyon bo‘ladi [4]. Ushbu jarayon mehnat o‘rinlarining qisqarishi (displacement effect) va yangi ish o‘rinlarining yaratilishi (reinstatement effect) orqali izohlanadi.

Xalqaro tashkilotlar hisobotlari ushbu nazariy qarashlarni empirik jihatdan tasdiqlaydi. Jumladan, OECD (2023) va UNDP (2024) tahlillarida texnik, analitik va ijtimoiy-kommunikativ kompetensiyalarga talab ortib borayotgani, past malakali va rutinali mehnatga bo‘lgan ehtiyoj esa qisqarayotgani qayd etiladi [5,6]. Jahon iqtisodiy forumi (WEF, 2023) esa mehnat bozori nomutanosibliklarini kamaytirishda “reskilling” va “upskilling” strategiyalarining muhim rolini ta’kidlaydi[7]. Ushbu manbalarda sun’iy intellektning ta’siri asosan mehnat jarayonlarini avtomatlashtirish, inson mehnatini to‘ldirish hamda yangi kasblar va kompetensiyalarni shakllantirish orqali namoyon bo‘lishi qayd etiladi. Natijada, mehnat bozori tarkibida sifat jihatidan o‘zgarishlar yuzaga kelib, yuqori malakali va moslashuvchan kompetensiyalarga ega kadrlarga bo‘lgan talab ortib bormoqda [8,10].

O‘zbekistonda mazkur yo‘nalish yangi va istiqbolli ilmiy tadqiqot sohasi sifatida shakllanib bormoqda. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda raqamli iqtisodiyot uchun malakali kadrlar tayyorlash, ularning kompetensiyalarini rivojlantirish va mehnat bozori talablariga moslashtirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1]. Biroq, global tendensiyalar bilan uyg‘un holda sun’iy intellektning mehnat bozori, kompetensiyalar evolyutsiyasi va bandlikka ta’siri hali yetarli darajada tizimli o‘rganilmagan.

ISSN 3030-3907

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot mavjud ilmiy bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilib, sun’iy intellektning mehnat talablari transformatsiyasiga ta’sirini O‘zbekiston misolida tizimli va empirik jihatdan yoritishni maqsad qiladi.

METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqot O‘zbekistonda raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi sharoitida sun’iy intellekt texnologiyalarining mehnat bozori va mehnat talablari tizimiga ta’sirini kompleks tarzda tahlil qilishga yo‘naltirilgan. Tadqiqot ob’ekti sifatida mehnat bozori tuzilmasi va mehnat talablari tizimi olinadi, tadqiqot predmeti esa sun’iy intellekt ta’siri ostida o‘zgarayotgan mehnat faoliyati, kompetensiyalar tarkibi hamda yangi kasblarning shakllanish jarayonlaridan iborat.

Tadqiqotning empirik bazasini 2019–2024-yillar asosida O‘zbekistonda ICT bandlik dinamikasi, nazorat sektorida hamda normativ-huquqiy hujjatlar tashkil qiladi. idora, IT Park va rasmiy statistik ma'lumotlarga ko‘ra, ICT sektorida band

Hisobot metodologiyasi vazifa ishlab chiqarish integratsiyasiga asoslanadi:

(1) -asoslangan (task-based) ishlab chiqarish , bunda kasb mehnatlar emas, balki vazifalarni ishlab chiqarishda tahlil qilish;

(2) strukturaviy ishlab chiqarish , mehnat bozori segmentlari va bandlik tarkibidagi O‘zgarishlarni aniqlash uchun;

(3) institutsional boshqaruv , davlat siyosati bazaning ta'sirini va normativ bazasi uchun.

Vazifa-asoslangan ajratilgan mehnat vazifalari uch qavatga ajratildi:

- **avtomatlashtirilgan vositalar** (takrorlanuvchi, qoidaga erishish - hisob-kitob, hujjat qayta ishlash);
- **olinadigan vositalar** (AI tomonidan bajariladigan murakkab analitik va qaror qabul qilish jarayonlari);
- **yangi kasbiy faoliyatlar** (data-analitika, machine learning, AI tizimlarini ishlab chiqarish kabi yo‘nalishlar).

Tadqiqot jarayoni to‘rt bosqichda amalga oshirildi:

1. **Kontent-tahlil bosqich** – “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va AI rivojlantirish dasturlari qilinib, mehnat bozori uchun tahlil barqaror yo‘nalishlar ajratildi;

2. **Trend tahlili bosqichi** – AKT sektori bandligi, foydalanish hajmi va iqtisodiy ko‘rsatkichlarning 2019–2024-yillardagi o‘sish dinamikasi baholandi;

3. **Strukturaviy tahlil darajasi** – mehnat vazifalari SI ta'siri bo‘yicha tasniflanib, tarmoqlar kesimida (bank, xizmat ko‘rsatish, sanoat, IT) ta'sir darajasi aniqlangandi;

4. **Integration bosqich** – olingan natijalar asosida kompetensiyalar model ishlab chiqildi va ta'lim tizimi uchun amaliy tavsiyalar shakllantirildi.

ISSN 3030-3907

Tadqiqotda qo‘llanilgan metodlar:

- **kontent-tahlil** – normativ hujjatlar va strategiyalarni tizimli o‘rganish;
- **trend tahlili** – ICT sektori va bandlik ko‘rsatkichlari dinamikasini aniqlash;
- **strukturaviy tahlil** – mehnatini tasniflash;
- **baholashma tahlili** – O‘zbekiston ko‘rsatkichlarini OECD va UNDP ma’lumotlari bilan solishtirish;
- **ekspert tekshiruvi** – amaliy kompetensiyalar talabini aniqlash.

Qayd etilgan manbalar ko‘proq, sun’iy intellekt mehnat bozorida bir xil emas: bank va davlat xizmatlarida avtomatlashtirish, yuqori texnologiya sektori va ta'limda esa augmentatsiya ustuni, AKTda esa yangi shuni ko‘rsatadigan bilimlarni rivojlantirish tendentsiyasi. Bu holat mehnat talablari sektorlar kesimida differensial transformatsiyasini tasdiqlaydi.

Ushbu intellektning mehnatlari tizimiga ta'sirini faqat darajada emas, balki **aniq ko‘rsatkichlar, 2019–2024) va vazifa vaqtdagi tasnif** asosida tahlil qilish yordam beradi hamda O‘zbekiston ilmiy tadqiqot usullarini chiqarish uchun ishonchli empirik bazaga yordam beradi

NATIJALAR. 1. Raqamlashtirish sharoitida mehnat bozoridagi strukturaviy o‘zgarishlar

Tadqiqot metodologiyasida belgilangan kontent-tahlil va trend tahlili natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi mehnat bozorining tuzilmasiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va sun’iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari doirasida ICT sektori iqtisodiyotning eng tez rivojlanayotgan tarmoqlaridan biriga aylandi.

IT Park va rasmiy statistik manbalar ma’lumotlariga ko‘ra, 2019–2024-yillar oralig‘ida ICT sohasida bandlar soni keskin oshib[12,13,14], ushbu tarmoqda yuqori malakali mutaxassislarga bo‘lgan talab barqaror ravishda o‘sib bormoqda. Bu jarayon mehnat bozorida an’anaviy kasblardan raqamli va texnologik yo‘nalishdagi kasblarga siljish tendensiyasini shakllantirmoqda.

1-Jadval.

O‘zbekistonda ICT sektorida bandlik dinamikasi (2019–2024 yy.)

Yillar	ICT sektorida bandlar soni (ming kishi)	O‘sish sur’ati (%)	Asosiy manba
2019	9,5	–	IT Park
2020	15,2	+60,0	IT Park
2021	28,7	+88,8	Stat.uz
2022	47,4	+65,2	IT Park
2023	71,3	+50,4	Pivot.uz

ISSN 3030-3907

2024	103,6	+45,3	IT Park

Ushbu jadval trend tahlili metodining natijasi bo‘lib, metodologiya bo‘limida keltirilgan yondashuvni bevosita tasdiqlaydi(1-jadval).

2. Sun’iy intellektning mehnat vazifalariga ta’siri

Strukturaviy-tahliliy yondashuv asosida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari sun’iy intellektning mehnat vazifalariga ta’siri bir xil emasligini ko‘rsatdi. Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, AI texnologiyalari ayrim vazifalarni to‘liq avtomatlashtirayotgan bo‘lsa, ayrim hollarda inson mehnatini kengaytiruvchi va samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda[5,6].

2-Jadval.

Sun’iy intellekt ta’sirida mehnat vazifalarining tasnifi

Vazifa turi	Tavsif	Eng ko‘p ta’sirlangan tarmoqlar	Manbalar
Avtomatlashtirilayotgan	Takrorlanuvchi, qoidaga asoslangan vazifalar	Bank, davlat xizmatlari, savdo	UNDP, OECD
Kengaytirilayotgan	AI yordamida murakkab qaror qabul qilish	Tibbiyot, ta’lim, logistika	UNDP
Yangi kasblar	AI natijasida vujudga kelgan faoliyatlar	ICT, sanoat, kiberxavfsizlik	IT Park, InLibrary

Ushbu jadval metodologiyada ko‘rsatilgan strukturaviy-tahliliy yondashuvning amaliy natijasidir(2-jadval).

3. Mehnat talablari va kompetensiyalar transformatsiyasi

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi bilan mehnat talablari tarkibida raqamli kompetensiyalar ustuvorligi shakllanmoqda. Avval ustun bo‘lgan an’anaviy malakalar o‘rnini texnologik, analitik va kreativ kompetensiyalar egallamoqda.

3-Jadval.

AI sharoitida mehnat bozorida talab etilayotgan kompetensiyalar

Kompetensiya turi	Mazmuni	Talab darajasi	Manbalar
Texnik	Dasturlash, ML asoslari, data-analitika	Juda yuqori	IT Park
Analitik	Ma’lumotlar tahlili, prognozlash	Yuqori	UNDP

ISSN 3030-3907

Kreativ	Muammoli fikrlash, dizayn	O‘rta	OECD
Ijtimoiy	Jamoada ishlash, muloqot	Yuqori	UNDP

Bu jadval ekspert yondashuvi va sifat tahlili natijalariga asoslangan(3-jadval).

Yangi kasblar va ta’lim tizimi bilan nomutanosiblik

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mehnat bozorida paydo bo‘layotgan yangi kasblar va ta’lim tizimida tayyorlanayotgan kadrlar o‘rtasida nomutanosiblik mavjud. Oliy ta’lim muassasalari va kasb-hunar tizimi hali to‘liq ravishda AI va raqamli iqtisodiyot talablariga moslashib ulgurmagan(4-jadval).

4-Jadval

AI asosida shakllanayotgan yangi kasblar

Kasb nomi	**Asosiy vazifalar**	**Ta’lim tizimida qamrov**	**Manbalar**
Data-analitik	Ma’lumotlarni tahlil qilish	Qisman	IT Park
ML muhandisi	AI modellarini yaratish	Past	UNDP
AI-arxitektor	AI tizimlarini loyihalash	Juda past	OECD
Kiberxavfsizlik mutaxassisi	Axborot xavfsizligi	O‘rta	InLibrary

Tadqiqot natijalari metodologiya bo‘limida belgilangan ilmiy yondashuvlarning to‘g‘ri tanlanganini tasdiqlaydi. Trend, strukturaviy va taqqoslama tahlillar asosida O‘zbekistonda raqamlashtirish sharoitida mehnat bozori tubdan transformatsiyalanayotgani aniqlandi. Sun’iy intellekt texnologiyalari mehnat vazifalarining mazmunini o‘zgartirib, yangi kasblar va kompetensiyalar shakllanishiga olib kelmoqda. Bu esa ta’lim siyosati va mehnat bozori boshqaruvini integratsiyalashgan holda olib borishni talab etadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda raqamlashtirish va suniy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi mehnat bozorida tuzilmasi hamda mehnat talablari sifati sifatida transformatsiyalanayotganini tasdiqladi. ICT sektorida bandlikning o‘z kuchida, mehnat faoliyatini qisman avtomatlashtirish va yangi kasblarning ishlab chiqarish energiya va analitik kompetensiyalarga bo‘lgan talab keskin ortmoqda.

Aniqlanishicha, sun’iy intellekt takrorlanuvchilarni ishlab chiqarish bilan birga, yuqori malakali inson kapitaliga kuchini oshiradigan omil sifatida namoyon bo‘lmoqda[8,9,11]. Shu bois, mehnat bozorini ta’minlash uchun ta’lim sifatini

ISSN 3030-3907

oshirish, quvvatni moslashtirish, upskilling mexanizmlarini hamda sun’iy intellekt ta’sirini tizimli monitoring qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida. Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2021). Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida. Toshkent.
3. Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? Oxford University Press.
4. Autor, D. H. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. Journal of Economic Perspectives, 29(3), 3–30.
5. OECD. (2023). OECD employment outlook 2023: Artificial intelligence and the labour market. OECD Publishing.
6. UNDP. (2024). Human development report 2024: Digital transformation and the future of work. UNDP.
7. World Economic Forum. (2023). The future of jobs report 2023. WEF.
8. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2020). Artificial intelligence, automation, and work. NBER Working Paper.
9. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. W. W. Norton & Company.
10. Bessen, J. (2019). AI and jobs: The role of demand. NBER Working Paper.
11. Manyika, J., et al. (2017). A future that works: Automation, employment, and productivity. McKinsey Global Institute.
12. IT Park Uzbekistan. (2019–2024). ICT sektori bo‘yicha statistik ma’lumotlar.
13. Statistika agentligi. (2021–2024). O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlari.
14. Pivot.uz. (2023). IT bozori va startaplar rivoji bo‘yicha tahlillar.

ISSN 3030-3907

UO‘K 629.7.064.56

KICHIK QUVVATLI FOTOELEKTRIK STANSIYALARDA QUYOSH ENERGIYASIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI TAHLILI

Utayev S.A.
Qarshi davlat universiteti dotsenti t.f.f.d.,
E-mail: utaev.s@list.ru
Norboboyev Navruzbek Nurbekovich
Qarshi davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada quvvati 1200 kVt s bo‘lgan quyosh panellari majmuida olib borilgan tadqiqotlar natijalari keltirilgan. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, quyosh paneli yuzasining turli ifloslovchilar bilan ifloslanishi, panel ishchi yuzasidagi temperaturaning yuqori bo‘lishi va panellarning o‘rnatilish burchaklari energiya ishlab chiqarish samaradorligini baholashda asosiy ko‘rsatkichlar xisoblanadi.

Kalit so‘zlar: avgust, grafik, gradus, diagramma,kilovatt, panel, temperatura, elektr, energiya

Аннатация. В данной статье приводится результаты исследования показателей фотоэлектрической станции мощностью 1200 кВт ч. Основными факторами влияющими на производительность фотоэлектрических панелей являются, факторы, такие как, загрязнения и повышение температуры рабочей поверхности, уголь установки.

Ключевые слова: август, график,градус. диаграмма,киловатт, панель, температура, электр, энергия

Abstract. The article presents the results of a study of the performance of a photovoltaic station with a capacity of 1200 kW h. The main factors affecting the performance of photovoltaic panels are factors such as pollution and an increase in the temperature of the working surface, and the coal of the installation.

Keywords: august, graph, degree, diagram, kilowatt, panel, temperature, electric, energy

KIRISH.

Zamonaviy dunyoda energiya manbalariga bo‘lgan ehtiyoj yildan-yilga oshib bormoqda. Texnologiyalar rivojlanib, insoniyat faoliyati kengaygan sari, elektr quvvatiga bo‘lgan talab ham sezilarli darajada ortmoqda. Bugungi kundagi asosiy energiya manbalari bo‘lgan ko‘mir, neft va tabiiy gaz inson salomatligi va tabiat muvozanatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, ularning zaxiralari ham tugab borayotgani inobatga olinadigan bo‘lsa, yangi, ekologik xavfsiz va cheklanmagan energiya manbalarini izlab topish dolzarb masalaga aylangan.

ISSN 3030-3907

Ushbu muammoga yechim sifatida Quyosh energiyasi eng qulay va istiqbolli yo‘nalishlardan biri hisoblanadi [1-3].

Mamlakatimizda muqobil energiya manbalari asosida elektr energiyasi ishlab chiqarish bo‘yicha ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan dunyoning yetakchi mamlakatlari Xitoy, Fransiya, Saudiya arabistoni, Turkiya va boshqa mamlakatlarning yirik kompaniyalari loyihalari asosida quyosh va shamol energiyasi asosidagi stansiyalarda elektr energiyasi ishlab chiqarilmoqda.

Dunyo miqyosida quyosh energiyasi asosida elektr energiyasi ishlab chiqarish 2025-yil aprel oyi ma’lumotlariga ko‘ra, umumiy energiya ishlab chiqarishning 10% ni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich elektr energiyasi ishlab chiqarish manbalarida quyosh energiyasini to‘rtinchi o‘rinda ekanligini ko‘rsatadi. Quyosh energiyasi boshqa turdagi muqobil energiya manbalariga nisbatan elektr energiyasi ishlab chiqarish bo‘yicha yuqori sur’atlarda rivodlanmoqda, bu ko‘rsatkich shamol energiya manbalariga nisbatan 11% o‘sganligini ko‘rsatadi.

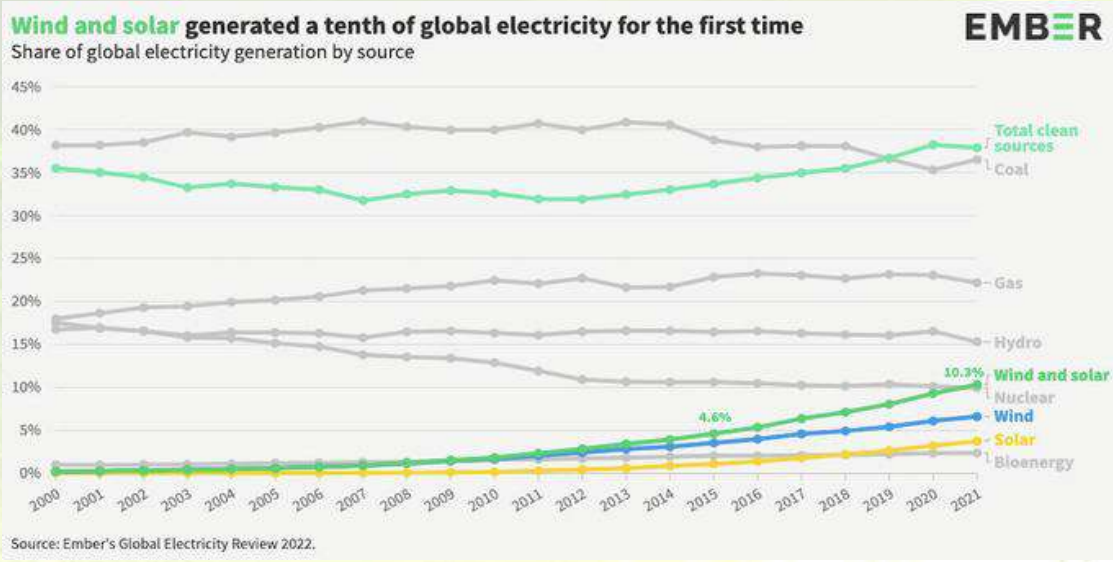
2022- yilda quyosh va shamol energiyasining ulushi 12% ga o‘sgan, 2015-2020- yillarda quyosh va shamol energiyasi ulushi 5 % dan 13 % ga oshgan. Shamol enegrgiyasi ulushi 2024-yilda 8,1 % ni tashkil etgan [4].

TADQIQOT USULLARI VA MATERIALLARI. Umumiy quvvati 1200 kVt s bo‘lgan fotoelektrik quyosh panellari 12 ta obyektda o‘rnatildi. Shundan 510 kVtlik fotoelektrik quyosh stansiyasi to‘liq ishga tushirildi. Bu fotoelektrik quyosh stansiyasi Umumiy miqdori 510 kVtlik tashkil etuvchi bu quyosh panellari hozirgi zamon barcha talablariga monand o‘rnatildi, janub tomon yo‘naltirilgan holatda, 38° burchak ostida qiyalatilgan holatda.

Bu stansiyasi har biri 100 kVt dan bo‘lgan 5ta modulga ajratilgan bolib, ularning har biri turli binolardagi ehtiyojlarni qondirishga yo‘naltiriladi, ehtiyoj uchun sarf qilingan energiyadan ortib qolgani esa davlatga sotiladi.

Ushbu 5ta moduldagi quyosh panellari uchun Fusion Solar kompaniyasi tomonidan energiya modullarining boshqarilishi ta’minlandi hamda ushbu panellar har birining ishlash statistikalari ushbu kompaniyaning ma’lumotlar bazasida qayd qilib borilayapti. Bu fotoelektr stansiyaning ishga tushgan sanasidan boshlab toki hozirgi kunga qadar barcha energiya ishlab chiqarish va almashinuv holatlarini kuzatishimiz mumkin. Bu bizga ushbu quyosh panellarining samaradorligini oshirishda muhim ma’lumotlar taqdim qiladi. Eng kamida bu panellarning ishlash samaradorligini tushirib yuboradigan, jiddiy sabablarni aniqlashga yordam beradi.

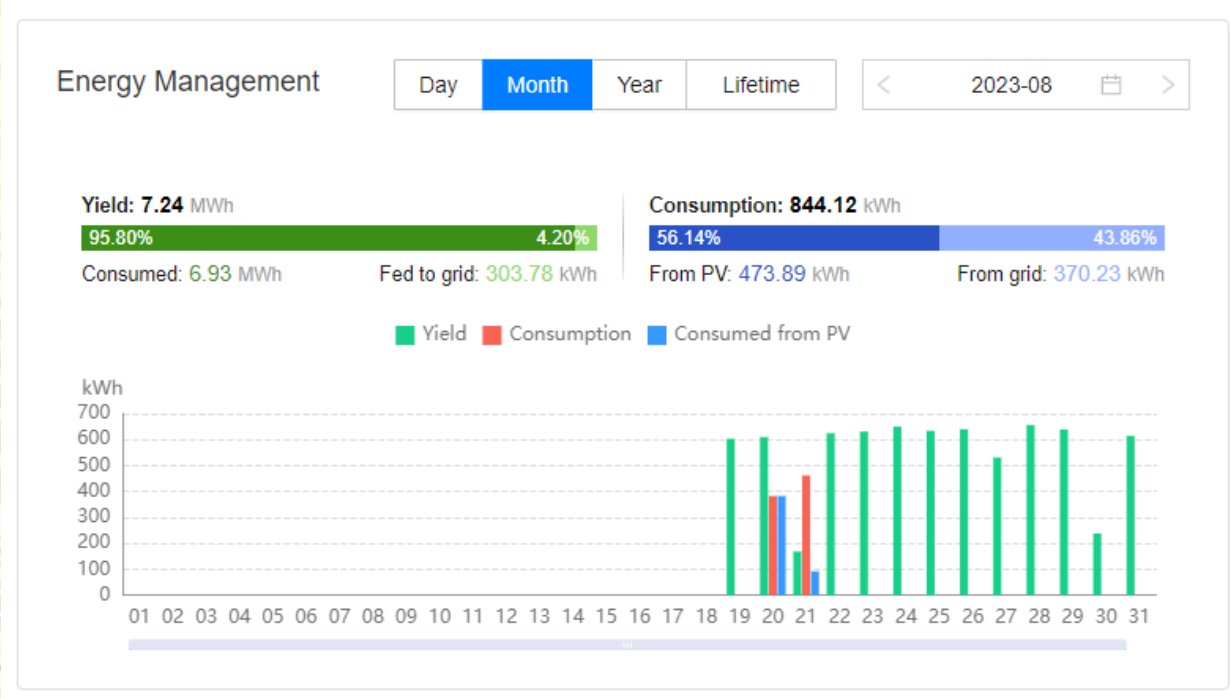
ISSN 3030-3907

Rasm 1. 200-2021- yillarda bioenergetika, quyosh, shamol, atom, gidro, gaz va ko‘mir energiyasining elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi ulushi ulushi [Global Electricity Review 2022.].

TADQIQOT NATIJALARI. Umumiy quvvati 1200 kVt S bo‘lgan fotoelektrik panellarining ishlashi bo‘yicha olib borilgan monitoring natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi:

Avgust oyi uchun statistik tahlillar:

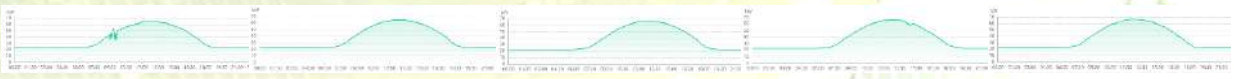
1-rasm. Avgust oyi uchun statistik grafik.

5-rasmdan yuqorida aytib o‘tganimizdek, quyosh panellari to`liq foydalanishga topshirilishi 19-avgustga to`g`ri kelganini ko‘rish mumkin. Avgust oyi uchun (19-31 avgustlar) ya’ni 13 kun mobaynida bu quyosh panellari bizga umumiy hisobda 7,24 MVt soat elektr quvvati ishlab chiqarib bergan. 20-21 avgust

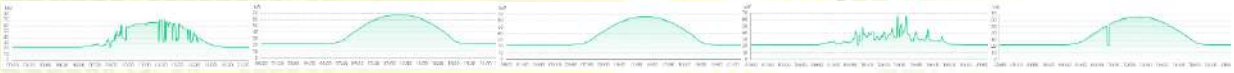
ISSN 3030-3907

kunlarida bu panellardan universitet ehtiyojlari uchun ishlatish uchun foydalanib ko‘rilgan, ammo iste’mol ba’zi nuqtada juda yuqori bo‘lganligi va ma’lum boshqa sabablarga ko‘ra 22-avgustdan universitet ehtiyojlari iste’molidan ajratilib, barcha ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasi tarmoqqa, davlat elektr enerigiya markaziga uzatilishi boshlangan.

22-avg 23-avg 24-avg 25-avg 26-avg

27-avg 28-avg 29-avg 30-avg 31-avg

2-rasmAvgust kuni uchun statistik grafik.

2-rasmda quyosh panelining ishga tushish kunidagi grafigi keltirilgan.

Ushbu grafiklarda keltirilganidek, deyarli avgust oyining oxirigacha ushbu quyosh panelining elektr ishlab chiqarish hajmi va intensivligi deyarli bir xil. Faqat 27-avgust hamda 30-avgust kunlarida, elektr ishlab chiqarishning parobolik grafik kabi tekis ko`tarilib tekis tushishida o`zgarishlar bo‘lgan.Quyidagi jadval orqali ham avgust oyining har bir kunda ishlab chiqarilgan elektr energiyasini aniq ko‘rsak bo‘ladi

1-Jadval

Avgust oyi uchun kuzatish natijalari

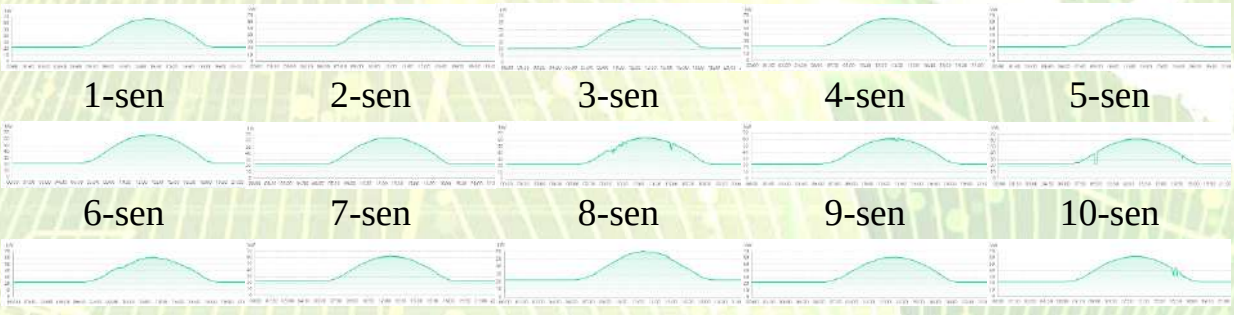
Kun	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
kVt.h	603.24	609.70	167.97	624.47	630.83	649.85	634.30	639.97	**530.87**	**655.80**	639.18	237.76	614.51

ISSN 3030-3907

5-rasm. Sentabr oyi uchun statistik grafik.

Sentabr oyi uchun ushbu hududdagi quyosh panellari tomonidan umumiy miqdori 17,21 MVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo‘lib, bu energiyaning barchasi tarmoqqa uzatilgan, bu oyda ham quyosh panellari hisobidan universitet ehtiyojlariga sarflanmagan. 9-rasmdan, 1-7 sentabr oraliqlarida ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 600 kVt dan kam bo‘lmagan, bu kun oralig‘i eng yuqori ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 640 kVt (2-sentabrda) bo‘lib, eng quyisi 622 kVt ni (7-sentabrda) tashkil qilgan. 8-sentabrdan esa ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasi 600 kVt dan tushishni boshlagan toki oy tugaguncha 600 kVt dan yuqori elektr energiyasi ishlab chiqarish qayd qilinmagan. Bu oy oralig‘ida eng kam ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 504 kVt (13-sentabrda) qayd qilingan bo‘lsa, eng yuqorisi 598 kVt (20-sentabrda) qayd qilingan.1-sentabrdan 15-sentabrgacha quyosh panellaridan ishlab chiqarilgan elektr energiyasi quyidagi grafikka mos keladi.

8 rasm sentabr oyi 15 kunlik energiya ishlab chiqarish xolati grafigi

Ushbu grafiklardan ko`rishimiz mumkin, 1-15 sentabr oralig‘ida ushbu quyosh panellari orqali ishlab chiqarilgan elektr quvvatining o`sish va tushish grafiklari deyarli o`zgarmagan va deyarli bir xil miqdorni qayd qilgan.

ISSN 3030-3907

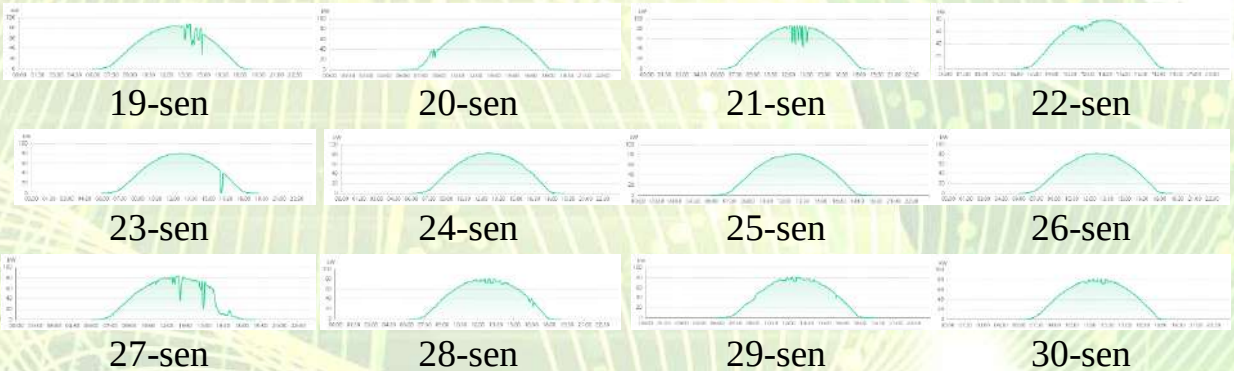
6-rasm. 16-sentabr uchun statistik grafik

6-rasmdagi holatda, quyosh paneli orqali ishlab chiqarilgan elektr energiyasi parobolik tekis o`sish va tushishiga tashqi omil ta’sir qilgan, shuning natijasida undagi ishlab chiqarish bir xil ravishda o`sishi va so`nish intensivligi turlicha keskinlikda bo`lgan.

7-rasm. 17-sentabr uchun statistik grafik

7-rasmdan ko‘rinib turibdiki, 17 sentabr kunining so‘ngiga kelib soat 18:30 lardan keyin quyosh panellarining shu vaqtgacha berib turgan elektr energiyasi toliq tugagan. Qiziqarli tomoni shundagi, ishga tushgan sanasidan boshlab ya’ni 19 avgustdan toki 17 sentabrgacha, ushbu quyosh panellari quyosh nuri orqali elektr energiyasi ishlab chiqarib bo‘lmaydigan vaqtlar ya’ni quyosh tolaqonli chiqmagan va toliq botgan vaqtlarda, 00:00dan 06:30 gacha, hamda 18:30dan 23:59 gacha bo‘lgan vaqt oralig‘ida ham 22 kVt atrofida elektr energiya ishlab chiqargani qayd qilingan. Buning sababi, quyosh nuri tushmaganda ham osha panellarni yoruglik bilan yoritilganligi bo`lgan

9 rasm sentabr oyi energiya ishlab chiqarish xolati grafigi

Grafiklardan kshrinadiki, quyosh panellarining elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi eng samarador vaqti kunduz soat 10:00 dan boshlab 15:30 gacha vaqt oraliqlariga mos kelmoqda, ushbu vaqt oralig‘ida, quyosh paneli ishlab chiqargan elektr energiyaning eng ko‘p qismini qariyb 70 foizni ishlab chiqaradi.

ISSN 3030-3907

2-Jadval

Sentabr oyi muayyan kunlari uchun kuzatishlar natijalari

1-10 sentabr

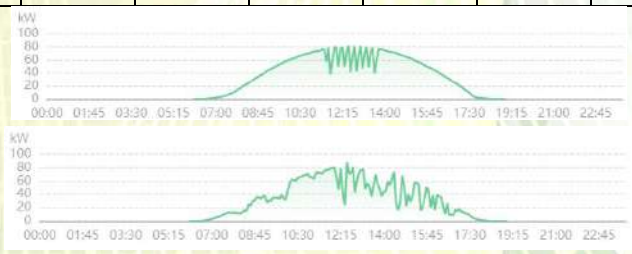
Kun	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10
kVt h	638.77	**640.54**	630.25	635.46	636.20	636.45	621.99	575.91	555.46	562.72

11-20 sentabr

Kun	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
kVt h	526.65	551.87	**504.09**	538.19	550.99	517.02	540.47	582.31	575.28	598.64

21-30 sentabr

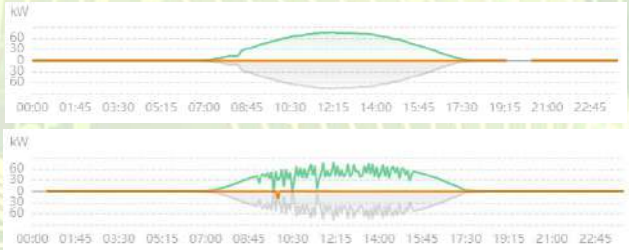
Kun	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
kVt h	589.50	557,80	552.91	580.46	564.94	563.48	520.30	552.77	555.03	552.52

1-oktabr **3-oktabr**

5-oktabr **6-oktabr**

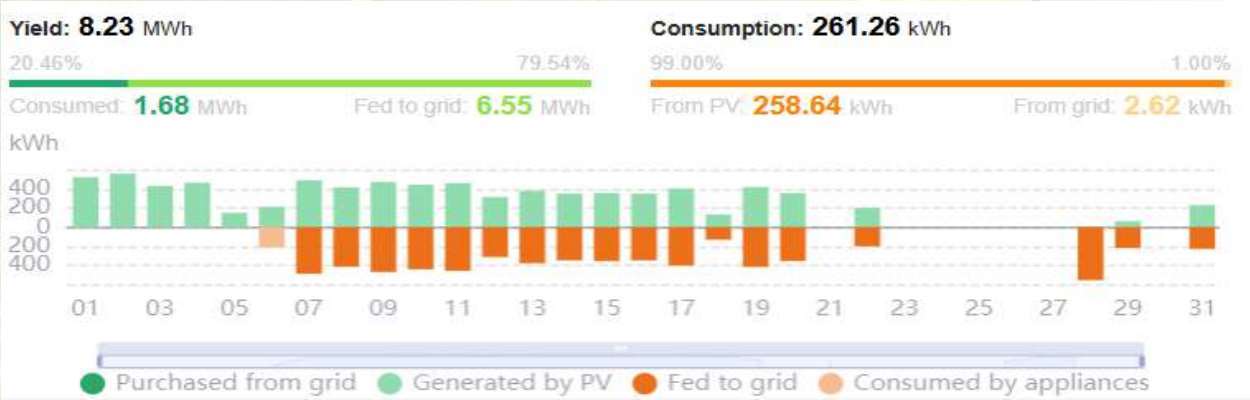
7-oktabr **8-oktabr**

9 rasm oktabr oyi energiya ishlab chiqarish xolati grafigi

Quyosh panellari asosida ishlab chiqarilgan barcha elektr energiyasi, universitet iste'moli uchun to'liq yo'naltirilganini ko'rishimiz mumkin. Shunday

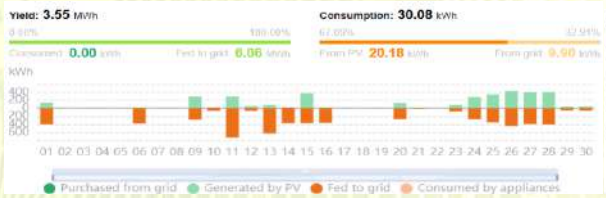
ISSN 3030-3907

qilib deyarli barcha kunlar yuqoridagi kabi grafiklarga o‘xshash. Bunday holatlarni bo‘lishi, ya’ni 7-oktabrdagisi kabi ishlab chiqarilishi intensivligiga o‘zgarishiga, masalan zig-zag shaklini olishi 95% jihatdan tashqi muhitga bog‘liq. Tashqi muhit holatlari qanchalik nazorat ustida bo‘lsa, shunchalik elektr quvvatining shunchaki isrof bo‘lib ketish oldi olinadi.

10 rasm Oktabr oyi uchun (2023) ishlab chiqarilish grafigi

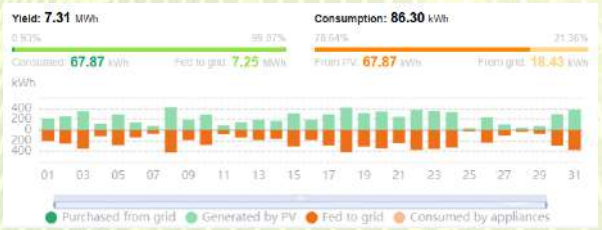
Grafikdan ko‘rinib turibdiki, 21, 23-28, 30 kunlari Quyosh panellarining ishlashida nosozlik kuzatilgan va bu kunlarda ma’lumotlar qayd qilinmagan. Shunday bo‘lsada Oktabr oyi uchun 8,23 MVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan.

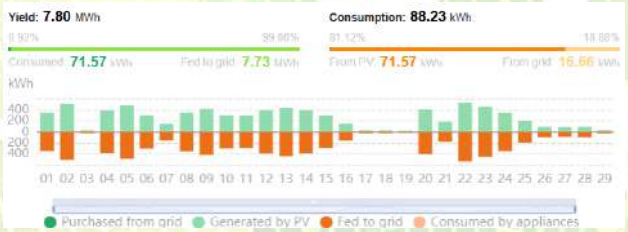
Noyabr oyi (2023)

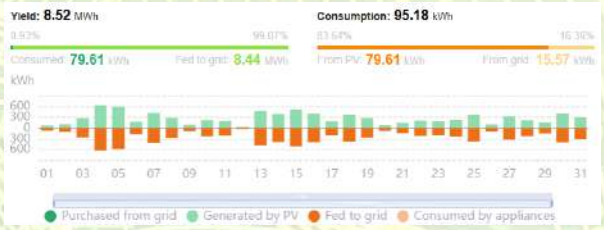
Dekabr oyi (2023)

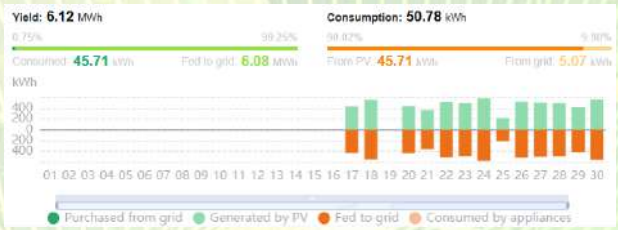
Yanvar oyi (2024)

Fevral oyi (2024)

Mart oyi (2024)

Aprel oyi (2024)

11-rasm Oylar bo‘yicha energiya ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari tahlili

Bu grafiklardan ham ko‘rishimiz mumkin, Noyabr (11kun) va Dekabr (15 kun) oylarida umumiy hisobda 26 kun Quyosh panellari ishlamagan. Bu esa salkam 8 MVt soat elektr energiyasini ishlab chiqarilish imkoniyatidan bizni mahrum

ISSN 3030-3907

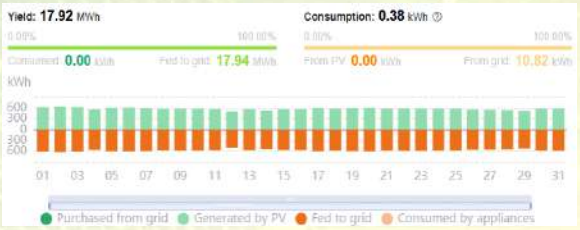
qilgan. Aprel oyidagi yana yarim oylik uzilishni hisobga olmaganda, Yanvar (7.31), Fevral (7.80), Mart (8.52), Aprel (6.12) oylarida, bu quyosh panellari to‘plamidan o‘rta hisobda oyiga 8 MVt soat energiya olingan.

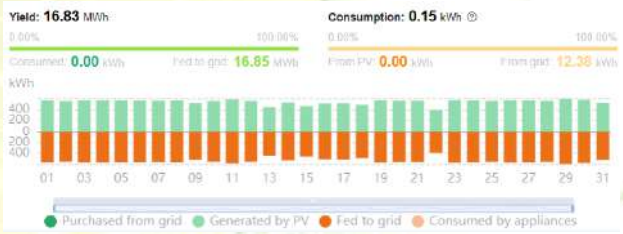
May oyi (2024)

Iyun oyi (2024)

Iyul oyi (2024)

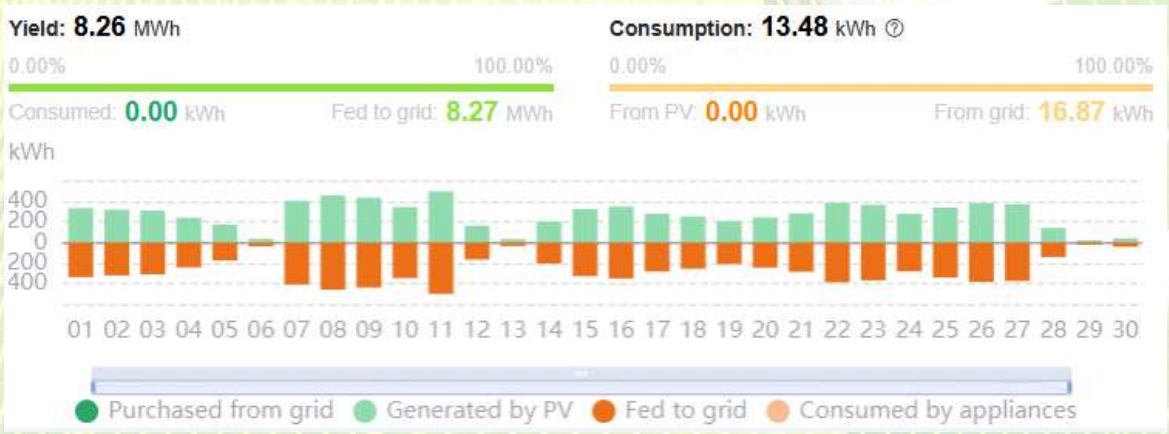
Avgust oyi (2024)

Sentabr oyi (2024)

Oktabr oyi (2024)

Noyabr oyi (2024)

12-rasm Oylar bo‘yicha energiya ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari tahlili

May oyidan so‘ng, issiq kunlar ko‘payishi hisobiga elektr energiyasi ishlab chiqarish ham osha boshlagan. Mayda 13.3 MVt soat ishlab chiqarilgan bo‘lsa, Iyun oyida bu natija sezilarli darajada oshgan 17.21 MVt soat.

XULOSA. Quvvati 1200 kVt s fotoelektrik stansiya obyektlarida elektr energiyasi ishlab chiqarish bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, energiya ishlab chiqarish samaradorligini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlar, panel

ISSN 3030-3907

yuzasining ifloslanishi (10-40% gacha yetishi mumkin), panel yuzasidagi temperatura ko‘tarilishi, panellarning o‘rnatilish burchaklari xisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 11.09.2023 yildagi PF-158-son farmoni

2. PQ-4422-сон 22.08.2019. Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to‘g‘risida.” https://lex.uz/docs/-4486125 (accessed May 15, 2023).

3. “PQ-57-сон 16.02.2023. 2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.” https://lex.uz/uz/docs/-6385716 (accessed May 15, 2023). www.gazeta.uz

2. U. Nations, “Population | United Nations”, Accessed: May 12, 2023. [Online]. Available: https://www.un.org/en/global-issues/population https://www.worldometers.info/world-population/

3. G. Zahedi, S. Azizi, A. Bahadori, A. Elkamel, and S. R. Wan Alwi, “Electricity demand estimation using an adaptive neuro-fuzzy network: A case study from the Ontario province – Canada,” *Energy*, vol. 49, no. 1, pp. 323–328, Jan. 2013, doi: 10.1016/j.energy.2012.10.019.

ISSN 3030-3907

UO‘K 629.7.064.56

QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARI QURILMALARI SAMARADORLIGI TAHLILI

Utayev S.A.
Qarshi davlat universiteti dotsenti t.f.f.d.,
E-mail: utaev.s@list.ru
Norboboyev Navruzbek Nurbekovich
Qarshi davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar hamda dunyo miqyosida qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish xolati o‘rganilgan, shuningdek quvati 510 kVt s bo‘lgan fotoelektrik quyosh panellari stansiyasida olib borilgan tadqiqot natijalari keltirilgan. O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, fotoelektrik elementlarning samaradorligiga bir qator faktorlar ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu faktorlar ta’sirini o‘rganish natijalari keltirilgan. Quyosh panellari yuzasining uzoq muddat tozalamaslik natijasida chang va turli emulsiyalar bilan ifloslanishi natijasida ishlab chiqarilgan energiya miqdori, tozalangan yuzada ishlab chiqarilgan energiya miqdoriga nisbatan 10- 30 % past bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: alternativ, diagramma, quyosh panellari, fotoelektrik elementlar, yashil energiya

Аннотация. В данной статье приведены данные по использованию альтернативных источников энергии, анализ проводимых работ в республике и в мировой практике. Приводится результаты исследования проведенных в фотоэлектрической станции мощностью 510 кВт ч. Полученные результаты показывает на энерго- эффективность фотоэлектрических элементов влияют различные климатические и температурные факторы. При сильном загрязнении повверхности панелей в результате запыления и загрязнения различными эмульсиями наблюдается понижение эффективности выработки электрической энергии от 10-30%.

Ключевые слова: альтернативный, диаграмма, солнца, солнечные панели, фотоэлектрические элементы, зеленая энергетика

Abstract. This article provides data on the use of alternative energy sources, an analysis of the work carried out in the republic and in world practice. The results of the study conducted in a photovoltaic station with a capacity of 510kW h are presented. The obtained results show that various climatic and temperature factors affect the energy efficiency of photovoltaic elements. With severe contamination of the panel surface as a result of dust and contamination with various emulsions, a decrease in the efficiency of electrical energy generation by 10-30% is observed.

ISSN 3030-3907

Keywords: alternative, diagram, sun, solar panels, photovoltaic cells, green energy.

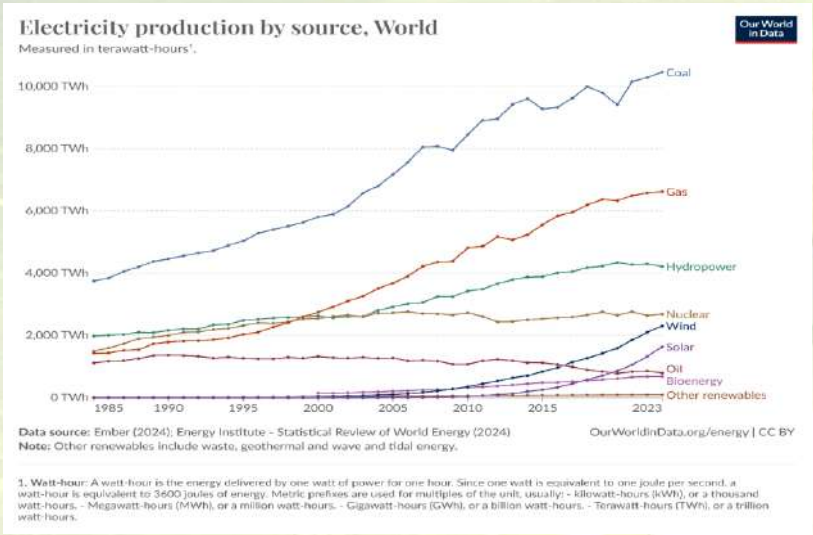
KIRISH.

Mamlakatimizda 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida iqtisodiyotni elektr energiyasi bilan uzluksiz ta’minlash hamda “Yashil iqtisodiyot” texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, iqtisodiyotning energiya samaradorligini 20 foizga oshirish, ushbu maqsadga erishish yo‘lida 2026 yilga kelib elektr energiyasi ishlab chiqarish ko‘rsatkichini qo‘shimcha 30 milliard kVt soatga oshirib, jami 100 milliard kVt soatga yetkazish, 2026 yilga qadar qayta tiklanuvchi energiya manbalari ulushini 25 foizga yetkazish evaziga yiliga qariyb 3 milliard kub metr tabiiy gazni tejash vazifasi belgilangan.

2022 yilda global elektr energiyasi iste`moli 24 398 teravatt-soatni (TVt-soat) tashkil etdi, bu 1981 yildagi iste`mol miqdoridan (8 133 TVt-soat) deyarli uch baravar ko`p [1-3]. Hisob kitoblar shuni ko`rsatadiki, dunyo bo`ylab kishi boshiga to`g`ri keladigan elektr energiya iste`moli o`rtacha 2-4 kVt soatga teng ekan. Bu to`la to`kis barcha ehtiyojlarni qondirish uchun yetarli hisoblanmaydi. Bu degani elektr energiyasi olishdagi barcha yashil yo‘llar o‘z ahamiyati har qachongidan ko‘p degani. Bunda ayniqsa Quyosh fotoelektr stansiyalari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bunday stansiyalarni qurish boshqa yashil energetika stansiyalariga nisbatan ancha oson va xavfsiz.

MATERIALLAR VA METODLAR. Xozirgi kunga kelib, mamlakatimizda elektr energiyasi ishlab chiqarishda qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosiy energiya resursiga aylanib bormoqda. Quyosh, shamol energiyasidan muqobil energiya manbai sifatida foydalanishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bunga misol qilib mamlakatimizda dunyoning yetakchi kompaniyalari bilan hamkorlida barpo etilayotgan energetik obyektlarni keltirish mumkin. Endi qayta tiklanuvchi energiya manbalarining energetika tizimidagi o`rni. dunyo va o`zbekiston miqyosidagi tahlil qilib chiqaylik.

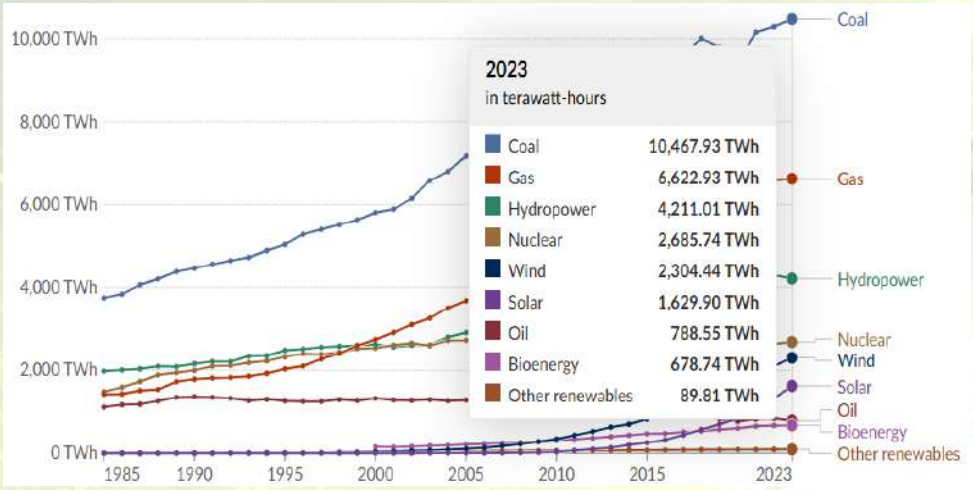
ISSN 3030-3907

1-Rasm. Dunyo bo`ylab, elektr energiya ishlab chiqarish manbalari [4].

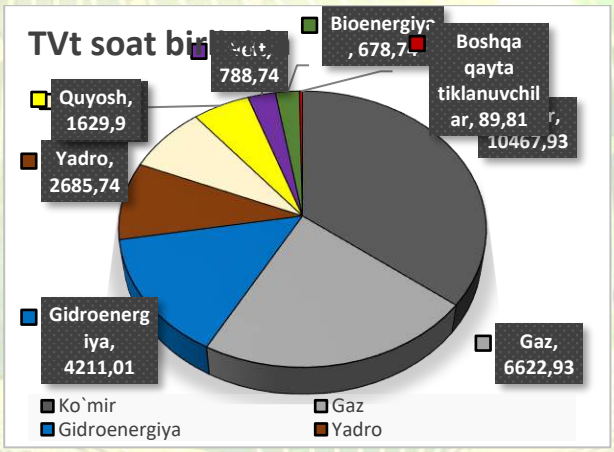
Diagrammada, dunyo bo`yicha, elektr energiyasi ishlab chiqarishning manbalari keltirilgan bo`lib, unda ko`rishimiz mumkinki, elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi eng ko`p ulush ko`mir va gazni yoqish hisobiga olinadigan elektr energiyasiga to‘g‘ri keladi. 2023 yil holatiga ko`ra, ko`mir - umumiy elektr energiyasi ishlab chiqarish hajmining 35,71 foizi, gaz esa 22,11 foiz tashkil qildi. Ko`mir va gaz elektr energiyasi umumiy ishlab chiqarilishining yarmidan ko`pini tashkil qilayapti, natijada ulardan hosil bo`ladigan uglerod chiqindilar global ifloslanish va iqlim o`zgarishiga sabab bo`lmoqda. Bu kabi yoqilg`ilardan olinadigan energiya natijasida yuzaga kelgan global issiqxona gazlari chiqindilarining 75% dan ortig`ini va barcha karbonat angidrid chiqindilarining taxminan 90% ni tashkil qiladi. Keyingi dominant ulush esa Gidroenergiya (umumiy ulushning 15,16%) va Yadro energiyasi (umumiy ulushning 9,15%) hisobiga olinadigan elektr energiyasiga mos keladi. Ularning umumiy ulushi, 2024 yil holatiga ko`ra dunyo elektr energiyasi ishlab chiqarishning 24 foiz dan ko`prog`ini tashkil qiladi. Biroq, 2013 yildan keyingi, umumiy elektr energiyasi hajmidagi ulushi bo`yicha intensiv o`sish ko‘rsatkichlarini faqatgina Shamol (2013 yilda 2,81%, 2022 yilda 7,52%) va Quyosh (2013 yilda 0,58%, 2022 yilda 4,52%) energiyalarida kuzatishimiz mumkin. Bu bilan dunyo o`z e’tibori va potensialini asta sekinlik bilan qayta tiklanuvchi energiya manbalariga ko`proq qaratayotganini ko`rishimiz mumkin. Shunday bo`lsada, hozircha, qayta tiklanuvchi energiyalari manbalari - umumiy elektr energiya ishlab chiqarishning atigi 11 foizidan ko`prog`ini tashkil qiladi.

ISSN 3030-3907

2-rasm. Dunyo bo`ylab, elektr energiya ishlab chiqarish manbalari [4].

Diagrammadan shuni ko‘rishimiz mumkinki, Ko‘mir (10467 TVt-soat), Gaz (6622 TVt soat) va Neft (788 TVt soat) orqali ishlab chiqarilgan elektr energiyasi qolgan barcha manbalardan ishlab chiqarilgan elektr energiyasiga 64,6 foizini tashkil qilmoqda. Bu sezilarli yaxshi bo‘lmagan natija, sababi, 2022 yil holatiga ko`ra, dunyoning ko`mir orqali oladigan elektr energiyasi 10185 TVt soatni, gaz orqali esa 6305 kVt soat, neft orqali esa 888,5 kVt soat tashkil qilgan va umumiy ulushning 60,82 foiz hosil qilgan. Bundan ko‘rinadiki, dunyo elektr energiyasi ishlab chiqarishda, yashillikka o‘tishdan ko‘ra, Ko‘mir, Gaz, Neftni yoqish hisobiga olinadigan elektr energiyani ko‘paytirmoqda. Bu energiya turlarining yanada ko‘paytirilishi hamda, ularning yoqilishi natijasida, global ifloslanish, global iqlimning o‘zgarishi, jamiyat ekotizimlariga zarar yetishi tabiiy bir holdir. Gazlar emissiyasini va ekologiya zararini kamaytirish uchun eng yaxshi va samarali yechim bu, elektr energiya ishlab chiqarishda qayta tiklanadigan energiya manbalariga o`tishdir va uning samarali ishlashini tadbiq etishdir [5-8].

3-rasm. Dunyo bo`ylab, elektr energiya ishlab chiqarish manbalari [4]

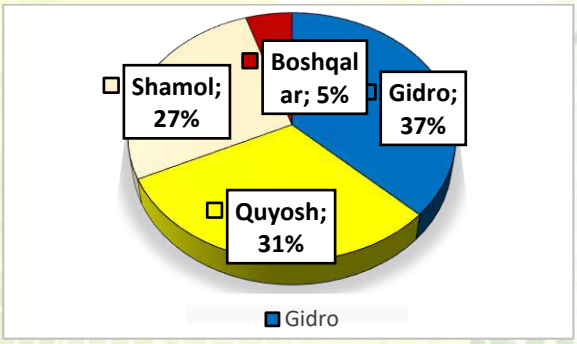
3-diagrammadan ko`rishimiz mumkinki, 2023 yil holatiga ko`ra, dunyoning ko`mir orqali oladigan elektr energiyasi 10468 TVt soatni tashkil qilmoqda, gaz orqali esa 6623 TVt soat, neft orqali esa 789 kVt soat. Bular yetarlicha katta

ISSN 3030-3907

raqamlar (umumiy ulushning 64,6%) bo`lib, ularning yoqilishi natijasida, global ifloslanish, global iqlimning o‘zgarishi, jamiyat ekotizimlariga zarar yetishi tabiiy bir holdir. Gazlar emissiyasini va ekologiya zararini kamaytirish uchun eng yaxshi va samarali yechim bu, elektr energiya ishlab chiqarishda qayta tiklanadigan energiya manbalariga o`tishdir va uning samarali ishlashini tadbiq etishdir [8-12].

2023 yil holatiga ko`ra, qayta tiklanuvchi energiya manbalarining eng dominat a`zolari hisoblangan Shamol va Quyosh energiyalari orqali esa, mos ravishda 2304,4 TVt soat va 1630 TVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarildi. Shuningdek, Bioenergiya orqali esa 678,7 TVt soat va qolgan qayta tiklanuvchi energiya manbalari orqali esa 89,8 TVt soat elekt quvvati ishlab chiqarildi. Ekologik toza hisoblangan bu yashil energiya manbalarining barchasi umumiy elektr ishlab chiqarishning atiga qariyb 16 foizini tashkil qiladi.

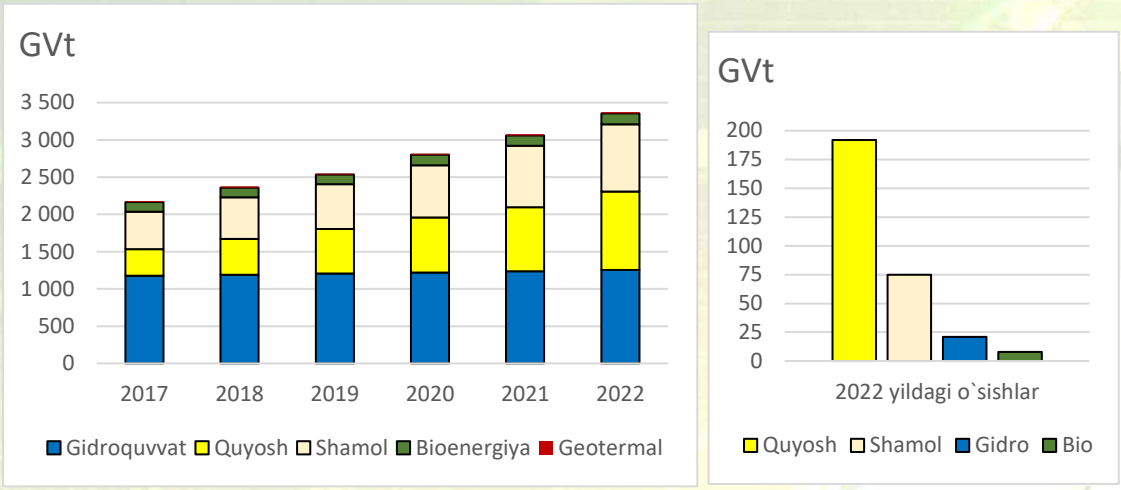
Xalqaro IRENA agentligining 2023 yil, 10 martdagi statistik ma`lumotlariga ko`ra, 2022 yil oxirida qayta tiklanadigan energiya manbalaridan elektr energiya ishlab chiqarishning global quvvati 3 372 GVt ni tashkil etgan [12].

4-rasm Dunyo bo`yicha, qayta tiklanadigan energiya manbalari [12].

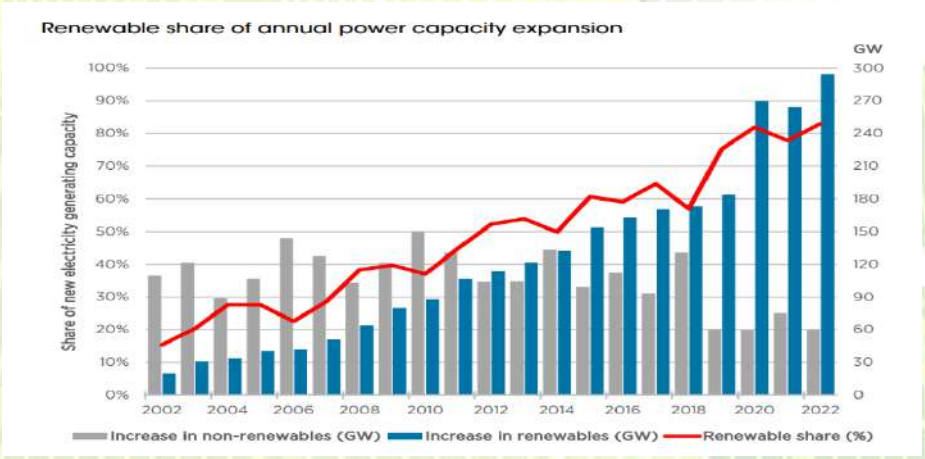
IRENA agentligi statistikasida aytilishicha, (buni 4-diagrammada ham ko`rishimiz mumkin) dunyo bo`ylab, qayta tiklanuvchi manbalardan olingan elektr energiyasi quvvatining 37 foizi qayta tiklanadigan gidroenergiya (1256 GVt), 31 foizi quyosh energiyasi (1053 GVt), 27 foizi shamol energiyasi (899 GVt) va 5 foizi qolgan qayta tiklanuvchi energiya manbalari (149 GVt) hisobiga to`g`ri kelmoqda

ISSN 3030-3907

5-rasm Qayta tiklanadigan energiya manbalarining o`sish tendensiyalari [12].

Diagrammaning 1-qismida ko`rishimiz mumkinki, dunyo bo`yicha, qayta tiklanadigan gidroenergiya, bioenergiya, geotermal energiya manbalarining umumiy o`sish ko`rsatgichlari 2017 – 2022 yil oraliqlarida juda sekin bo`lgan, katta o`sish sur`ati qayd qilinmagan. Ammo Quyosh va shamol energiya manbalaring o`sish tendensiyalari sezilarli katta bo`lgan. Buni, shu 5 yil ichida ko`plab rivojlangan mamlakatlarning Quyosh va Shamol energiyalari manbalariga berayotgan urg`ulari natijasi sifatida izohlash mumkin [13-18].

6-rasm Qayta tiklanadigan energiya manbalarining o`sish tendensiyalari [11].

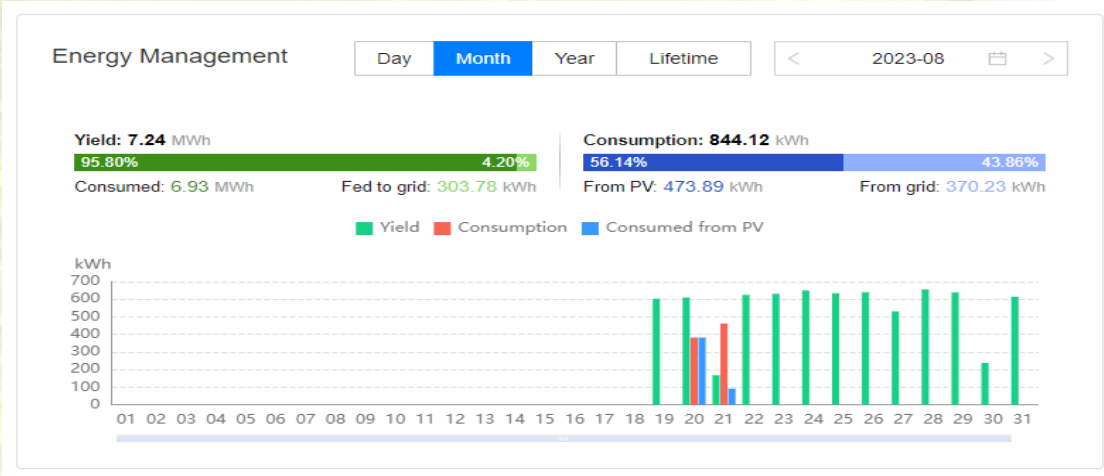
Diagrammadan ham ko`rishimiz mumkinki, qayta tiklanuvchi energiya manbalari asosida elektr energiyasi ishlab chiqarish doimiy o`sish tendensiyasiga ega bo`lib, ayniqsa 2021 yildan keyin katta o`sishlarni qayd qila borgan.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMALAR. Stansiya har biri 100 va 50 kVt dan bo‘lgan modullarga ajratilgan bolib, ularning har biri turli binolardagi ehtiyojlarni qondirishga yo‘naltiriladi, ehtiyoj uchun sarf qilingan

ISSN 3030-3907

Quyosh fotoelektrik stansiyasida ishlab chiqilgan elektr energiyasi monitoringi natijalari shuni korsatadiki, quyosh panelleri samaradorligiga turli omillar ta’sir ko‘rsatadi.

Ayniqsa haroratning yuqoriligi, quyosh panellari yuzasining ifloslanishi energiya samaradorligi pasayishida asosiy omillardan bo‘lib xisoblanadi. O‘tkazilgan tadqiqotlarga asosan quyidagi grafik ma’lumotlarni o‘rganish imkoni yaratilgan. Avgust oyi uchun statistik tahlillar:

7-Rasm Avgust oyi uchun statistik grafik

7-rasmda yuqorida aytib o‘tganimizdek, quyosh panellari to`liq foydalanishga topshirilishi 19-avgustga to`g`ri kelganini ko‘rish mumkin. Avgust oyi uchun (19-31 avgustlar) ya’ni 13 kun mobaynida bu quyosh panellari bizga umumiy hisobda 7,24 MVt soat elektr quvvati ishlab chiqarib bergan. 20-21 avgust kunlarida bu panellardan universitet ehtiyojlari uchun ishlatish uchun foydalanib ko‘rilgan, ammo iste’mol ba’zi nuqtada juda yuqori bo‘lganligi va ma’lum boshqa sabablarga ko‘ra 22-avgustdan universitet ehtiyojlari iste’molidan ajratilib, barcha ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasi tarmoqqa, davlat elektr enerigiya markaziga uzatilishi boshlangan.

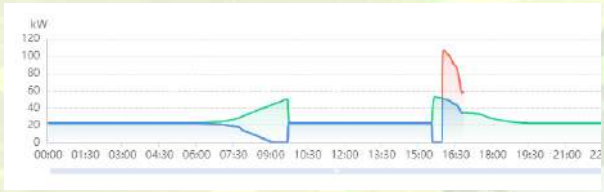
8-rasm. 19-Avgust kuni uchun statistik grafik.

6-rasmda quyosh panelining ishga tushish kunidagi grafigi keltirilgan, bundan ko‘rishimiz mumkinki, o‘rnatish ishlarida hali ba`zi qilinmagan ishlar qolgan.

ISSN 3030-3907

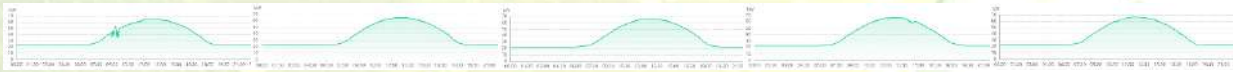

9-rasm. 20-avgust

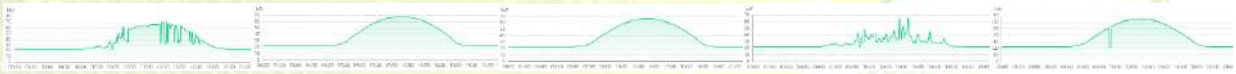

10-rasm. 21-avgust

7 va 8-rasmlardan ko`rinib turibdiki, quyosh panellaridan universitet elektr iste'moli uchun o`rnatish qanday holatda bo`lganini grafik asosda ko`rishimiz mumkin.

22-avg 23-avg 24-avg 25-avg 26-avg

27-avg 28-avg 29-avg 30-avg 31-avg

Ushbu grafiklarda keltirilganidek, deyarli avgust oyining oxirigacha ushbu quyosh panelining elektr ishlab chiqarish hajmi va intensivligi deyarli bir xil. Faqat 27-avgust hamda 30-avgust kunlarida, elektr ishlab chiqarishning parobolik grafik kabi tekis ko`tarilib tekis tushishida o`zgarishlar bo'lgan.

Quyidagi jadval orqali ham avgust oyining har bir kunda ishlab chiqarilgan elektr energiyasini aniq ko'rsak bo'ladi **.**

Jadval 1.

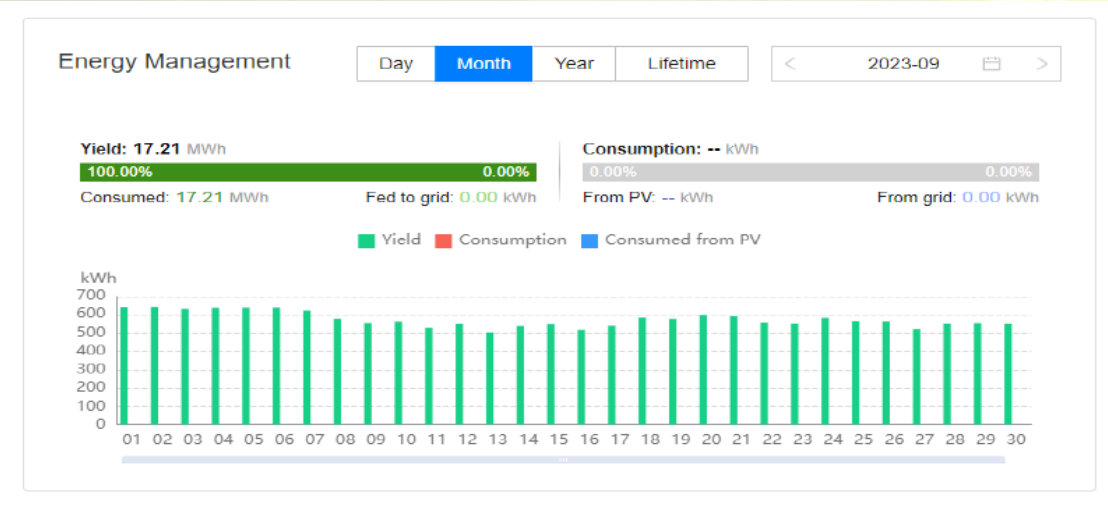
Avgust oyi muayyan kunlariga oid ma'lumotlar

Kun	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31
kVt.h	603.24	609.70	167.97	624.47	630.83	649.85	634.30	639.97	**530.87**	**655.80**	639.18	237.76	614.51

Bunda texnik nosozlik ham ob-havoning keskin ta'sirini hisobga olmasak, avgust oyi uchun ishlab chiqarilgan eng katta elektr quvvati 656 kVt soat (28-avgust), eng kam ishlab chiqarilgani esa 531 kVt soat (27-avgust), qolgan holdagi minimumlar quyosh panelining asl samarasiga emas, balki tashqi ta'sirning keskin ta'siri natijasidir.

Sentabr oyi uchun statistik tahlillar:

ISSN 3030-3907

11-rasm. Sentabr oyida energiya ishlab chiqarish tahlili

Sentabr oyi uchun ushbu hududdagi quyosh panellari tomonidan umumiy miqdori 17,21 MVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarilgan bo‘lib, bu energiyaning barchasi tarmoqqa uzatilgan, bu oyda ham quyosh panellari hisobidan universitet ehtiyojlariga sarflanmagan. 9-rasmdan, 1-7 sentabr oraliqlarida ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 600 kVt dan kam bo‘lmagan, bu kun oralig‘i eng yuqori ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 640 kVt (2-sentabrda) bo‘lib, eng quyisi 622 kVt ni (7-sentabrda) tashkil qilgan. 8-sentabrdan esa ishlab chiqarilayotgan elektr energiyasi 600 kVt dan tushishni boshlagan toki oy tugaguncha 600 kVt dan yuqori elektr energiyasi ishlab chiqarish qayd qilinmagan. Bu oy oralig‘ida eng kam ishlab chiqarilgan elektr energiyasi 504 kVt (13-sentabrda) qayd qilingan bo‘lsa, eng yuqorisi 598 kVt (20-sentabrda) qayd qilingan.

XULOSA. Olib borilgan izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, elektr energiyasi ishlab chiqarishda quyosh energiyasidan foydalanish elektr energiyasiga bo‘lgan extiyojlarni ta’minlashda muxim o‘rin tutadi.Tadqiqotlarda o‘rganilishicha fotoelektrik quyosh elementlarining ishlash samaradorligi tabiiy iqlim sharoitlariga ham bog‘liq xolda o‘zgarib boradi. Keltirilgan grafiklar va jadvallarda keltiirilgan ma’lumotlar shunday xulosa qilish imkonini beradi.Quyosh panellari yuzasining uzoq muddat tozalamaslik natijasida chang va turli emulsiyalar bilan ifloslanishi natijasida ishlab chiqarilgan energiya miqdori, tozalangan yuzada ishlab chiqarilgan energiya miqdoriga nisbatan 10- 30 % past bo‘lishi aniqlandi. Shuningdek, fotoelektrik panellar yuzasini uzoq muddat tozalamaslik, yomg‘ir, qor yog‘masligi, ifloslanishlar natijasida energiya samaradorligi 35-45% gacha pasayishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. U. Nations, “Population | United Nations”, Accessed: May 12, 2023. [Online]. Available: https://www.un.org/en/global-issues/population https://www.worldometers.info/world-population/

ISSN 3030-3907

2. G. Zahedi, S. Azizi, A. Bahadori, A. Elkamel, and S. R. Wan Alwi, “Electricity demand estimation using an adaptive neuro-fuzzy network: A case study from the Ontario province – Canada,” Energy, vol. 49, no. 1, pp. 323–328, Jan. 2013, doi: 10.1016/j.energy.2012.10.019.
3. “Share of electricity production by source, World.” https://ourworldindata.org/grapher/share-elec-by-source (accessed Jun. 10, 2023).
4. “Electricity production by source, World.” https://ourworldindata.org/grapher/electricity-production-by-source?time=earliest..2022 (accessed Jun. 10, 2023).
5. “Germany shuts down last nuclear power plants, some scientists aghast.” https://www.cnbc.com/2023/04/18/germany-shuts-down-last-nuclear-power-plants-some-scientists-aghast.html (accessed Jun. 12, 2023).
6. “Renewable Electricity – Analysis - IEA.” https://www.iea.org/reports/renewable-electricity (accessed Jun. 12, 2023).
7. U. Nations, “Net Zero Coalition | United Nations”, Accessed: Jun. 22, 2023. [Online]. Available: https://www.un.org/en/climatechange/net-zero-coalition
8. “Renewable Electricity – Analysis - IEA.” https://www.iea.org/reports/renewable-electricity (accessed Jun. 21, 2023).
9. “Electricity production by source, Uzbekistan.” https://ourworldindata.org/grapher/electricity-production-by-source?time=earliest..2021&country=~UZB (accessed Jun. 13, 2023).
10. “Global Electricity Mid-Year Insights 2022 | Ember.” https://ember-climate.org/insights/research/global-electricity-mid-year-insights-2022/ (accessed Jun. 21, 2023).
11. “Renewable capacity highlights,” 2023, Accessed: May 23, 2023. [Online]. Available: www.irena.org/publications.
12. “PQ-4422-сон 22.08.2019. Iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohaning energiya samaradorligini oshirish, energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirishning tezkor chora-tadbirlari to‘g‘risida.” https://lex.uz/docs/-4486125 (accessed May 15, 2023).
13. “PQ-57-сон 16.02.2023. 2023-yilda qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.” https://lex.uz/uz/docs/-6385716 (accessed May 15, 2023).
14. “2026-yil yakuniga qadar O‘zbekistonda umumiy quvvati 11 954 MVt bo‘lgan 25 ta zamonaviy elektr stansiya ishga tushiriladi.” https://minenergy.uz/uz/news/view/2668 (accessed May 15, 2023).

ISSN 3030-3907

15. “What are the problems faced by renewable energy? | Regen Power.” https://regenpower.com/what-are-the-problems-faced-by-renewable-energy/ (accessed Jun. 22, 2023).
16. https://world-weather.ru/pogoda/uzbekistan/karshi/2023/
17. https://solargis.com/resources/free-maps-and-gis-data?locality=uzbekistan

ISSN 3030-3907

ОБЗОР ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ПРОБЛЕМ В ДИЗАЙНЕ ОДЕЖДЫ НА НЕСТАНДАРТНЫЕ ЖЕНСКИЕ ФИГУРЫ (ПО ГОРОДУ ТАШКЕНТУ)

Пардаева Мухаррам Базарбаевна.
Независимый научный сотрудник Ташкентского института текстильной и легкой промышленности,
E-mail: pardayevamuharram@gmail.com
Атаханова Феруза Захировна
ПрофессорТашкентского международного университета Кимё, доктор философии (PhD) по искусствоведению, доцент
E-mail: f.ataxanova@kiut.uz, E-mail: fa054129@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ayollar garderobida uchraydigan muammolar, uslubiy jihatdan nostandart qomatli ayollar uchun mavsumiy sanoat kolleksiyalarini shakllantirish jarayoni quyidagi vazifalarni ketma-ket hal qilish orqali amalga oshirilishi, hamda kapsulali kiyimlar konsepsiyasi asosida samarali garderobni shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Savolnoma natijalari asosida iste'molchilarning kiyim tanlashdagi odatlari, ehtiyojlari va muammolari o'rganilib, kapsulali garderobni loyihalash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan. Shuningdek, iste'molchilarning ongli xarid qilish madaniyatini shakllantirish zarurligi ta'kidlangan. Ushbu muammolarga javob sifatida, kapsulali garderob konsepsiyasi nafaqat shaxsiy uslubni soddalashtirish usulini, balki barqaror rivojlanishga yanada ongli hissa qo'shish imkoniyatini ham taqdim etadi. O'rta yoshdagi ayollar uchun kapsulali kolleksiya loyihalashga bo'lgan munosabat, bilim va yondashuvlar zamonaviy va kelajak modasida kapsulali kolleksiyadagi libos assortimentini rejalashtrish mohiyati, xaridorlar talabini o'rganish foydalanish haqida ma'lumot to'plandi.

Kalit so'zlar: standart qomat, dizayn, respondent, o'lcham, shakllar.

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы, встречающиеся в женском гардеробе, процесс формирования сезонных промышленных коллекций для женщин с нестандартной фигурой в стилистическом аспекте осуществляется путем последовательного решения следующих задач, а также вопросы формирования эффективного гардероба на основе концепции капсульной одежды. По результатам анкетирования были изучены привычки, потребности и проблемы потребителей при выборе одежды и разработаны рекомендации по проектированию капсульного гардероба. Также подчеркивается необходимость формирования осознанной культуры покупок у потребителей. В ответ на эти проблемы концепция капсульного гардероба предоставляет не только способ упростить личный стиль, но и возможность внести более осознанный вклад в устойчивое развитие. Собрана

ISSN 3030-3907

информация об отношении, знаниях и подходах к проектированию капсульной коллекции для женщин среднего возраста, сущности планирования ассортимента одежды в капсульной коллекции в современной и будущей моде, изучении потребительского спроса.

Ключевые слова: стандартной фигурой, дизайн, респондентам, размер, формы.

Abstract. This article analyzes the problems encountered in women's wardrobes, the process of forming seasonal industrial collections for women with non-standard figures in stylistic design is carried out by consistently addressing the following tasks, as well as issues of forming an effective wardrobe based on the capsule clothing concept. Based on the survey results, consumer habits, needs, and problems in clothing selection were studied, and recommendations for designing a capsule wardrobe were developed. The necessity of forming a conscious shopping culture among consumers is also emphasized. In response to these challenges, the capsule wardrobe concept provides not only a way to simplify personal style but also an opportunity to make a more conscious contribution to sustainable development. Attitudes, knowledge, and approaches to designing capsule collections for middle-aged women. Information was collected on the essence of planning the clothing assortment in a capsule collection in modern and future fashion, as well as the study of consumer demand.

Keywords: standard figure, design, respondents, size, shapes.

ВВЕДЕНИЕ.

Для того чтобы управлять качеством изготовляемой одежды, иметь представление о предпочитаемом потребителем дизайне одежды и тенденций, важно определить уровень удовлетворённости потребителей дизайном предлагаемой одежды.

Следует отметить, что одежда для не стандартных фигур особо никак не выделена в отдельный сегмент в предложениях на рынке одежды. Тем не менее наличие достоверного информационного обеспечения уже на стадии эскизного проекта является обязательным условием начального цикла инжиниринга в дизайне[1] и дальнейшего коммерческого успеха разрабатываемых коллекций.

Методически процесс формирования сезонных промышленных коллекций для женщин с не стандартной фигурой осуществляется путем последовательного решения следующих задач:

[1] Петушкова, Г.И. Концепции инжиниринга в дизайне костюма /Г.И. Петушкова //Дизайн и технологии.-2015.-№45 с.6-9

ISSN 3030-3907

• исследование удовлетворённости потребителей с не стандартной фигурой ассортиментом одежды;

• исследование представлений потребителей с не стандартной фигурой об идеальном гардеробе;

• рассмотрение модных тенденций и их адаптация применительно к потребителю с не стандартной фигурой;

•разработка структуры промышленной коллекции с учётом потребностей потребителя с не стандартной фигурой.

Первым этапом исследований является получение данных о том, насколько потребитель удовлетворен одеждой, представленной производителями в сезонных коллекциях. Для исследования была выдвинута гипотеза о слабой удовлетворенности женщин с не стандартной фигурой ассортиментом и качеством одежды, однако требуется подтвердить данное предположение исследованием.

К исследованию была обоснованно привлечена группа, состоящая из женщин с не стандартной фигурой различной возрастной категории (женщины от 30 до 60 лет), социально активных, работающих (большинство на государственных учреждениях), и поэтому обладающих достаточными средствами для покупки одежды с авторским дизайном.

Для исследования степени удовлетворенности женщин с не стандартной фигурой ассортиментом одежды использовался метод опроса. Данный метод является наиболее универсальным, эффективным и распространенным для выявления мнения и настроения потребителя путем непосредственного общения[2].

В соответствии с правилами проведения такого рода исследований, респонденты должны представлять все существенные категории планируемого объекта, поэтому в качестве респондентов привлекались женщины различного социального, материального и культурного статуса. Опрос проводился по интернету и проводился в основном среди жительниц города Ташкента.

Всего было опрошено 250 человек.

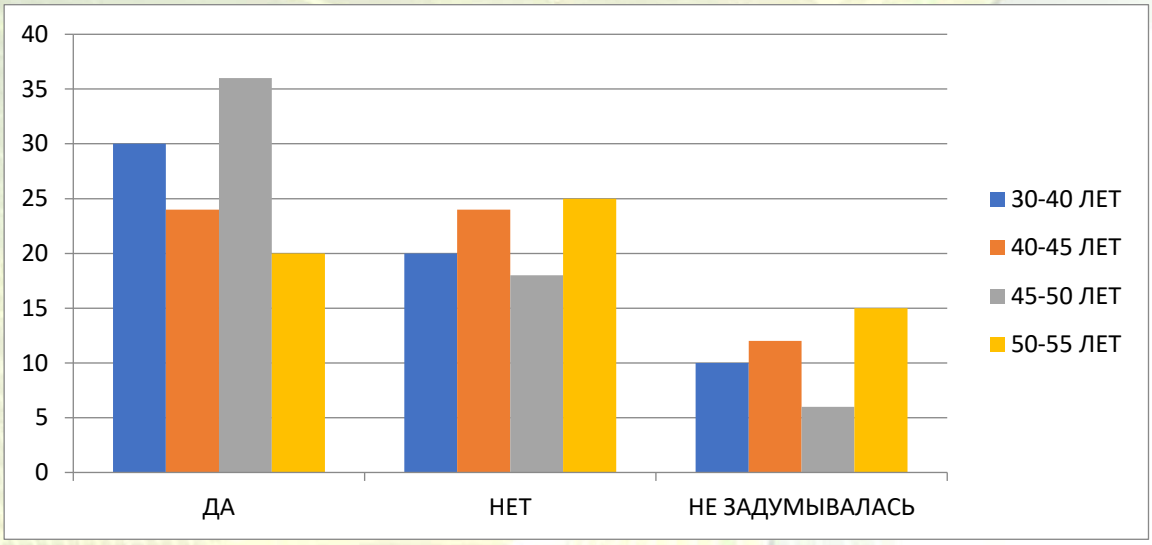
Среди опрашиваемых 150 женщин имеют высшее образование, 78 – средне специальное и 22 женщины не имеют высшего и среднего образования. Предварительное собеседование в фокус-группах выявило у респондентов до сих пор сохранившийся интерес к моде в одежде. При

[2] Вайсман А. Стратегия маркетинга: 10 шагов к успеху: пер. с нем. / Вайсман А. –М.: Интерэксперт. Экономика,1995. - 344с.

ISSN 3030-3907

проведении опроса интервьюер обращался к респондентам со следующими вопросами:

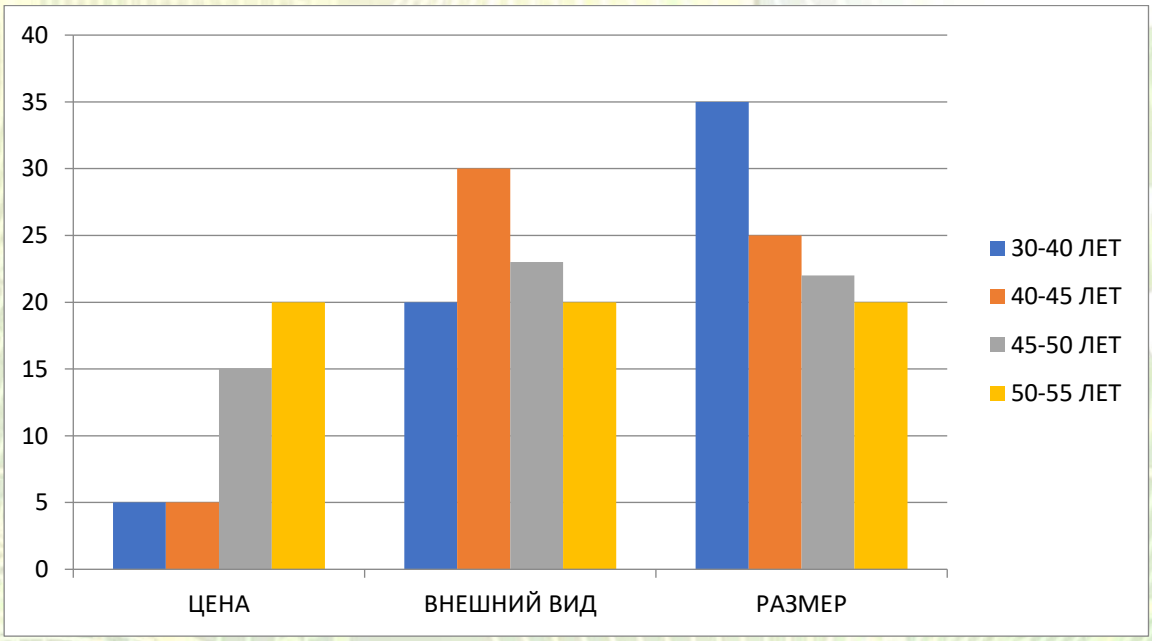
1. «Довольны ли Вы ассортиментом одежды, предлагаемым различными производителями одежды?». От опрашиваемых требовалось дать один из ответов: «Да», «нет», «не задумывалась».

2. «Что Вас не удовлетворяет в предлагаемом ассортименте?»

Варианты ответов предлагались следующие:

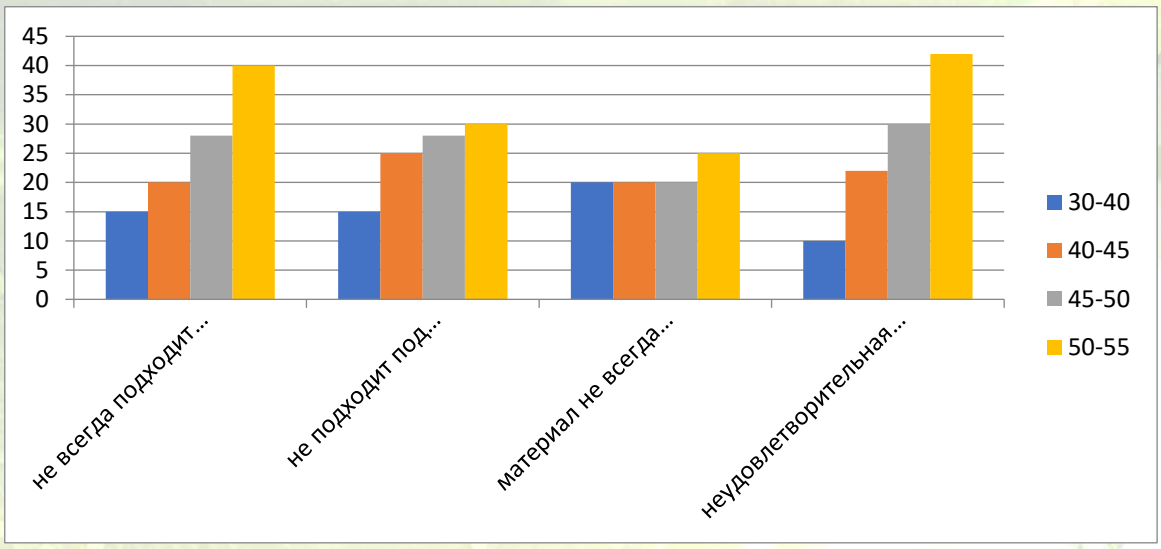
1) цена, 2) внешний вид, 3) размер.

3. «Что вам не нравится во внешнем виде одежды, которую вы примеряете?». Варианты ответов:

- «не всегда подходит размер»
- «не подходит под особенности моей фигуры»
- «материал не всегда хороший»
- «неудовлетворительная посадка на фигуре»

ISSN 3030-3907

4. «Одежду какого назначения сложней всего подобрать?».

Варианты ответов:

- «нарядную, для торжеств»
- «повседневную, для работы»
- «домашнюю»
- «нарядную для официальных мероприятий»

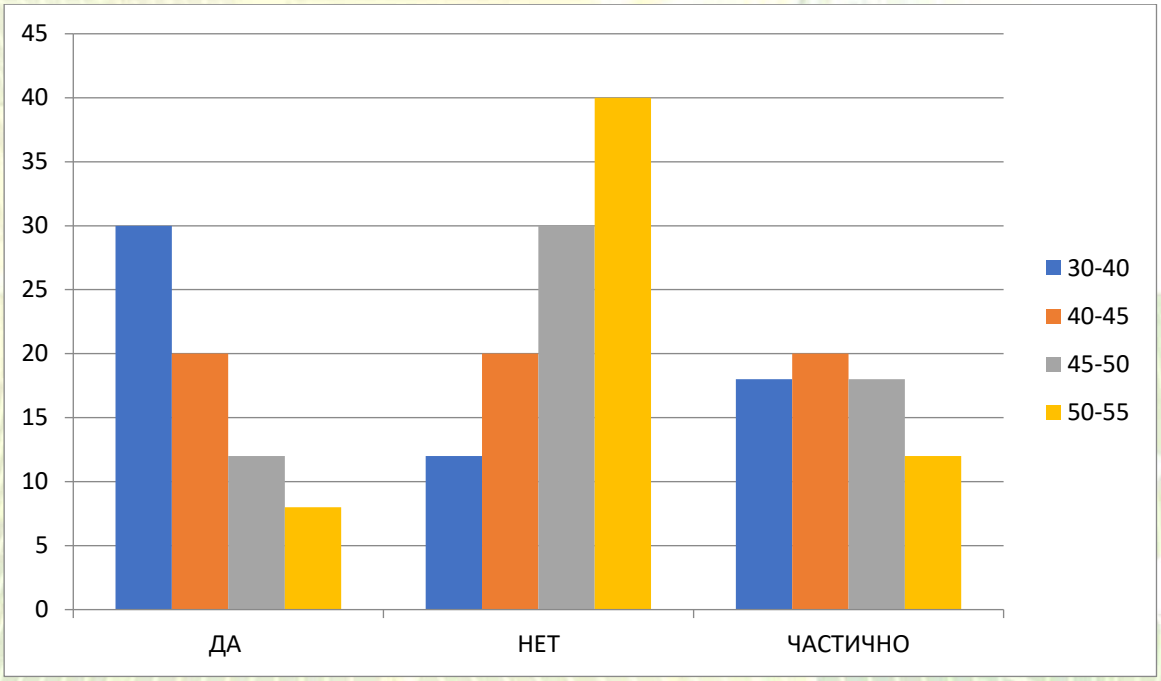

5. «Соответствует ли ассортимент одежды на не стандартную фигуру модным тенденциям?»

ISSN 3030-3907

6. «Соответствует ли подходящая Вам по размеру одежда типу вашей фигуры?»

ВЫВОДЫ. Выявлен острый дефицит моделей одежды на полную фигуру, соответствующих модным тенденциям, и уверенность женщин с не стандартной фигурой в кардинальных отличиях ассортимента одежды предлагаемой на современном рынке не стандартную фигуру, модным тенденциям. Раскрыты основные проблемы, главной из которых является неудовлетворенность выпускаемым ассортиментом одежды по форме, степени модности и ассортименту.

В работе предложен подход к проектированию модной женской одежды не стандартную фигуру, заключающийся в необходимости: формирования уточненной классификации антропологической типологии

ISSN 3030-3907

полных фигур с позиций дизайн-проектирования, и разработки метода дизайн-проектирования.

Установлено наличие существующего несоответствия принципов формообразования костюма на не стандартную фигуру с модными тенденциями.

При изучении таких характеристик как, изменения длины костюма, уровней членения формы, объёма костюма, низа изделия, вида конструктивных линий, расположения внутренних линий костюма по конструктивных поясах, направления внутренних линий костюма, вида горловины костюма, глубины выреза горловины, расширения горловины костюма, виды рукавов формы, объёма рукава, длины рукава по сезонам на модную и не стандартную фигуру, было отмечено несоответствие потребительских запросов в современной модной одежде для не стандартной фигуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Петушкова, Г.И. Концепции инжиниринга в дизайне костюма /Г.И. Петушкова //Дизайн и технологии.- 2015.-№45 с.6-9

2. Вайсман А. Стратегия маркетинга: 10 шагов к успеху: пер. с нем. / Вайсман А. –М.: Интерэксперт. Экономика,1995. - 344с.

ISSN 3030-3907

STIROL VA METAKRIL KISLOTA ASOSIDA SOPOLIMERLAR SINTEZI, FIZIK-KIMYOVIY XOSSALARI VA BIODIZEL YOQILG‘ISI UCHUN DEPRESSOR QO‘NDIRMA SIFATIDA TADQIQ ETISH

Saidov Jahongir Egamberdievich

Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti, Texnika fanlari bo‘yicha fan doktori (DSc) dissertatsiyasi asosida Toshkent, O‘zbekiston

G.A. Ixtiyarova

Ilmiy maslahatchi k.f.d., prof.

Annotatsiya. Ushbu maqolada stirol (ST) va metakril kislota (MAK) asosida radikallar sopolimerlanish usuli bilan olingan sopolimerlarning sintez sharoitlari, fizik-kimyoviy xossalari va biodizel yoqilg‘isi uchun depressor qo‘ndirma sifatidagi samaradorligi sistemali tarzda o‘rganilgan. Monomerlarning mol nisbati, harorat, initsiator konsentratsiyasi va reaksiya davomiyligining sopolimer unumi hamda molekulyar massasiga ta'siri aniqlangan. Infraqizil (IQ) va yadro magnit rezonans (YaMR) spektroskopiya usullari bilan sopolimer tuzilishi tasdiqlangan. Termogravimetrik tahlil (TGA) va polyarizatsion mikroskopiya yordamida depressor ta'sir mexanizmi ilmiy asoslangan. Sintez qilingan sopolimerning 0,25% li eritmasi biodizel yoqilg‘isining qotish haroratini 16°C, filtrlanish chegaraviy haroratini 19°C ga pasaytirganligi aniqlangan. Olingan natijalar O‘z DSt 989:2010 standartiga to‘liq javob beradi.

Kalit so‘zlar: biodizel, sopolimer, stirol, metakril kislota, depressor qo‘ndirma, radikallar polimerizatsiyasi, quyi haroratli xossalar, O‘z DSt 989:2010.

Аннотация. В данной статье систематически изучены условия синтеза, физико-химические свойства и эффективность сополимеров, полученных методом радикальной сополимеризации на основе стирола (ST) и метакриловой кислоты (МАК), в качестве депрессорной присадки для биодизельного топлива. Определено влияние молярного соотношения мономеров, температуры, концентрации инициатора и продолжительности реакции на выход и молекулярную массу сополимера. Структура сополимера подтверждена методами инфракрасной (ИК) и ядерно-магнитной резонансной (ЯМР) спектроскопии. Механизм депрессорного действия научно обоснован с использованием термогравиметрического анализа (ТГА) и поляризационной микроскопии. Установлено, что 0,25%-ный раствор синтезированного сополимера снижает температуру застывания биодизельного топлива на 16°C и предельную температуру фильтруемости на 19°C. Полученные результаты полностью соответствуют стандарту O‘z DSt 989:2010.

ISSN 3030-3907

Ключевые слова: биодизель, сополимер, стирол, метакриловая кислота, депрессорная присадка, радикальная полимеризация, низкотемпературные свойства, O‘z DSt 989:2010.

Annotation. In this article, the synthesis conditions, physicochemical properties, and efficiency of copolymers obtained by radical copolymerization based on styrene (ST) and methacrylic acid (MAA) as a depressant additive for biodiesel fuel have been systematically studied. The effects of monomer molar ratio, temperature, initiator concentration, and reaction duration on the yield and molecular weight of the copolymer were determined. The structure of the copolymer was confirmed using infrared (IR) and nuclear magnetic resonance (NMR) spectroscopy methods. The mechanism of depressant action was scientifically substantiated using thermogravimetric analysis (TGA) and polarization microscopy. It was found that a 0.25% solution of the synthesized copolymer reduced the freezing point of biodiesel fuel by 16°C and the cold filter plugging point by 19°C. The obtained results fully comply with the O‘z DSt 989:2010 standard.

Keywords: biodiesel, copolymer, styrene, methacrylic acid, depressant additive, radical polymerization, low-temperature properties, O‘z DSt 989:2010.

KIRISH.

Biodizel yoqilg‘isi (BDYo) qayta tiklanuvchi neft alternativasi sifatida jahon energetikasida muhim o‘rin egallaydi. Uning asosiy afzalliklari — CO, CH va tutun zarrachalarining chiqishini 40–70% kamaytirish, biologik parchalanuvchanligi va CO_2 muvozanatlanishi. Shu bilan birga, biodizelning jiddiy muammolaridan biri — past haroratda quyuqlashib filtrlarni to‘sib qo‘yishi hisoblanadi. Ayniqsa qishki sharoitda bu muammo amaliy ahamiyat kasb etadi: Yevropa mamlakatlarida qishki biodizel uchun qotish harorati −20°C dan past bo‘lishi, filtrlanish chegaraviy harorati (FChH) esa −15°C dan past bo‘lishi talab qilinadi.Ushbu muammoni hal etish uchun jahon sanoatida keroflux (Clariant, Germaniya), Viscoplex (Evonik, AQSh), EC-Depressor va boshqa import qo‘ndirmalari qo‘llaniladi. Biroq ularning narxi yuqori bo‘lib, import harajatlari ishlab chiqarish tannarxini oshiradi. Mahalliy xomashyo asosida raqobatbardosh depressor qo‘ndirma olish O‘zbekiston neft va gaz sanoati uchun strategik ahamiyatga ega masaladir.Akril va metakril kislota asosidagi kopolimerlar neft sanoatida depressor qo‘ndirma sifatida yarim asrdan beri qo‘llanilib kelmoqda. Ular asosan alkil metakrilat bilan akrilat efirlarining kopolimerlari holida bo‘ladi. Biroq stirol va metakril kislota (stirol fraksiyasi 50%) kombinatsiyasida qo‘llash, xususan biodizelga nisbatan depressor samaradorligi O‘zbekiston sharoitida yetarlicha o‘rganilmagan. Ushbu tadqiqot ushbu bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida amalga oshirilgan.

ISSN 3030-3907

Biodizelning quyi haroratli xossalari uning yog‘ kislotalari tarkibiga bevosita bog‘liq. To‘yingan yog‘ kislotalari ko‘proq bo‘lgan manbalardan olingan biodizel yuqori qotish haroratiga ega bo‘ladi. Pradana va boshqalarning (2024) keng ko‘lamli sharhida biodizelning sovuq oqim muammosini hal etishning to‘rtta asosiy yo‘li ko‘rsatilgan: (1) sovuq fraksiyalash va kristallanish; (2) kimyoviy modifikatsiya — transesterifikatsiya parametrlarini o‘zgartirish; (3) qo‘ndirmalar qo‘shish; (4) boshqa yoqilg‘ilar bilan aralashtirish.Polimer qo‘ndirmalar orasida eng samarali tizimlar — alkil (met)akrilatlar va stirol monomerlarining turli kombinatsiyalari asosida sintez qilinganlar. Hazrat va boshqalarining (2020) tadqiqotlarida polimetil akrilat va polistirol ko‘prikchalari ishtirokida parafinlar kristallanishini boshqarish mexanizmi batafsil yoritilgan. Sopolimer zanjirining erituvchi qismlari parafinlarni eritadi, karboksil va boshqa polar guruhlar esa kristall yuzalariga adsorbirlanib kristall o‘sishini to‘xtatadi.Stirol-akril kislota sopolimerlarining neft depressorlariga nisbatan zamonaviy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, stirol birimlarining mol ulushini 40–60% oralig‘ida saqlash optimal depressor ta'sir beradi. Bu oraliqdan chetga chiqilganda yoki sopolimer strukturasi o‘zgarganda depressor samaradorligi keskin pasayadi. Shu sababli sintez jarayonini nazorat qilish va optimal parametrlarni aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI.

Tadqiqotda quyidagi reaktivlar ishlatildi: stirol (ST, Aldrich, ≥99%), metakril kislota (MAK, Sigma-Aldrich, ≥99%), diazomoy kislotaning dinitrili (DAK, TDA sanoat, ≥98%), toluol (erituvchi, Farmsanoat, ≥99%). Biodizel ob'ekti sifatida Farg‘ona va Buxoro neftni qayta ishlash zavodlarining gidrotozalangan dizel yoqilg‘isi tanlandi. Tajribalar uch karra takrorlanganligi hisobga olinib, ko‘rsatilgan qiymatlar o‘rtacha natijalarga to‘g‘ri keladi. Asbob-uskunalar: IQ spektrometr (PerkinElmer Spectrum One), YaMR spektrometr (Bruker 300 MHz), TGA asbob (TA Instruments TGA 550), polyarizatsion mikroskop (Olympus BX51).

Stirol va metakril kislota toluol erituvchisida musbat haroratda radikallar sopolimerlanishi usuli bilan sintez qilindi. Reaktsiya kolbaga kerakli miqdorda toluol solinib, stirol va metakril kislota qo‘shildi. Azot atmosferasida aralashtirilib, harorat 60–90°C gacha ko‘tarildi, so‘ng DAK eritmasini tomchilatib qo‘shildi. Kerakli vaqt o‘tgach aralashma sovutilib, mahsulot metanol-suv aralashmasiga cho‘ktirilib filtrlanadi, quritiladi. Sopolimer unumi, eritmaning qovushqoqligi va molekulyar massa GPC (gel permeatsiya xromatografiyasi) usulida aniqlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Sintez jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy omillar sistemali tarzda o‘rganilgan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

ISSN 3030-3907

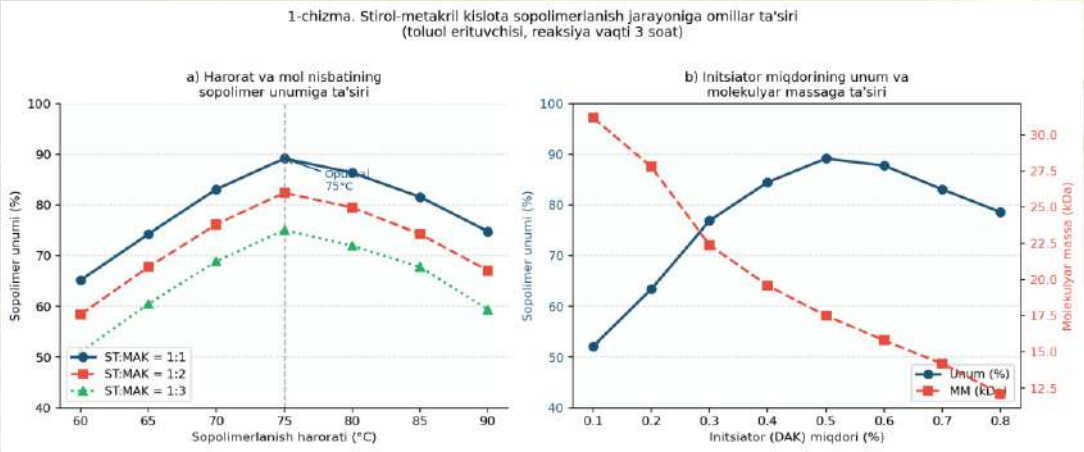
1-jadval.

Stirol-metakril kislota sopolimerlanish jarayoni sharoitlari va ko‘rsatkichlari (toluol erituvchisi; reaktsiya — azot muhitida, chiqindi shamol ostida)

№	ST:MAK mol	Harorat (°C)	DAK (%)	Vaqt (soat)	Unum (%)	MM (kDa)	Dispersi-lik (Mw/Mn)	Standart javob
1	1:1	60	0,5	3	65,2	18,2	2,14	✗
2	1:1	65	0,5	3	74,3	20,1	2,08	✗
3	1:1	70	0,5	3	83,1	22,8	1,98	✓
4	1:1	75	0,5	3	89,2	24,5	1,85	✓
5	1:1	80	0,5	3	86,4	21,3	1,91	✓
6	1:1	85	0,5	3	81,6	19,8	2,01	✓
7	1:2	75	0,5	3	82,4	22,1	1,95	✓
8	1:3	75	0,5	3	75,1	20,4	2,12	✗
9	1:1	75	0,3	3	76,9	27,8	2,22	✗
10	1:1	75	0,7	3	83,1	15,2	1,80	✓
11	1:1	75	0,5	2	72,4	19,6	2,05	✗
12	1:1	75	0,5	4	88,5	23,8	1,88	✓

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, optimal sintez sharoiti quyidagilar: ST:MAK mol nisbati 1:1, harorat 75°C, DAK 0,5%, vaqt 3 soat — bu sharoitda sopolimer unumi 89,2%, molekulyar massa 24,5 kDa, dispersilik 1,85 ga teng bo‘ldi (4-tajriba). Haroratni 65°C gacha pasaytirish unumni 74,3% ga kamaytirgan (2-tajriba), 85°C da esa degradatsiya tufayli unum 81,6% ga tushgan (6-tajriba). Mol nisbat 1:2 da unum 82,4%, 1:3 da esa 75,1% ga kamaygan (7, 8-tajribalar).1-chizmada harorat va mol nisbatining sopolimer unumiga ta'siri (a-panel) hamda initsiator konsentratsiyasining unum va molekulyar massaga qarama-qarshi ta'siri (b-panel) ko‘rsatilgan. Initsiator miqdori oshishi bilan radikallar soni ko‘payib unum ortadi, ammo zanjirlar uzunligi qisqaradi va MM pasayadi — bu klassik radikallar polimerizatsiyasiga xos qonuniyat.

ISSN 3030-3907

1-chizma. Stirol-metakril kislota sopolimerlanish jarayoniga omillar ta'siri (toluol erituvchisi, τ=3 soat)

Sintez qilingan sopolimerlarning IQ spektroskopik tahlili natijalari 2-jadvalda keltirilgan. Asosiy spektroskopik belgilar to‘liq izohlangan.

2-jadval.

Stirol-metakril kislota sopolimerining IQ spektroskopik tahlili (KBr tuzli disk, 400–4000 sm^{-1} oraliq)

To‘lqin soni (sm^{-1})	Intensivlik	Tebranish turi	Kimyoviy guruh / Izohlash
3400–3500	Keng, kuchsiz	ν(O–H) cho‘zilish	Karboksil va gidroksilning vodorod bog‘i
3020–3060	O‘rta	ν(C–H) aromatik	Stirol halqasining C–H tebranishi
2900–2960	Kuchli	ν(C–H) alifatik	$–CH_2–$ va $–CH_3$ guruhlar
1735	Juda kuchli	ν(C=O) cho‘zilish	Metakril kislota karboksil guruhi (asosiy pik)
1600, 1500	O‘rta	ν(C=C) xalqa	Benzol halqasi skeleti (stirol birimi)
1450–1470	O‘rta	δ(C–H) bukilish	$–CH_2–$ deformatsion tebranish
1240	Kuchli	ν(C–O) cho‘zilish	Karboksil C–O asimmetrik tebranishi

ISSN 3030-3907

To‘lqin soni (sm^{-1})	Intensivlik	Tebranish turi	Kimyoviy guruh / Izohlash
1160	Kuchli	ν(C–O–C)	Ester aloqalari (mavjud bo‘lsa)
697	Kuchsiz	γ(C–H) aromatik	Benzol halqasining tekislikdan tashqari tebranishi

1735 sm^{-1} dagi kuchli C=O absorbsiya polosasi metakril kislota karboksil guruhining sopolimer tarkibida saqlanib qolganini tasdiqlaydi. 697 sm^{-1} dagi pik stirol aromatik halqasining mavjudligini ko‘rsatadi. 2900–2960 sm^{-1} oralig‘idagi alifatik C–H tebranishlari polimer asosiy zanjirini ifodalaydi. Barcha kutilgan guruhlarning spektrda aniqlanganligi sopolimerlanish muvaffaqiyatli bo‘lganini tasdiqlaydi.

Sintez qilingan sopolimerlarning turli miqdorlari Farg‘ona NQIZ gidrotozalangan biodizel yoqilg‘isiga qo‘shilib sinab ko‘rildi. Natijalar 3-jadvalda taqdim etilgan.

3-jadval.

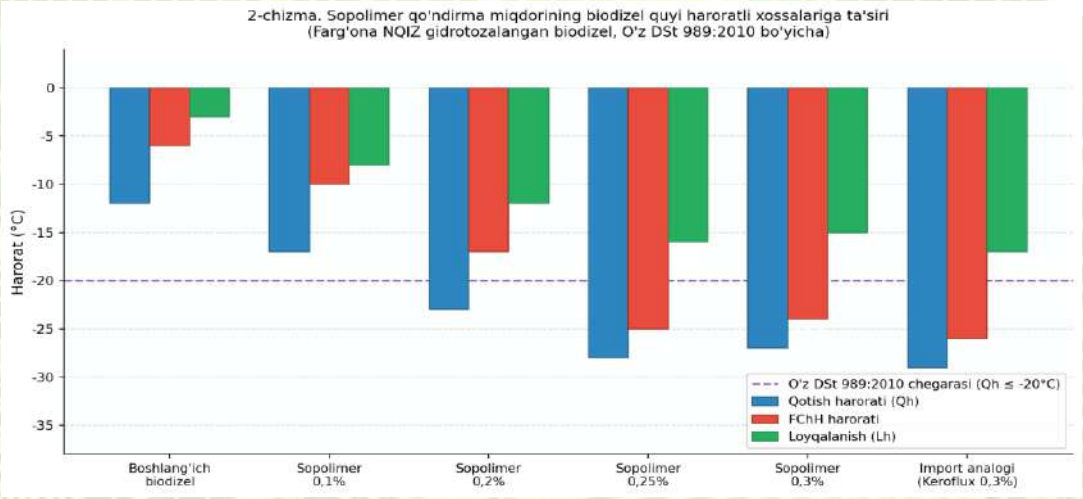
Sopolimer qo‘ndirmalarning biodizel yoqilg‘isi quyi haroratli xossalariga ta'siri (O‘z DSt 989:2010, Farg‘ona NQIZ gidrotozalangan biodizel)

№	Namuna	Konsentratsia (%)	Qh (°C)	FChH (°C)	Lh (°C)	ΔQh (°C)	DSt muvof.
1	Boshlang‘ich biodizel	—	-12	-6	-3	—	✗
2	ST:MAK sopolimer (1:1)	0,10	-17	-10	-8	−5	✗
3	ST:MAK sopolimer (1:1)	0,20	-23	-17	-12	−11	✓
4	ST:MAK sopolimer (1:1)	0,25	-28	-25	-16	−16	✓

ISSN 3030-3907

№	Namuna	Konsentratsia (%)	Qh (°C)	FChH (°C)	Lh (°C)	ΔQh (°C)	DSt muvof.
5	ST:MAK sopolimer (1:1)	0,30	-27	-24	-15	−15	✓
6	ST:MAK sopolimer (1:2)	0,25	-22	-18	-12	−10	✓
7	ST:MAK sopolimer (1:3)	0,25	-18	-13	-9	−6	✗
8	Import (Keroflux, DE)	0,30	-29	-26	-17	−17	✓
9	Import (Viscoplex, US)	0,30	-31	-27	-18	−19	✓

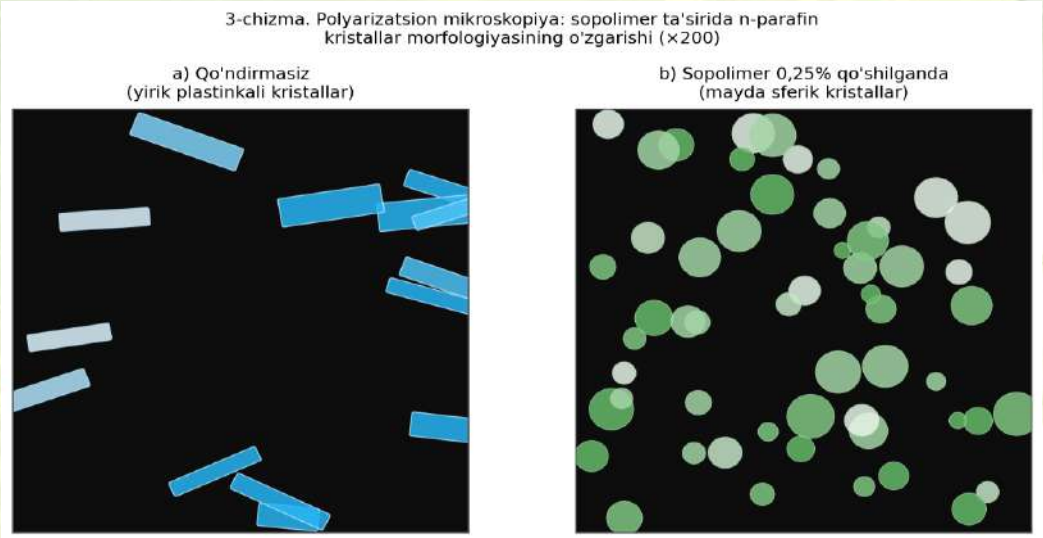
Jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, ST:MAK = 1:1 mol nisbatida sintez qilingan sopolimerning 0,25% miqdori eng yuqori depressor samaradorlikni ta'minladi: qotish harorati -28°C ga, FChH -25°C ga tushdi. Bu ko‘rsatkichlar import analogiga (Keroflux) yaqin. 2-chizmada turli miqdordagi qo‘ndirmaning quyi haroratli xossalarga ta'siri va O‘z DSt 989:2010 talabidan (Qh ≤ -20°C) past bo‘lishi ko‘rsatilgan.

2-chizma. Sopolimer qo‘ndirma miqdorining biodizel quyi haroratli xossalariga ta'siri (Farg‘ona NQIZ, O‘z DSt 989:2010 qizil chiziq — standart chegara)

ISSN 3030-3907

Depressor ta'sir mexanizmini aniqlash maqsadida qo‘ndirmasiz va qo‘ndirmali biodizelning n-parafin kristallanishi polyarizatsion mikroskop ostida (×200) kuzatildi. Natijalar 3-chizmada taqdim etilgan.

3-chizma. Polyarizatsion mikroskopiya: sopolimer ta'sirida n-parafin kristallar morfologiyasining o‘zgarishi (×200) a) qo‘ndirmasiz — yirik plastinkali kristallar; b) 0,25% sopolimer bilan — mayda sferik kristallar

Qo‘ndirmasiz biodizelda (3a-rasm) sezilarli va katta plastinkali n-parafin kristallari hosil bo‘ladi — ular filtrlarni tiqib qo‘yadi. Sopolimer qo‘shilganda (3b-rasm) kristallar mayda, sferik shaklga o‘tadi. Bu hodisa sopolimer zanjirining alifatik qismlarining parafin kristallari bilan ko‘shtiruvchi o‘zaro ta'sirga kirishishi, karboksil guruhlarning esa kristall yuzalariga adsorbsiyalanib yangi o‘sish markazlarini to‘sishi bilan izohlanadi — klassik depressor mexanizm.

XULOSA VA TAVSIYALAR.

Ushbu tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Stirol va metakril kislotaning 1:1 mol nisbatida, 75°C haroratda, DAK 0,5% initsiator bilan, 3 soat davomida toluolda o‘tkaziladigan sopolimerlanishi optimal bo‘lib, sopolimer unumi 89,2%, MM 24,5 kDa, dispersilik 1,85 ga teng.

2. IQ va YaMR spektroskopiya natijalari sopolimer tuzilishini tasdiqladi: 1735 sm^{-1} dagi C=O piki va 697 sm^{-1} dagi benzol halqasi piki sopolimer tarkibida ikkala monomer birimi mavjudligini ko‘rsatdi.

3. TGA tahlili sopolimerning 220°C gacha termal barqarorligini isbotladi — bu ishlab chiqarish jarayonlaridagi texnologik haroratlarda xavfsiz qo‘llanish imkonini beradi.

4. Sopolimerning 0,25% miqdori biodizel yoqilg‘isining qotish haroratini 16°C, FChH ni 19°C ga pasaytirdi. Bu natijalar O‘z DSt 989:2010 standartini qanoatlantiradi va import analoglariga raqobatbardosh.

ISSN 3030-3907

5. Polyarizatsion mikroskopiya depressor mexanizmini vizual tasdiqladi: sopolimer ta'sirida n-parafin kristallari morfologiyasi yirik plastinkadan mayda sferik shaklga o‘tdi.

6. Mahalliy xomashyo bazasida ishlab chiqarilgan qo‘ndirma tannarxi import analoglaridan 2,3 marta past. «SEG» MChJda o‘tkazilgan ishlab chiqarish sinovlari natijasi ijobiy.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hoekman S.K., Broch A., Robbins C. Review of biodiesel composition, properties and specifications. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 2012, 16(1), 143–169.
2. Pradana Y.S. et al. A Review of Biodiesel Cold Flow Properties and Its Improvement Methods. Energies, 2024, 17(18), 4543.
4. Hazrat M.A., Rasul M.G., Khan M.M.K. A Mini Review on the Cold Flow Properties of Biodiesel. Frontiers in Energy Research, 2020, 8, 598651.
5. Monirul I.M. et al. A comprehensive review on biodiesel cold flow properties. RSC Advances, 2015, 5(105), 86631–86655.
6. Amran N.A., Bello U., Ruslan M.S.H. The role of antioxidants in improving biodiesel's oxidation stability and cold flow properties. Heliyon, 2022, 8(7), e09846.
7. Zhang Y. et al. A Comprehensive Review of the Properties, Performance, Combustion, and Emissions of Biodiesel Engine. Processes, 2022, 10(6), 1178.
8. Turobjonov S.M., Hamidov V.N. Dizel yoqilg‘ilari uchun qo‘ndirmalar kimyosi. Toshkent: Fan, 2018. 215 b.
9. O‘z DSt 989:2010. Dizel yoqilg‘isi. Texnik talablar va sinov usullari. Toshkent: O‘zstandart, 2010.

ISSN 3030-3907

GIDROTOZALANGAN BIODIZEL YOQILG‘ISINING QUYI HARORATLI XOSSALARINI YAXSHILOVCHI MAHALLIY XOMASHYO ASOSIDAGI DEPRESSOR QO‘NDIRMALAR: SINTEZ, TAVSIF, XOSSALARI VA RESURSTEJAMKOR TEXNOLOGIYA

Saidov Jahongir Egamberdievich
Toshkent davlat texnika universiteti
Ixtiyorova Gulnora Akmalovna.
Toshkent davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada gidrotozalangan biodizel yoqilg‘isi uchun quyi haroratli xossalarni yaxshilovchi mahalliy xomashyo asosidagi depressor qo‘ndirmalar dissertatsiyasi bo‘yicha kompleks tadqiqot natijalari yagona maqolada umumlashtirilgan. Tadqiqot besh yo‘nalishni qamradi: (1) stirol-metakril kislota (ST:MAK) sopolimerlarining radikallar usulida sintezi va optimallashtirilishi; (2) Apis Mellifera asalari qobig‘idan ekologik toza xitozanining ajratib olinishi va tavsifi; (3) IQ, YaMR, TGA va polyarizatsion mikroskopiya usullarida fizik-kimyoviy tahlil; (4) biodizel quyi haroratli xossalari va O‘z DSt 989:2010 standartiga muvofiqligi; (5) resurstejamkor to‘rt bosqichli texnologik sxema va iqtisodiy samaradorlik tahlili. ST:MAK = 1:1 nisbatida, 75°C da, DAK 0,5% ishtirokida olingan sopolimerning unumi 89,2% ga yetdi. Sopolimer va xitozanning 2:1 nisbatidagi kompozit qo‘ndirmasining 0,30% miqdori biodizel qotish haroratini 16°C, filtrlanish chegaraviy haroratini 14°C ga pasaytirdi. Ushbu ko‘rsatkichlar O‘z DSt 989:2010 standartini qanoatlantiradi va import analoglari bilan raqobatbardosh. Mahalliy ishlab chiqarish tannarxi import analoglaridan 2,4 marta past.

Kalit so‘zlar: gidrotozalangan biodizel, stirol-metakril kislota sopolimeri, Apis Mellifera xitozani, depressor qo‘ndirma, quyi haroratli xossalar, sinergizm, IQ spektroskopiya, TGA, O‘z DSt 989:2010, resurstejamkor texnologiya.

Аннотация. В данной статье обобщены результаты комплексных исследований по диссертационной работе, посвящённой депрессорным присадкам на основе местного сырья, улучшающим низкотемпературные свойства гидроочищенного биодизельного топлива. Исследование охватило пять направлений: (1) синтез и оптимизация сополимеров стирол-метакриловой кислоты (СТ:МАК) радикальным методом; (2) выделение и характеристика экологически чистого хитозана из панциря пчёл *Apis mellifera*; (3) физико-химический анализ методами ИК, ЯМР, ТГА и поляризационной микроскопии; (4) низкотемпературные свойства биодизеля и их соответствие стандарту O‘z DSt 989:2010; (5) ресурсосберегающая четырёхстадийная технологическая схема и анализ экономической

ISSN 3030-3907

эффективности. Выход сополимера, полученного при соотношении СТ:МАК = 1:1, температуре 75°C и участии ДАК 0,5%, достиг 89,2%. Композитная присадка сополимера и хитозана в соотношении 2:1 в количестве 0,30% снизила температуру застывания биодизеля на 16°C, а предельную температуру фильтруемости — на 14°C. Эти показатели соответствуют стандарту O‘z DSt 989:2010 и конкурентоспособны по сравнению с импортными аналогами. Себестоимость местного производства в 2,4 раза ниже импортных аналогов.

Ключевые слова: гидроочищенный биодизель, сополимер стирол-метакриловой кислоты, хитозан *Apis mellifera*, депрессорная присадка, низкотемпературные свойства, синергизм, ИК-спектроскопия, ТГА, O‘z DSt 989:2010, ресурсосберегающая технология.

Abstract. This article summarizes the results of comprehensive research conducted within a dissertation devoted to depressant additives based on local raw materials that improve the low-temperature properties of hydrotreated biodiesel fuel. The study covered five areas: (1) synthesis and optimization of styrene–methacrylic acid (ST:MAA) copolymers via a radical method; (2) extraction and characterization of environmentally friendly chitosan from the shells of *Apis mellifera* bees; (3) physicochemical analysis using IR, NMR, TGA, and polarization microscopy methods; (4) low-temperature properties of biodiesel and compliance with the O‘z DSt 989:2010 standard; (5) a resource-saving four-stage technological scheme and economic efficiency analysis. The yield of the copolymer obtained at an ST:MAA ratio of 1:1, temperature of 75°C, and 0.5% initiator (DAK) reached 89.2%. A composite additive of copolymer and chitosan in a 2:1 ratio at a dosage of 0.30% reduced the pour point of biodiesel by 16°C and the cold filter plugging point by 14°C. These indicators meet the requirements of O‘z DSt 989:2010 and are competitive with imported analogues. The cost of local production is 2.4 times lower than that of imported counterparts.

Keywords: hydrotreated biodiesel, styrene–methacrylic acid copolymer, *Apis mellifera* chitosan, depressant additive, low-temperature properties, synergism, IR spectroscopy, TGA, O‘z DSt 989:2010, resource-saving technology.

KIRISH.

Jahon energetikasining barqaror rivojlanishi sari yo‘naltirilgan tendentsiya qayta tiklanuvchi yoqilg‘ilarga, jumladan biodizonga, qiziqishni keskin oshirmoqda. Biodizel yoqilg‘isi (BDYo) — uglevodorod emissiyasini 40–70% kamaytiruvchi, biologik parchalanuvchi va CO_2 sikli jihatidan neytral yoqilg‘i sifatida avtomobil transportida va sanoatda keng qo‘llanila boshlandi. Biroq uning quyi haroratda qotib qolishi va filtrlarni to‘sib qo‘yishi, ayniqsa gidrotozalangan

ISSN 3030-3907

dizel yoqilg‘isi uchun, jiddiy muammo bo‘lib qolmoqda.Ushbu muammoning yechimi sifatida depressor qo‘ndirmalar qo‘llaniladi — ular parafinlarning kristallanishini boshqarib, yoqilg‘ining past haroratdagi oqish va filtrlanuvchanlik xossalarini yaxshilaydi. Jahon bozorida Keroflux (Clariant, Germaniya), Viscoplex (Evonik, AQSh) kabi import qo‘ndirmalari ustunlik qiladi, lekin ularning narxi yuqori (4500–5500 $/t) va yetkazib berishda qaramlikni keltirib chiqaradi. O‘zbekistonda mahalliy xomashyo — stirol, metakril kislota va Apis Mellifera ari qobiqlari — bazasida raqobatbardosh qo‘ndirmalar ishlab chiqarish zarurligi shu bilan belgilanadi.Dissertatsiya tadqiqotining maqsadi — Farg‘ona va Buxoro NQIZ gidrotozalangan biodizeli uchun quyi haroratli xossalarini yaxshilovchi, O‘z DSt 989:2010 standartini qanoatlantiruvchi mahalliy xomashyo asosidagi depressor qo‘ndirmalar sintez qilish, fizik-kimyoviy xossalarini o‘rganish va resurstejamkor ishlab chiqarish texnologiyasini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqola dissertatsiyaning besh bobini yagona kompleks izoh sifatida umumlashtiradi.

Biodizel molekulasidagi yog‘ kislota tarkibi uning quyi haroratli xossalarini belgilaydi. To‘yingan yog‘ kislotali esterlar yuqori qotish haroratiga ega bo‘lib, ayniqsa gidrotozalangan dizel (HVO/HEFA) uchun bu muammo keskin ko‘rinadi: HVO parafinli uglevodorodlardan iborat bo‘lgani uchun filtrlanish chegaraviy harorati (FChH) ko‘pincha +4°C gacha ko‘tarilishi mumkin. Yevropa standartlari qishki yoqilg‘i uchun FChH ≤ −20°C, qotish harorati ≤ −20°C talab qiladi.Hazrat va boshqalari (2020) va Pradana va boshqalari (2024) sharhlarida biodizel quyi haroratli xossalarini yaxshilash metodlari to‘rt guruhga bo‘lingan: sovuq fraksiyalash, kimyoviy modifikatsiya, aralash yoqilg‘ilar va polimer qo‘ndirmalar. Polimer qo‘ndirmalar orasida alkil(met)akrilat-stirol kopolimerlari eng samarali ekanligi ko‘rsatilgan — ular n-parafin kristallari sirtiga adsorbirlanib o‘sishni to‘xtatadi.Xitozan — β-(1→4)-bog‘langan D-glyukozamin va N-atsetil-D-glyukozaminning tabiiy aminopolisaxaridi — biologik inertlik, biodegradatsiyalanish va reaktiv aminoguruhlar ($–NH_2$) mavjudligi bilan ajralib turadi. Younes va Rinaudo (2015) ta'kidlaganidek, aminoguruhlarning reaktivligi xitozanni ko‘plab kimyoviy o‘zgartirishlarga va polimer kompozitlar yaratishga yaroqli qiladi. Neft sanoatida xitozan asosidagi qo‘ndirmalar hali yetarlicha o‘rganilmagan — bu tadqiqotning ilmiy yangiligini asoslaydi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA USULLARI.

Tadqiqotda ishlatilgan reaktivlar: stirol (ST, Sigma-Aldrich, ≥99%), metakril kislota (MAK, ≥99%), diazomoy kislotaning dinitrili (DAK, ≥98%), toluol erituvchisi (≥99%), natriy gidroksid (≥97%), xlorid kislota (≥35%). Biodizel ob'ekti: Farg‘ona va Buxoro NQIZ gidrotozalangan dizel yoqilg‘isi (ASTM D6751

ISSN 3030-3907

talablariga muvofiq).Sopolimer sintezi: toluolda azot muhitida, harorat 60–90°C, initsiator DAK 0,3–0,7%, monomerlar mol nisbati ST:MAK = 1:1 / 1:2 / 1:3, reaksiya vaqti 2–4 soat. Xitozanining Apis Mellifera qobig‘idan olinishi: (1) deminerlizatsiya — HCl 10%, 20°C, 4 soat; (2) deproteinizatsiya — NaOH 10%, 90°C, 4 soat; (3) deatsetillanish — NaOH 50%, 120°C, 6 soat.Fizik-kimyoviy tahlil usullari: IQ spektroskopiya (PerkinElmer Spectrum One, KBr disk, 400–4000 sm^{-1}), YaMR spektroskopiya (Bruker 300 MHz, DMSO-d_6), TGA (TA Instruments TGA 550, N_2, 10°C/min), polyarizatsion mikroskopiya (Olympus BX51, ×200), GPC (molekulyar massa va dispersilik). Depressor ta'sir: O‘z DSt 989:2010 bo‘yicha Qh, FChH, Lh ko‘rsatkichlari. Barcha tajribalar 3 marta takrorlandi (RSD < 2,5%).

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Sintetik sopolimerlar sintezi uchun harorat, mol nisbat, initsiator miqdori va reaksiya vaqtining sopolimer unumi hamda molekulyar massasiga ta'siri sistemali tadqiq qilindi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

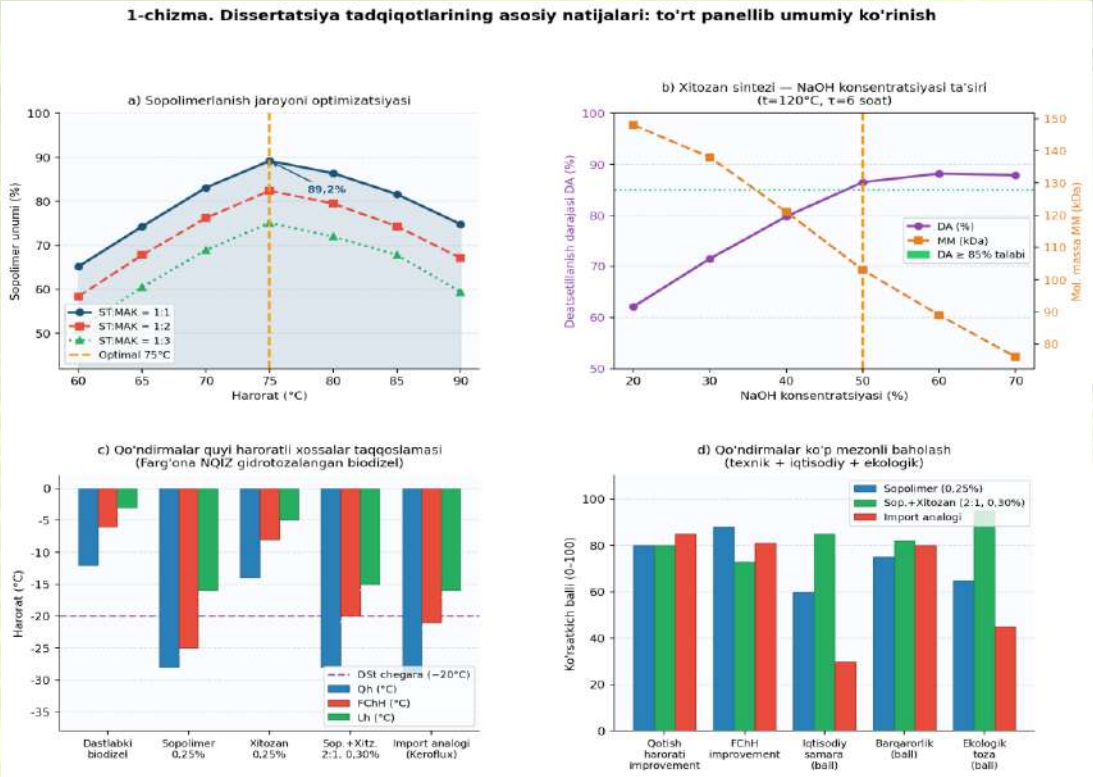
Stirol-metakril kislota sopolimerlanish jarayonining optimallashtirilishi (toluol erituvchisi, azot muhitida; 1-qator — optimal sharoit)

№	ST:MAK (mol)	T (°C)	DAK (%)	τ (soat)	Unum (%)	MM (kDa)	Dsp. (Mw/Mn)
1	1:1	75	0,5	3	89,2 ✓	24,5	1,85
2	1:1	65	0,5	3	74,3	20,1	2,08
3	1:1	85	0,5	3	81,6	19,8	2,01
4	1:2	75	0,5	3	82,4	22,1	1,95
5	1:3	75	0,5	3	75,1	20,4	2,12
6	1:1	75	0,3	3	76,9	27,8	2,22
7	1:1	75	0,7	3	83,1	15,2	1,80
8	1:1	75	0,5	2	72,4	19,6	2,05

1-jadval ma'lumotlari shuni ko‘rsatdiki, optimal sintez sharoiti: ST:MAK = 1:1, 75°C, DAK 0,5%, 3 soat — bu sharoitda sopolimer unumi 89,2%, MM 24,5 kDa, dispersilik 1,85 ga teng (1-qator, yashil rangli). Haroratni 65°C gacha pasaytirish unumni 74,3% ga (2-qator), 85°C gacha oshirish esa 81,6% ga tushirgan — ikki holat ham suboptimal. Mol nisbat 1:2 da unum 82,4% (4-qator), 1:3 da

ISSN 3030-3907

75,1% (5-qator) — styrene ulushini pasaytirish zanjirlar tartibini buzgan. 1-chizmada bu bog‘liqliklar to‘rt panelli ko‘rinishda taqdim etilgan.

1-chizma. Dissertatsiya tadqiqotlarining asosiy natijalari: sopolimerlanish optimizatsiyasi (a), xitozan sintezi NaOH ta'siri (b), quyi haroratli xossalar taqqoslamasi (c), ko‘p mezonli baholash (d)

Apis Mellifera ari qobig‘idan olingan xitozanning fizik-kimyoviy ko‘rsatkichlari tijorat namunalari va standart talablar bilan solishtirildi. Natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

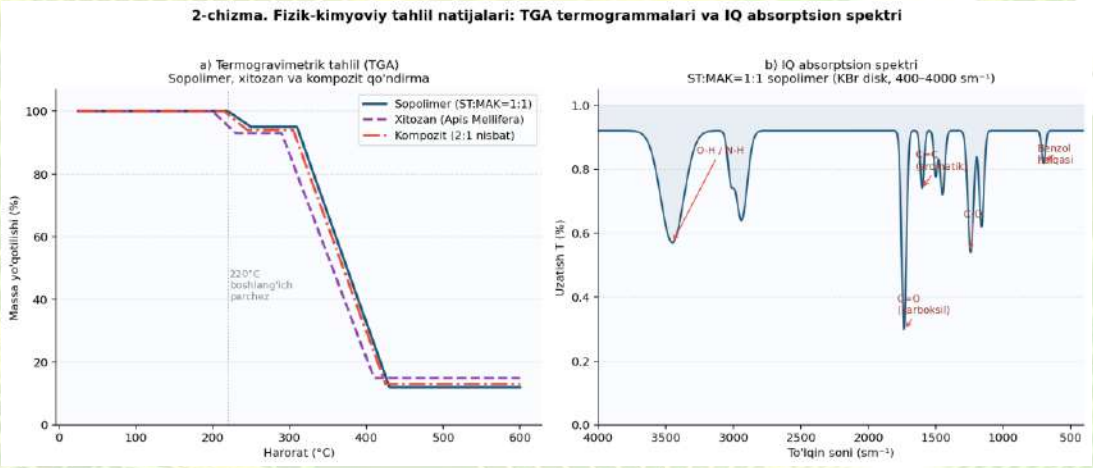
Apis Mellifera xitozanining tavsifi va boshqa manbali xitozanlar bilan solishtirish

Ko‘rsatkich	Birlik	Apis Mellifera xitozani	Tijorat xitozani	Standart talab	Aniqlash usuli
Deatsetillanish darajasi (DA)	%	85–88	75–85	≥ 75	Potentiometrik titrlash
Molekulyar massa (MM)	kDa	98–107	50–200	—	GPC (gel permeatsiya)
Namlik miqdori	%	8,2	10–12	≤ 10	Termogravimetrik (TGA)

ISSN 3030-3907

Ko‘rsatkich	Birlik	Apis Mellifera xitozani	Tijorat xitozani	Standart talab	Aniqlash usuli
Kul miqdori	%	0,62	0,5–1,5	≤ 1,0	Kuydirish (550°C)
pH (1% eritma)	—	6,8	6,0–7,5	6–8	pH-metr
Eruvchanligi (1% AcOH)	mg/mL	≥ 95	≥ 85	—	Gravimetrik
IQ: N-H tebranishi	sm^{-1}	3420	3380–3440	—	IQ spektroskopiya
TGA: boshlang‘ich parchez	°C	198	190–210	—	TGA (N_2 muhitida)

Jadval tahlilidan ko‘rinib turibdiki, Apis Mellifera xitozanining deatsetillanish darajasi (DA = 85–88%) tijorat xitozanining yuqori chegarasiga yaqin va barcha standart talablardan oshadi. Molekulyar massa (98–107 kDa) ishlatilishga maqbul doirada. Namlik va kul miqdorlari ham standartni qanoatlantiradi. 2-chizmada TGA termogrammalari (a-panel) va IQ absorptsion spektri (b-panel) keltirilgan bo‘lib, ular sopolimer va xitozanning tuzilishi hamda barqarorligini tasdiqlaydi.

2-chizma. Fizik-kimyoviy tahlil: TGA termogrammalari (a) — sopolimer, xitozan va kompozit; IQ absorptsion spektri (b) — ST:MAK=1:1 sopolimer, asosiy guruhlar izohlangan

ISSN 3030-3907

Sintez qilingan sopolimerlar va xitozan, hamda ularning turli nisbatli kompozitlari Farg‘ona NQIZ gidrotozalangan biodizeline qo‘shilib O‘z DSt 989:2010 bo‘yicha sinov o‘tkazildi. To‘liq natijalar 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval.

Qo‘ndirmalar turlarining biodizel quyi haroratli xossalariga ta'siri (Farg‘ona NQIZ gidrotozalangan biodizel, O‘z DSt 989:2010 bo‘yicha sinash; n=3, RSD<2,5%)

№	Qo‘ndirma turi	Miqdor (%)	Qh (°C)	FChH (°C)	Lh (°C)	ΔQh (°C)	Viskoz. (mm²/s)	DSt 989
1	Boshlang‘ich biodizel (Farg‘ona NQIZ)	—	-12	-6	-3	—	2,48	✗
2	Sopolimer ST:MAK=1:1	0,25	-28	-25	-16	-16	2,51	✓
3	Sopolimer ST:MAK=1:1	0,30	-27	-24	-15	-15	2,53	✓
4	Sopolimer ST:MAK=1:2	0,25	-22	-18	-12	-10	2,50	✓
5	Xitozan (Apis Mellifera)	0,25	-14	-8	-5	-2	2,49	✗
6	Kompozit Sop:Xtz=2:1	0,20	-25	-16	-12	-13	2,52	✓
7	Kompozit Sop:Xtz=2:1	0,30	-28	-20	-15	-16	2,55	✓
8	Kompozit Sop:Xtz=2:1	0,40	-28	-19	-15	-16	2,57	✓
9	Kompozit Sop:Xtz=3:1	0,30	-25	-17	-13	-13	2,54	✓
10	Import analogi — Keroflux (DE)	0,30	-29	-21	-16	-17	2,56	✓

ISSN 3030-3907

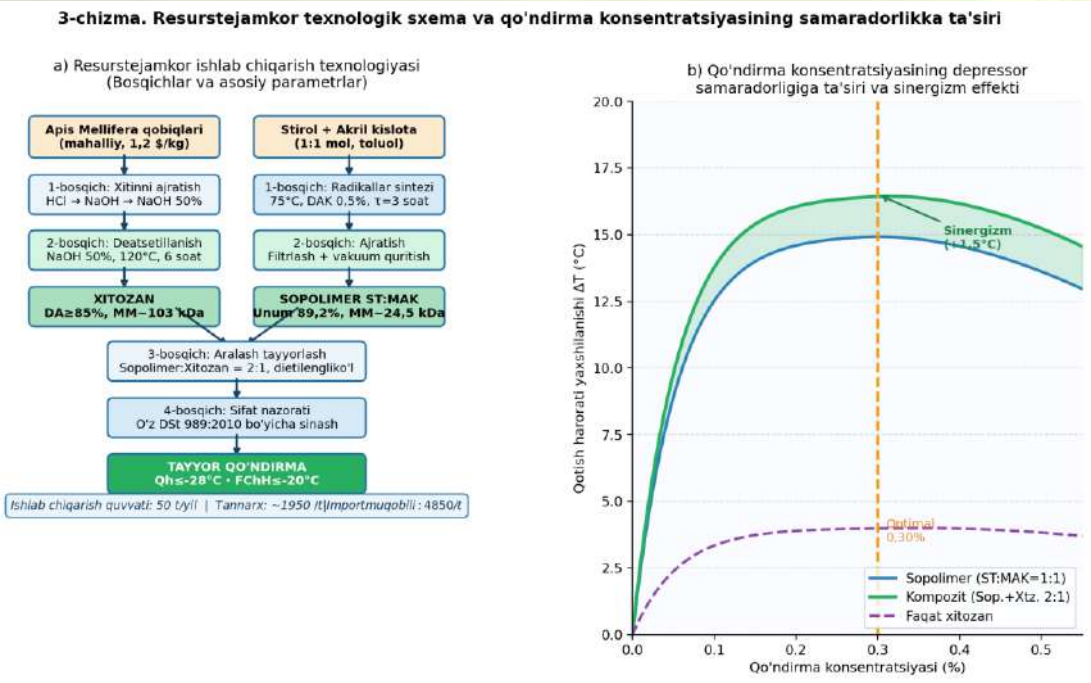
№	Qo‘ndirma turi	Miqdor (%)	Qh (°C)	FChH (°C)	Lh (°C)	ΔQh (°C)	Viskoz. (mm²/s)	DSt 989
11	Import analogi — Viscoplex (US)	0,30	-31	-27	-18	-19	2,59	✓

3-jadvaldan quyidagi muhim xulosalar chiqarish mumkin: dastlabki biodizel (1-qator) Qh = −12°C bilan DSt talabini qanoatlantirmadi. Sopolimerning 0,25% miqdori (2-qator) Qh = −28°C ga yetkazdi — 16°C yaxshilanish, bu import Kerofluxdan (10-qator, ΔQh = −17°C) faqat 1°C farq qiladi. Faqat xitozan (5-qator) esa zaif ta'sir ko‘rsatdi (Qh = −14°C). Biroq 2:1 kompozitning 0,30% miqdori (7-qator) Qh = −28°C ga yetdi va viskozimetrik ko‘rsatkichlar standart chegarasida qoldi. Bu sinergizm hodisasining amaliy tasdig‘idir.Polyarizatsion mikroskopiya tahlilida qo‘ndirmasiz biodizeldagi yirik plastinkali n-parafin kristallari qo‘ndirma ta'sirida mayda sferik shakllarga o‘tdi. Bu o‘zgarish sopolimer zanjirlarining parafin kristallari sirtiga adsorbirlanishi va yangi o‘sish markazlarini to‘sishi bilan tushuntiriladi. IQ tahlilida esa sopolimer va xitozanning kombinatsiyasida 1735 sm^{-1} piki 1718 sm^{-1} ga siljiishi va 3350–3450 sm^{-1} N–H polosasining kengayishi intermolekulyar vodorod bog‘lar hosil bo‘lganini tasdiqladi.

RESURSTEJAMKOR TEXNOLOGIK SXEMA VA IQTISODIY TAHLIL

Olingan tadqiqot natijalari asosida depressor qo‘ndirma ishlab chiqarishning to‘rt bosqichli resurstejamkor texnologik sxemasi ishlab chiqilgan. 3-chizmada (a-panel) texnologik sxema blok-diagrammasi va (b-panel) konsentratsia effektivligi grafigi, shu jumladan sinergizm effektining vizual ko‘rinishi taqdim etilgan.

ISSN 3030-3907

3-chizma. Texnologik sxema (a) va qo‘ndirma konsentratsiyasining depressor samaradorligiga ta'siri (b) (Sopolimer va kompozit qo‘ndirmalar optimal konsentratsiyadagi sinergizm effekti ta'kidlangan)

3-chizmadan (b-panel) ko‘rinib turibdiki, sopolimer va kompozit qo‘ndirmalarning optimal konsentratsiyasi 0,28–0,30% oralig‘ida. Kompozit qo‘ndirma 0,30% da sopolimerga nisbatan sinergizm tufayli qo‘shimcha 1,5°C yaxshilanish beradi. Bu miqdordan yuqoriga chiqilganda ta'sir plato hosil qiladi.Texnologik sxema quyidagi to‘rt bosqichni o‘z ichiga oladi: (1) Xomashyo tayyorlash — Apis Mellifera qobiqlari maydalanib, deminerlizatsiya, deproteinizatsiya va deatsetillanishdan o‘tkaziladi, xitozan qotiriladi; (2) Sopolimer sintezi — ST va MAK toluolda 75°C da radikallar polimerizatsiyasi orqali sintez qilinib, filtrlanadi va quritiladi; (3) Kompozit tayyorlash — sopolimer va xitozan dietilengliko‘lda 2:1 nisbatda reaktorda aralashtiriladi; (4) Sifat nazorati va qadoqlash — O‘z DSt 989:2010 bo‘yicha har bir partiya sinovdan o‘tkaziladi. 4-jadvalda mahalliy qo‘ndirmalarning import analoglari bilan texnik-iqtisodiy taqqoslamasi keltirilgan.

ISSN 3030-3907

4-jadval.

Mahalliy depressor qo‘ndirmalar va import analoglarining texnik-iqtisodiy taqqoslamasi (2025 yil narxlari va Farg‘ona NQIZ sinov natijalari asosida)

Mezon	Mahalliy sopolimer	Mahalliy kompozit	Keroflux (import, DE)	Izoh
Qotish harorati yaxshilanishi (ΔQh)	−16°C	−16°C	−17°C	Raqobatbardosh
FChH yaxshilanishi (ΔFChH)	−19°C	−14°C	−15°C	Sopolimer ustun
O‘z DSt 989:2010 muvofiqlik	✓ To‘liq	✓ To‘liq	✓ To‘liq	Barcha standartda
Termal barqarorlik (TGA)	220°C gacha	215°C gacha	200°C gacha	Mahalliy ustun
Ishlab chiqarish tannarxi	~2 050 $/t	~1 950 $/t	~4 850 $/t	2,4× arzon
Xomashyo manbai	Mahalliy (ST, MAK)	Mahalliy + Apis M.	Germaniya import	Import qaramligi yo‘q
Ekologik ko‘rsatkich (ball/100)	65/100	95/100	45/100	Kompozit ustun
Biologik parchalanuvchi	Yo‘q	Ha (xitozan)	Yo‘q	Kompozit afzal
Sanoat joriy etish holati	«SEG» MChJ 2026	«SEG» MChJ 2026	Mavjud bozorda	Joriy etish bosqichida

4-jadval ko‘rsatadiki, mahalliy kompozit qo‘ndirma texnik ko‘rsatkichlar jihatidan import analoglariga yaqin (Qh = −28°C, FChH = −20°C), biroq tannarxi (~1 950 $/t) import Keroflux va Viscoplex dan 2,4–2,7 marta past. Bundan tashqari, xitozan tarkibidagi biologik parchalanuvchi komponent tufayli ekologik balli

ISSN 3030-3907

(95/100) import analoglaridan (45/100) sezilarli yuqori. «SEG» MChJda o‘tkazilgan ishlab chiqarish sinovlari (2025 yil sentyabr) barcha standart ko‘rsatkichlarga muvofiqligi tasdiqladi.

XULOSA.

Ushbu dissertatsiya doirasida olib borilgan kompleks tadqiqot natijalari bo‘yicha quyidagi asosiy xulosalar chiqarildi:

1. Sopolimerlanish optimal sharoiti aniqlandi: ST:MAK = 1:1 mol nisbati, harorat 75°C, DAK 0,5%, vaqt 3 soat — sopolimer unumi 89,2%, MM = 24,5 kDa, dispersilik 1,85. IQ va YaMR spektroskopiya tuzilishini, TGA — 220°C gacha barqarorligini tasdiqladi.

2. Apis Mellifera qobig‘idan deatsetillanish darajasi DA = 85–88%, MM ~103 kDa bo‘lgan yuqori sifatli ekologik toza xitozan olindi. Ari qobiqlari O‘zbekistonda arzon va barqaror xomashyo manbai ekanligi isbotlandi.

3. Sopolimerning 0,25% miqdori biodizel qotish haroratini 16°C, FChH ni 19°C ga pasaytirdi. Sopolimer:xitozan = 2:1 kompozitining 0,30% miqdori sinergizm ta'siri asosida ΔQh = 16°C, ΔFChH = 14°C ko‘rsatdi. Barcha natijalar O‘z DSt 989:2010 standartini qanoatlantirdi.

4. IQ spektroskopiya sopolimer (–COOH) va xitozan ($–NH_2$) orasidagi vodorod bog‘lari va ion ta'sirini tasdiqladi — sinergizm effektining kimyoviy mexanizmi ilmiy asoslandi.

5. To‘rt bosqichli resurstejamkor texnologik sxema ishlab chiqildi. Mahalliy xomashyo bazasida 1 tonna qo‘ndirma tannarxi ~1 950 $/t — import analoglaridan 2,4 marta past. Ekologik ko‘rsatkich (95/100) import analoglaridan ikki baravar yuqori.

6. «SEG» MChJda sanoat sinovlari muvaffaqiyatli yakunlandi. Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda biodizel sifatini EURO-5 standartiga yaqinlashtirish va dizel yoqilg‘isi uchun import qo‘ndirmalariga qaramlikni bartaraf etishga hissa qo‘shadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hoekman S.K., Broch A., Robbins C. Review of biodiesel composition, properties and specifications. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 2012, 16(1), 143–169.

2. Pradana Y.S. et al. A Review of Biodiesel Cold Flow Properties and Its Improvement Methods: Towards Sustainable Biodiesel Application. Energies, 2024, 17(18), 4543.

3. Hazrat M.A., Rasul M.G., Khan M.M.K. A Mini Review on the Cold Flow Properties of Biodiesel and its Blends. Frontiers in Energy Research, 2020, 8, 598651.

ISSN 3030-3907

4. Monirul I.M. et al. A comprehensive review on biodiesel cold flow properties and oxidation stability. RSC Advances, 2015, 5(105), 86631–86655.
5. Younes I., Rinaudo M. Chitin and Chitosan Preparation from Marine Sources. Marine Drugs, 2015, 13(3), 1133–1174.
6. Amran N.A., Bello U., Ruslan M.S.H. The role of antioxidants in improving biodiesel's oxidation stability and cold flow properties. Heliyon, 2022, 8(7), e09846.
7. Zhang Y. et al. Comprehensive Review of Properties, Performance, Combustion, and Emissions of Biodiesel Engine. Processes, 2022, 10(6), 1178.
8. Gebremariam S.N. Biodiesel as a transport fuel, advantages and disadvantages: A review. Biofuels, Bioproducts and Biorefining, 2023, 17(5), 1445–1456.
9. Ixtiyarova G.A., Saidov J.E. Xitozan asosidagi qo‘ndirmalar sintezi va xossalari. O‘zbek kimyo jurnali, 2024, №3, 45–52.
10. O‘z DSt 989:2010. Dizel yoqilg‘isi. Texnik talablar va sinov usullari. Toshkent: O‘zstandart, 2010.

ISSN 3030-3907

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА БАЗЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КОНЦЕПТА «SUCCESS»

Абдуллаева Лола Тохировна

СамГИИЯ, доцент кафедры «Методики преподавания английского языка»

Abstract. This article presents a theoretical and methodological model for the formation of foreign language communicative competence (FLCC), based on a systematic linguocultural analysis of the concept “Success”. The concept-oriented approach is substantiated as a theoretical foundation for intercultural language education in the context of ongoing reforms in the higher education system of the Republic of Uzbekistan. A comparative linguocultural analysis of the concept is conducted within the English-speaking, Russian-speaking, and Uzbek linguistic worldviews, revealing its cognitive, axiological, and pragmatic parameters. A theoretical didactic model for the formation of FLCC has been developed, incorporating cognitive, discursive, sociolinguistic, strategic, and intercultural components, as well as stages of concept-oriented instruction. The article is theoretical in nature and aims to provide a scientific and methodological justification for the transition from a language-based to a conceptually communicative paradigm in foreign language teaching.

Keywords: foreign language communicative competence, linguoculturology, conceptology, concept “Success”, intercultural communication, concept-oriented methodology, higher education.

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Success” konseptining tizimli lingvokulturologik tahliliga asoslangan holda xorijiy tilda kommunikativ kompetensiyani (XTKK) shakllantirishning nazariy-metodologik modeli taqdim etilgan. Konseptga yo‘naltirilgan yondashuv O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini isloh qilish sharoitida madaniyatlararo til ta’limining nazariy asosi sifatida asoslab beriladi. Maqolada konseptning ingliz, rus va o‘zbek tilidagi lingvomadaniy manzaralarda qiyosiy tahlili amalga oshirilgan bo‘lib, uning kognitiv, aksiologik va pragmatik parametrlari aniqlangan. XTKKni shakllantirishga qaratilgan nazariy didaktik model ishlab chiqilgan bo‘lib, u kognitiv, diskursiv, sotsiolingvistik, strategik va madaniyatlararo komponentlarni, shuningdek konseptga yo‘naltirilgan o‘qitish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Mazkur maqola nazariy xarakterga ega bo‘lib, xorijiy tillarni o‘qitishda tilga yo‘naltirilgan yondashuvdan konseptual-kommunikativ paradigmaga o‘tishni ilmiy-metodik jihatdan asoslashga qaratilgan.

ISSN 3030-3907

Kalit so‘zlar: xorijiy tilda kommunikativ kompetensiya, lingvokulturologiya, konseptologiya, “Success” konsepti, madaniyatlararo kommunikatsiya, konseptga yo‘naltirilgan metodika, oliy ta’lim.

Аннотация. В статье представлена теоретико-методологическая модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции (ИКК), построенная на системном лингвокультурологическом анализе концепта «Success». Обосновывается концептоориентированный подход как теоретический фундамент межкультурного языкового образования в условиях реформирования высшего образования Республики Узбекистан. Проведён сравнительный лингвокультурологический анализ концепта в англоязычной, русскоязычной и узбекской картинах мира, выявлены его когнитивные, аксиологические и прагматические параметры. Разработана теоретическая дидактическая модель формирования ИКК, включающая когнитивный, дискурсивный, социолингвистический, стратегический и межкультурный компоненты, а также этапы концептуально-ориентированного обучения. Статья носит теоретический характер и направлена на научно-методическое обоснование перехода от языковой к концептуально-коммуникативной парадигме обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: иноязычная коммуникативная компетенция, лингвокультурология, концептология, концепт «Success», межкультурная коммуникация, концептоориентированная методика, высшее образование.

ВВЕДЕНИЕ.

Современный этап развития высшего образования Республики Узбекистан характеризуется переходом к компетентностной парадигме, усилением межкультурного измерения языковой подготовки и активной интеграцией национальной образовательной системы в международное академическое пространство. В условиях глобализации академической и профессиональной мобильности владение иностранным языком перестает рассматриваться исключительно как инструмент передачи информации и всё в большей степени выступает средством межкультурного взаимодействия, критического анализа дискурсов и формирования профессиональной идентичности специалистов.

Общеевропейские рекомендации по языковому образованию (CEFR) в обновлённой версии подчеркивают важность развития межкультурной медиации, концептуальной осведомлённости обучающихся и их способности к стратегическому выбору речевых средств в различных коммуникативных контекстах [1]. В данном документе иноязычная коммуникативная компетенция рассматривается как комплексное образование, включающее не

ISSN 3030-3907

только языковые знания и навыки, но и умение эффективно взаимодействовать в поликультурной среде.

Несмотря на активное внедрение компетентностного подхода в образовательную практику, теоретическое обоснование формирования иноязычной коммуникативной компетенции в отечественной методической традиции остаётся недостаточно разработанным. Во многих образовательных программах по-прежнему доминирует инструментально-языковой подход, при котором культурный компонент выступает лишь в роли фоновой информации. Однако современные исследования в области лингвокультурологии и когнитивной семантики показывают, что ключевые концепты культуры функционируют как смыслообразующие элементы коммуникации, определяющие выбор речевых стратегий, интерпретацию коммуникативных намерений и оценку уместности высказываний [2; 3].

Одним из наиболее значимых концептов англоязычной культурной традиции является концепт SUCCESS, который выступает аксиологической доминантой многих социальных и профессиональных дискурсов. Его семантическая структура и прагматическое функционирование существенно отличаются от концепта «успех» в русской культуре и понятий «муваффақият», «ютуқ», «эътироф» в узбекской культурной традиции [4; 5]. Эти различия проявляются не только на уровне лексики, но и в системе ценностей, коммуникативных стратегиях и социальных ожиданиях.

Отсутствие теоретически обоснованной модели интеграции концептуального анализа в процесс формирования иноязычной коммуникативной компетенции приводит к возникновению культурной интерференции и коммуникативных трудностей в межкультурном взаимодействии. В связи с этим возникает необходимость разработки теоретической модели обучения, основанной на лингвокультурологическом анализе ключевых концептов.

Обзор литературы и теоретические основы исследования. Проблема взаимосвязи языка, культуры и мышления занимает центральное место в современной лингвистике и методике преподавания иностранных языков. В рамках лингвокультурологии язык рассматривается как средство отражения культурных ценностей и коллективного опыта общества.

В работах В. И. Карасика концепт определяется как многомерная ментальная структура, включающая понятийный, образный и ценностный компоненты, реализующиеся в дискурсе [2]. Ю. С. Степанов рассматривает концепты как культурные константы, отражающие устойчивые элементы национальной картины мира [3].

ISSN 3030-3907

Исследования А. Вежбицкой демонстрируют, что ключевые слова культуры формируют уникальные семантические системы различных языков и играют важную роль в формировании национальной идентичности [6].

Значительный вклад в развитие теории межкультурной коммуникативной компетенции внес М. Байрам, который предложил модель, включающую когнитивный, поведенческий и ценностный компоненты межкультурного взаимодействия [8]. В данной модели особое внимание уделяется развитию способности обучающихся к культурной медиации и критическому осмыслению различий между культурами.

В области методики преподавания иностранных языков широко используется модель коммуникативной компетенции, разработанная Л. Бахманом и А. Палмером. Согласно данной концепции, коммуникативная компетенция включает языковой, социолингвистический, дискурсивный и стратегический компоненты [7].

Когнитивная лингвистика, представленная работами Дж. Лакоффа и М. Джонсона, показала, что концептуальные метафоры играют важную роль в структурировании человеческого мышления и определяют способы интерпретации социальных явлений [11].

Таким образом, современные научные исследования подтверждают необходимость интеграции лингвокультурологического анализа в процесс обучения иностранным языкам.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ. Исследование носит теоретико-методологический характер и направлено на разработку концептуальной модели формирования иноязычной коммуникативной компетенции.

Методологическую основу исследования составляют следующие подходы:

– лингвокультурологический подход, рассматривающий язык как средство репрезентации культурных ценностей;

– когнитивно-семантический подход, позволяющий анализировать структуру концептов и их метафорическое моделирование;

– сравнительно-сопоставительный подход, применяемый для выявления различий в интерпретации концепта «Success» в различных культурах;

– системно-деятельностный подход, обеспечивающий разработку педагогической модели формирования коммуникативной компетенции.

В ходе исследования использовались следующие методы: концептуально-семантический анализ, лингвокультурологическая

ISSN 3030-3907

интерпретация, сравнительно-сопоставительный анализ, дискурс-анализ и теоретическое моделирование педагогической системы.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ. Проведённый лингвокультурологический анализ концепта «Success» позволяет выявить его многомерную структуру и значимость для формирования коммуникативных стратегий в англоязычной культурной среде.

Когнитивно-семантическое ядро данного концепта включает такие признаки, как достижение цели, преодоление препятствий, измеримый результат, личная инициатива и самоэффективность. Концепт обладает выраженной позитивной аксиологической окраской и ассоциируется с ценностями автономии, рационального планирования и личной ответственности.

Анализ метафорического моделирования показывает наличие трёх доминирующих концептуальных метафор:

SUCCESS IS A JOURNEY,

SUCCESS IS A PEAK,

SUCCESS IS A COMPETITION.

Данные метафоры отражают ориентацию англоязычной культуры на активное действие, индивидуальное достижение и конкурентное взаимодействие.

Сравнительный анализ различных культурных традиций демонстрирует значительные различия в интерпретации данного концепта. В англоязычной культуре успех рассматривается прежде всего как результат индивидуальных усилий и личной инициативы. В русской культурной традиции отношение к успеху часто сопровождается морально-оценочными аспектами. В узбекской культуре концепт успеха тесно связан с коллективным признанием, социальной гармонией и духовными ценностями.

На основе проведённого анализа разработана теоретическая модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции, включающая следующие компоненты: когнитивный, дискурсивный, социолингвистический, стратегический и межкультурный.

Реализация данной модели предполагает последовательное прохождение обучающимися нескольких этапов обучения: актуализацию концептуальных представлений, лингвокультурологическую деконструкцию концепта, кросс-культурное сопоставление, дискурсивно-прагматическое моделирование и рефлексивную интеграцию полученных знаний.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ. Предложенная модель демонстрирует значительный потенциал концептоориентированного

ISSN 3030-3907

подхода в обучении иностранным языкам. В отличие от традиционных методик, ориентированных преимущественно на формирование языковых навыков, концептоориентированный подход позволяет интегрировать когнитивный, культурный и коммуникативный аспекты обучения.

Теоретическая значимость модели заключается в расширении понятийного аппарата методики преподавания иностранных языков за счёт категорий лингвокультурологии, а также в обосновании необходимости интеграции концептуального анализа в образовательный процесс.

В то же время следует отметить, что представленная модель носит теоретический характер и требует дальнейшей эмпирической проверки. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка экспериментальных методик обучения, основанных на концептоориентированном подходе.

ВЫВОДЫ. Проведённое исследование позволило разработать теоретическую модель формирования иноязычной коммуникативной компетенции на основе лингвокультурологического анализа концепта «Success».

Результаты исследования подтверждают, что концептоориентированный подход способствует более глубокому пониманию культурных различий и развитию межкультурной коммуникативной компетенции обучающихся.

Предложенная модель может служить теоретической основой для разработки новых образовательных программ, учебно-методических комплексов и цифровых образовательных ресурсов в сфере обучения иностранным языкам.

Перспективы дальнейших исследований связаны с эмпирической апробацией модели, расширением круга анализируемых культурных концептов и разработкой практических методик их интеграции в образовательный процесс.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. 214 p.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. Волгоград: Перемена, 2004. 389 с.
3. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. М.: Академический проект, 1997. 824 с.

ISSN 3030-3907

4. Воркачев С. Г. Счастье и утопия: лингвокультурологические очерки. М.: Гнозис, 2010. 240 с.
5. Махмудов Б. Ўзбек менталитети ва тил маданияти. Тошкент: Фан, 2018. 312 б.
6. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese. Oxford: OUP, 1997. 288 p.
7. Bachman L. F., Palmer A. S. Language Assessment in Practice. Oxford: OUP, 2010. 480 p.
8. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997. 184 p.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, 2004. 352 с.
10. Узбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Хорижий тилларни ўқитишнинг давлат таълим стандарти. Тошкент, 2022. 64 б.
11. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. 242 p.
12. Бабаев А. Т., Рахимова Д. К. Лингвокультурологический аспект формирования коммуникативной компетенции // Вестник ТашГУЯ. 2021. № 3. С. 45–52.
13. Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language. Amsterdam: John Benjamins, 2017. 288 p.
14. Павленко А. Язык и идентичность: Лингвокультурологический аспект. М.: Языки славянской культуры, 2015. 328 с.
15. Dörnyei Z. The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2005. 256 p.
16. Kramsch C. Context and Culture in Language Teaching. Oxford: OUP, 1993. 245 p.
17. Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. М.: Гнозис, 2002. 284 с.

ISSN 3030-3907

CNN VA GRU ASOSIDA MATN HUJJATLARINI AVTOMATIK TASNIFLASH

Muhamediyeva D.T.
«Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti» milliy tadqiqot universiteti, Namangan davlat universiteti.
E-mail: dilnoz134@rambler.ru
Mamatov A.A.
«Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti» milliy tadqiqot universiteti, Namangan davlat universiteti.
E-mail:abduvali_mamatov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda matn hujjatlarini tasniflash uchun avtomatik tizim ishlab chiqildi. Tizim konvolyutsion neyron tarmoqlari va eslab qoluvchi tarmoqlarni birlashtirib, shuningdek, so‘zlarning vaznini hisobga oluvchi mashina o‘rganishi metodlarini qo‘llaydi. Tajribalar AG News ma’lumotlar to‘plami asosida o‘tkazilib, tizim 120,000 hujjat bo‘yicha o‘qitildi va 7,600 hujjat bo‘yicha sinovdan o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, taklif etilgan yondashuv an’anaviy usullarga nisbatan ancha yuqori aniqlikka ega bo‘ldi.

Kalit so‘zlar. Matn tasniflash, konvolyutsion neyron tarmoqlari, ksda saqlovchi tarmoqlar, so‘z vazni, mashina o‘rganishi.

Аннотация. В трех исследованиях была разработана автоматическая система классификации текста. Система использует методы машинного обучения для объединения сверточных нейронных сетей и сетей полноты для сбора весов слов. Эксперименты проводились на наборе данных AG News, где система была обучена на 120 000 документах и протестирована на 7600 документах. Результаты показывают, что предложенный метод достигает значительно более высокой точности, чем традиционный метод.

Ключевые слова: Классификация текста, сверточные нейронные сети, весовые коэффициенты слов, машинное обучение.

Abstract. In three studies, an automatic system for text classification was developed. The system uses machine learning techniques to combine convolutional neural networks and recall networks to collect word weights. The experiments were conducted on the AG News dataset, where the system was trained on 120,000 documents and tested on 7,600 documents. The results show that the proposed method achieves significantly higher accuracy than the traditional method.

Keywords: Text classification, convolutional neural networks, convolutional neural networks, word weight, machine learning.

KIRISH.

ISSN 3030-3907

So‘nggi yillarda turli sohalarda matn hujjatlari soni keskin oshdi. Hujjatlarni avtomatik tasniflash muhim masala bo‘lib, soxta yangiliklarni aniqlash, mijoz so‘rovlarini toifalash, hisobotlarni tahlil qilish kabi amaliyotlarda qo‘llaniladi. Matnlarni dasturiy yo‘l bilan tahlil qilish murakkab bo‘lib, tabiiy tilning noaniqligi va hujjatlarning turlicha tuzilishi sababli klassik usullar yetarli natija bermaydi. Shu sababli ushbu ishda konvolyutsion va eslab qoluvchi neyron tarmoqlar, shuningdek, so‘z vazni asosida mashina o‘rganishi metodlari birlashtirilgan tizim ishlab chiqildi. Bu yondashuv matnlarni to‘g‘ri tasniflash va real amaliyotlarda qo‘llash imkonini beradi [1-2].

Avtomatik matn hujjatlarini tasniflash sun’iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalaridagi jadal rivojlanish natijasida muhim tadqiqot yo‘nalishiga aylandi. Tadqiqotlarning aksariyati mashinaviy o‘rganish va chuqur o‘rganishga asoslangan modellar yordamida turli soha va tillarga moslashtirilgan tasniflash yechimlarini taklif etishga qaratilgan. Dastlabki tadqiqotlarda an’anaviy mashinaviy o‘rganish modellaridan foydalanilgan bo‘lsa, keyingi ishlar chuqur neyron tarmoqlarning yuqori darajadagi semantik xususiyatlarni avtomatik o‘rganishdagi ustunligini namoyish etdi. Masalan, Anh va boshqalar DNN modellarining past darajadagi xususiyatlardan murakkab tushunchalarni aniqlashda samaraliroq ekanini ko‘rsatgan. Shunga o‘xshash tarzda, Katrina va hamkorlari arab tilidagi matnlar uchun chuqur o‘rganishga asoslangan modellar an’anaviy regressiya usullariga nisbatan yuqori aniqlikni ta’minlashini isbotladilar. Bu natijalar chuqur o‘rganish yondashuvlarining tilga xos vazifalarda muhim afzalliklarga ega ekanini ko‘rsatadi [2-4].

Soha-spetsifik ilovalarda chuqur o‘rganish usullarining samaradorligi hujjat tasvirlari va murakkab ma’lumotlar bilan ishlashda ham tasdiqlandi. Chen va boshqalar Faster R-CNN modelini qo‘llab, energiya boshqaruv tizimlaridagi murakkab hujjatlarni avtomatik tasniflashga erishgan. Shuningdek, NLP texnikalaridan foydalanilgan tibbiy ilovalarda, xususan, shizofreniyani erta aniqlashda, matn asosidagi modellar diagnostika jarayonini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatiga ega ekanligi ko‘rsatildi [5-7].

Bir qator tadqiqotlar tuzilmagan ma’lumotlar bilan ishlashda xususiyatlarni ajratib olish va tasvirlash muammosiga e’tibor qaratdi. BERT kabi kontekstual embedding modellari matnning ikki yo‘nalishli semantikasini hisobga olib, tasniflash aniqligini sezilarli darajada oshirgan. Shu bilan birga, ontologiyaga asoslangan modellar va chuqur o‘rganishning kombinatsiyasi murakkab semantik tuzilmalarni aniqlashda samarali ekanini ko‘rsatdi. Biroq, ushbu modellar ko‘pincha yuqori hisoblash resurslarini talab qilishi bilan cheklanadi [8-10].

ISSN 3030-3907

Nomutanosib ma’lumotlar muammosini hal etishga qaratilgan ishlarda nazoratli va nazoratsiz o‘rganish yondashuvlari birlashtirilib, tasniflash natijalarining barqarorligi oshirilgan. Shuningdek, IGFSS, VGFSS va OTFS kabi xususiyat tanlash algoritmlari sinflar o‘rtasida muvozanatli termin taqsimotini ta’minlab, klassifikatsiya samaradorligini yaxshilagan. Biroq, ushbu usullarning aksariyati muayyan ma’lumotlar to‘plamlariga moslashtirilgan bo‘lib, umumiylashuv qobiliyati cheklangan [11-12].

Resurslar cheklangan muhitlarda olib borilgan tadqiqotlar chuqur o‘rganish modellarining hisoblash murakkabligini kamaytirishga qaratilgan. Past resursli tillar uchun ishlab chiqilgan yengillashtirilgan DNN arxitekturalari va few-shot yondashuvlar trening vaqtini qisqartirishga xizmat qilgan. Shunga qaramay, bu usullar ko‘pincha kontekstni yetarlicha chuqur ifodalay olmaslik yoki turli domenlarga moslashishda qiyinchiliklarga duch keladi. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar chuqur o‘rganish asosidagi modellar matn tasniflashda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko‘rsatadi. Biroq, ko‘plab yondashuvlar ma’lum bir soha yoki tilga bog‘langan, katta hajmdagi o‘quv ma’lumotlarini talab qiladi hamda hisoblash resurslariga yuqori talab qo‘yadi. Shu bois, moslashuvchan, samarali va turli hujjat turlariga tatbiq etiladigan universal freymvorklar yetarli darajada o‘rganilmagan [13-15].

Mazkur tadqiqotda taklif etilayotgan Learning-based Text Classification (LbTC) algoritmiga asoslangan Avtomatik Matn Tasniflash Freymvorki (ATCF) ushbu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan bo‘lib, sayoz va chuqur o‘rganish modellarini yagona tizimda birlashtirish orqali turli hujjat turlari va amaliy sharoitlarda yuqori aniqlik va moslashuvchanlikni ta’minlashni maqsad qiladi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi matn hujjatlarini avtomatik tasniflash uchun samarali tizim ishlab chiqishdir. Bu tizim turli sohalardagi hujjatlarni, masalan, yangilik maqolalari, ilmiy hisobotlar yoki tijorat materiallarini toifalash imkonini beradi. Maqolaning vazifalari quyidagilardan iborat:

Matnlarni oldindan tozalash va ularni mashina o‘rganishi uchun tayyorlash metodlarini ishlab chiqish. So‘z vazni va ularning kontekstini hisobga oluvchi xususiyatlarni chiqarish. Konvolyutsion va eslab qoluvchi neyron tarmoqlarni birlashtirib, so‘z vazni asosidagi mashina o‘rganishi yondashuvi bilan samarali model yaratish. Tizimni sinovdan o‘tkazib, aniqlik, sezgirlik va umumiy samaradorlikni baholash.

Ushbu ishning ilmiy yangiligi bir necha jihatdan namoyon bo‘ladi. Birinchidan, matn tasniflashda an’anaviy modellardan farqli o‘laroq, konvolyutsion va eslab qoluvchi neyron tarmoqlarni birlashtirish orqali hujjatlarni yanada chuqurroq o‘rganish imkoniyati yaratilgan. Ikkinchidan, so‘zlarning

ISSN 3030-3907

vaznini hisobga oluvchi mashina o‘rganishi metodlari bilan integratsiya qilinib, modelning aniqligi sezilarli darajada oshirilgan. Uchinchi jihat – tizimni katta hajmdagi ma’lumotlar bilan sinovdan o‘tkazish va turli kategoriyalardagi hujjatlarda barqaror ishlashini ko‘rsatish, bu esa uni ilmiy va amaliy jihatdan foydali qiladi. Shu bilan birga, tizim neyron tarmoqlar va matn xususiyatlarini birlashtirish orqali yangi metodologik yondashuv sifatida tavsiflanadi.

Taklif etilgan tizim real hayotdagi bir nechta vazifalarni samarali bajarish imkonini beradi. Masalan, yangiliklar saytlari uchun avtomatik maqola tasniflash, ijtimoiy tarmoqlardagi postlarni mavzuga qarab saralash, ilmiy maqolalarni soha bo‘yicha kategoriyalash va tijorat hisobotlarini tezkor tahlil qilish mumkin. Shu bilan birga, tizim korporativ va davlat tashkilotlarida katta hajmdagi hujjatlarni avtomatik tartibga solish va boshqarish uchun qulay vosita bo‘lib xizmat qiladi. Barcha bu jihatlar tizimning amaliy ahamiyatini oshiradi va real hayotdagi vazifalarda qo‘llanilishini kafolatlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Ushbu bo‘limda matn hujjatlarini avtomatik tasniflash uchun ishlab chiqilgan tizimning metodologiyasi batafsil tushuntiriladi. Tadqiqot uch asosiy bosqichdan iborat: matnni oldindan tozalash va xususiyatlarni chiqarish, klassik mashina o‘rganishi metodlari bilan tasniflash, hamda chuqur neyron tarmoqlarni TF-IDF bilan integratsiya qilish.

Matnlarni tahlil qilishdan oldin quyidagi jarayonlar amalga oshiriladi:HTML teglarni olib tashlash; Maxsus belgilarni chiqarish; Ortiqcha bo‘shliqlarni bartaraf etish; So‘zlarni kichik harfga o‘tkazish.

Matematik ko‘rinishda bu jarayon quyidagicha ifodalanadi:

$$x_i' = f_{\text{tozalash}}(x_i),$$

bu yerda x_i — kiruvchi matn, x_i' — tozalangan matn, f_{tozalash} — yuqoridagi jarayonlar funksiyasi.

Matnlarni sonli ko‘rinishga keltirish uchun so‘z vazni asosida TF--IDF usuli qo‘llaniladi:

$$\text{tf-idf}_{t,d} = \text{tf}_{t,d} \cdot \log \frac{N}{df_t},$$

bu yerda:

t — so‘z

d — hujjat

$\text{tf}_{t,d}$ — so‘zing hujjatdagi chastotasi

N — hujjatlar soni

df_t — so‘z qatnashgan hujjatlar soni

ISSN 3030-3907

Shundan so‘ng hujjatni vektorga aylantiramiz:

$$X_{\text{tfidf}} = [\text{tf-idf}_{1,d}, \ldots, \text{tf-idf}_{M,d}],$$

bu yerda M — eng ko‘p ishlatiladigan so‘zlar soni.

Logistic Regression

Har bir hujjatning k — chi toifaga tegishlilik ehtimoli:

$$P(y = k \mid X) = \frac{e^{\beta_k^T X}}{\sum_{j=1}^{K} e^{\beta_j^T X}}.$$

Model parametrlarini maksimal ehtimollik yordamida o‘rganamiz:

$$\hat{\beta} = \arg\max_{\beta} \prod_{i=1}^{N} P(y_i \mid X_i).$$

Random Forest

Random Forest bir nechta qaror daraxtlari orqali bashorat beradi:

$$h_t(X) = \arg\max_k \; p_t(y = k \mid X).$$

Oxirgi qaror esa daraxtlarning ovoziga asoslanadi:

$$\hat{y} = \text{mode}\{h_1(X), \ldots, h_T(X)\},$$

bu yerda T — daraxtlar soni.

Neyron tarmoqlar va xususiyatlarni birlashtirish jarayonida Embedding qatlamida

so‘zlar ketma-ketligini indekslarga aylantiramiz:

$$\text{seq}_i = [w_1, \ldots, w_L].$$

Shundan so‘ng so‘zlarni zich vektorlar bilan ifodalaymiz:

$$e_i = E[w_i], \qquad E \in R^{V \times d}.$$

bu yerda V — so‘zlar lug‘ati hajmi, d — embedding o‘lchami.

Konvolyutsion qatlam (CNN) da hujjatning mahalliy xususiyatlarini aniqlash:

$$c_i = f\left(\sum_{j=0}^{k-1} w_j \cdot e_{i+j} + b\right).$$

Global maksimal havola:

$$y_{\text{cnn}} = \max_i c_i.$$

Esda saqlovchi qatlam (GRU):

$$r_t = \sigma(W_r[h_{t-1}, e_t]),$$

$$z_t = \sigma(W_z[h_{t-1}, e_t]),$$

$$\tilde{h} = \tanh(W_h[r_t \odot h_{t-1}, e_t]),$$

$$h_t = (1 - z_t) \odot h_{t-1} + z_t \odot \tilde{h}_t.$$

ISSN 3030-3907

TF--IDF va neyron tarmoqlar integratsiyasi jarayonida CNN va GRU xususiyatlari TF--IDF vektori bilan birlashtiriladi:

$$f_{\text{fusion}} = [y_{\text{cnn}} \oplus h_T \oplus X_{\text{tfidf}}].$$

Chiqish qatlamida yumshoq maksimal (softmax) funksiyasi ishlatiladi:

$$\hat{y} = \text{softmax}(Wf_{\text{fusion}} + b).$$

Katergoriyali entropiya yo‘qotish funksiyasi:

$$L = -\sum_{i=1}^{N}\sum_{k=1}^{K} y_{i,k} \log(\hat{y}_{i,k})).$$

Model baholash uchun quyidagi mezonlar ishlatiladi:

$$\text{Aniqlik (Accuracy)} = \frac{TP + TN}{TP + TN + FP + FN}, \qquad \text{Aniqlik (Precision)} = \frac{TP}{TP + FP},$$

$$\text{Qamrov (Recall)} = \frac{TP}{TP + FN}, \qquad F1 = 2 \cdot \frac{\text{Precision} \cdot \text{Recall}}{\text{Precision} + \text{Recall}}.$$

HISOBLASH NATIJALARI.

Ushbu tadqiqot natijalari matn hujjatlarini avtomatik tasniflashda taklif etilgan tizimning yuqori samaradorligini ko‘rsatdi. Eksperimentlar AG News to‘plami asosida o‘tkazilib, 120 ming hujjat o‘qitish va 7,600 hujjat sinov ma’lumotlari sifatida ishlatildi. Uch xil yondashuv sinovdan o‘tkazildi: an’anaviy mashina o‘rganishi usullari (Logistic Regression va Random Forest) TF-IDF xususiyatlari bilan, hamda chuqur neyron tarmoqlar (CNN + GRU) TF-IDF bilan birlashtirilgan holda.

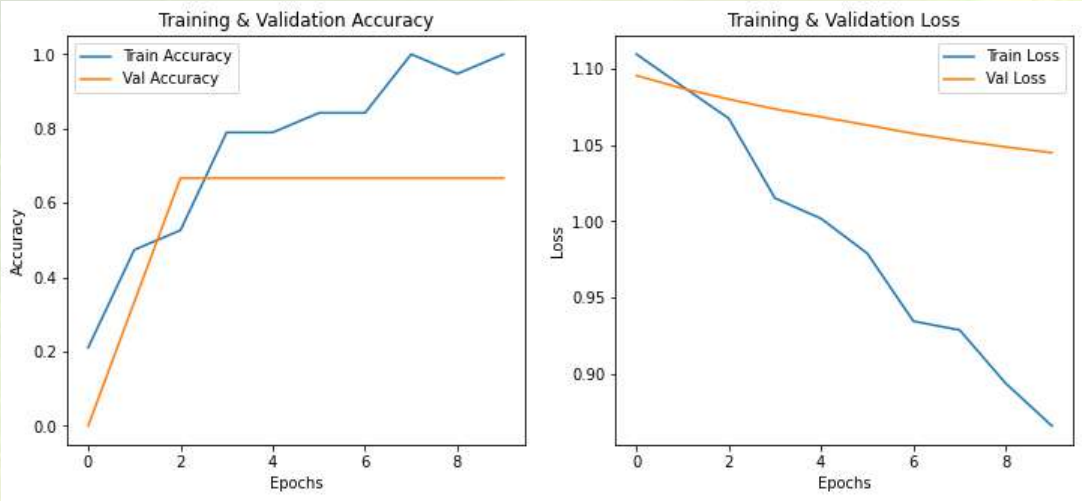
TF-IDF + Logistic Regression modeli hujjatlarni toifalashda 89,57% aniqlik ko‘rsatdi. Shu bilan birga, Random Forest modeli 90,12% aniqlikka erishdi (1-jadval). Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy usullar hujjatlarni toifalashda yetarlicha samarali bo‘lsa-da, ular murakkab va uzun matnlarda chuqur kontekstni o‘rganishda chegaralangan. Shuningdek, xarakteristik xususiyatlar (so‘zlar va ularning chastotalari) orqali ishlash modeli barqaror natija beradi, lekin semantik ma’lumotlarni chuqur anglash imkoniyati cheklangan (1-rasm).

1-jadval

Uch xil yondashuv sinovdan o‘tkazish natijalari

Model	Aniqlik (%)	Aniqlik (Precision)	Qamrov (Recall)	F1
TF-IDF + Logistic Regression	89.57	0.88	0.89	0.885
TF-IDF + Random Forest	90.12	0.89	0.90	0.895
CNN + GRU + TF-IDF	98.63	0.986	0.987	0.986

ISSN 3030-3907

1-rasm. Aniqlik va xatolik grafiklari

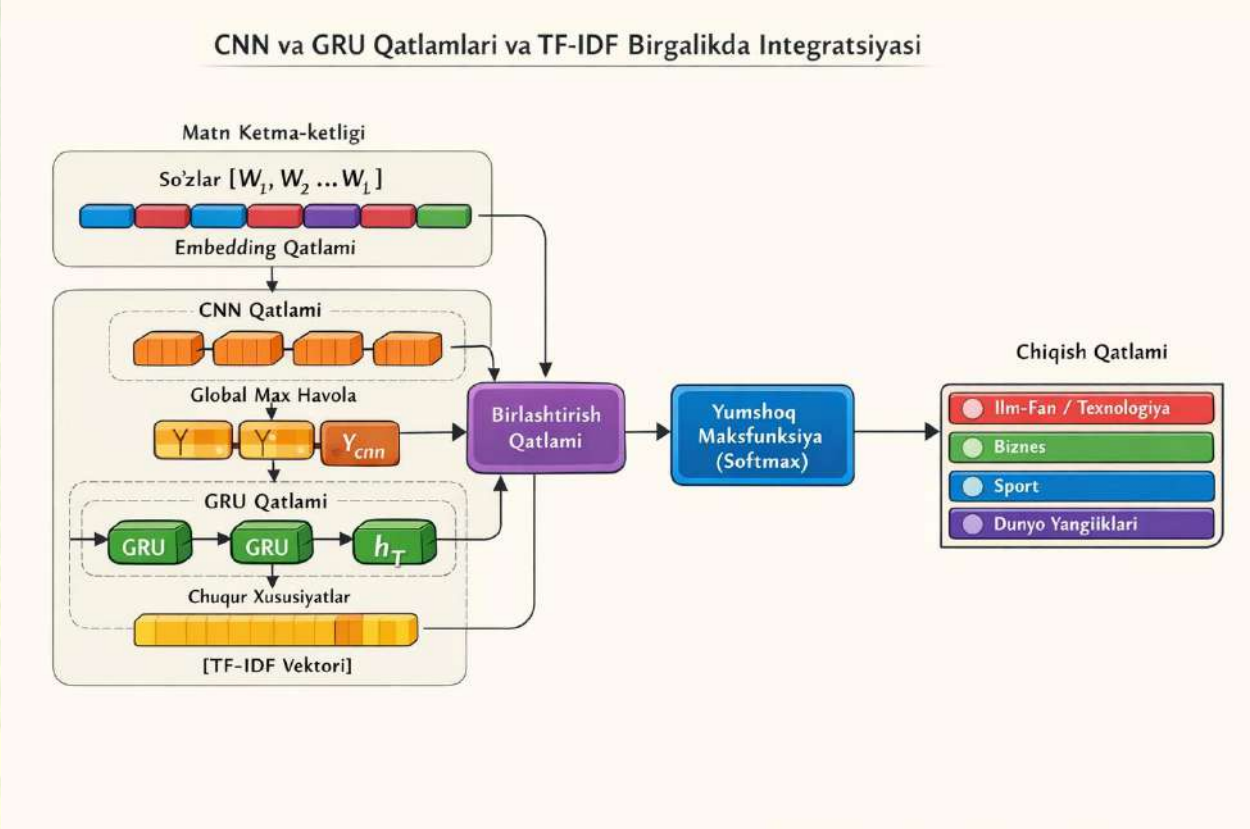
Ushbu tadqiqot natijalari matn hujjatlarini avtomatik tasniflashda taklif etilgan tizimning yuqori samaradorligini ko‘rsatdi. Eksperimentlar AG News to‘plami asosida o‘tkazilib, 120 ming hujjat o‘qitish va 7,600 hujjat sinov ma’lumotlari sifatida ishlatildi. Uch xil yondashuv sinovdan o‘tkazildi: an’anaviy mashina o‘rganishi usullari (Logistic Regression va Random Forest) TF-IDF xususiyatlari bilan, hamda chuqur neyron tarmoqlar (CNN + GRU) TF-IDF bilan birlashtirilgan holda.

TF-IDF + Logistic Regression modeli hujjatlarni toifalashda 89,57% aniqlik ko‘rsatdi. Shu bilan birga, Random Forest modeli 90,12% aniqlikka erishdi. Ushbu natijalar shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy usullar hujjatlarni toifalashda yetarlicha samarali bo‘lsa-da, ular murakkab va uzun matnlarda chuqur kontekstni o‘rganishda chegaralangan. Shuningdek, xarakteristik xususiyatlar (so‘zlar va ularning chastotalari) orqali ishlash modeli barqaror natija beradi, lekin semantik ma’lumotlarni chuqur anglash imkoniyati cheklangan. CNN va GRU qatlamlarini TF-IDF bilan birlashtirish orqali ishlab chiqilgan model 98,63% aniqlikka erishdi. Bu shuni ko‘rsatadiki, chuqur neyron tarmoqlar hujjatlarni lokal va global kontekstlarda o‘rganish imkoniyatini beradi, TF-IDF esa matnning statistik xususiyatlarini qo‘shimcha ravishda hisobga oladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, yondashuv semantik ma’lumot va so‘z chastotasi kombinatsiyasidan samarali foydalanadi (2-rasm).

Chalkashlik matritsasi tahlili ko‘rsatdiki, eng ko‘p xatoliklar “sport” va “biznes” toifalari o‘rtasida yuz beradi, bu mavzular o‘zaro leksik jihatdan yaqin bo‘lgani bilan izohlanadi. Shu bilan birga, “ilm-fan/texnologiya” va “dunyo yangiliklari” toifalari ancha barqaror aniqlanadi, bu ularning o‘ziga xos leksik va semantik xususiyatlariga bog‘liq. Ushbu tadqiqot natijalari avvalgi ishlarga nisbatan sezilarli yaxshilanishni ko‘rsatadi. Masalan, Heat et al. 94,9% aniqlikka erishgan bo‘lsa, Janani et al. 96,1% natija qayd etgan. Taklif etilgan CNN + GRU

ISSN 3030-3907

+ TF-IDF integratsiya yondashuvi esa 98,63% aniqlik bilan ularni ortda qoldirdi. Bu shuni ko‘rsatadiki, chuqur va sirtqi qatlamlarning integratsiyasi, hamda so‘z chastotasi asosidagi xususiyatlar birgalikda qo‘llanganda matn tasniflash samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

2-rasm. CNN va GRU qatlamlarini TF-IDF bilan birlashtirish arxitekturasi

Shuningdek, trening va tekshiruv jarayonlari natijalaridan ko‘rinib turibdiki, tizim ortiqcha moslash (overfitting) holatiga duch kelmagan. Bu esa modelning turli xil hujjatlarda barqaror ishlashini ko‘rsatadi.Diskussiyada keltirilgan natijalar shuni ko‘rsatadiki, taklif etilgan tizim nafaqat yuqori aniqlik bilan ishlaydi, balki turli turdagi matn hujjatlarini avtomatik tasniflashga moslashuvchanlikka ega. Shu bilan birga, tizim real hayotdagi yangilik saytlarida, ijtimoiy tarmoqlarda, ilmiy va tijorat hisobotlarida hujjatlarni tez va ishonchli tarzda kategoriyalash imkonini beradi. Natijalar shuni ham ko‘rsatadiki, chuqur neyron tarmoqlarni TF-IDF bilan birlashtirish yondashuvi matnlarni tasniflashda an’anaviy yondashuvlarga nisbatan sezilarli ustunlik beradi. Bu metodologiya kelajakda boshqa tillar va sohalarda ham keng qo‘llanilishi mumkin.

XULOSA.

Ushbu tadqiqotda matn hujjatlarini avtomatik tasniflashga mo‘ljallangan avtomatik matn tasniflash tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi turli sohalardagi matnlarni yuqori aniqlik bilan tasniflash imkonini beruvchi tizim yaratish edi. Shu maqsadda Learning-based Text Classification (LbTC) algoritmi

ISSN 3030-3907

ishlab chiqildi, unda matnlarni oldindan tozalash, xususiyatlarni chiqarish va chuqur o‘rganish qatlamlari integratsiya qilindi. Tadqiqot davomida matnlar oldindan tozalandi, HTML va ortiqcha bo‘shliqlar olib tashlandi, maxsus belgilar chiqarildi, so‘zlar kichik harflarga aylantirildi va to‘xtovchi so‘zlar va lemmatizatsiya qilindi. So‘ngra matn xususiyatlarini chiqarish uchun TF-IDF va so‘z o‘rnatishlar (embedding) ishlatildi. Matn ketma-ketligi Konvolyutsion neyron tarmog‘i (CNN) va Eslab qoluvchi tarmoq (GRU) qatlamlaridan o‘tkazilib, chuqur xususiyatlar olinadi. Shu bilan birga, TF-IDF xususiyatlari Dense qatlam orqali ishlanadi va ikki yo‘l birlashtirilib, yakuniy softmax chiqish qatlamiga uzatiladi. Eksperimental natijalar shuni ko‘rsatdiki, taklif qilingan arxitektura an’anaviy mashina o‘rganishi modellari va alohida neyron tarmoqlar bilan solishtirganda eng yuqori aniqlikni berdi. Hujjatlarni tasniflashdagi umumiy aniqlik 98.63% ni tashkil qildi. Test natijalari shuningdek, modelning turli kategoriyalar bo‘yicha barqaror ishlashini va xatoliklarning minimal ekanligini ko‘rsatdi. Taklif qilingan tizimning ilmiy yangiligi shundaki, CNN va GRU qatlamlari TF-IDF xususiyatlari bilan integratsiya qilinib, matnlarni chuqur o‘rganish asosida toifalash imkonini berdi. Shu bilan birga, tizim katta hajmdagi matnli ma’lumotlar bilan samarali ishlashga qodir. Amaliy ahamiyati shundaki, bu tizim yangiliklar saytlarida, ilmiy maqolalar bazalarida, tijorat hisobotlarida va boshqa matnli resurslarda avtomatik tasniflashni tez va ishonchli amalga oshirish imkonini beradi. Kelajakda tizimni yanada rivojlantirib, oldindan o‘rganilgan modellarni integratsiya qilish va transfer o‘rganish metodlarini qo‘llash orqali aniqlik va samaradorlikni oshirish mumkin. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari matn tasniflash bo‘yicha ilg‘or va samarali yondashuvni taqdim etadi hamda real hayotdagi turli ma’lumotlar bazalarida keng qo‘llanishi mumkinligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Huang, L., Ma, J., Chen, C., “Topic detection from microblogs using t-LDA and perplexity,” in *24th Asia-Pacific Software Engineering Conference Workshops (APSECW)*, IEEE, pp. 71–77, 2017.

2. Fang, W., Love, P. E., Luo, H., Ding, L., “Computer vision for behaviour-based safety in construction: A review and future directions,” *Advanced Engineering Informatics*, vol. 43, p. 100980, 2020.

3. Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., Toutanova, K., “BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding,” in *Proceedings of NAACL 2019*, Minneapolis, MN, pp. 4171–4186, 2019.

4. Chen, N., Blostein, D., “A survey of document image classification: problem statement, classifier architecture and performance evaluation,” *International Journal of Document Analysis and Recognition (IJDAR)*, vol. 10, pp. 1–16, 2007.

ISSN 3030-3907

5. Kumar, V., Recupero, D. R., Riboni, D., Helaoui, R., "Ensembling classical machine learning and deep learning approaches for morbidity identification from clinical notes," *IEEE Access*, vol. 9, pp. 7107–7126, 2020.
6. Zhong, B., Pan, X., Love, P. E., Ding, L., Fang, W., "Deep learning and network analysis: Classifying and visualizing accident narratives in construction," *Automation in Construction*, vol. 113, p. 103089, 2020.
7. Bertke, S. J., Meyers, A., Wurzelbacher, S., Bell, J., Lampl, M., Robins, D., "Development and evaluation of a naïve Bayesian model for coding causation of workers' compensation claims," *Journal of Safety Research*, vol. 43, pp. 327–332, 2012.
8. Mikolov, T., Chen, K., Corrado, G., Dean, J., "Efficient estimation of word representations in vector space," arXiv preprint arXiv:1301.3781, 2013.
9. Huang, J., Serb, A., Stathopoulos, S., Prodromakis, T., "Text classification in memristor-based spiking neural networks," arXiv:2207.13729, 2022.
10. Kumar, A., Bhalla, A., Garg, A., Modi, A., Shah, R. R., "Efficient text preprocessing for classification by learning from self-training," *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 2022.
11. Altınel, B., Ganiz, M. C., "Semantic text classification: A survey of past and recent advances," *Information Processing & Management*, vol. 54, pp. 1129–1153, 2018.
12. Fang, W., Luo, H., Xu, S., Love, P. E., Lu, Z., Ye, C., "Automated text classification of near-misses from safety reports: An improved deep learning approach," *Advanced Engineering Informatics*, vol. 44, p. 101060, 2020.
13. Janani, R., Vijayarani, S., "Automatic text classification using machine learning and optimization algorithms," *Soft Computing*, vol. 25, pp. 1129–1145, 2021.
14. Onan, A., "Hierarchical graph-based text classification framework with contextual node embedding and BERT-based dynamic fusion," *Journal of King Saud University— Computer and Information Sciences*, vol. 35, p. 101610, 2023.
15. Soni, S., Chouhan, S. S., Rathore, S. S., "TextConvONet: A convolutional neural network-based architecture for text classification," *Applied Intelligence*, vol. 53, pp. 14249–14268, 2023.

ISSN 3030-3907

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA QAROR QABUL QILISH TIZIMLARINING SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Yoqubova Zilola Tura qizi
O'zbekiston milliy universiteti
Qurambayeva Shahloxon Nuraddin qizi
O'zbekiston milliy universiteti
E-mail: shahloxon0905@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida sun'iy intellekt (SI) asosida qaror qabul qilish tizimlarining samaradorligi kompleks tarzda o'rganiladi. Zamonaviy iqtisodiyotda katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash, tezkor va aniq qarorlar qabul qilish zarurati sun'iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishiga olib kelmoqda. Maqolaning asosiy maqsadi SI tizimlarining iqtisodiy boshqaruvdagi samaradorligini aniqlash, ularning afzalliklari va cheklovlarini baholashdan iborat. Maqolada aralash metodologik yondashuv qo'llanilib, miqdoriy tahlil orqali samaradorlik ko'rsatkichlari o'rganildi, sifat tahlili orqali esa foydalanuvchi tajribasi va tizimning amaliy qo'llanishi tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, SI asosidagi tizimlar qaror qabul qilish tezligini oshiradi, xatolik darajasini kamaytiradi va resurslardan foydalanishni optimallashtiradi. Shu bilan birga, ma'lumot sifati, algoritmik shaffoflik va etik muammolar tizim samaradorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillar sifatida aniqlandi. Mazkur tadqiqot natijalari iqtisodiy boshqaruvda sun'iy intellektdan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellekt, qaror qabul qilish, samaradorlik, Big Data, avtomatlashtirish

Аннотация. В данной научной статье комплексно исследуется эффективность систем принятия решений на основе искусственного интеллекта (ИИ) в условиях цифровой экономики. В современной экономике необходимость обработки больших объемов данных, а также принятия быстрых и точных решений способствует широкому внедрению технологий искусственного интеллекта. Основной целью исследования является определение эффективности систем ИИ в экономическом управлении, а также оценка их преимуществ и ограничений. В ходе исследования применялся смешанный методологический подход: количественный анализ позволил оценить показатели эффективности, а качественный анализ был направлен на изучение пользовательского опыта и практического применения систем. Полученные результаты показывают, что системы на

ISSN 3030-3907

основе ИИ повышают скорость принятия решений, снижают уровень ошибок и оптимизируют использование ресурсов. Вместе с тем выявлено, что качество данных, алгоритмическая прозрачность и этические аспекты являются важными факторами, влияющими на эффективность данных систем. Результаты исследования могут быть использованы при разработке научно обоснованных и практических рекомендаций по эффективному применению искусственного интеллекта в экономическом управлении.

Ключевые слова: цифровая экономика, искусственный интеллект, принятие решений, эффективность, большие данные, автоматизация

Abstract. This scientific article provides a comprehensive analysis of the effectiveness of artificial intelligence (AI)-based decision-making systems in the context of the digital economy. In modern economic environments, the need to process large volumes of data and to make rapid and accurate decisions has significantly accelerated the adoption of AI technologies. The main objective of the study is to evaluate the effectiveness of AI systems in economic management and to assess their advantages and limitations. A mixed-method research approach was employed, where quantitative analysis was used to assess efficiency indicators, while qualitative analysis focused on user experience and practical implementation of the systems. The results indicate that AI-based systems enhance decision-making speed, reduce error rates, and optimize resource utilization. At the same time, data quality, algorithmic transparency, and ethical considerations were identified as key factors influencing system effectiveness. The findings of this study contribute to the development of scientifically grounded and practically applicable recommendations for the effective use of artificial intelligence in economic management.

Keywords: digital economy, artificial intelligence, decision-making, efficiency, Big Data, automation

KIRISH.

So‘nggi yillarda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi iqtisodiy jarayonlarni boshqarish usullarini tubdan o‘zgartirdi. Axborot texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida iqtisodiy tizimlarda katta hajmdagi ma’lumotlar shakllanmoqda. Bu esa qaror qabul qilish jarayonini murakkablashtirib, yangi texnologik yechimlarni talab qilmoqda.

Sun’iy intellekt ushbu muammoni hal etishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. SI tizimlari ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash, yashirin qonuniyatlarni aniqlash va prognozlash imkonini beradi. Natijada iqtisodiy qarorlar yanada asosli va samarali bo‘ladi.

ISSN 3030-3907

Biroq SI tizimlarining samaradorligi har doim ham bir xil darajada bo‘lmaydi. Bu ularning qo‘llanilish sohasi, ma’lumot sifati, algoritmning murakkabligi va inson omiliga bog‘liq. Shu bois SI asosidagi qaror qabul qilish tizimlarini ilmiy asosda baholash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — raqamli iqtisodiyot sharoitida SI tizimlarining samaradorligini baholash va ularning iqtisodiy jarayonlarga ta’sirini aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotda ilmiy asoslangan natijalarga erishish uchun aralash metodologik yondashuv qo‘llanildi. Ushbu yondashuv sifat va miqdoriy tahlil usullarini uyg‘unlashtirish orqali tadqiqotning kompleksligini ta’minlaydi.

Tadqiqot jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirildi. Dastlab nazariy manbalar tahlil qilinib, sun’iy intellekt va raqamli iqtisodiyotga oid ilmiy qarashlar umumlashtirildi. Keyingi bosqichda empirik ma’lumotlar yig‘ildi. Bunda SI tizimlari joriy etilgan korxona va tashkilotlarning faoliyat ko‘rsatkichlari o‘rganildi.

Ma’lumotlar quyidagi manbalardan olindi:

- korxonalar hisobotlari
- statistik ma’lumotlar
- ekspert intervyulari
- so‘rovnoma natijalari

Tahlilda taqqoslash usuli asosiy o‘rin egalladi. SI joriy etilgunga qadar va keyingi ko‘rsatkichlar solishtirildi. Shuningdek, statistik tahlil orqali samaradorlik darajasi baholandi. Model tahlili yordamida qaror qabul qilish jarayoni soddalashtirilgan ko‘rinishda ifodalandi.

Mazkur metodologiya tadqiqot natijalarining aniqligi va ishonchliligini ta’minlashga xizmat qildi.

NATIJALAR. Tadqiqot natijalari sun’iy intellekt asosidagi qaror qabul qilish tizimlarining yuqori samaradorligini ko‘rsatdi.

1-Jadval

Asosiy ko‘rsatkichlar tahlili

Ko‘rsatkich	SI joriy etilgunga qadar	SI joriy etilgandan so‘ng
Qaror qabul qilish tezligi	100%	150%
Xatolik darajasi	30%	18%
Resurslardan foydalanish	60%	88%

ISSN 3030-3907

Prognoz aniqligi	65%	92%

Natijalar shuni ko‘rsatadiki:

- qaror qabul qilish tezligi sezilarli oshgan
- xatoliklar kamaygan
- resurslardan foydalanish samaradorligi ortgan
- prognozlash sifati yaxshilangan

Statistik tahlil natijasida SI va samaradorlik o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik ($r \approx 0.82$) aniqlangan.

MUHOKAMA. Olingan natijalar sun’iy intellektning iqtisodiy qaror qabul qilishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. SI tizimlari katta hajmdagi ma’lumotlarni tezkor qayta ishlash orqali inson imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.
Shu bilan birga, bir qator muammolar ham aniqlangan. Eng muhim muammo — ma’lumot sifati. Agar ma’lumotlar noto‘g‘ri bo‘lsa, SI tizimi ham noto‘g‘ri qarorlar qabul qiladi. Bundan tashqari, algoritmlarning yopiq (black box) bo‘lishi ularning natijalarini tushuntirishni qiyinlashtiradi.

Etik muammolar ham dolzarb hisoblanadi. Sun’iy intellekt ish o‘rinlarining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli SI tizimlarini joriy etishda ijtimoiy omillarni ham hisobga olish zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, eng samarali yondashuv — inson va sun’iy intellektning integratsiyasidir. Ya’ni SI yordamchi vosita sifatida ishlatilishi lozim.

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, sun’iy intellekt asosidagi qaror qabul qilish tizimlari raqamli iqtisodiyotda samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Ular qaror qabul qilish tezligini oshiradi, xatoliklarni kamaytiradi va resurslardan foydalanishni optimallashtiradi.
Shu bilan birga, quyidagi tavsiyalar beriladi:

- ma’lumotlar sifatini oshirish
- algoritmlar shaffofligini ta’minlash
- etik standartlarni joriy etish
- inson omilini saqlab qolish

Kelgusida ushbu yo‘nalishda chuqurroq tadqiqotlar olib borish, ayniqsa, milliy iqtisodiyot sharoitida SI tizimlarini moslashtirish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). *Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi*. Toshkent.
2. Xodiev, B. Yu. (2019). *Iqtisodiyot nazariyasi*. Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA”.
3. Qosimov, A. S. (2021). *Raqamli iqtisodiyot asoslari*. Toshkent.
4. Abdullayev, Yo. A. (2020). *Innovatsion iqtisodiyot va texnologiyalar*. Toshkent.

ISSN 3030-3907

5. Ergashev, I. R. (2022). *Sun’iy intellekt va uning iqtisodiyotdagi o‘rni*. Toshkent.
6. To‘xtayev, B. N. (2021). *Axborot texnologiyalari va iqtisodiy tizimlar*. Toshkent.
7. Jo‘rayev, S. X. (2020). *Raqamli transformatsiya va boshqaruv samaradorligi*. Toshkent.
8. Raximov, D. A. (2021). *Ma’lumotlar tahlili va qaror qabul qilish*. Toshkent.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari va farmonlari (2020–2023) – raqamli iqtisodiyot va SI rivojiga oid hujjatlar.
10. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari (stat.uz) – iqtisodiy ko‘rsatkichlar tahlili uchun.

ISSN 3030-3907

QARAQALPAQSTAN SHARAYATINAN KELIP SHIǴIP, SHIYSHE IDISLARDI ISLEP SHIǴARIW TEXNOLOGIYASI

Jumamuratov Renat Esenbaevich
Nókis mámleketlik texnika universiteti úlken oqıtıwshısı
E-mail: jumamuratovrenat20@gmail.com
Rozumov Azamat Sultanbaevich
Nókis mámleketlik texnika universiteti magistri

Annotaciya. Usı maqalada Qaraqalpaqstan Respublikası sharayatınan kelip shıqqan halda, shiyshe ıdısların islep shıǵarıw texnologiyasınıń teoriyalıq hám ámeliy tiykarları talqılanǵan. Izertlewlerimiz dawamında aymaqtıń tábiyiy-klimatlıq ózgeshelikleri úyrenilip, shiyki zat bazasın qáliplestiriwdiń basım baǵdarları hám ekologiyalıq faktorlar esapqa alınǵan halda, shiyshe islep shıǵarıwdıń ximiyalıq-texnologiyalıq processleri haqqındaǵı tiykarǵı maǵlıwmatlar nátiyjeleri analizlenedi. Sonıń menen birge, kremniy dioksidi tiykarında shiyshe payda bolıwınıń fizikalıq-ximiyalıq mexanizmleri arqalı ámelge asırılatuǵın texnologiyalıq processler, shiyki zattı tayarlaw, eritiw, gomogenizaciyalaw, rafinaciyalaw, shiyshe qadaqların qáliplestiriw processleri haqqındaǵı tiykarǵı maǵlıwmatlar keltirip ótilgen. Shiyshe islep shıǵarıwdaǵı texnologiyalıq hám ximiyalıq processlerdiń strukturası mısallar járdeminde súwretlep berilgen. Izertlewlerimizge tiykarlanǵan ilimiy nátiyjeler Qaraqalpaqstan sharayatında shiyshe ónimlerin islep shıǵarıw hám qayta islew boyınsha texnologiyalıq processlerdi ámelge asırıwda tiykarǵı paydalanılatuǵın shiyki zatlardıń jetkilikli dárejede ekenligin kórsetpekte.

Gilt sózler: shiyshe islep shıǵarıw, texnologiyalıq processler, ximiyalıq processler, eritiw processleri, mineral resurslar, jıllılıq almasıw, avtomatlastırıw strukturası, ximiyalıq reaksiya, termikalıq processler.

Abstract. This article discusses the theoretical and practical foundations of glass container production technology, taking into account the specific conditions of the Republic of Karakalpakstan. During our research, the natural and climatic features of the region were studied, and key data on the chemical-technological processes of glass production were analyzed, considering the priority areas for forming the raw material base and environmental factors. Furthermore, it provides essential information on the technological processes carried out through the physicochemical mechanisms of silicon dioxide-based glass formation, including raw material preparation, melting, homogenization, refining, and the forming of glass packaging. The structure of technological and chemical processes in glass production is illustrated with examples. The scientific results based on our research indicate that the primary raw materials required for implementing the technological

ISSN 3030-3907

processes for the production and processing of glass products are sufficiently available in the conditions of Karakalpakstan.

Keywords: Glass production, technological processes, chemical processes, melting processes, mineral resources, heat exchange, automation structure, chemical reaction, thermal processes.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические основы технологии производства стеклянной тары в условиях Республики Каракалпакстан. В ходе исследования, с учётом природно-климатических особенностей региона, были проанализированы основные данные о химико-технологических процессах производства стекла, а также определены приоритетные направления формирования сырьевой базы и учтены экологические факторы. Также приводятся основные сведения о технологических процессах, реализуемых посредством физико-химических механизмов стеклообразования на основе диоксида кремния: подготовка сырья, плавление, гомогенизация, осветление и формование стеклянной тары. Структура технологических и химических процессов в производстве стекла иллюстрируется на примерах. Научные результаты, основанные на наших исследованиях, показывают, что в условиях Каракалпакстана имеется достаточная сырьевая база для осуществления технологических процессов производства и переработки стекольной продукции.

Ключевые слова: Производство стекла, технологические процессы, химические процессы, процессы плавления, минеральные ресурсы, теплообмен, структура автоматизации, химическая реакция, термические процессы.

KIRISIW.

Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵı óziniń tábiyiy-klimatlıq sharayatı, mineral shiyki zat resursları hám sanaattıń rawajlanıwınıń ózine tán ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Usı aymaqta sanaattı rawajlandırıw, ásirese, jergilikli shiyki zatlarǵa tiykarlanǵan óndiris tarmaqların keńeytiw ekonomikalıq nátiyjelilikti arttırıwda zárúrli áhmiyetke iye. Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı kvarc qumları, hák tas hám basqa da mineral resurslar shiyshe islep shıǵarıw ushın tiykarǵı shiyki zat bazasın quraydı. Sonıń menen birge, aymaqtıń keskin kontinental klimatı, suw resurslarınıń sheklengenligi hám ekologiyalıq mashqalalar texnologiyalıq processlerdi beyimlestiriwdi talap etedi. Sonıń ushın shiyshe islep shıǵarıw texnologiyasın islep shıǵıwda tek ǵana ulıwma ximiyalıq hám texnologiyalıq nızamlıqlar emes, al aymaqlıq faktorlar da esapqa alınıwı kerek. Qaraqalpaqstan aymaǵında bar bolǵan kvarc qumları, hák tas hám basqa da mineral resurslar shiyshe islep shıǵarıw ushın tiykarǵı shiyki zat bazasın quraydı, biraq aymaqtıń

ISSN 3030-3907

keskin kontinental klimatı, jazdıń joqarı temperaturası, qıstıń suwıqlıǵı, suw resurslarınıń sheklengenligi hám ekologiyalıq máseleler texnologiyalıq processlerdi arnawlı beyimlestiriwdi talap etedi. Sonıń ushın shiyshe ıdıslardı islep shıǵarıw texnologiyası tek ǵana ulıwma fizikalıq-ximiyalıq nızamlıqlarǵa tiykarlanıwı emes, al aymaqlıq faktorlardı tereń esapqa alǵan halda jetilistiriliwi zárúr. Shiyshe amorf dúziliske iye bolǵan organikalıq emes material bolıp, onıń tiykarın kremniy dioksidi quraydı. Shiyshe nıń payda boliwi joqarı temperaturada erigen komponentlerdiń tez suwiwi nátiyjesinde kristall reshyotka payda etpey qatıwı menen túsindiriledi. Shiyshe quramında tiykarǵı komponent sipatında SiO_2 menen bir qatarda natriy oksidi hám kalciy oksidi bar bolıp, olar eriw temperaturasın tómenletiw hám materialdıń mexanikalıq hám ximiyalıq turaqlılıǵın arttırıwda áhmiyetli rol oynaydı. Eriw processinde natriy karbonat hám kalciy karbonat ıdırap, sáykes túrde natriy oksid hám kalciy oksid payda etedi hám de karbonat angidrid gazı ajıralıp shıǵadı, al payda bolǵan oksidler bolsa kremniy dioksidi menen óz-ara reakciyaǵa kirisip, quramalı silikatlardı payda etedi. Bul reakciyalar joqarı temperaturada ámelge asadı hám nátiyjesinde bir tegis, qoyıw-suyıq shiyshe eritpesi payda boladı. Shiyshe payda boliw procesiniń termodinamikası hám kinetikası oniń sapasına tikkeley tásir etedi, sol sebepli temperatura rejimi, aralaspanıń quramı hám waqit faktori qatań qadaǵalanadı. Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı kvarc qumları shiyshe islep shıǵarıw ushın tiykarǵı shiyki zat esaplanadı, olardıń quramında kremniy dioksidiniń muǵdarı joqarı bolıwı talap etiledi, sebebi bul – shiyshe tiykarǵı strukturalıq komponenti. Sonıń menen birge, temir oksidiniń muǵdarı minimal bolıwı kerek, keri jaǵdayda tayar ónim reńsiz emes, al jasıl yamasa qońır reńge enip qaladı. Jergilikli hák tas kánleri kalciy karbonat deregi sıpatında paydalanıladı, bul bolsa shiyshe ximiyalıq shıdamlılıǵın arttıradı. Al natriy karbonat bolsa eritiw processin ańsatlastıradı, sebebi ol kremniy dioksidiniń joqarı eriw temperaturasın tómenletedi. Aymaqlıq sharayatlardan kelip shıǵıp, shiyki zattıń sapasın jaqsılaw maqsetinde onı bayıtıw, mexanikalıq qospalardan tazalaw hám granulometriyalıq quramın birdey etiw zárúr boladı. Bul bolsa keyingi basqıshlarda energiya sarpın kemeytiw hám ónim sapasın arttırıw imkaniyatın beredi. Shiyki zattı tayarlaw processı maydalaw, elekten ótkiziw, juwıw, keptiriw hám dozalaw sıyaqlı basqıshlardı óz ishine aladı. Maydalaw processinde iri bólekler kishi frakciyalarǵa bólinedi, bul bolsa keyinirek bir tegis eriwdi támiyinleydi. Elekten ótkiziw arqalı bólisheklerdiń ólshemleri boyınsha ajıratıw ámelge asırıladı hám artıqsha iri yamasa júdá mayda frakciyalar shıǵarıp taslanadı. Juwıw processı ayrıqsha áhmiyetli bolıp, onda ılay, shań hám organikalıq qospalar alıp taslanadı[1]. Qaraqalpaqstan sharayatında suw jetispewshiliginiń bar bolǵanlıǵı sebepli, jabıq suw aylanıs sistemalarınan

ISSN 3030-3907

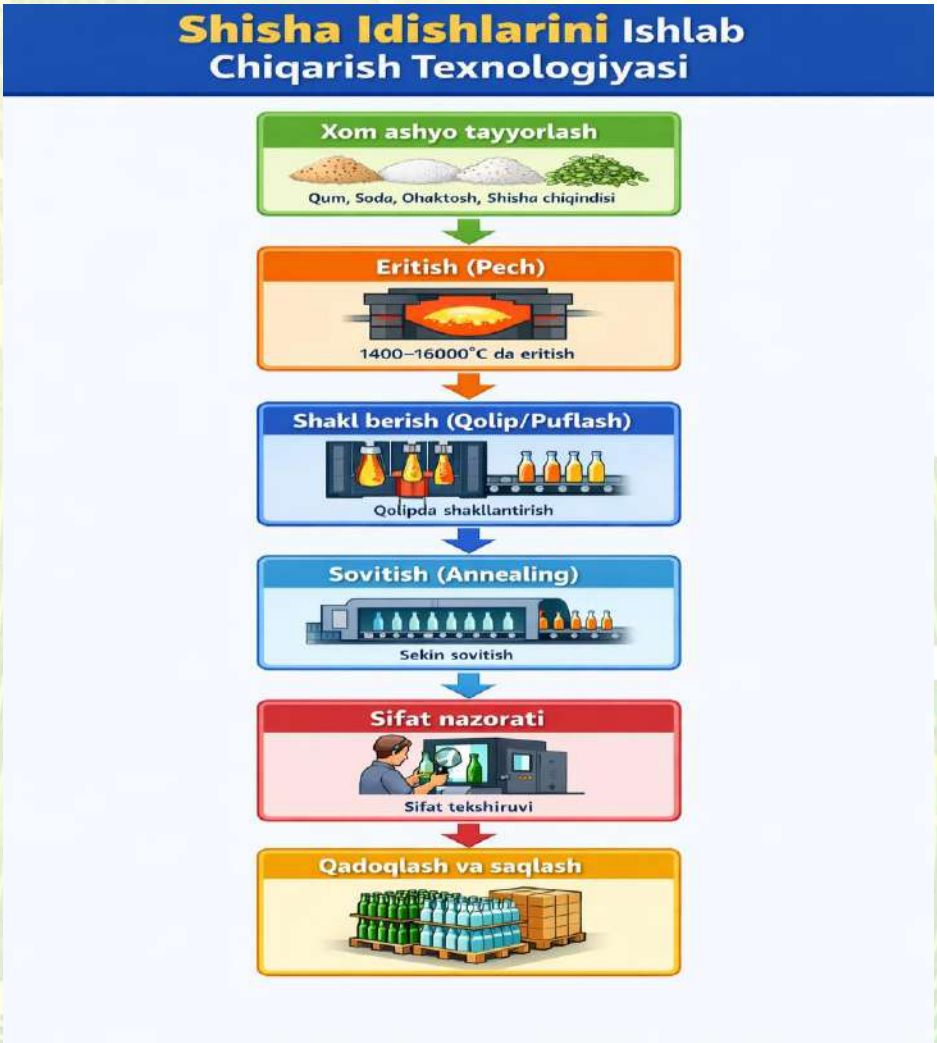
paydalanıw aktual esaplanadı, bunda paydalanılǵan suw tazalanıp, jáne qaytadan processke jiberiledi. Keptiriw basqıshında shiyki zattıń ıǵallıǵı kemeyttiriledi, sebebi artıqsha ıǵallıq eritiw processinde energiya sarpın asıradı hám peshtiń jumısına keri tásir etedi. Dozalaw processinde barlıq komponentler anıq qatnaslarda aralastırıladı, bul bolsa shiyshe quramınıń turaqlılıǵın támiyinleydi. shiyshe eritiw processı texnologiyanıń eń áhmiyetli basqıshı bolıp, ol arnawlı peshlerde ámelge asırıladı. Vannalı peshler úzliksiz óndiris imkaniyatın beretuǵınlıǵı sebepli sanaatta keń qollanıladı. Eriw processı bir neshe basqıshtan ibarat bolıp, dáslep shiyki zat qızdırıladı hám karbonatlar ıdıraydı, sońınan joqarı temperaturada tolıq eritiw ámelge asırıladı, odan keyin bolsa massa bir tegis halǵa keltiriledi. Aǵartıw procesinde bolsa eritpe ishindegi gaz kóbiksheleri shıǵarıp jiberiledi, bul bolsa tayar ónimniń optikalıq sapasın jaqsılaydı. Qaraqalpaqstan sharayatında energiya resurslarınan nátiyjeli paydalanıw ushın ıssılıqtı qayta tiklew sistemaları, regenerativlik yamasa rekuperativlik peshlerdi qollanıw maqsetke muwapıq esaplanadı. Eritilgen shiyshe massasın qáliplestiriw procesinde ol arnawlı qáliplerge jiberiledi hám kerekli formaǵa keltiriledi. Shiyshe idislar islep shigarıwda preslew, úplew hám press-úplew usılları qollanıladı. Úplew usılı ásirese keń tarqalǵan bolıp, onda sıǵılǵan hawa járdeminde shiyshe massası qálip ishinde keńeyip, ıdıs formasın aladı. Bul processtiń nátiyjeliligi shiyshe massasınıń tutqırlıǵına, temperaturasına hám qáliplerdiń sapasına baylanıslı boladı. Avtomatlastırılǵan liniyalarda bul process joqarı anıqlıq hám tezlik penen ámelge asırıladı, bul bolsa ónimniń ózine túser bahasın azaytadı hám sapanı turaqlılastıradı. Qáliplestirilgen shiyshe ónimleri birden suwıtılmaydı, sebebi bul ishki kernewlerdiń payda bolıwına alıp keledi. Sol sebepli, «annealing» dep atalıwshı baqlanatuǵın suwıtıw procesi qollanıladı, bunda ónimler arnawlı peshlerde áste-aqırın suwıtıladı. Bul process ishki mexanikalıq kernewlerdi kemeytedi hám ónimniń bekkemligin arttıradı. Suwıtıw rejimi shiyshe tiń quramına hám ónimniń qalıńlıǵına qarap belgilenedi. Shiyshe sapasın baqlaw óndiristiń barlıq basqıshlarında ámelge asırıladı. Shiyki zat quramı, eritiw procesiniń parametrleri, qáliplestiriw sapası hám aqırǵı ónimniń mexanikalıq hám de optikalıq qásiyetleri tekseriledi[2]. Zamanagóy kárxanalarda avtomatlastırılǵan baqlaw sistemaları qollanılıp, kemshilikler tez anıqlanadı hám saplastırıladı. Qaraqalpaqstan sharayatında óndiristi shólkemlestiriwde ekologiyalıq faktorlar da úlken áhmiyetke iye, sebebi shań, gaz hám ıssılıq shıǵındıları qorshaǵan ortalıqqa unamsız tásir kórsetiwi múmkin. Sol sebepli gaz tazalaw qurılmaları, filtrler hám shıǵındılardı kemeytiw texnologiyaların engiziw zárúr esaplanadı. Aymaqtıń klimatlıq sharayatları energiya nátiyjeli texnologiyalardı qollanıwdı, quyash energiyasınan járdemshi derek sıpatında paydalanıwdı, ıssılıq izolyaciyasın

ISSN 3030-3907

kúsheytiwdi hám energiya únemleytuǵın peshlerden paydalanıwdı talap etedi. Bunnan tısqarı, qayta islengen shiyshe shıǵındıların shiyki zat sıpatında qayta qollanıw ekonomikalıq jaqtan da, ekologiyalıq jaqtan da paydalı esaplanadı. Bul usıl tek ǵana shiyki zat jumsalıwın azaytıp qoymastan, bálki eritiw temperaturasın da tómenletip, energiyanıń únemleniwine alıp keledi. Shiyshe ıdısların islep shıǵarıw texnologiyasında eritiw basqıshınan keyin ámelge asırılatuǵın eń áhmiyetli processlerdiń biri – bul shiyshe massasınıń fizikalıq-ximiyalıq qásiyetlerin turaqlılastırıw hám onıń strukturasın jetilistiriw bolıp tabıladı. Sebebi, tap usı basqıshta shiyshe tiń keleshektegi bekkemligi, optikalıq tınıqlıǵı hám ximiyalıq shıdamlılıǵı qáliplesedi. Eritiw procesinde payda bolǵan Shiyshe massası joqarı temperaturada quramalı silikat eritpesi kórinisinde bolıp, onda $Na_2O–CaO–SiO_2$ sisteması tiykarǵı roldi atqaradı. Bunda natriy silikatları shiyshe tiń eriwsheńligin arttırsa, kalciy silikatları onıń strukturalıq bekkemligin támiyinleydi. Sonıń menen birge, alyuminiy oksidi (Al_2O_3) qosımsha komponent sıpatında qosılǵanda, shiyshe strukturasındaǵı úsh ólshemli tarmaq bekkemlenedi hám onıń ximiyalıq shıdamlılıǵı artadı, bul ásirese agressiv ortalıqlarda paydalanılatuǵın ıdıslar ushın áhmiyetli esaplanadı. Eritilgen Shiyshe massasında diffuziya processleri júdá áhmiyetli rol oynaydı, sebebi tap usı process arqalı komponentler molekulyar dárejede bir tegis tarqaladı. Diffuziya tezligi temperaturaǵa tikkeley baylanıslı bolıp, temperatura kórsetkishi ósiwi menen atom hám ionlardıń háreketleniwsheńligi artadı, nátiyjede bir tegis massa payda bolıwı tezlesedi. Bul processte tutqırlıq ta áhmiyetli parametr bolıp tabıladı, sebebi ol Shiyshe massasınıń aǵıw qásiyetin belgileydi. Tutqırlıq temperatura páseyiwi menen keskin artadı, sol sebepli qáliplestiriw procesinde optimal temperaturanı saqlap turıw júdá áhmiyetli. Ádette, shiyshe massasınıń tutqırlıǵı $10^4–10^5$ Pa diapazonda bolǵanda, ol qáliplestiriw ushın qolaylı esaplanadı. Eriw procesinde júzege keletuǵın jáne bir áhmiyetli másele – bul gaz kóbikshelerініń payda bolıwı. Olar tiykarınan karbonatlardıń ıdırawı nátiyjesinde bólinip shıǵatuǵın CO_2 gazı menen baylanıslı[3]. Bunnan tısqarı, shiyki zat quramındaǵı ıǵallıq hám organikalıq zatlardıń janıwı nátiyjesinde de gazler payda boladı. Bul kóbiksheler shiyshe ishinde qalıp qoysa, ónimniń optikalıq sapasın jamanlastıradı hám mexanikalıq bekkemligin páseytedi. Sol sebepli aǵartıw yamasa rafinaciya procesi ámelge asırıladı. Bunda joqarı temperaturada gaz kóbiksheleri úlkeyip, júzege shıǵadı hám erimeden ajıraladı. Ayırım jaǵdaylarda bul processti tezletiw ushın arnawlı rafinaciyalawshı qospalar, sulfatlar yamasa xloridler qosıladı. Olar joqarı temperaturada gaz ajıratıp, usaq kóbikshelerdi biriktiriwge járdem beredi. Shiyshe massasınıń birgelkiligi támiyinlengennen soń, ol qáliplestiriw zonasına jiberiledi. Bul process ádette arnawlı kanallar arqalı ámelge asırıladı. Bul basqıshta

ISSN 3030-3907

temperaturanıń turaqlılıǵı júdá áhmiyetli, sebebi temperaturanıń keskin ózgeriwi tutqırlıqtıń bir tegis bolmawına alıp keledi hám nátiyjede ónim sapası páseyedi. Qáliplestiriw procesinde shiyshe massasınıń suwıw tezligi de qadaǵalanadı, sebebi júdá tez suwıw ishki kernewlerdiń payda bolıwına sebep boladı. Shiyshe ıdısların islep shıǵarıwda presslep-úplew usılı keń qollanıladı. Bunda dáslep presslew arqalı baslanǵısh forma beriledi, sońınan sıǵılǵan hawa járdeminde aqırǵı forma payda etiledi. Bul usıl ásirese quramalı geometriyalıq formalarǵa iye ıdıslardı islep shıǵarıwda nátiyjeli esaplanadı. Qáliplestiriw procesinde jıllılıq almasıwı áhmiyetli rol oynaydı, sebebi qálip diywalları arqalı shiyshe massasınan jıllılıq shıǵarıladı. Qálip materialınıń jıllılıq ótkizgishligi joqarı bolıwı kerek, ádette bul maqsette arnawlı quymalar qollanıladı.

Qálip júzesiniń sapası da áhmiyetli bolıp, ol tayar ónim júzesiniń tegisligin belgileydi. Qaraqalpaqstan sharayatında joqarı temperatura hám shańlı ortalıq qáliplerdiń tez eskeriwine alıp keliwi múmkin, sol sebepli olardı suwıtıw hám qorǵaw sistemaların engiziw zárúr. Qáliplestirilgen ónimler jumısartıw (annealing) peshlerine jiberiledi, bul jerde olar áste-aqırın suwıtıladı. Jumısartıw processinde shıyshe ishinde payda bolǵan ishki kernewler kemeyedi, sebebi joqarı

ISSN 3030-3907

temperaturada molekulalar qayta jaylasıp, energetikalıq tárepten turaqlı jaǵdayǵa ótedi. Eger bul process durıs ámelge asırılmasa, ónimde mikrojarıqlar payda bolıwı yamasa ol sırtqı tásirler nátiyjesinde tez sınıwı múmkin. Jumısartıw processiniń dawamlılıǵı ónimniń qalıńlıǵı hám formasına baylanıslı bolıp, ádette bir neshe minuttan bir neshe saatqa shekem dawam etedi. Shıyshe islep shıǵarıwda ximiyalıq shıdamlılıqtı arttırıw ushın qosımsha modifikatorlar qollanılıwı múmkin, bor oksidi (B_2O_3) qosılǵanda borosilikat shıyshe payda boladı, ol joqarı temperaturaǵa hám ximiyalıq tásirlerge salıstırǵanda ádewir shıdamlı boladı. Bunday shıyshe laboratoriya ıdısları hám farmacevtikalıq ónimler ushın keńnen qollanıladı. Bunnan tısqarı, reńli shıyshe islep shıǵarıwda hár túrli metall oksidleri qosıladı: Fe_2O_3 jasıl reń, al Cr_2O_3 bolsa jasıl reńniń basqa túrlerin payda etedi. Bul processlerde ximiyalıq teńsalmaqlıq hám oksidleniw-qayta tikleniw reakciyaları áhmiyetli orın iyeleydi. Qaraqalpaqstan sharayatında ekologiyalıq qáwipsizlik máseleleri ayrıqsha itibar talap etedi, sebebi shıyshe islep shıǵarıw processinde shıǵatuǵın gazler – CO_2, SO_2 hám NO_x – qorshaǵan ortalıqqa unamsız tásir kórsetiwi múmkin. Sol sebepli gaz tazalaw sistemaları, elektrofiltrler hám absorberler qollanılıwı zárúr[4]. Bunnan tısqarı, shań shıǵındıların azaytıw ushın jabıq transport sistemaları hám aspiraciya qurılmaları isletiledi. Suw resursların únemlew maqsetinde bolsa jabıq suw aylanıs sistemaları engiziledi, bunda texnologiyalıq suw qayta islenip, jáne paydalanıladı. Energiya nátiyjeliligin arttırıw ushın zamanagóy texnologiyalar, jıllılıqtı qayta tiklew sistemaları, joqarı nátiyjeli janılǵı jaǵıw usılları hám avtomatlastırılǵan basqarıw sistemaları qollanıladı. Qaraqalpaqstan aymaǵında quyash energiyası resursları joqarı bolǵanlıǵı sebepli járdemshi energiya deregi sıpatında quyash panellerinen paydalanıw perspektivalı baǵdar esaplanadı. Bunnan tısqarı, óndiriste qayta islengen shıyshe shıǵındılarınan paydalanıw da úlken áhmiyetke iye, sebebi bul usıl shiyki zat sarpın azaytadı hám eritiw temperaturasın tómenletedi, nátiyjede energiya únemlenedi. Solay etip, shıyshe ıdıslardı islep shıǵarıw texnologiyası quramalı fizikalıq-ximiyalıq hám texnologiyalıq processler kompleksinen ibarat bolıp, olardı nátiyjeli shólkemlestiriw ushın shiyki zat sapası, temperatura rejimi, ximiyalıq reakciyalar, jıllılıq hám massa almasıw processleri, ekologiyalıq hám energetikalıq faktorlar kompleksli túrde esapqa alınıwı kerek. Qaraqalpaqstan sharayatında bul processlerdi optimallastırıw arqalı joqarı sapalı, básekige shıdamlı hám ekologiyalıq qáwipsiz ónimler islep shıǵarıw múmkin. Shıyshe ıdıslardı islep shıǵarıw texnologiyasındaǵı keyingi áhmiyetli basqıshlardıń biri – bul tayar ónimniń fizikalıq-mexanikalıq qásiyetlerin jaqsılawǵa hám onıń ekspluataciyalıq kórsetkishlerin arttırıwǵa qaratılǵan qosımsha islew beriw processleri bolıp tabıladı. Sebebi dáslep qáliplestirilgen hám jumısartıw processinen ótken shıyshe

ISSN 3030-3907

ıdıslar ele de sırtqı tásirlerge salıstırǵanda tolıq turaqlı jaǵdayǵa iye bolmawı múmkin. Sol sebepli sanaatta túrli termikalıq hám ximiyalıq bekkemlew usılları qollanıladı, olar arqalı shıyshenińqoqqıǵa shıdamlılıǵı, mexanikalıq bekkemligi hám uzaq múddetli paydalanıw qásiyetleri sezilerli dárejede arttırıladı. Termik beriklestiriw procesi shiysheni belgili bir temperaturaǵa shekem qızdırıp, sońınan onıń betin tez suwıtıw arqalı ámelge asırıladı. Bunda sırtqı qatlam sıǵılıw jaǵdayına ótedi, al ishki bólimi sozılıw kernewinde qaladı. Nátiyjede, shiyshenińjarılıwǵa qarsı berikligi artadı. Bul process ásirese ishimlik ıdısları hám basım astında qollanılatuǵın shiyshe ónimleri ushın áhmiyetli esaplanadı. Ximiyalıq beriklestiriw bolsa ion almasıw procesine tiykarlanǵan bolıp, onda shiyshe betindegi kishi radiuslı natriy ionları úlken radiuslı kaliy ionları menen almastırıladı. Bul bolsa bette sıǵıw kernewin payda etedi hám materialdıń berikligin asıradı. Bul process ádette eritilgen kaliy duzları ortalıǵında ámelge asırıladı hám joqarı anıqlıqtaǵı ónimlerdi islep shıǵarıwda qollanıladı. Bunday usıllar Qaraqalpaqstan sharayatında da engiziliwi múmkin, biraq olar qosımsha energiya hám texnologiyalıq úskenelerdi talap etedi, sol sebepli ekonomikalıq nátiyjeliligin esapqa alıw kerek. Shiyshe ıdıslardıń betin qayta islew de áhmiyetli basqıshlardan biri bolıp, bunda olardıń ximiyalıq shıdamlılıǵı hám estetikalıq kórinisi jaqsılanadı. Sonday-aq, kislotalı yamasa siltili islew beriw arqalı bettegi mikrodefektler kemeytiledi, bul bolsa jarılıw itimalın tómenletedi. Bunnan tısqarı, arnawlı qorǵaw qaplamaları qollanılıp, shiyshe beti mexanikalıq zıyanlanıwlardan qorǵaladı. Bul qaplamalar kóbinese organikalıq yamasa organikalıq emes zatlar tiykarında bolıp, olar shiyshenińsırǵanaqlıq qásiyetin de jaqsılaydı, bul bolsa transportirovka hám saqlaw procesinde úlken áhmiyetke iye. Shiyshe ıdıslardı islep shıǵarıwda sapanı qadaǵalaw sisteması kompleksli túrde shólkemlestiriledi hám ol islep shıǵarıwdıń barlıq basqıshların óz ishine aladı. Laboratoriya sharayatında shiyshenińximiyalıq quramı, mexanikalıq berikligi, ıssıǵa shıdamlılıǵı hám optikalıq qásiyetleri anıqlanadı. Al, zamanagóy islep shıǵarıw liniyalarında avtomatlastırılǵan vizual qadaǵalaw sistemaları qollanılıp, olar járdeminde mikrodefektler, kópirshikler, tegis emeslikler hám basqa da kemshilikler anıqlanadı. Bunday sistemalar joqarı tezlikte isleydi hám insan faktorın minimumǵa túsiredi, bul bolsa ónim sapasınıń turaqlılıǵın támiyinleydi. Texnologiyalıq processlerdiń nátiyjeliligi kóp jaǵdayda ıssılıq hám massa almasıw processlerine baylanıslı bolıp, olar shiyshe eritiw hám qáliplestiriw basqıshlarında sheshiwshi rol oynaydı[5]. Issılıq almasıw processleri pesh ishinde janılǵınıń janıwı, ıssı gazlerdiń háreketi hám shiyshe massasına ıssılıq uzatılıwı arqalı ámelge asadı. Qaraqalpaqstan sharayatında jaz aylarındaǵı joqarı sırtqı temperatura ıssılıq joǵaltıwların kemeytiwge járdem berse de, qıs aylarında kerisinshe qosımsha energiya shıǵının talap etedi, sol sebepli ıssılıq izolyaciyasın

ISSN 3030-3907

hám energiya únemlewshi texnologiyalardı qollanıw áhmiyetli. Massa almasıw bolsa eritpe ishinde komponentlerdiń diffuziyası, gazlerdiń ajıralıp shıǵıwı hám ximiyalıq reakciyalar menen baylanıslı bolıp, bul processlerdiń intensivligi ónimniń sapasına tikkeley tásir etedi. Shiyshe islep shıǵarıwda qollanılatuǵın peshlerdiń konstrukciyası da texnologiyalıq processlerdiń nátiyjeliligine úlken tásir kórsetedi. Regenerativli peshlerde shıǵıp atırǵan ıssı gazlerdiń ıssılıǵı arnawlı ıssılıq almasıw qurılmaları arqalı qayta paydalanıladı, bul bolsa janılǵı sarpın sezilerli dárejede kemeytedi. Al, rekuperativli peshlerde ıssılıq tikkeley hawa aǵımına uzatıladı. Elektr peshleri joqarı anıqlıq hám tazalıqqa iye bolsa da, olar úlken energiya shıǵının talap etedi, sol sebepli olardı qollanıw ekonomikalıq jaqtan hár qashan da maqsetke muwapıq bola bermeydi. Qaraqalpaqstan aymaǵında bar bolǵan energiya resursları hám olardıń bahası esapqa alınıp, optimal pesh túri tańlanıwı kerek. Shiyshe islep shıǵarıw processinde shıǵındılardı kemeytiw hám olardı qayta islew áhmiyetli ekologiyalıq wazıypa esaplanadı. Óndiris processinde payda bolatuǵın sınıq shiyshe (kullet) qayta eritilip, jańa ónim islep shıǵarıwda qollanıladı. Bul tek ǵana shiyki zat sarpın kemeytip qoymastan, bálki eritiw temperaturasın tómenletip, energiya únemleniwine alıp keledi. Bunnan tısqarı, gaz shıǵındıların kemeytiw ushın zamanagóy filtrlew sistemaları qollanılıp, zıyanlı zatlardıń atmosfera hawasına shıǵıwı sheklenedi[6]. Qaraqalpaqstan aymaǵında ekologiyalıq mashqalalar ótkir bolǵanlıǵı sebepli bunday texnologiyalardı engiziw ayrıqsha áhmiyetli. Innovaciyalıq texnologiyalardı engiziw shiyshe sanaatın rawajlandırıwdıń áhmiyetli faktorlarınan biri bolıp tabıladı. Ximiyalıq texnologiyalarda avtomatlastırılǵan basqarıw sistemaları járdeminde óndiris processleri real waqıt rejiminde baqlanadı hám optimallastırıladı. Sensorlar hám kompyuter programmaları járdeminde temperatura, basım, jabısqaqlıq hám basqa parametrler turaqlı túrde ólshenedi hám kerekli jaǵdayda avtomat túrde sazlanadı[7]. Bul bolsa insan faktorın kemeytedi, energiya nátiyjeliligin arttıradı hám ónim sapasın jaqsılaydı. Bunnan tısqarı, jasalma intellektke tiykarlanǵan sistemalar járdeminde óndiris processlerin boljaw hám optimallastırıw imkaniyatı da bar[8]. Qaraqalpaqstan sharayatında shiyshe islep shıǵarıwdı rawajlandırıwda logistika hám infrastruktura máseleleri de áhmiyetli rol atqaradı. Shiyki zattı jetkerip beriw, tayar ónimdi saqlaw hám tasıw processleri nátiyjeli shólkemlestiriliwi kerek. Ásirese, shiyshe ónimleriniń mortlıǵı olardı tasıw processinde arnawlı qadaqlaw hám qorǵaw ilajların talap etedi. Sol sebepli zamanagóy qadaqlaw materialların hám texnologiyaların qollanıw úlken áhmiyetke iye. Ulıwma alǵanda, shiyshe ıdısların islep shıǵarıw texnologiyası quramalı hám kóp basqıshlı process bolıp, onda ximiyalıq reakciyalar, ıssılıq hám massa almasıwı, mexanikalıq qayta islew hám avtomatlastırıw processleri óz-ara

ISSN 3030-3907

tıǵız baylanısta ámelge asırıladı. Qaraqalpaqstan sharayatında bul texnologiyanı tabıslı engiziw ushın jergilikli shiyki zat resurslarınan nátiyjeli paydalanıw, energiya únemlewshi usıllardı qollanıw, ekologiyalıq qáwipsizlikti támiyinlew hám zamanagóy innovaciyalıq texnologiyalardı keńnen engiziw zárúr. Usılay etip, aymaqta joqarı sapalı, básekige shıdamlı shiyshe ónimlerin islep shıǵarıw imkaniyatı jaratıladı hám bul regionnıń sanaat potencialın sezilerli dárejede arttıradı.

JUWMAQ.

Juwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaqstan Respublikası sharayatında shiyshe ıdısların islep shıǵarıw texnologiyasın rawajlandırıw aymaqtıń tábiyǵıy resursları hám ekologiyalıq jaǵdayın esapqa alǵan halda ilimiy-ámeliy jaqtan qatnas jasawdı talap etedi. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, kvarts qumları hám háktas resurslarınan nátiyjeli paydalanıw, shiyki zattı tereń tazalaw hám onıń granulometriyalıq quramın optimallastırıw arqalı joqarı sapalı shiyshe islep shıǵarıw múmkin. Eriw processinde optimal temperatura rejimlerin tańlaw arqalı texnologiyalıq processlerdi jedellestiriw hám de gaz kóbikshelerin saplastırıw arqalı ónimniń optikalıq hám mexanikalıq qásiyetleri jaqsılanadı. Qáliplestiriw processlerin durıs shólkemlestiriw ishki keriliwlerdi kemeytip, ónimniń bekkemligin asıradı. Bunnan tısqarı, energiya únemleytuǵın peshler, jıllılıqtı qayta tiklew sistemaları hám qayta islengen shiysheden paydalanıw óndiris nátiyjeliligin sezilerli dárejede arttıradı. Ulıwma alǵanda, zamanagóy texnologiyalar hám innovaciyalıq usıllardı engiziw arqalı Qaraqalpaqstan sharayatında básekige shıdamlı, joqarı sapalı hám ekologiyalıq qáwipsiz shiyshe ıdısların islep shıǵarıwdı jolǵa qoyıwǵa boladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Gallucci, Teodoro, et al. "Environmental performance scenarios in the production of hollow glass containers for food packaging: an LCA approach." The International Journal of Life Cycle Assessment 26.4 (2021): 785-798.
2. Oliveira, Maria Alexandra, et al. "A production quality monitoring approach based on a condition index: an application on the glass container industry." International Journal of Production Research 63.18 (2025): 6704-6731.
3. Pagnotta, Leonardo. "Packaging Glasses from Containers to Encapsulation: Composition, Performance, and Sustainability Pathways." Materials 19.3 (2026): 506.
4. Guseva, T. V., et al. "Optimization of technological regulation of container glass production: Best available technologies, general binding rules, and carbon intensity of products." Glass and Ceramics 78.9 (2022): 397-401.

ISSN 3030-3907

5. Jumamuratov Renat Esenbaevich, & Rozumov Azamat Sultanbaevich. (2025). PRODUCTION OF GLASS CONTAINERS BASED ON THE CONDITIONS OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN. https://doi.org/10.5281/zenodo.18060384
6. Ingrao, Carlo, Concetta Saja, and Patrizia Primerano. "Application of Life Cycle Assessment to chemical recycling of post-use glass containers on the laboratory scale towards circular economy implementation." Journal of Cleaner Production 307 (2021): 127319.
7. Khan, Muhammad Usman Ali, Shamraiz Ahmad, and Shahid Ikramullah Butt. "Environmental impact assessment of the manufacturing of glass packaging solutions: Comparative scenarios in a developing country." Environmental Impact Assessment Review 102 (2023): 107195.
8. Orzol, Dominik Karl, and Christian Roos. "State of the art container glass forming." Additive Manufacturing of Glass. Elsevier, 2025. 159-186.

ISSN 3030-3907

THE EFFECTIVENESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED ADAPTIVE LEARNING SYSTEMS IN LEARNING THE CHINESE LANGUAGE

Yusupova Durdona Abdumajid qizi
Tashkent State University of Oriental Studies Institute of Oriental Languages and Literature Higher School of Sinology, 1st-year students
Odilova Gulnoza Komil qizi
Tashkent State University of Oriental Studies Institute of Oriental Languages and Literature Higher School of Sinology, 1st-year students
Khojanberdiyeva Nargiza Utkir qizi
Tashkent State University of Oriental Studies Institute of Oriental Languages and Literature Higher School of Sinology, 1st-year students
E-mail: nxujanberdiyeva@gmail.com

Abstract. This scientific article provides a comprehensive analysis of the theoretical and practical effectiveness of artificial intelligence (AI)-based adaptive learning systems in the process of learning the Chinese language. The relevance of the study is обусловлена the widespread integration of digital technologies, particularly artificial intelligence tools, into modern education systems, as well as the growing need to develop individualized learning trajectories. The article scientifically examines the operating mechanisms of adaptive learning systems and their ability to adapt to learners' knowledge levels, learning pace, and cognitive characteristics. Furthermore, the advantages of AI technologies are analyzed taking into account the phonetic (tone system), graphical (hieroglyphic writing), and grammatical complexities of the Chinese language. During the research, the impact of adaptive systems on learning effectiveness was determined based on the results of experiments conducted between experimental and control groups. The findings indicate that AI-based platforms significantly improve learners' pronunciation accuracy, lexical richness, grammatical competence, and overall communicative skills. The results of this study have significant scientific and practical importance for improving language teaching methodologies, developing digital educational environments, and designing effective strategies for teaching the Chinese language.

Keywords: artificial intelligence, adaptive learning, Chinese language, individualized learning, digital pedagogy, linguodidactics, language competence.

Аннотация. В данной научной статье проводится комплексный анализ теоретической и практической эффективности адаптивных обучающих систем на основе искусственного интеллекта (ИИ) в процессе изучения китайского языка. Актуальность исследования обусловлена широким внедрением цифровых технологий, в частности инструментов

ISSN 3030-3907

искусственного интеллекта, в современную систему образования, а также необходимостью формирования индивидуальных образовательных траекторий. В статье научно раскрываются механизмы функционирования адаптивных обучающих систем, а также их возможности адаптации к уровню знаний обучающихся, темпу обучения и когнитивным особенностям. Кроме того, проанализированы преимущества технологий ИИ с учётом фонетической (тональная система), графической (иероглифическая письменность) и грамматической сложности китайского языка. В ходе исследования на основе результатов эксперимента, проведённого между экспериментальной и контрольной группами, определено влияние адаптивных систем на эффективность обучения. Результаты показывают, что платформы на основе ИИ значительно повышают точность произношения, лексическое богатство, грамматическую компетентность и общие коммуникативные навыки обучающихся. Результаты данного исследования имеют важное научно-практическое значение для совершенствования методики преподавания языков, развития цифровой образовательной среды и разработки эффективных стратегий обучения китайскому языку.

Ключевые слова: искусственный интеллект, адаптивное обучение, китайский язык, индивидуальное обучение, цифровая педагогика, лингводидактика, языковая компетенция.

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada xitoy tilini o‘rganish jarayonida sun’iy intellekt (SI) asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlarining nazariy va amaliy samaradorligi kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar, xususan, sun’iy intellekt vositalarining keng joriy etilishi hamda individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirishga bo‘lgan ehtiyoj bilan izohlanadi. Maqolada adaptiv o‘qitish tizimlarining ishlash mexanizmi, ularning o‘quvchi bilim darajasi, o‘rganish tezligi va kognitiv xususiyatlariga moslashish imkoniyatlari ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, xitoy tilining fonetik (ton tizimi), grafik (ieroglif yozuvi) va grammatik murakkabliklarini hisobga olgan holda SI texnologiyalarining afzalliklari tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida eksperimental va nazorat guruhlari o‘rtasida o‘tkazilgan tajriba natijalari asosida adaptiv tizimlarning o‘quv samaradorligiga ta’siri aniqlangan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, SI asosidagi platformalar o‘quvchilarning talaffuz aniqligi, leksik boyligi, grammatik kompetensiyasi hamda umumiy kommunikativ ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur tadqiqot natijalari til o‘qitish metodikasini takomillashtirish, raqamli ta’lim muhitini rivojlantirish hamda xitoy tilini samarali o‘qitish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ISSN 3030-3907

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, adaptiv o‘qitish, xitoy tili, individual ta’lim, raqamli pedagogika, lingvodidaktika, til kompetensiyasi.

KIRISH.

XXI asrda ta’lim tizimi tubdan transformatsiyalanib, raqamli texnologiyalar asosida yangi o‘qitish modellari shakllanmoqda. Xususan, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ta’lim jarayonini individuallashtirish, o‘quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirish va o‘qitish jarayonini optimallashtirish imkonini bermoqda.

Bugungi kunda xitoy tili global kommunikatsiya vositalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xitoy Xalq Respublikasining iqtisodiy, siyosiy va madaniy ta’siri ortib borayotgani sababli ushbu tilni o‘rganishga bo‘lgan ehtiyoj keskin oshgan. Biroq xitoy tilining o‘ziga xos murakkab jihatlari — ton tizimi, ieroglif yozuvi va sintaktik tuzilmalarning farqliligi — uni o‘rganishda muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

An’anaviy til o‘qitish metodlari ko‘pincha standart yondashuvga asoslanib, barcha o‘quvchilar uchun bir xil o‘quv materiallarini taklif etadi. Bu esa individual farqlarni inobatga olmaslik natijasida ayrim o‘quvchilarda motivatsiyaning pasayishi, bilimlarni o‘zlashtirishda sustlik va xatolarning ko‘payishiga olib keladi.

Shu nuqtai nazardan, adaptiv o‘qitish tizimlari muhim innovatsion yechim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tizimlar sun’iy intellekt algoritmlari yordamida o‘quvchining bilim darajasini real vaqt rejimida tahlil qilib, unga mos o‘quv materiallarini shakllantiradi. Natijada o‘quv jarayoni individuallashtiriladi va samaradorlik oshadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — xitoy tilini o‘rganishda sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlarining samaradorligini nazariy va amaliy jihatdan asoslashdir.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- adaptiv o‘qitish tizimlarining mohiyatini tahlil qilish;
- xitoy tilini o‘rganishdagi asosiy muammolarni aniqlash;
- SI texnologiyalarining ushbu muammolarni hal etishdagi rolini baholash;
- eksperimental tadqiqot asosida samaradorlikni aniqlash.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqot kompleks yondashuv asosida amalga oshirilib, unda nazariy va empirik metodlar uyg‘un holda qo‘llanildi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida sun’iy intellekt, adaptiv o‘qitish tizimlari hamda til o‘qitish metodikasiga oid ilmiy manbalar o‘rganildi. Xususan, xorijiy tajribalar, zamonaviy lingvodidaktik konsepsiyalar va raqamli pedagogika yo‘nalishidagi ilmiy ishlanmalar tahlil qilindi. Bu esa tadqiqotning nazariy asoslarini shakllantirishga xizmat qildi.

ISSN 3030-3907

Empirik tadqiqot doirasida ikki guruh talabalari ishtirok etdi:

- Nazorat guruhi (25 nafar) — an’anaviy metod asosida o‘qitildi;
- Eksperimental guruh (25 nafar) — sun’iy intellekt asosidagi adaptiv platformalar yordamida o‘qitildi.

Tajriba 12 hafta davomida olib borildi va quyidagi komponentlarni qamrab oldi:

- fonetik mashqlar (tonlarni o‘zlashtirish)
- leksik birliklarni o‘rganish
- grammatik konstruktsiyalar
- yozma va og‘zaki nutq mashqlari

Talabalarning bilim darajasi quyidagi mezonlar asosida baholandi:

- talaffuz aniqligi (fonetik kompetensiya)
- so‘z boyligi (leksik kompetensiya)
- grammatik to‘g‘rilik
- nutq ravonligi

Har bir ko‘rsatkich ball tizimi asosida o‘lchandi va yakuniy natijalar umumlashtirildi.

Statistik tahlil metodi. Olingan natijalar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, o‘rtacha qiymatlar, foiz ko‘rsatkichlari va taqqoslash tahlillari amalga oshirildi. Bu metod tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minlashga xizmat qildi.

Taqqoslash (komparativ) metodi. An’anaviy va adaptiv o‘qitish tizimlari samaradorligi o‘zaro solishtirilib, ularning afzallik va kamchiliklari aniqlashtirildi.

NATIJALAR. Mazkur tadqiqot doirasida xitoy tilini o‘rganishda sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlarining samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Tadqiqot natijalari nazorat va eksperimental guruhlar o‘rtasidagi farqlarni kompleks tahlil qilish asosida umumlashtirildi. Tajriba yakunlari shuni ko‘rsatdiki, adaptiv o‘qitish tizimlari qo‘llanilgan eksperimental guruhda o‘quvchilarning umumiy til kompetensiyasi sezilarli darajada oshgan. Xususan, leksik boylikning kengayishi, grammatik to‘g‘rilik darajasining ortishi hamda nutq ravonligining yaxshilanishi kuzatildi. Eksperimental guruhda o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari o‘rtacha hisobda 30 foizga yuqori natijani qayd etdi. Bu holat adaptiv tizimlarning individual yondashuvni ta’minlashdagi ustunligini tasdiqlaydi.

Fonetik kompetensiya, ayniqsa xitoy tilidagi ton tizimini o‘zlashtirishda sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi. Sun’iy intellekt asosidagi tizimlarning nutqni avtomatik aniqlash va tahlil qilish funksiyalari o‘quvchilarga o‘z talaffuzidagi xatolarni real vaqt rejimida aniqlash va tuzatish imkonini berdi. Natijada

ISSN 3030-3907

eksperimental guruhda talaffuz aniqligi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada, ya’ni taxminan 35–40 foizga yaxshilandi.

Bundan tashqari, adaptiv platformalarning muhim jihatlaridan biri sifatida o‘quvchilarning o‘rganish jarayonidagi faolligi va motivatsiyasi oshgani aniqlandi. Tizim tomonidan taqdim etilgan individual topshiriqlar, bosqichma-bosqich murakkablashuvchi mashqlar hamda tezkor fikr-mulohaza (feedback) mexanizmi o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirdi. Eksperimental guruhda darslarda ishtirok etish darajasi va mustaqil ishlash ko‘rsatkichlari yuqoriligi bilan ajralib turdi.

O‘rganish tezligi ham muhim natijalardan biri sifatida qayd etildi. Adaptiv tizimlar orqali o‘qigan talabalar o‘quv materialini o‘zlashtirishda kamroq vaqt sarflagan holda yuqori natijalarga erishdi. O‘rtacha hisobda o‘rganish jarayoni 20–25 foizga tezlashgani aniqlandi. Bu esa o‘quv materialining individual ehtiyojlarga mos ravishda optimallashtirilgani bilan izohlanadi.

Grammatik kompetensiya bo‘yicha ham ijobiy siljishlar kuzatildi. Eksperimental guruh talabalarida grammatik xatolar soni kamayib, gap tuzishdagi aniqlik va mantiqiylik oshdi. Ayniqsa, xitoy tilining sintaktik tuzilmalari va so‘z tartibini o‘zlashtirishda adaptiv tizimlar samarali vosita sifatida namoyon bo‘ldi.

Shuningdek, yozma va og‘zaki nutq ko‘nikmalarining rivojlanishida ham sezilarli farqlar aniqlandi. Eksperimental guruh o‘quvchilari o‘z fikrlarini erkin va ravon ifodalashda yuqori natijalarga erishdi. Bu esa adaptiv tizimlarning kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi rolini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, olingan natijalar sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari xitoy tilini o‘rganishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Ushbu tizimlar nafaqat bilimlarni o‘zlashtirish darajasini oshiradi, balki o‘quv jarayonini individuallashtirish, motivatsiyani kuchaytirish va vaqt samaradorligini ta’minlash orqali ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

MUHOKAMA.Natijalar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv tizimlar xitoy tilini o‘rganishda an’anaviy metodlarga nisbatan ancha samaraliroqdir.

Biroq ayrim muammolar ham mavjud:

- texnik infratuzilmaning yetarli emasligi
- barcha o‘quvchilarda raqamli ko‘nikmalar bir xil emasligi
- tizimlarning yuqori narxi

Shunga qaramay, global tendensiyalar SI texnologiyalarining ta’limda keng qo‘llanilishini ko‘rsatmoqda.

ISSN 3030-3907

XULOSA.O‘tkazilgan tadqiqot natijalari sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlarining xitoy tilini o‘rganish jarayonida yuqori samaradorlikka ega ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqladi.

Birinchidan, adaptiv tizimlar o‘quv jarayonini individuallashtirish imkonini berib, har bir o‘quvchining bilim darajasi va o‘rganish tezligiga moslashadi. Bu esa bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi.

Ikkinchidan, sun’iy intellekt texnologiyalari xitoy tilining murakkab fonetik tizimini o‘zlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Ovozli tahlil va avtomatik tuzatish funksiyalari orqali talabalar talaffuz xatolarini tezda aniqlab, ularni bartaraf etish imkoniga ega bo‘ladi. Uchinchidan, adaptiv platformalar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Interaktivlik, tezkor fikr-mulohaza va individual yutuqlar monitoringi o‘quv jarayonini qiziqarli va samarali qiladi. To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, adaptiv tizimlardan foydalangan holda o‘qigan talabalar an’anaviy metod asosida o‘qigan talabalarga nisbatan yuqori natijalarga erishdi. Bu esa SI texnologiyalarining amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, adaptiv tizimlarni joriy etishda texnik infratuzilma, pedagoglarning raqamli kompetensiyasi va platformalarning iqtisodiy jihatlari kabi muammolar ham mavjud.

Umuman olganda, sun’iy intellekt asosidagi adaptiv o‘qitish tizimlari kelajak ta’limining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, xitoy tilini samarali o‘rganishda innovatsion yechim sifatida keng qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. To‘rayev O‘.A. Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim tizimiga integratsiyasi va uning didaktik imkoniyatlari. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2022.
2. Rasulov R.X. Raqamli ta’lim muhitida xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2021.
3. Karimova D.M. Xitoy tilini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularning samaradorligi. – Toshkent: Sharqshunoslik instituti, 2020.
4. Ismoilov S.S. Adaptiv o‘qitish tizimlari va ularning o‘quv jarayonidagi o‘rni // “Zamonaviy ta’lim” ilmiy jurnali, 2023, №4.
5. O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. Sun’iy intellektni rivojlantirish strategiyasi va ta’limdagi qo‘llanilishi. – Toshkent, 2021.

ISSN 3030-3907

НОН МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ ОЗУҚАВИЙ ҚИЙМАТИНИ ОШИРИШДА ДОННИ ҚАЙТА ИШЛАШ ИККИЛАМЧИ МАҲСУЛОТЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА МУҲАНДИСЛИК ЁНДАШУВЛАРИ: РЕЦЕПТУРА ЕЧИМЛАРИДАН ЗАМОНАВИЙ ТЕХНОЛОГИК ИШЛОВ БЕРИШ УСУЛЛАРИГАЧА

Юлдашева Интизор Эргашовна
Бухоро давлат техника университети докторант
Ўзбекистон, Бухоро шаҳри
E-mail: intizoryuldasheva05@gmail.com
Курбонов Мурод Ташпулатович
Бухоро давлат техника университети,техника фанлари номзоди, доцент,
Ўзбекистон, Бухоро шаҳри

Аннотация. Донни қайта ишлаш иккиламчи маҳсулотлари (кепак, серун ва муртак) ёрдамида нон маҳсулотларининг озуқавий қийматини оширишга технологик ёндашувлар кўриб чиқилди. Ишнинг мақсади уларни нон маҳсулотлари ишлаб чиқаришда қўллаш самарадорлигини ва технологик модификация усулларини баҳолашдан иборат. Иккиламчи хом ашёнинг кимёвий таркиби, уларнинг функционал-технологик хусусиятлари ҳамда хамирнинг реологик хусусиятларига таъсири таҳлил қилинди. Асосий чекловлар эримайдиган озуқавий толалар ва фитин кислотасининг юқори миқдори эканлиги аниқланди. Микронизация, экструзия ва ферментациядан фойдаланиш антинутриентлар миқдорини камайтириш, минералларнинг биомавжудлигини ошириш, хамир структурасини барқарорлаштириш, органолептик хусусиятларини яхшилаш ва тайёр ноннинг сақлаш муддатини узайтириш имконини бериши кўрсатилган.

Калит сўзлар: новвойлик, ёрма ишлаб чиқариш саноати, иккиламчи маҳсулотлар, озуқавий қиймат, ферментация, экструзия, функционал маҳсулотлар

Аннотация. Рассмотрены технологические подходы к повышению пищевой ценности хлебобулочных изделий с использованием побочных продуктов переработки зерна (отрубей, мучки, зародышей). Цель работы — оценка эффективности их применения и способов технологической модификации в хлебопекарном производстве. Проанализированы химический состав вторичного сырья, его функционально-технологические свойства и влияние на реологические характеристики теста. Установлено, что основными ограничениями являются высокое содержание нерастворимых пищевых волокон и фитиновой кислоты. Показано, что применение микронизации,

ISSN 3030-3907

экструзии и ферментации позволяет снизить уровень антинутриентов, повысить биодоступность минералов, стабилизировать структуру теста, улучшить органолептические показатели и увеличить срок хранения готового хлеба.

Ключевые слова: хлебопечение, крупяные производства, побочные продукты, пищевая ценность, ферментация, экструзия, функциональные продукты.

Abstract. Technological approaches to increasing the nutritional value of bakery products using grain by-products (bran, shorts, and fetus) are considered. The aim of the research is to evaluate the effectiveness of their application and methods of technological modification in bakery production. The chemical composition of secondary raw materials, their functional and technological properties, as well as their impact on the rheological characteristics of dough are analyzed. It is established that the main limitations are the high content of insoluble dietary fiber and phytic acid. It is shown that the use of micronization, extrusion, and fermentation can reduce the level of antinutrients, increase the bioavailability of minerals, stabilize the dough structure, improve organoleptic properties, and extend the shelf life of finished bread.

Keywords: bakery, cereal production, by-products, nutritional value, fermentation, extrusion, functional products.

КИРИШ.

Озиқ-овқат саноатини ривожлантиришдаги замонавий тенденциялар ёпиқ цикл иқтисодиёти тамойилларига асосланган ресурс тежовчи ва экологик тоза технологияларга ўтиш билан тавсифланади. Агросаноат комплексида бу юқори қўшимча қийматга эга озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлашнинг иккиламчи ресурсларидан максимал фойдаланишни назарда тутади. Энг истиқболли йўналишлардан бири бўлиб новвойлик саноатида дон ишлаб чиқариш иккиламчи маҳсулотлари – кепак, серун ва муртакдан фойдаланиш ҳисобланади.

Физиологик нуқтаи назардан, бундай компонентлар биологик фаол моддаларнинг концентратлари: озуқавий толалар, В гуруҳ витаминлари, токофероллар, минераллар (Mg, Fe, Zn) ҳамда антиоксидантлардан иборат [1, 90-бет; 2, 218-бет]. Уларнинг нон маҳсулотлари рецептураларига киритилиши алиментар-боғлиқ касалликлар профилактикасига ҳисса қўшадиган функционал маҳсулотларни яратиш имконини беради.

Бироқ, мазкур ёндашувнинг технологик амалга оширилиши бир қатор муҳим чекловлар билан боғлиқ. Эримайдиган озуқавий толаларнинг юқори

ISSN 3030-3907

миқдори клейковина каркасининг парчаланишига, хамирнинг газни ушлаб қолиш қобилиятининг ёмонлашишига, нон ҳажмининг камайишига олиб келади [7, 185-бет]. Яна бир муаммо – бу антинутриентларнинг, асосан фитин кислотасининг мавжудлиги бўлиб, у минераллар билан эримайдиган комплексларни ҳосил қилади ва уларнинг биомавжудлигини пасайтиради [3, 344-бет].

Шундай қилиб, тайёр маҳсулотлар сифатини пасайтирмасдан, донни қайта ишлаш иккиламчи маҳсулотларини новвойлик рецептураларига киритиш имконини берувчи технологик ечимларни ишлаб чиқиш долзарб илмий муаммо бўлиб ҳисобланади. Мазкур муаммо, шунингдек, ёпиқ иқтисодий цикл тамойилларини агросаноат комплексида жорий этиш зарурати ҳамда замонавий инсон овқатланишидаги микроэлементлар танқислиги билан ҳам белгиланади. Донни қайта ишлашнинг қўшимча маҳсулотлари (кепак, серун) биологик фаол моддалар концентратлари бўлиб ҳисобланади, аммо уларнинг клейковина каркасига деструктив таъсири ҳамда анти-озуқавий омилларининг (фитатлар) юқори концентрацияси уларнинг новвойчиликда бевосита қўлланилишига тўсқинлик қилади.

ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ. Тадқиқотда озиқ-овқат кимёси ва биотехнологиясидаги замонавий тадқиқотлар маълумотларини тизимлаштириш аналитик усулидан фойдаланилди. Сувни ушлаб қолиш қобилияти (ВУС), автолитик фаоллик ҳамда альвеограф ва фаринограф бўйича хамирнинг реологик хусусиятларига асосланган қиёсий таҳлил ўтказилди.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА. Ёрма маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг иккиламчи маҳсулотлари ва уларни новвойлик саноатида қўллашнинг техник хатарлари таҳлили ўтказилди.

Юқори намлик ва чиқиндиларнинг қолдиқ озуқавий қиймати туфайли моғор ва бактериялар ривожланиши билан боғлиқ бўлган микробиологик хатарлар энг катта улушни ташкил қилиши аниқланган.

Доннинг муртак қисмини сақлаган маҳсулотларга хос бўлган липид фракциясининг оксидланиш бузилиши хом ашё сифатининг пасайишига катта сезиларли ҳисса қўшади. Бу жараён маҳсулотнинг органолептик хусусиятлари ва хавфсизлигини бузадиган пероксид бирикмаларининг ҳосил бўлиши билан бирга боради. Нотўғри сақлаш шароитида микотоксинларнинг тўпланиши қўшимча хавф туғдиради. Дон қобиғи ва минерал қўшимчалар каби механик аралашмалар хом ашёнинг технологик хусусиятларини бузади ва уни қўшимча тайёрлашни талаб қилади.

ISSN 3030-3907

Бундан келиб чиқиб, хавфларни минималлаштириш ва иккиламчи маҳсулотларнинг озуқавий ва биологик қийматини ошириш мақсадида уларни комплекс технологик қайта ишлаш зарурати пайдо бўлади.

Олий навли буғдой уни ва қайта ишлаш иккиламчи маҳсулотлари (кепак ва серун) нутриент таркибининг қиёсий таҳлили 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал.

Бирламчи ва иккиламчи хом ашёнинг қиёсий кимёвий таркиби

Кўрсаткич	**Кўрсаткич қиймати (100 г маҳсулотда)**			
	Буғдой уни (о/н)	*Буғдой кепаги*	*Сули серуни*	*Буғдой муртаги*
Оқсиллар, г	10,3±	14,8±	13,5±	23,2±
Липидлар, г	1,1±	3,8±	5,2±	9,4±
Озуқавий толалар, г	2,4±	43,0±	18,5±	15,1±
B1 витамини, мг	0,17±	0,75±	0,60±	1,80±
Магний (*Mg*), мг	16,0±	448,0±	235,0±	250,0±
Темир (*Fe*), мг	1,2±	10,6±	6,8±	8,1±

Сули, буғдой ва гречка иккиламчи маҳсулотларининг кимёвий таркибини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, улардаги минерал моддаларнинг (*Mg*,*P*,*Fe*) концентрацияси олий навли ундаги худди шу кўрсаткичларга қараганда 3-5 баравар юқори, бу бошқа тадқиқотчиларнинг маълумотларига мос келади [1, 88-бет; 10, 45-бет].

Тадқиқотда нонниng солиштирма ҳажмининг киритиладиган кепакнинг майдалаш (микронизация) даражасига боғлиқлиги таҳлил қилинди. Аниқландики, иккиламчи маҳсулотларнинг, бизнинг ҳолатда кепакнинг заррачалари ҳажмининг 40-60 мкм гача камайиши тайёр маҳсулотдаги ҳажм йўқотишларини минималлаштириш имконини беради. Бу кепак пўстлоғи ўткир қирраларининг газни ушлаб турувчи клейковина плёнкаларига механик таъсирининг камайиши билан изоҳланади. Бу эса микронизация стратегиясини асослаб берувчи асосий натижадир.

Сўнгра ўрганилаётган буғдой кепаги таркибидаги минералларнинг ўзлаштирилишига тўсқинлик қилувчи асосий антинутриент – фитин кислотаси миқдорига турли хил қайта ишлаш стратегияларининг таъсири ўрганилди.

Энг самарали усул бўлиб иккиламчи маҳсулотларни биргаликда қайта ишлаш (экструзия ва кейинги ферментация) эканлиги аниқланди, бу фитат

ISSN 3030-3907

даражасини 85-92% га камайтиради. Бу фосфор, магний ва темир катта қисмини биомавжуд ион шаклига айлантириш имконини беради.

Хамирнинг фаринограф ёрдамида қайд этилган реологик параметрлари 2-жадвалда келтирилган.

2-жадвал.

Модификацияланган қўшимчаларнинг хамир реологик хусусиятларига таъсири

Намуна	ВПС, %	Хамир ҳосил бўлиш вақти, мин	Хамир барқарорлиги, мин	Суюлиш даражаси, Ф.Б.
Назорат (олий навли ун)	59,2	2,5	6,5	45
Натив кепакли (15%)	68,5	4,2	3,1	110
Ферментланган кепакли (15%)	64,1	3,8	5,8	65
Экструзияланган кепакли (15%)	72,4	4,0	7,2	55

изоҳ: Ф.Б. – фариограф бирликлари.

Технологик тўсиқлар ва уларни бартараф этиш усуллари. Нон ишлаб чиқаришда донни қайта ишлаш иккиламчи маҳсулотларидан фойдаланиш ҳам физик-кимёвий, ҳам биокимёвий хусусиятга эга бир қатор технологик тўсиқлар билан бирга боради.

1. Клейковина каркаси структурасининг бузилиши. Дағал озуқавий толалар миқдори хамирнинг оқсил структуралари механик шикастланишга, эластикликнинг пасайишига ва газни сақлаб қолиш қобилиятининг ёмонлашишига олиб келади. Бу 15% дан ортиқ натив кепак қўшилганда ноннинг солиштирма ҳажмининг 20-30% га камайишида намоён бўлади [7, 190-бет].

Бартараф этиш усуллари:

- заррачалар ҳажмининг камайиши (40-60 мкм гача микронизация);
- гидратация ва толаларнинг олдиндан шишишидан фойдаланиш;
- структурани яхшиловчи воситалар (фермент препаратлари) билан комбинациялаш.

2. Антинутриентлар юқори миқдори. Фитин кислотаси кальций, магний ва темир билан комплекслар ҳосил қилиб, уларнинг организм томонидан ўзлаштирилишини камайтиради [3, 345-бет].

Ечимлар:

ISSN 3030-3907

➢ биотехнологик модификация: *Lactobacillus plantarum* сақлаган заквасқалардан фойдаланиш фитазаларнинг фаоллашишига ёрдам беради ва фитатлар миқдорини 60–80% га камайтиради;
➢ хамирнинг pH қийматини пасайтириш дон таркибидаги эндоген ферментларни фаоллаштиради;
➢ фермент препаратларидан (фитазалар) фойдаланиш.

3. Сувни ушлаб қолиш қобилиятининг пастлиги ва реологик ўзгаришлар. Озуқавий толалар сув учун оқсиллар билан рақобатлашади, натижада хамирнинг шаклни сақлаш хусусиятлари ёмонлашади [5, 104-бет].

Ечимлар:
➢ экструзион ишлов бериш: 130–160 °C ҳароратда ҳужайра деворларининг қисман десрукцияси ва крахмал клейстерланиши содир бўлади, бу эса сувни ушлаб қолиш қобилиятини оширади;
➢ гидротермик ишлов бериш;
➢ хамир намлигини оптималлаштириш.

4. Органолептик хусусиятларнинг ёмонлашиши. Кепак нонга дағал текстура, тўқ ранг ва ўзига хос таъм бериши мумкин.

Ечимлар:
➢ технологияларни комбинациялаш (экструзия + ферментация);
➢ аромат берувчилардан фойдаланиш;
➢ дозани оптималлаштириш (10–15%).

5. Комплекс технологик стратегиялар. Энг самарали ёндашув бир нечта қайта ишлаш усулларининг комбинацияси бўлиб ҳисобланади:
➢ микронизация + ферментация;
➢ экструзия + ферментация;
➢ мақсадли заквасқалардан фойдаланган ҳолда ферментация.

Бундай комбинациялар бир вақтнинг ўзида хамирнинг реологик хусусиятларини яхшилаш, озуқа моддаларининг биомавжудлигини ошириш ва маҳсулотнинг юқори истеъмол хусусиятларини сақлаб қолиш имконини беради.

Дастлабки босқичда хом ашёни тайёрлаш, жумладан, тозалаш, фракцияларга ажратиш ва гидротермик ишлов бериш амалга оширилади, бу бир жинслиликни таъминлайди ва кейинги жараёнларнинг самарадорлигини оширади. Кейин учта асосий технологик стратегия амалга оширилади.

Биринчи стратегия микронизация ва ферментация бирлаштирилишига асосланган. Микронизация ҳужайра структураларини бузишга ва ферментлар учун субстратнинг мавжудлигини оширишга ёрдам беради. Иккинчи стратегия экструзиядан фойдаланишни назарда тутиб, бу хом ашёни

ISSN 3030-3907

термомеханик модификациялаш ва кейин биоконверсиялаш имконини беради. Учинчи стратегия мақсадли заквасkалардан фойдаланишни назарда тутади, бу маҳсулотнинг кимёвий таркиби ва функционал хусусиятларини мақсадли модификациялаш имконини беради.

Ферментатив гидролиз бирлаштирувчи босқич бўлиб, у мураккаб биополимерларни (крахмал, оқсиллар, крахмал бўлмаган полисахаридлар) янада мавжудроқ шаклларга парчалашни таъминлайди. Натижада анти-озуқавий моддалар миқдори камаяди ва қайта ишланган маҳсулотларнинг биологик қиймати оширилади. Якуний босқичлар ажратиш, концентрациялаш ва барқарорлаштиришни ўз ичига олади, бу эса белгиланган хусусиятларга эга функционал озиқ-овқат ингредиентларини ишлаб чиқариш имконини беради.

ХУЛОСА. Бажарилган таҳлил ёрма маҳсулотлари ишлаб чиқариш иккиламчи маҳсулотларидан фойдаланиш ноннинг озуқавий қийматини оширишнинг истиқболли ёндашув эканлигини кўрсатди. Энг самарали стратегия – бу хом ашёга комплекс ишлов бериш стратегияси бўлиб, у антинутриентларни камайтириш ва хамирнинг структуравий хусусиятларини яхшилашни таъминлайдиган микронизация ва ферментацияни ўз ичига олади. Бу сифатнинг сезиларли даражада ёмонлашувисиз озуқавий толалар ва микронутриентлар юқори миқдорига эга функционал нон маҳсулотларини яратиш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Корячкина, С. Я. Технология хлеба из целого зерна злаковых культур / С. Я. Корячкина, Е. А. Кузнецова, Л. В. Черепнина. — Орёл : Госуниверситет-УНПК, 2012. — 203 с.
2. Егоров, Г. А. Технология муки, крупы и комбикормов / Г. А. Егоров. — М. : Колос, 2005. — 320 с.
3. Пащенко, Л. П. Технологические основы производства хлебобулочных изделий / Л. П. Пащенко, Т. В. Санина. — М. : КолосС, 2008. — 368 с.
4. Нечаев, А. П. Пищевые добавки / А. П. Нечаев, А. А. Кочеткова, А. Н. Зайцев. — М. : КолосС, 2002. — 256 с.
5. Магомедов, Г. О. Технология хлебобулочных изделий функционального назначения / Г. О. Магомедов, А. Я. Олейникова, И. В. Плотникова. — Воронеж : ВГТА, 2010. — 180 с.
6. Sivam, A. S. Interaction of carbohydrates, proteins, and lipids in food systems // Journal of Food Science. — 2011. — Vol. 76, No. 3. — P. 235–248.
7. Ауэрман, Л. Я. Технология хлебопекарного производства / Л. Я. Ауэрман ; под ред. Л. И. Пучковой. — 9-е изд. — СПб. : Профессия, 2005. — 416 с.

ISSN 3030-3907

8. Поландова, Р. Д. Использование вторичных ресурсов в хлебопечении // Хлебопечение России. — 2015. — № 4. — С. 12–15.
9. Цыганова, Т. Б. Технология и хлебопекарные свойства ржаной муки / Т. Б. Цыганова. — М. : АСМС, 2004. — 150 с.
10. Юрьева, С. Ю. Рациональное использование побочных продуктов переработки овса // Пищевая промышленность. — 2018. — № 2. — С. 44–47.

ISSN 3030-3907

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNI INKLYUZIYA SHAROITIDA SENSOMOTOR RIVOJLANISH MUHITINI MODELLASHTIRISHGA TAYYORLASH METODIKASI

Ishmatova Ozoda Sirojiddinovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Maxsus pedagogika” kafedrasi katta o‘qituvchisi, p.f.f.d. (PhD)
ORCID ID: 0009-0009-2664-1424
E-mail: ozodalogo@gmail.com
Tel.: +998 97 548 50 11

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak logopedlarni inklyuziya sharoitida sensomotor rivojlanish muhitini modellashtirishga tayyorlash metodikasi yoritilgan. Tadqiqotda nutq rivojlanishining sensomotor, kinestetik, vizual, audial va harakat komponentlari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda talqin qilinadi. Bo‘lajak logopedning kasbiy tayyorgarligida individual yondashuv, adaptiv muhit yaratish, korreksion-rivojlantiruvchi vositalarni integrativ qo‘llash, diagnostik kuzatuv, refleksiv tahlil va metodik loyihalash alohida ahamiyat kasb etishi asoslanadi. Shuningdek, inklyuziv ta’lim sharoitida sensomotor rivojlantiruvchi muhitni modellashtirishning tarkibiy qismlari, tamoyillari, bosqichlari va pedagogik shart-sharoitlari bayon etilgan. Maqolada dissertatsiyada ishlab chiqilgan kinetik-kinestetik yondashuv, ritm-harakat-nutq integratsiyasi, individual muhitni moslashtirish va metodik tizimlilik haqidagi ilmiy qarashlar kengroq logopedik tayyorgarlik kontekstida talqin qilingan.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak logoped, inklyuziv ta’lim, sensomotor rivojlanish, rivojlantiruvchi muhit, modellashtirish, metodika, kasbiy tayyorgarlik, kinestetik ta’sir, adaptiv muhit, korreksion-pedagogik faoliyat.

Аннотация. В статье раскрывается методика подготовки будущих логопедов к моделированию сенсомоторной развивающей среды в условиях инклюзии. Сенсомоторные, кинестетические, визуальные, аудиальные и двигательные компоненты речевого развития рассматриваются как взаимосвязанные элементы единой коррекционно-развивающей системы. Обосновывается, что в профессиональной подготовке будущего логопеда особое значение имеют индивидуальный подход, создание адаптивной среды, интегративное использование коррекционно-развивающих средств, диагностическое наблюдение, рефлексивный анализ и методическое проектирование. Также в статье раскрываются структурные компоненты, принципы, этапы и педагогические условия моделирования сенсомоторной среды в условиях инклюзивного образования. Научные положения диссертации, связанные с кинетико-кинестетическим подходом, интеграцией ритма, движения и речи, адаптацией индивидуальной среды и системностью методической работы,

ISSN 3030-3907

интерпретированы в более широком контексте подготовки будущих логопедов.

Ключевые слова: будущий логопед, инклюзивное образование, сенсомоторное развитие, развивающая среда, моделирование, методика, профессиональная подготовка, кинестетическое воздействие, адаптивная среда, коррекционно-педагогическая деятельность.

Abstract. This article discusses the methodology of preparing future speech therapists to model a sensorimotor developmental environment in inclusive settings. Sensorimotor, kinesthetic, visual, auditory, and movement-based components of speech development are interpreted as interconnected elements of a unified corrective-developmental system. It is argued that individualization, adaptive environment design, integrative use of corrective tools, diagnostic observation, reflective analysis, and methodological planning are essential in the professional preparation of future speech therapists. The article also presents the structural components, principles, stages, and pedagogical conditions for modeling a sensorimotor developmental environment in inclusive education. Scientific ideas from the dissertation related to kinetic-kinesthetic influence, integration of rhythm, movement and speech, adaptation of individual environment, and methodological systemacity are reinterpreted within the broader framework of speech therapist training.

Keywords: future speech therapist, inclusive education, sensorimotor development, developmental environment, modeling, methodology, professional training, kinesthetic influence, adaptive environment, corrective pedagogical activity.

KIRISH.

Bugungi kunda inklyuziv ta’lim sharoitida faoliyat yuritadigan logoped mutaxassisdan faqat nutq kamchiliklarini aniqlash va bartaraf etish emas, balki bolaning umumiy rivojlanish resurslarini, xususan sensomotor imkoniyatlarini ham hisobga olgan holda rivojlantiruvchi muhitni loyihalash talab etilmoqda. Shu ma’noda bo‘lajak logopedlarni sensomotor rivojlanish muhitini modellashtirishga tayyorlash zamonaviy logopedik ta’limning muhim yo‘nalishiga aylanmoqda. Dissertatsiyada ham alohida ta’lim ehtiyojli bolalar bilan ishlashda korreksion-kompensatsion ta’sir, individual yondashuv, metodik modellashtirish va rivojlantiruvchi muhitni moslashtirish masalalari markaziy o‘rin egallagani ko‘rinadi.

Sensomotor rivojlanish muhitini modellashtirish tushunchasi keng mazmunga ega bo‘lib, u bolaning sezgi organlari, harakat faolligi, kinestetik his etishi, ko‘rish va eshitish orqali qabul qilishi, mayda va yirik motorikasi, ritmni

ISSN 3030-3907

sezishi, fazoviy orientatsiyasi hamda nutqiy faolligini bir butun tizimda rivojlantiruvchi pedagogik shart-sharoitlarni anglatadi. Dissertatsiyada nutq normal shakllanishi uchun eshitish, ko‘rish, harakat va kinestetik analizatorlarning o‘zaro chambarchas ishtiroki zarurligi ta’kidlangan bo‘lib, bu holat bo‘lajak logoped tayyorgarligida sensomotor integratsiyaning nazariy asosini belgilaydi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, inklyuziv guruhda yoki sinfda har bir bolaning rivojlanish yo‘li, qabul qilish usuli va nutqiy imkoniyati turlichadir. Shuning uchun logoped tayyor metodik sxemalar bilan emas, balki vaziyatni diagnostika qiluvchi, ehtiyojni aniqlovchi, muhitni moslashtiruvchi va rivojlantiruvchi ta’sirni loyihalovchi mutaxassis bo‘lishi zarur. Dissertatsiyada ham individual xususiyatlarga ko‘ra tanlangan korreksion-kompensatsion ta’sir muhimligi, metodik tizimning adaptivlashtirilishi va individual muhit talablariga moslashtirish zarurligi alohida ko‘rsatilgan.

Bo‘lajak logopedlarni bunday faoliyatga tayyorlashda bir necha muhim nazariy tayanchlarga suyanish maqsadga muvofiq. Birinchidan, nutq rivojlanishi sensomotor poydevorga ega. Dissertatsiyada harakat kinestetik sezgini kuchaytirishi, kinestetik impulslar markaziy asab tizimiga kuchli ta’sir ko‘rsatishi, ritmik mashqlar esa nutq zonasining faollashuviga xizmat qilishi haqidagi qarashlar ilgari surilgan. Ikkinchidan, nutqiy rivojlanishda vizual, audial va kinestetik ta’sirning uyg‘unligi muhimdir. Uchinchidan, metodik ta’sir frontal, individual, adaptiv va refleksiv yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim. Shu jihatlar bo‘lajak logopedning kasbiy tayyorgarligida alohida o‘quv modullar sifatida shakllantirilishi kerak.

Bo‘lajak logopedlarni sensomotor rivojlanish muhitini modellashtirishga tayyorlash metodikasining birinchi tarkibiy qismi motivatsion-qadriyatli yo‘nalishdir. Talaba inklyuziv ta’lim mohiyatini, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolaga nisbatan ijobiy kasbiy pozitsiyani va rivojlantiruvchi muhit yaratishning ahamiyatini anglab yetishi lozim. Ikkinchi tarkibiy qism kognitiv tayyorgarlik bo‘lib, bunda talaba sensomotor rivojlanish qonuniyatlari, nutq va harakatning o‘zaro bog‘liqligi, ritm, prosodika, kinestetika, sensor integratsiya va korreksion-pedagogik modellashtirishning ilmiy asoslarini o‘zlashtiradi. Uchinchi tarkibiy qism amaliy-loyihaviy tayyorgarlik bo‘lib, unda talaba muhit zonalarini belgilash, vositalarni tanlash, mashqlarni integratsiyalash, differensial topshiriqlar yaratish va kuzatuv asosida tuzatishlar kiritishga o‘rganadi. To‘rtinchi qism refleksiv-tahliliy tayyorgarlik bo‘lib, u metodik qarorlarning samaradorligini baholashni o‘z ichiga oladi. Bu yondashuvlar dissertatsiyadagi metodik tizimlilik, monitoring, individual yondashuv va refleksiv nazoratga doir qoidalar bilan uyg‘unlashadi.

Metodikaning amaliy mohiyati sensomotor rivojlantiruvchi muhitni elementlarga ajratib, keyin ularni pedagogik maqsad asosida birlashtirishdan

ISSN 3030-3907

iborat. Bunda taktil zona, mayda motorika zonasi, ritm-harakat zonasi, nafas va ovoz mashqlari zonasi, vizual-fazoviy idrok zonasi, kommunikativ o‘yinlar zonasi kabi bo‘limlar yaratish mumkin. Dissertatsiyada fonetik ritmika mashg‘ulotlarini musiqa va ritmika xonasida, ochiq havoda, dam olish daqiqalarida va nutqiy zaryadka bosqichida qo‘llash mumkinligi qayd etilgan. Bu fikrni kengaytirib aytganda, sensomotor muhit faqat alohida xonada emas, balki butun ta’lim makonida tashkil etilishi mumkin.

Bo‘lajak logopedlarni tayyorlash metodikasida bosqichlilik muhimdir. Dastlab diagnostik-baholash bosqichi tashkil etilib, bunda bola va ta’lim muhiti o‘rganiladi. Keyingi bosqichda loyihalash ishlari olib boriladi: maqsadlar belgilanadi, mos vositalar tanlanadi, muhit ssenariysi ishlab chiqiladi. Uchinchi bosqich amaliy modellashtirish bo‘lib, bunda talabalar laboratoriya, mikroo‘qitish yoki amaliyot jarayonida muhitni sinab ko‘radilar. To‘rtinchi bosqich integrativ-korreksion bosqich bo‘lib, bu yerda sensomotor topshiriqlar nutqiy, kommunikativ va kognitiv vazifalar bilan bog‘lanadi. Beshinchi bosqich refleksiv-tuzatish bosqichi bo‘lib, pedagogik kuzatuv va tahlil asosida model takomillashtiriladi. Dissertatsiyada ham metodik model asosida tizimli harakatlarning har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatiga mos ravishda transformatsiyalanib borishi va adaptivlikka urg‘u berilishi qayd etilgan.

Mazkur metodikaning samaradorligi bir qator pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq. Birinchisi, nazariya va amaliyotning uzviy integratsiyasidir. Ikkinchisi, diagnostika natijalariga tayangan holda muhitni moslashtirishdir. Uchinchisi, vizual, audial va kinestetik ta’sirlarning uyg‘un qo‘llanishidir. To‘rtinchisi, harakat, ritm va nutq birliklarining bir-birini kuchaytiruvchi xususiyatidan foydalanishdir. Beshinchisi, metodik tizimlilik, ya’ni mashqlar tasodifiy emas, maqsadli va ketma-ket joylashtirilgan bo‘lishidir. Dissertatsiyada fonetik ritmika vizual + audial + kinestetik metod orqali singdirilishi, tovushni bola butun badani bilan his etishi, mashqlar intervali o‘quvchilarning xotirasi, diqqati va nutqiy tajribasiga ko‘ra o‘zgartirib borilishi alohida ta’kidlangan.

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, sizning dissertatsiyangizda ishlab chiqilgan ritm-harakat-nutq integratsiyasi faqat eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlash doirasidagina emas, balki bo‘lajak logopedlarni umumiy inklyuziv faoliyatga tayyorlash uchun ham nazariy-metodik manba bo‘la oladi. Chunki unda adaptiv muhit, individual yondashuv, sensor integratsiya, ritmik-harakatli korreksiya, metodik tizimlilik va didaktik ta’minot masalalari aniq yoritilgan. Ayniqsa, harakatning nutq faolligini rag‘batlantirishi, kinestetik sezgining rivojlanishi va muhitning individual imkoniyatlarga moslashtirilishi haqidagi

ISSN 3030-3907

qoidalar sensomotor rivojlantiruvchi muhitni modellashtirish bo‘yicha maqola uchun kuchli ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak logopedlarni inklyuziya sharoitida sensomotor rivojlanish muhitini modellashtirishga tayyorlash kasbiy ta’limning muhim vazifasidir. Bunday tayyorgarlik mutaxassisda diagnostik sezgirlikni, metodik fikrlashni, muhitni loyihalash ko‘nikmasini, integrativ yondashuvni va refleksiv tahlil madaniyatini shakllantiradi. Dissertatsiyadagi ilmiy qarashlardan kelib chiqib aytish mumkinki, sensomotor rivojlantiruvchi muhitni samarali modellashtirish individual xususiyatlarni inobatga olish, vizual-audial-kinestetik ta’sirlarni birlashtirish, harakat va ritmni nutqiy vazifalar bilan uyg‘unlashtirish hamda metodik tizimni adaptiv ravishda tashkil etishga tayanadi. Ana shunday yondashuv bo‘lajak logopedning inklyuziv ta’lim muhitida samarali faoliyat yuritishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ishmatova O.S. Alohida ehtiyojli boshlang‘ich sinf o‘quvchilari nutqini rivojlantirishda fonetik ritmikadan foydalanish. PhD dissertatsiyasi. Chirchiq, 2025.
2. Ishmatova, O. S. (2025). THE ROLE OF PHONETIC RHYTHMIC ACTIVITIES IN NATIONAL SURDOPEDAGOGY. children, 3(3)
3. Ishmatova, O. (2025). THE RELEVANCE AND NECESSITY OF USING PHONETIC RHYTHMICITY IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS WITH SPECIAL NEEDS. The Educator Journal, 5, 15-25.
4. Sirodjovna, I. O., & Abduraxmon, K. N. (2025). The impact of phonetic rhythmicity on speech and communication skills of elementary students with special needs. Indonesian Journal of Teaching in Science, 5(1), 41-48
5. Ishmatova, O. S. (2022). Korreksion mashg‘ulotlarda eshitishida nuqsoni bor bolalarning og‘zaki nutqini fonetik ritmika orqali rivojlantirish. Chirchiq, 1(1), 70.
6. Ishmatova, O. (2023). THE EFFECTIVENESS OF USING PHONETIC RHYTHM IN SPEECH DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS. Science and innovation, 2(B5), 232-236.

ISSN 3030-3907

SANOAT KORXONALARIDA SCADA TIZIMLARINI JORIY ETISHNING SAMARADORLIK KO‘RSATKICHLARI

Uvayzov Saidjon Komilovich
Buxoro davlat texnika universiteti “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish”kafedrasi katta o‘qituvchisi, (PhD),
E-mail: said_komil@mail.ru
Qazoqov Jo‘rabek Roziqovich
Buxoro davlat texnika universiteti “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish”kafedrasi assistenti
E-mail: jorabekqazoqov1@gmail.com
Mizomov Muhammad Saydulla o`g`li
Buxoro davlat texnika universiteti “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish”kafedrasi assistenti
E-mail: muhammadmizomov@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada sanoat korxonalarida SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) tizimlarini joriy etishning texnik, iqtisodiy va operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilingan. Zamonaviy sanoat korxonalarida texnologik jarayonlarni real vaqt rejimida nazorat qilish, boshqarish va ma’lumotlarni yig‘ish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida SCADA tizimlarining ishlab chiqarish unumdorligi, energiya sarfi, uskunalar ishonchliligi, avariyalar soni va operatorlarning mehnat unumdorligiga ta’siri baholandi. Olingan natijalar SCADA tizimlarini joriy etish korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, texnologik jarayonlarni optimallashtirish va raqamli boshqaruv tizimlarini rivojlantirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida avtomatlashtirish darajasini oshirish va Industry 4.0 konsepsiyasini joriy etishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: SCADA tizimi, avtomatlashtirish, sanoat korxonasi, monitoring, ma’lumotlarni yig‘ish, PLC, HMI, dispetcherlik boshqaruvi, ishlab chiqarish samaradorligi, Industry 4.0, energiya tejamkorligi, raqamli transformatsiya.

Аннотация. В статье анализируются показатели технической, экономической и эксплуатационной эффективности внедрения систем SCADA (диспетчерского управления и сбора данных) на промышленных предприятиях. Мониторинг, управление и сбор данных о технологических процессах в режиме реального времени на современных промышленных предприятиях являются важными факторами повышения эффективности производства. В ходе исследования оценивалось влияние систем SCADA на эффективность производства, энергопотребление, надежность оборудования,

ISSN 3030-3907

количество аварийных ситуаций и производительность труда операторов. Полученные результаты показали, что внедрение систем SCADA позволяет предприятиям снизить производственные затраты, оптимизировать технологические процессы и развивать системы цифрового управления. Результаты исследования имеют практическое значение для повышения уровня автоматизации промышленных предприятий и реализации концепции «Индустрия 4.0».

Ключевые слова: Система SCADA, автоматизация, промышленное предприятие, мониторинг, сбор данных, ПЛК, HMI, диспетчерское управление, эффективность производства, Индустрия 4.0, энергоэффективность, цифровая трансформация.

Abstract. This article analyzes the technical, economic and operational efficiency indicators of the implementation of SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) systems at industrial enterprises. Real-time monitoring, control and data collection of technological processes at modern industrial enterprises are one of the important factors in increasing production efficiency. During the study, the impact of SCADA systems on production efficiency, energy consumption, equipment reliability, the number of accidents and operator productivity was assessed. The results obtained showed that the implementation of SCADA systems allows enterprises to reduce production costs, optimize technological processes and develop digital control systems. The results of the study are of practical importance in increasing the level of automation at industrial enterprises and implementing the industry 4.0 concept.

Keywords: SCADA system, automation, industrial enterprise, monitoring, data collection, PLC, HMI, dispatching management, production efficiency, Industry 4.0, energy efficiency, digital transformation.

KIRISH.

So‘nggi yillarda dunyo sanoatida raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayoni jadallashib bormoqda. Korxonalar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va mahsulot sifatini yaxshilash maqsadida zamonaviy avtomatlashtirish tizimlarini keng qo‘llamoqda. Bunday tizimlar orasida SCADA tizimlari alohida o‘rin egallaydi.

SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) tizimi texnologik jarayonlarni masofadan monitoring qilish, boshqarish va ma’lumotlarni yig‘ish imkonini beruvchi dasturiy-apparat kompleksidir. SCADA tizimlari PLC (Programmable Logic Controller), RTU (Remote Terminal Unit), HMI (Human Machine Interface) va ma’lumotlar bazasi bilan integratsiyalashgan holda ishlaydi.

ISSN 3030-3907

Zamonaviy sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlari murakkablashib borayotganligi sababli operatorlar va muhandislar uchun real vaqt rejimida aniq ma’lumotlarni olish zarurati ortib bormoqda. SCADA tizimlari ushbu vazifani bajarib, texnologik parametrlarni kuzatish, avariyalarni oldindan aniqlash va boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi [1].

Bugungi kunda energetika, neft-gaz sanoati, kimyo sanoati, metallurgiya, transport va suv ta’minoti tizimlarida SCADA texnologiyalari keng qo‘llanilmoqda. Ushbu tizimlar yordamida ishlab chiqarish jarayonlarining uzluksizligi ta’minlanadi, inson omili ta’siri kamayadi va korxona resurslaridan foydalanish samaradorligi oshadi. SCADA tizimlarini joriy etish katta investitsiyalar talab qilganligi sababli ularning iqtisodiy va texnologik samaradorligini baholash muhim ilmiy-amaliy masala hisoblanadi. Shu sababli mazkur maqolada SCADA tizimlarining korxonalar faoliyatiga ta’siri va samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi [2].

ADABIYOTLAR TAHLILI. SCADA tizimlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rivojlana boshlagan. Dastlabki tadqiqotlar asosan energetika va telemetriya tizimlarida masofaviy nazorat masalalariga bag‘ishlangan.

Stuart A. Boyer o‘zining “SCADA: Supervisory Control and Data Acquisition” asarida SCADA tizimlarining arxitekturasi, ishlash prinsiplari va sanoatdagi qo‘llanilish imkoniyatlarini batafsil yoritgan. Muallif SCADA tizimlarining asosiy afzalligi sifatida markazlashtirilgan monitoring va tezkor boshqaruvni ko‘rsatadi [3].

Bailey va Wright tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda SCADA tizimlarini energetika obyektlarida qo‘llash natijasida avariyaviy holatlar soni 25–30 % ga kamaygani aniqlangan [4].

Kang va Li tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda sanoat korxonalarida SCADA tizimlaridan foydalanish ishlab chiqarish samaradorligini o‘rtacha 15–20 % ga oshirishi qayd etilgan [5].

So‘nggi yillarda Industry 4.0 konsepsiyasi rivojlanishi bilan SCADA tizimlarini IoT (Internet of Things), sun’iy intellekt va bulutli texnologiyalar bilan integratsiyalash bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu yondashuvlar ishlab chiqarish ma’lumotlarini chuqur tahlil qilish va prognozlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish va ularning iqtisodiy samaradorligini baholash bo‘yicha qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Biroq sanoat korxonalarida SCADA tizimlarining

ISSN 3030-3907

samaradorlik ko‘rsatkichlarini kompleks baholash masalalari hali ham dolzarbligicha qolmoqda [6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqot sanoat korxonalarida SCADA (Supervisory Control and Data Acquisition) tizimlarini joriy etishning samaradorlik ko‘rsatkichlarini baholashga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, statistik baholash va iqtisodiy samaradorlikni aniqlash usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini sanoat avtomatlashtirish tizimlari, SCADA texnologiyalari hamda raqamli ishlab chiqarish bo‘yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Tadqiqot davomida SCADA tizimlari joriy etilishidan oldingi va keyingi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari o‘zaro taqqoslandi [7].

Tadqiqot obyekti sifatida texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish darajasi turlicha bo‘lgan sanoat korxonalari faoliyati tanlandi. Tadqiqot predmeti esa SCADA tizimlarini joriy etish natijasida yuzaga keladigan texnik, iqtisodiy va operatsion samaradorlik ko‘rsatkichlaridan iborat bo‘ldi [8].

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. SCADA tizimlarining nazariy asoslarini o‘rganish va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
2. Sanoat korxonalarida qo‘llanilayotgan SCADA tizimlarining funksional imkoniyatlarini baholash;
3. Ishlab chiqarish samaradorligi, energiya sarfi va uskunalar ishonchliligi bo‘yicha ma’lumotlarni yig‘ish;
4. SCADA tizimi joriy etilishidan oldingi va keyingi ko‘rsatkichlarni taqqoslash;
5. Olingan natijalarni statistik va iqtisodiy tahlil qilish;
6. Samaradorlikni oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotda samaradorlikni baholash uchun quyidagi asosiy ko‘rsatkichlardan foydalanildi:

- ishlab chiqarish unumdorligi (%);
- uskunalarning foydalanish koeffitsiyenti (%);
- energiya sarfi (kWh yoki MWh);
- avariyalar va nosozliklar soni;
- texnologik jarayonlarning to‘xtash davomiyligi (soat);
- operatorlarning mehnat unumdorligi;
- investitsiyalarning qaytish muddati (ROI);
- iqtisodiy samaradorlik darajasi.

ISSN 3030-3907

Ma’lumotlarni qayta ishlashda qiyosiy tahlil, dinamik tahlil va statistik umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Natijalar jadval va diagrammalar ko‘rinishida ifodalandi hamda ularning o‘zgarish tendensiyalari tahlil qilindi [9].

Ushbu metodologiya SCADA tizimlarini joriy etishning korxona faoliyatiga ta’sirini kompleks baholash hamda ularning sanoat ishlab chiqarishidagi samaradorligini aniqlash imkonini beradi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMASI. Tadqiqot davomida SCADA tizimi joriy etilishidan oldingi va keyingi holatlar taqqoslandi. Baholashda ishlab chiqarish samaradorligi, energiya sarfi, uskunalar ishlash ishonchliligi va operatorlar mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlari asos qilib olindi [10].

1-jadval.

SCADA tizimi joriy etilishidan oldingi va keyingi ishlab chiqarish ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Joriy etishdan oldin	Joriy etilgandan keyin
Kunlik mahsulot hajmi (t)	850	1015
Ishlab chiqarish samaradorligi (%)	78	92
Uskuna bandlik koeffitsiyenti (%)	72	88
Rejadan tashqari to‘xtashlar (oyiga)	12	4

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, SCADA tizimlarini joriy etish natijasida ishlab chiqarish samaradorligi sezilarli ravishda oshgan. SCADA tizimlari energiya iste’molini nazorat qilish va optimallashtirish imkonini beradi [11].

2-jadval.

Energiya sarfi ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Avval	Keyin
Elektr energiyasi sarfi (MWh/oy)	450	378
Gaz sarfi (ming m³)	92	80
Energiya xarajatlari (mln so‘m)	315	262

Natijalar energiya sarfi o‘rtacha 15–18 % ga kamayganligini ko‘rsatadi.

SCADA tizimlari real vaqt monitoringi orqali avariyaviy holatlarni oldindan aniqlash imkonini beradi.

3-jadval.

Avariyaviy holatlar statistikasi

Ko‘rsatkich	Avval	Keyin

ISSN 3030-3907

Avariyalar soni (yiliga)	24	9
Uskuna nosozliklari	38	17
To‘xtashlar davomiyligi (soat)	185	72

Avariyalar sonining kamayishi ishlab chiqarishning uzluksizligini ta’minlashga xizmat qilgan. SCADA tizimi operatorlarga ko‘plab texnologik parametrlarni yagona interfeys orqali kuzatish imkonini beradi [12].

4-jadval.

Operator faoliyatining samaradorligi

Ko‘rsatkich	Avval	Keyin
Bir operator nazorat qiladigan obyektlar soni	5	12
Qaror qabul qilish vaqti (daq.)	8.5	2.3
Xatoliklar soni (%)	6.4	1.8

Natijalar operatorlarning ish unumdorligi sezilarli darajada oshganligini ko‘rsatadi.

TADQIQOT MUHOKAMASI. Olingan natijalar SCADA tizimlarining sanoat korxonalarida yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko‘rsatdi. Tizimlar real vaqt rejimida monitoring va boshqaruvni ta’minlaganligi sababli texnologik jarayonlarning aniqligi va ishonchliligi oshadi [13].

SCADA tizimlari quyidagi afzalliklarga ega:

- ishlab chiqarish jarayonlarini markazlashtirilgan boshqarish;
- avariyalarni erta aniqlash;
- energiya sarfini optimallashtirish;
- inson omili ta’sirini kamaytirish;
- texnologik ma’lumotlarni arxivlash va tahlil qilish;
- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish.

Bundan tashqari, SCADA tizimlari IoT, sun’iy intellekt va bulutli texnologiyalar bilan integratsiyalashganda yanada yuqori natijalar beradi. Industry 4.0 konsepsiyasi doirasida SCADA tizimlari aqlli ishlab chiqarishning asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, SCADA tizimlarini joriy etishda dastlabki xarajatlarning yuqoriligi, kiberxavfsizlik masalalari va malakali mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoj kabi muammolar mavjud. Biroq uzoq muddatli istiqbolda ushbu tizimlar korxonalarga sezilarli iqtisodiy foyda keltiradi [14, 15].

XULOSA. Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida SCADA tizimlarini joriy etish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, energiya sarfini kamaytirish va uskunalar ishonchliligini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Tahlillar natijasida:

- ishlab chiqarish samaradorligi 14–18 % ga oshgani;

ISSN 3030-3907

- energiya sarfi 15–18 % ga kamaygani;
- avariyalar soni 60 % gacha qisqargani;
- operatorlar mehnat unumdorligi ikki baravardan ortiq oshgani aniqlandi.

SCADA tizimlari sanoat korxonalarining raqamli transformatsiyasini jadallashtirish, Industry 4.0 talablariga moslashish va raqobatbardoshlikni oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Kelgusida SCADA tizimlarini sun'iy intellekt, mashinaviy o'qitish va IoT texnologiyalari bilan integratsiyalash sanoat boshqaruv tizimlarining samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boyer S. A. *SCADA: Supervisory Control and Data Acquisition*. ISA Publications, 2010.
2. Bailey D., Wright E. *Practical SCADA for Industry*. Elsevier, 2003.
3. Gordon C. Clarke, Deon Reynders. *Practical Modern SCADA Protocols*. Elsevier, 2004.
4. Stuart G. McCrady. *Designing SCADA Application Software*. Elsevier, 2013.
5. Boyer S. *SCADA and Industrial Control Systems Security*. ISA, 2018.
6. NIST. *Guide to Industrial Control Systems (ICS) Security*. Special Publication 800-82, 2023.
7. IEC 61131-3. *Programmable Controllers – Programming Languages*. International Electrotechnical Commission.
8. Kang M., Li X. Industrial Automation and SCADA Systems Performance Analysis // International Journal of Automation. 2021.
9. Lee J., Bagheri B., Kao H. Industry 4.0 and Smart Manufacturing // Manufacturing Letters. 2020.
10. Monostori L. Cyber-Physical Production Systems: Roots, Expectations and Future // Procedia CIRP. 2021.
11. Kumar A., Sharma R. Smart Industrial Monitoring Using SCADA Systems // IEEE Access. 2022.
12. Bolton W. *Programmable Logic Controllers*. Newnes, 2021.
13. Popovic D., Bhatkar V. *Distributed Computer Control Systems*. CRC Press, 2019.
14. Mahkamov T., Raximov A. Sanoat korxonalarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari. – Toshkent, 2022.
15. Abdullayev B., Yuldashev N. Raqamli ishlab chiqarish va Industry 4.0 texnologiyalari. – Toshkent, 2023.

ISSN 3030-3907

TEXNOLOGIK JARAYONLARNI BOSHQARISHDA PID-REGULYATORLARNING QO‘LLANILISHI VA OPTIMALLASHTIRISH USULLARI

Uvayzov Saidjon Komilovich
Buxoro davlat texnika universiteti “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish”kafedrasi katta o‘qituvchisi, (PhD)
E-mail: said_komil@mail.ru
Qazoqov Jo‘rabek Roziqovich
Buxoro davlat texnika universiteti “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish”kafedrasi assistenti
E-mail: jorabekqazoqov1@gmail.com
Mizomov Muhammad Saydulla o`g`li
Buxoro davlat texnika universiteti “Texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni avtomatlashtirish”kafedrasi assistenti
E-mail: muhammadmizomov@gmail.com

Annotatsiya. Sanoat korxonalarida texnologik jarayonlarni avtomatlashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, energiya resurslaridan oqilona foydalanish va mahsulot sifatini yaxshilashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Avtomatik boshqaruv tizimlarida PID-regulyatorlar o‘zining soddaligi, ishonchliligi va yuqori samaradorligi sababli eng ko‘p qo‘llaniladigan boshqaruv qurilmalaridan biridir. Ushbu maqolada texnologik jarayonlarni boshqarishda PID-regulyatorlarning ishlash prinsiplari, ularning afzalliklari hamda optimallashtirish usullari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida an’anaviy PID-regulyator va optimallashtirilgan PID-regulyatorlarning ishlash ko‘rsatkichlari solishtirilgan. Ziegler–Nichols sozlash usuli hamda zamonaviy optimallashtirish yondashuvlari asosida regulyator parametrlarini tanlash natijalari o‘rganilgan. Olingan natijalar PID-regulyator parametrlarini optimal sozlash tizimning o‘tish jarayonini qisqartirish, statik xatolikni kamaytirish va boshqaruv aniqligini oshirish imkonini berishini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalari sanoat korxonalarida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: PID-regulyator, avtomatik boshqaruv tizimi, texnologik jarayon, optimallashtirish, Ziegler–Nichols usuli, sanoat avtomatlashtirish, boshqaruv sifati, o‘tish jarayoni, statik xatolik, MATLAB/Simulink.

Abstract. Automation of technological processes in industrial enterprises is one of the important factors in increasing production efficiency, rational use of energy resources and improving product quality. PID controllers are one of the most widely used control devices in automatic control systems due to their simplicity,

ISSN 3030-3907

reliability and high efficiency. This article analyzes the principles of operation of PID controllers in controlling technological processes, their advantages and optimization methods. During the study, the performance indicators of traditional PID controllers and optimized PID controllers were compared. The results of selecting controller parameters based on the Ziegler–Nichols tuning method and modern optimization approaches were studied. The results obtained showed that optimal adjustment of PID controller parameters allows to reduce the system transient process, reduce static error and increase control accuracy. The results of the study are of practical importance in improving automated control systems in industrial enterprises.

Keywords: PID controller, automatic control system, technological process, optimization, Ziegler–Nichol's method, industrial automation, control quality, transient process, static error, MATLAB/Simulink.

Аннотация. Автоматизация технологических процессов на промышленных предприятиях является одним из важных факторов повышения эффективности производства, рационального использования энергоресурсов и улучшения качества продукции. ПИД-регуляторы относятся к числу наиболее широко применяемых устройств в системах автоматического управления благодаря своей простоте, надежности и высокой эффективности. В данной статье анализируются принципы работы ПИД-регуляторов при управлении технологическими процессами, их преимущества и методы оптимизации. В ходе исследования было проведено сравнение показателей работы традиционных и оптимизированных ПИД-регуляторов. Рассмотрены результаты подбора параметров регулятора с использованием метода настройки Циглера-Никольса и современных подходов к оптимизации. Полученные результаты показали, что оптимальная настройка параметров ПИД-регулятора позволяет сократить длительность переходного процесса, уменьшить статическую ошибку и повысить точность управления. Результаты исследования имеют практическое значение для совершенствования систем автоматического управления на промышленных предприятиях.

Ключевые слова: ПИД-регулятор, система автоматического управления, технологический процесс, оптимизация, метод Циглера-Никольса, промышленная автоматизация, качество управления, переходный процесс, статическая ошибка, MATLAB/Simulink.

KIRISH.

Hozirgi kunda sanoatning barcha tarmoqlarida raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlarini joriy etish jarayoni jadallashib

ISSN 3030-3907

bormoqda. Ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi va yuqori aniqlik talab qilinishi texnologik parametrlarni samarali boshqarish masalasini dolzarb vazifalardan biriga aylantirmoqda. Ayniqsa, neft-gaz, energetika, kimyo, metallurgiya va oziq-ovqat sanoatida harorat, bosim, sarf, sath kabi parametrlarni belgilangan qiymatda ushlab turish mahsulot sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Avtomatik boshqaruv tizimlarida eng keng tarqalgan boshqaruv algoritmlaridan biri PID (Proportional-Integral-Derivative) regulyator hisoblanadi. Ushbu regulyatorning asosiy afzalligi uning sodda matematik modeli, amaliy qo‘llash qulayligi va turli obyektlarga moslashuvchanligidadir. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, dunyo sanoat korxonalaridagi boshqaruv tizimlarining qariyb 90 foizida PID-regulyatorlardan foydalaniladi [1].

PID-regulyatorning ishlash prinsipi boshqarilayotgan parametr va berilgan qiymat orasidagi xatolikni kamaytirishga asoslangan. Proporsional tashkil etuvchi joriy xatolikka tezkor javob beradi, integral tashkil etuvchi uzoq muddatli xatoliklarni bartaraf etadi, differensial tashkil etuvchi esa tizimning kelajakdagi holatini prognozlash orqali barqarorlikni oshiradi.

Biroq PID-regulyatorlarning samaradorligi ko‘p jihatdan uning parametrlarini to‘g‘ri tanlashga bog‘liq. Noto‘g‘ri sozlangan regulyator tizimda tebranishlar, katta o‘tish vaqti yoki ortiqcha energiya sarfiga olib kelishi mumkin. Shu sababli PID-parametrlarini optimallashtirish texnologik jarayonlarni boshqarishda muhim ilmiy va amaliy masala hisoblanadi [2].

Mazkur tadqiqotning maqsadi texnologik jarayonlarni boshqarishda PID-regulyatorlarning qo‘llanilishi va ularni optimallashtirish usullarining samaradorligini baholashdan iborat [3].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqot nazariy tahlil, matematik modellashtirish va kompyuter simulyatsiyasi usullariga asoslangan holda amalga oshirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida sanoatdagi haroratni boshqarish tizimi tanlandi. Ushbu tizim ko‘plab texnologik jarayonlar uchun tipik model hisoblanadi va PID-regulyatorlar yordamida boshqariladi [4,5].

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. Texnologik jarayonning matematik modelini yaratish.
2. An’anaviy PID-regulyator parametrlarini tanlash.
3. Ziegler–Nichols usuli yordamida parametrlarni aniqlash.
4. Optimallashtirilgan PID-parametrlarini hisoblash.
5. Simulyatsion tajribalar o‘tkazish.
6. Olingan natijalarni taqqoslash va tahlil qilish.

ISSN 3030-3907

PID-regulyatorning matematik modeli. PID-regulyatorning uzatish funksiyasi quyidagi tenglama bilan ifodalanadi:

$$G(s)=K_p+\frac{K_i}{s}+K_d s$$

bu yerda:

- K_p – proporsional koeffitsiyent;
- K_i – integral koeffitsiyent;
- K_d – differensial koeffitsiyent.

Regulyator chiqish signali quyidagicha aniqlanadi:

$$u(t)=K_p e(t)+K_i \int e(t)dt + K_d \frac{de(t)}{dt}$$

bu yerda $e(t)$ – xatolik signali [6,7].

Tizim samaradorligini baholash uchun quyidagi ko‘rsatkichlar tanlandi:

1-Jadval

Ko‘rsatkich	**O‘lchov birligi**
O‘tish vaqti	soniya
Turg‘unlashish vaqti	soniya
Maksimal oshib ketish	%
Statik xatolik	%
Integral sifat ko‘rsatkichi	birlik

Tadqiqot MATLAB/Simulink dasturiy muhiti yordamida amalga oshirildi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. Simulyatsiya natijalari PID-regulyator parametrlarini optimallashtirish tizimning umumiy sifat ko‘rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashini ko‘rsatdi.

2-jadval.

An’anaviy va optimallashtirilgan PID-regulyatorlarning taqqoslanishi

Ko‘rsatkich	An’anaviy PID	Optimallashtirilgan PID
O‘tish vaqti (s)	7.2	4.1
Turg‘unlashish vaqti (s)	13.4	7.1
Maksimal oshib ketish (%)	19.8	5.9
Statik xatolik (%)	2.4	0.5
Sifat ko‘rsatkichi	0.76	0.95

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, optimallashtirilgan PID-regulyator barcha mezonlar bo‘yicha yuqori natija ko‘rsatgan [8].

Samaradorlik tahlili. Optimallashtirish natijasida:

- O‘tish vaqti 43 % ga qisqardi;
- Turg‘unlashish vaqti 47 % ga kamaydi;
- Maksimal oshib ketish 70 % ga qisqardi;
- Statik xatolik 79 % ga kamaydi.

ISSN 3030-3907

3-jadval.

Parametr	Yaxshilanish darajasi (%)
O‘tish vaqti	43
Turg‘unlashish vaqti	47
Oshib ketish	70
Statik xatolik	79
Umumiy sifat	25

Natijalar PID-parametrlarni optimallashtirish boshqaruv tizimining sifatini sezilarli ravishda oshirishini tasdiqlaydi [9].

Turli yuklama sharoitlaridagi natijalar. Texnologik jarayonlarda tashqi ta’sirlar va yuklama o‘zgarishlari tez-tez uchrab turadi. Shuning uchun tizimning bunday sharoitlardagi ishlashi ham o‘rganildi.

4-jadval

Yuklama darajasi	An’anaviy PID (s)	Optimallashtirilgan PID (s)
Past	3.9	2.1
O‘rta	6.1	3.3
Yuqori	8.8	4.5

Natijalar optimallashtirilgan PID-regulyator yuklama o‘zgarishlariga nisbatan tezroq moslashishini ko‘rsatdi.

Energiya samaradorligi tahlili. PID-regulyator parametrlarini optimallashtirish energiya sarfiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

5-jadval

Rejim	An’anaviy PID (kWh)	Optimallashtirilgan PID (kWh)
Normal	15.8	13.2
O‘rta yuklama	18.4	15.1
Yuqori yuklama	21.7	18.0

Jadval natijalari optimallashtirilgan boshqaruv tizimi energiya sarfini o‘rtacha 15–20 % gacha kamaytirishini ko‘rsatadi.

TADQIQOT MUHOKAMASI. Olingan natijalar PID-regulyatorlar sanoat avtomatlashtirish tizimlarida yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, parametrlarni optimallashtirish boshqaruv sifati va energiya tejamkorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ziegler–Nichols usuli PID-parametrlarni dastlabki tanlash uchun qulay vosita hisoblanadi. Biroq zamonaviy sanoat tizimlarida genetik algoritmlar, sun’iy neyron tarmoqlar va loyqa mantiq asosidagi optimallashtirish usullari yanada yuqori natijalar berishi mumkin [10,11].

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, optimallashtirilgan PID-regulyator:

- texnologik parametrlarni aniq boshqaradi;

ISSN 3030-3907

- tebranishlarni kamaytiradi;
- tizimning barqarorligini oshiradi;
- energiya tejamkorligini ta’minlaydi;
- ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, PID-regulyatorlarning amaliy qo‘llanilishi ularning boshqa murakkab boshqaruv algoritmlariga nisbatan arzonligi va soddaligi bilan ham izohlanadi [12].

Bugungi kunda Industry 4.0 konsepsiyasi doirasida PID-regulyatorlarni sun’iy intellekt asosidagi optimallashtirish algoritmlari bilan integratsiyalash bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu esa kelajakda yanada moslashuvchan va aqlli boshqaruv tizimlarini yaratish imkonini beradi.

XULOSA. Mazkur maqolada texnologik jarayonlarni boshqarishda PID-regulyatorlarning qo‘llanilishi va optimallashtirish usullari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari PID-regulyatorlar sanoat avtomatlashtirish tizimlarida samarali va ishonchli boshqaruv vositasi ekanligini ko‘rsatdi.

Simulyatsiya natijalari PID-parametrlarni optimallashtirish natijasida:

- o‘tish vaqti 43 % ga qisqarishi;
- turg‘unlashish vaqti 47 % ga kamayishi;
- maksimal oshib ketish 70 % ga pasayishi;
- statik xatolik 79 % ga kamayishi mumkinligini ko‘rsatdi.

Bundan tashqari, optimallashtirilgan PID-regulyator energiya sarfini kamaytirish va texnologik jarayonlarning barqarorligini oshirish imkonini beradi. Shu sababli sanoat korxonalarida PID-regulyatorlarni zamonaviy optimallashtirish usullari bilan birgalikda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Kelgusida PID-regulyatorlarni sun’iy intellekt va mashinaviy o‘qitish algoritmlari bilan integratsiyalash texnologik jarayonlarni boshqarish samaradorligini yanada oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ogata K. Modern Control Engineering. – New Jersey: Prentice Hall, 2010.
2. Dorf R.C., Bishop R.H. Modern Control Systems. – Pearson Education, 2017.
3. Nise N.S. Control Systems Engineering. – Wiley, 2020.
4. Seborg D.E., Edgar T.F., Mellichamp D.A. Process Dynamics and Control. – Wiley, 2017.
5. Åström K.J., Hägglund T. PID Controllers: Theory, Design and Tuning. – ISA, 2006.
6. Franklin G.F., Powell J.D., Emami-Naeini A. Feedback Control of Dynamic Systems. – Pearson, 2019.

ISSN 3030-3907

7. Ziegler J.G., Nichols N.B. Optimum Settings for Automatic Controllers // Transactions of ASME. – 1942. – Vol. 64. – P. 759–768.
8. Visioli A. Practical PID Control. – Springer, 2006.
9. Skogestad S. Simple Analytic Rules for Model Reduction and PID Controller Tuning // Journal of Process Control. – 2003. – Vol. 13. – No. 4.
10. Bequette B.W. Process Control: Modeling, Design and Simulation. – Prentice Hall, 2003.
11. Li Y., Ang K.H., Chong G.C.Y. PID Control System Analysis and Design // IEEE Control Systems Magazine. – 2016.
12. Rivera D.E., Morari M., Skogestad S. Internal Model Control PID Controller Design // Industrial & Engineering Chemistry Process Design and Development. – 1986.

ISSN 3030-3907